

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Doktori Iskola

Eszmetörténeti Műhely

Dr. Fröhlich Ida DSc. egyetemi tanár

Doktori (PhD) értekezés

Az erdélyi fejedelmi udvar hollandiai diplomáciai és ideológiai
kapcsolatai a 17. században

Témavezető: Dr. Óze Sándor DSc.
egyetemi tanár

Készítette: Kovács Katalin Anita

2016

Tartalom

I. Bevezetés	5
1. A célok meghatározása	6
1.1. Rövid áttekintés a téma kutatásának előzményeiről	6
1.2. A doktori értekezés céljai.....	8
2. Források és módszerek	10
3. A vizsgált időszak tér- és időkeretei.....	13
3.1. A kutatás térbeli határai	13
II. Közvetett és közvetlen (diplomáciai és kulturális) kapcsolatok, a peregrinusok szerepe ...	16
1. A 17. századi utazók és a „ <i>respublica litteraria</i> ”	16
1.1. Utazás a 17. századi Európában.....	16
1.2. „ <i>Ars peregrinandi</i> ”, az utazási irodalom és műfajai.....	17
1.3. Az utazás virtuális és konkrét tere: utazók és hálózatuk a 17. században	18
1.4. Centrum és periféria, avagy Erdély helye a „ <i>respublica litterariában</i> ”	22
2. Az utazás legelterjedtebb formája: a peregrináció, az erdélyiek egyetemjárása a 17. században	24
2.1. A peregrináció fogalma és típusai.....	24
2.2. Az erdélyi peregrináció okai és céljai.....	25
2.3. A peregrináció fő iránya, avagy miért épp Hollandia?	28
3. A peregrinusok személye.....	30
3.1. Számuk.....	30
3.2. Származási helyük	34
3.3. Vallási és nemzetiségi megoszlásuk	40
3.4. Társadalmi státuszuk szerinti megoszlásuk	44
3.5. A diákok életkora	46
3.6. Patrónusaik és az anyagiak előteremtése	49
3.7. Tanulmányaik	57
III. Az első esettanulmány: a peregrinushálózat kialakítása, Bethlen Péter és kíséretének <i>Kavalierstourja</i>	61
1. Az utazás kulisszái, történelmi háttere	61
1.1. A nemzetközi események alakulása a 17. század első felében, Bethlen Gábor és a harmincéves háború	61
1.2. A kulisszák mögött, Bethlen Gábor diplomáciai tervei	71
2. Az utazás.....	73

2.1. Források és módszerek.....	73
2.2. Az utazás ismertetése (az 1625-28-as peregrináció mint kiindulási alap).....	80
3. A hálózat és szereplői.....	86
3.1. Hálózatok és ügynökök, egy diplomáciai hálózat létrehozása.....	86
3.2. Az ügynök fogalmának meghatározása (hitek és tévhitek).....	91
4. Bethlen Gábor ügynökei.....	93
4.1. Néhány szó a kíséretéről.....	94
4.2. A diákok mint informátorok és közvetítők.....	95
4.3. Praeceptorok.....	106
4.4. Diplomatak és kémek, Liszti Ferenc és Bornemisza Ferenc.....	112
4.5. Kereskedők és bankárok: Zeller Márton és Daniel Nijs.....	119
IV. A második esettanulmány: a peregrinushálózat működése, Pataki István, egy erdélyi teológushallgató körútja.....	125
1. Az utazás kulisszái, történelmi háttere.....	125
1.1. Hollandia helyzete és az angol–holland háborúk.....	125
1.2. Az erdélyi állapotok.....	130
2. Források és módszerek.....	142
2.1. A Pataki-napló és jelentősége.....	142
2.2. Néhány szó a műfajról.....	145
2.3. Egyéb források.....	147
3. Az utazás ismertetése (az 1671-74-es peregrináció mint kiindulási alap).....	149
4. Pataki István és társai.....	155
4.1. Pataki István, a lelkészjelölt.....	155
4.2. Pataki István társai.....	156
5. Eszmetörténeti hatások.....	176
5.1. A karteizianizmus.....	180
5.2. A puritanizmus.....	197
5.3. A coccejanizmus.....	200
6. Pataki István és a holland teológia.....	207
6.1. Tanárai szerepe.....	208
6.2. A teológiai és filozófiai hatások.....	211
6.3. A patrónusok szerepe.....	217
V. Függelék.....	227
1. Képmelléklet.....	227

2. Képek jegyzéke.....	235
3. Irodalomjegyzék	237
3.1. Kéziratos források.....	237
3.2. Nyomtatott és kiadott források.....	237
3.3. Szakirodalom	239

Köszönetnyilvánítás

Dolgozatom elkészítéséhez messzemenő köszönettel tartozom mindenekelőtt édesanyámnak a felbecsülhetetlen segítségéért, aki nélkül a peregrinus-adatbázis nem készült volna el; továbbá családomnak, akik türelmükkel, megértésükkel, anyagi és szellemi támogatásukkal elősegítették e disszertáció létrejöttét. Köszönöm testvéremnek, Tamásnak informatikai segítségét, neki köszönhetem az adatbázis és a belőle készült grafikonok esztétikus megjelenítését.

Köszönöm témavezetőm, Őze Sándor segítségét, biztatását és végtelen türelmét.

Köszönettel tartozom a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által biztosított *Leuveni Tanulmányi Alap* három hónapos kutatói ösztöndíjának, aminek köszönhetően 2012 márciusától májusáig a *Collegium Hungaricum*ban lakhattam és a *Katholieke Universiteit Leuven* könyvtáraiban és kéziratáraiban kutathattam. Egyúttal köszönöm ottani mentorom, Hans Cools és Maartje van Gelder tanácsait és útmutatását. Továbbá Leo Elshout és családja segítségét, akik azáltal, hogy szállást biztosítottak; lehetővé tették, hogy Hágában, Leidenben és Utrechtben is kutathassak.

Szintén köszönetet szeretnék mondani a kétszeres *CEEPUS* rövid távú kutatói ösztöndíjakért, amelyek 2010 júniusában, illetve 2012 januárjában elősegítették, hogy a kolozsvári könyvtári, kéziratári és levéltári anyagokhoz hozzájussak. Hálás vagyok a *Babes-Bolyai Tudományegyetem* és ottani mentorom, Lönhart Tamás felbecsülhetetlen segítségéért.

Egyúttal főnököm, Endrédi Józsefné türelméért és támogatásáért is hálás vagyok, aki biztosította a kutatásaimra szánt időt és mindig visszavárt.

Végül szeretnék köszönetet mondani Ősz Sándor Elődnek, a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára levéltárosának, aki felhívta a figyelmemet a Pataki-napló létezésére és rendelkezésemre bocsátotta a befényképezett változatot. Továbbá Berthóty László kollégámnak, illetve J. Újváry Zsuzsanna tanárnőnek a latin szövegek fordításban és kiolvasásában nyújtott segítségükért. Köszönöm továbbá Kees Teszelszky értékes tanácsait és pontosításait.

A dolgozatot édesanyámnak ajánlom.

I. Bevezetés

1. A célok meghatározása

1.1. Rövid áttekintés a téma kutatásának előzményeiről

Az utazás és peregrináció 17. századi vizsgálata igen népszerű téma a kortárs kutatás számára. A nyugat-európai és a magyar kutatásban is a '70-es évek második felében fedezték fel és kezdtek behatóbban foglalkozni a történettudomány és más rokontudományok (irodalom-, művészet-, tudomány- és mentalitástörténet, szociológia, kulturális antropológia, földrajz) képviselői a kutatás ezen irányjaival.¹ Kezdetben a forráskiadás élvezett prioritást: adattárak készültek, levelezések, utazási- és diáknaplók, egyetemi beiratkozási listák kiadásai láttak napvilágot.² A források átírata, fordítása és kiadása még napjainkban is folyamatban van, de a '90-es évekre már olyan korpuszt sikerült összegyűjteni, ami lehetővé tette azok átfogó értékelését, és azt, hogy a szakma képviselői mélyebb összefüggésekre világítsanak rá velük kapcsolatban.

A napjainkig rendelkezésünkre álló forrásanyagot különböző szempontok szerint elemezték. Túlsúlyban vannak az utazási műfajokkal kapcsolatos irodalomtörténeti összefoglalók, elsősorban egy-egy napló, memoár, esetleg levelezés feldolgozása, vagy az utazáselmélettel kapcsolatos teoretikus munkák (*apodemikus irodalom*) értékelése.³ Nem kevésbé népszerűek az iskola- és oktatástörténeti kutatások, melyek körébe tartoznak a holland egyetemekről kiadott művek és a magyarországi és erdélyi iskolahálózat (főleg a protestáns kollégiumok) bemutatására irányuló munkák, reflektálva a külföldi egyetemjárásra és annak a magyar iskolarendszerre gyakorolt hatásaira.⁴ Népszerűek a vallástörténeti, különösen a különböző protestáns irányzatokhoz (úgy mint a puritanizmushoz és

¹ Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. Korall. 7. (2006) 26. 73.

² Mivel disszertációm főleg a holland peregrinációra koncentrálok, csak néhány példát hozok az ezzel kapcsolatos több forrásanyag feldolgozásának kísérleteire. Vö. Herepei János: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Kossuth Nyomda, Bp.–Szeged, 1971. Az egyetemi matrikulák alapján történő diáknévlistákból készített adattárak: Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700. Szeged, 1992.; Bozzay Réka–Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Bp., 2007.; Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836. Debrecen, 1935.; Postma, Ferenc: Magyarok és a franekerai egyetemi oktatás. In: Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk. Pusztai Gábor–Bozzay Réka. Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010. 113-137. stb. Levelezések kiadása: Binder Pál: Utazások a régi Európában. Kriterion, Bukarest, 1976., illetve a Történelmi Társaság forráskiadásai stb.

³ Az utazási irodalom műfajairól átfogó képet ad Kovács Sándor Iván munkássága.

⁴ Bozzay Réka, Jakó Zsigmond, Rácz István, Barcza József, Sipos Gábor stb. protestáns kollégiumokkal foglalkozó munkái. A holland egyetemekkel való kapcsolatokat a Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Intézetének 2007 óta működő, holland-magyar kapcsolatokat foglalkozó kutatócsoportja vizsgálja.

coccejanizmushoz) kapcsolódó kutatások.⁵ Nem elhanyagolhatóak a peregrináció diplomáciai vetületeit megvilágító tanulmányok és forráskiadások sem.⁶

Az azonban csak ritkán fordul elő, hogy ezek egy-egy peregrinációs körút nyomon követését tűzik ki célul. Példaként említhetném Bethlen István és Bethlen Péter Lukinich Imre által leírt utazását. Mindazonáltal előfordultak kisebb-nagyobb mélyfúrások a témában, melyek általában egy-egy politikai vagy kulturális okból kiemelkedő személy életének tanulmányozására fókuszáltak. Főleg a róluk szóló monográfiákban említik ezeket a „bujdosásokat” mint az illető életének egyik – többnyire mellékesnek tartott – fejezetét.⁷ Újabban a posztmodern történetíráshoz kapcsolódó, történészi berkekben egyre népszerűbb mikrotörténet-írás módszerével is egyre több egykori peregrinus életútját vagy annak egy szeletét tárják fel.⁸

A témában rejlő lehetőségek azonban korán sincsenek teljesen kiaknázva, ezt bizonyítandóan sorra alakulnak meg az ezzel foglalkozó kutatócsoportok. Példaként említhetném a Szegedi Tudományegyetemen Laczkovits Miklós kutatócsoportjának erőfeszítését, hogy a kora újkori diákalbumokat (*album amicorum*) digitalizálják, és a kutatás számára felhasználható adatbázist készítsenek belőlük,⁹ illetve az ELTE peregrinációtörténeti kutatócsoportját.¹⁰ Vagy a Debreceni Egyetemen működő Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyt, ahol a kora újkori identitással, prédikáció-, imádság- és önéletírás-kutatásokkal foglalkoznak.¹¹ A téma népszerűsége tehát töretlen, az ezzel foglalkozó szakmunkák létjogosultsága indokolt. A kutatás noha számtalan lehetőséget, ugyanakkor veszélyeket is rejt. A peregrináció témakörét óhatatlanul befolyásolja a felekezeti hovatartozás, hiszen a peregrinusok felekezetük szerint választottak egyetemet

⁵ A coccejanizmust tanulmányozó legkorábbi elméleti munkák Zoványi Jenő nevéhez fűződnek, napjainkban a puritanizmus kutatásával elsősorban a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye foglalkozik.

⁶ Ezen a téren Szilágyi Sándor, Benda Kálmán, Gömöri György, Bujtás László Zsigmond, Kármán Gábor stb. neveit említhetnénk.

⁷ Kovács Katalin Anita: Egy peregrinációs körút tanulságai. Bethlen Péter 1625-től 1628-ig tartó peregrinációjának értékelése. In: Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. Szerk. Antos Balázs–Tamás Ágnes. Szeged, 2011. 75-89. Vö. Tótfalusi Kis Miklósról: Az erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev. és jegyz. Jakó Zsigmond, Bukarest, 1974.; Molnár József: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp., 2000.; Apáczai Csere Jánosról: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 2003.; Kremmer Dezső: Apáczai Cseri János élete és munkássága. Bp., 1912.; Fábrián Ernő: Apáczai Csere János. Kolozsvár, 1975. stb.

⁸ Szabó András Péter doktori disszertációja például Haller Gábor életútját tanulmányozta. Vö. Szabó András Péter: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. Doktori disszertáció. ELTE, Bp., 2008.

⁹ IAA (Inscriptiones Album Amicorum), 2003-2013. 16-18. századi hungarika jellegű albumbejegyzések adatbázisa. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> (2014. július 22.)

¹⁰ Az ELTE Középkori- és Kora-Újkori Magyar Történeti Tanszéke és MTA alá tartozó Egyetem-történeti Kutatócsoport, vezetője: Draskóczy István, célja: egy egyetem-történeti hallgatói adatbázis létrehozása. Folyamatosan jelentetnek meg egyetem-történeti kiadványokat, diáknévsorokat.

¹¹ 1990-től a Debreceni Egyetemen Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetén belül működik, vezetője: Imre Mihály.

továbbtanulásukhoz, a hollandiai egyetemjárás irányának egyik fő okát is ebben kereshetjük, így a témával való foglalkozás a kutatók részéről is elfogultsággal társulhat.

1.2. A doktori értekezés céljai

Doktori értekezésemben természetesen valamennyire az előbbieken felvázolt kutatási irányvonalakhoz kívánok kapcsolódni, azonban a fentiekben leírtaktól kissé eltérő módon, eddig még nem – vagy csak részben – vizsgált adatok feltárásával vagy a téma némileg más aspektusba való helyezésével. Így például a Pataki-napló feldolgozásával, amely peregrinációval kapcsolatos részével eddig még nem foglalkozott a szakma.

Vizsgálatom fő tárgya elsősorban az a kulturális és diplomáciai hálózat, amit a jórészt erdélyi fejedelmek által támogatott peregrinusok alakítottak ki az európai protestáns országok – főként Hollandia – és Erdély között. Ezen hálózat jelentőségének kiemelése, természetének tanulmányozása, valamint a diplomácia, kereskedelem, de főleg az eszmetörténet és az eszmék terjesztése számára felbecsülhetetlen szerepének vizsgálata mindezidáig némileg elsikkadt, nem tekintette kiemelt fontosságúnak a kutatás. Értekezésem célja nem csupán az, hogy bemutassam azon nyugatról származó kora újkori teológiai–filozófiai irányzatokat, politikai és kulturális változásokat, melyek a 17. századi Erdélyre is elemi befolyással bírtak, hanem tanulmányozni akarom ezek terjedését is az újonnan kiépített csatornákon keresztül.

A hálózatok, az információ- és kapcsolattörténet, az ügynökök és ügynökhálózatok kutatása¹² a történettudomány új irányjai közé tartozik. Bár természetesen korábban is foglalkoztak követekkel, külpolitikai szerepükkel, kiadtak diplomáciai levelezéseket; de az ügynökök által működtetett hálózatok vizsgálata még viszonylag szűz terület. Célom annak igazolása, hogy Európa protestáns országai – különösen a vizsgálatom tárgyát képező két ország (az Erdélyi Fejedelemség és a Holland Köztársaság) – között valóban létrejött és fennállt ilyen – főként peregrinusok mint közvetítők által fenntartott – hálózat. Ez természetesen nem elszigetelt jelenség, csak magyarok és erdélyiek által használt rendszer volt, hanem hozzákapcsolódott –noha a külföldi kutatók ezt nem ismerik el – az ebben az időszakban kiformalódó, a korabeli Európa műveltségi térképét fémjelző műveltségi hálózathoz, a „*respublica litterariá*hoz” vagy éppen a többi európai uralkodó és fejedelem által igénybe vett formális és informális diplomáciai hálózatokhoz, információs és kommunikációs csatornákhöz.

¹² A kora újkori „ügynök” fogalmának meghatározásáról, szerepéről bővebben a III. fejezetben lesz szó.

Disszertációm első felében (II. fejezet) általános összefoglaló áttekintést nyújtva bemutatom munkám főszereplőit, vagyis a peregrinusokat, – tudatos vagy tudattalan – közvetítő szerepüket ezen hálózatokban, illetve általuk megpróbálom „megrajzolni” a 17. századi Erdély műveltségi térképét, és bemutatni magát a 17. századi erdélyi peregrinációt. Közben feltérképezem származási helyüket, társadalmi helyzetüket, nemzetiségi és vallási megoszlásuk területi vonatkozásait és megkísérlem levonni a megfelelő következtetéseket a kor művelődésével és iskoláztatásával kapcsolatban. Előbb azonban tisztáznom kell néhány általános alapvetést a korabeli társadalmi és művelődési viszonyokról.

Ezután a felvezető fejezet után két konkrét példa, a peregrinációs körutak két típusából vett esettanulmányok alapján kísérlem meg részletesen igazolni e kapcsolati háló létezését, bemutatni működését. Az első egy főúri peregrinációs körút, ún. „*Grand Tour*” vagy „*Kavalierstour*”: Bethlen Péter, Bethlen Gábor fejedelem unokaöccsének európai utazása (III. fejezet), amelynek főleg diplomáciai és információtörténeti szerepére koncentrálok. Emellett olyan kérdésekre keresem a választ, mint: hogyan lehet egy diplomáciai hálózatot szinte a semmiből felépíteni? Milyen más – kulturális és gazdasági – célokra lehet felhasználni? Hogy épül fel egy ilyen hálózat? Milyen szerepe van benne a peregrinusoknak? Mik a fontosabb csomópontjai és kik a fenntartói? Emellett arra is próbálok rávilágítani, hogy hogyan történik egy ilyen hálózaton keresztül az információ és az eszmék áramlása.

Dolgozatom következő fejezetében (VI. fejezet) egy polgári származású teológushallgató, Pataki István és társai peregrinációját mutatom be. Az ő személye a korszak tipikus peregrinusát reprezentálja, hiszen ő és a hozzá hasonló diákok már egy majd fél évszázadon át kiépített, jól működő kulturális hálózat apró fogaskerekeiként kapcsolódnak be a nyugati eszmék közvetítésének gépezetébe. Míg az első esettanulmány a hálózat kiépítésére és diplomáciai funkcióira koncentrálok, ez a második kifejezetten annak olajozott működésére, a kultur-, eszme és vallástörténeti szerepére. Itt előtérbe kerülnek a korszak nagy teológiai–filozófiai eszméi és azok hatása az erdélyi vallási életre, tudományosságra, iskolarendszerre és nem utolsósorban a fejedelmek politikájára. Milyen eszmék, vallási áramlatok jutottak el a nyugat-európai – főként holland – egyetemekről Erdélybe? Milyen mértékben számítottak az erdélyi vándordiákok ezek elkötelezett híveinek és terjesztőinek? Hatással voltak-e a diákok valamilyen módon az ottani filozófiai-teológiai gondolkodásra? Végül, de nem utolsósorban milyen módon és mértékben csapódtak le ezek az itteni vallási és közéletben?

Végül összegzem munkám eredményeit, illetve megkísérlem ezen szerteágazó és számos aspektussal rendelkező téma jelentőségét értékelni.

2. Források és módszerek

Munkám gerincét az a kutatásaim folyamán általam létrehozott adatbázis képezi, amely a tárgyalt erdélyi peregrinusok nevein, származási helyén, vallási besorolásán, hazai és külföldi iskoláin alapul. Személyükre vonatkozó adatokat is tartalmaz: lehetséges patrónusaikat, szellemi beállítottságukat, esetleg későbbi munkásságukra vonatkozó adatokat. Ezen adatbázis segítségével – melynek összeállítása és folyamatos bővítése közel ötéves munka volt, és még korántsem teljes – az erdélyi peregrinusokkal kapcsolatban sikerült levonni bizonyos következtetéseket, felmérni és rendszerben látni működésüket, térképeket, grafikonokat összeállítani. Az adatbázis adatai főként a Bozzay Réka–Ladányi Sándor, Szabó Miklós–Tonk Sándor, Czeglé Imre, Gömöri György és Zoványi Jenő által összeállított listákon és egyéb kutatásokon alapul.¹³

A következőkben rövid áttekintést nyújtok a munkám során felhasznált főbb forrásokról. Bethlen Péter és kísérete európai körútjával kapcsolatban főként a peregrinusok (például Pálóczi Horvát János) és patrónusaik (Bethlen Gábor fejedelem és öccse, id. Bethlen István) közötti magánlevelezésekre támaszkodtam. Továbbá Cseffei László anyjának, Tomori Annának és Monostorszegi Kun Istvánnak küldött leveleire, melyek részletesen beszámolnak az utazásról.¹⁴ Sajnos idáig nem kerültek elő a fejedelemnek írt levelei, melyekben hivatalos tájékoztatást ad az útról és az elért eredményekről. Ezek létre Bethlen válaszleveiből következhetünk.

¹³ Bozzay R.–Ladányi S.: Magyarországi diákok holland egyetemeken i. m.; Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700. Szeged, 1992.; Czeglé Imre: A brémai főiskola magyar diákjai 1618-1750. Itk 78. (1974) 1. sz. 89-103.; Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526-1789, Bp., 2005.; Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Bp., 1977. Az adatbázist CD-mellékletben csatolom munkámhoz.

¹⁴ Pálóczi Horváth János 1628. április 18-i levelei. *Gergely Samu*: Bethlen Péter utazása történetéhez. Történelmi Tár 7. (1884) 3. sz. 591-592. Cseffei levelei (időrendben): Tomori Annának, Hamburg, 1627. november 20. Kiadta: *Beke Antal*: Két utazási levél a XVII. századból. Történelmi Tár 4. (1881) 1. sz. 193-196. és *Binder P.*: i. m. 75-78.; Monostorszegi Kun Istvánnak, Leiden, 1627. december 16. Kiadta: *Kovács Sándor Iván*: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz. Irodalomtörténet 2. (1979) 2. sz. 316-318.; Tomori Annának, Párizs 1628. április 8. Kiadta: *Beke A.*: i. m. 195-197. és *Binder P.*: i. m. 78-82.; Monostorszegi Kun Istvánnak, Velence, 1628. augusztus 28. Kiadta: *Kovács S. I.*: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz i. m. 318-322.; Tomori Annának, Anglia/Franciaország, 1628. szept. 25. Kiadta: *Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei III. 91-101. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. Szerk. Csukás István–Horváth Károly, JATE, Szeged, 1969. 98. és *Binder P.*: i. m. 82-23.; Tomori Annának, Velence, 1628. október 29. Velence, lelőhelye: MOL F 12 Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Lymbus 12. csomó. Kiadva: *Kovács S. I.–Kulcsár P.*: i. m. 98-99.

A peregrináció egyéb, elbeszélő forrásai: Kecskeméti K. Gergely *Ulysses Pannonicus*,¹⁵ Haller Gábor naplóbejegyzései,¹⁶ illetve az az 1646-os, névtelenül ránk maradt Bethlen Péter temetésén elhangzott prédikáció, amely szintén említi az utat kiemelve annak római állomását.¹⁷

Az egyetemi matrikulákban is rögzítették a diákok nevét és a beiratkozás dátumát. Bethlen Péter és a kíséret tagjai több *album amicorum*ba is bejegyezték nevüket az út során, például Leidenben 1626-27 között Ludolff von dem Werder, német nemes ifjú és Bernhard Pauludanus, enkuizeni orvos díszes albumába.¹⁸ E bejegyzések lehetőséget nyújtanak útjuk követésére és kapcsolataik feltárására.

Forrásként használtam még a londoni velencei megbízott, Alvese Contarini titkos jelentéseit, aki részletes jelentéseket küldött a tárgyalásokról a Tízek Tanácsának és a Dogénak. Ezekből az út angliai szakaszáról illetve Bornemisza Ferenc küldetésének valódi természetéről és céljáról juthatunk információkhoz.¹⁹

Tanulmányoztam még a Bethlen Gábor fejedelem kiadásait tartalmazó számadásjegyzéket, melyben nem egyszer találkozhatunk olyan ismerős ügynökök neveivel, mint Zeller Márton vagy Liszti Ferenc. A fejedelem szolgálatában külföldi küldetések során történt vásárlásaikról találhatunk bennük adatokat.²⁰

Mindemellett Európa Bethlen Gáborról és az Erdélyi Fejedelemségről alkotott képéhez fontos forrást nyújtanak a harmincéves háború idején Németalföldön megjelent – a peregrinusok által csak „*novellaként*” vagy „*corantóként*” emlegetett – újságok, melyek szinte mindegyikében szerepel Bethlen Gábor neve hadjáratok és politikai események kapcsán. E

¹⁵ *Kecskeméti K. Gergely*: Ulysses Pannonicus. Franeker, 1626. Részleteket és tartalmi ismertetést közöl Kulcsár Péter. In: Magyar utazási irodalom, 15-18. század. Szerk. Kovács Sándor Iván. Szépirodalmi, Bp., 1990. 408-413.

¹⁶ *Haller Gábor*: Járásaimról, hallásaimról való számtartásom. In: Erdélyi magyar emlékirók. Szerk. Veress Dániel. Dacia, Kolozsvár, 1983.

¹⁷ Teljes címe: „Temetési pompa, mely az ... néhai gróf iktari Bethlen Péternek Hunyad és Máramaros vármegyének örökös főispánjának 1646 esztendőben Kisasszony havának harmadik napján Bánban meghidegedett testének Liszkafalváról Nyírbátorban, temetésének helyére való megindításától fogva az földben eltakarításáig celebráltatott.” Várad, 1646, Szenci Kertész Ábrahám. (RMK I. 787.) A szöveg egy példánya a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.

¹⁸ Werder albuma Angliában (Bodleian Library, Oxford, MS Ashmole 1, fol. 37.), Pauludanusé pedig a hágai Koninklijke Bibliotheekben található (KB 133 M63, fol. 072v, 127v, 249v, 262v, 291v, 351r). Vö. *Gömöri György*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben. In: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok. Bp., 1991, 21-25. Ez utóbbiban Gömöri szerint nem szerepel Bethlen Péter bejegyzése, de én megtaláltam a többi között: KB 133 M63, fol. 072v. Ezt alátámasztja, hogy az általa bejegyzett francia idézet megegyezik a később Bázelen Hieronimus Zenoin albumába beírttal.

¹⁹ State Papers 1915, 607. Vö. *Gömöri*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai. i. m. 23-24.; *Kruppa Tamás* – *Monok István*: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627-1828). Lymbus, 2009, 11.

²⁰ A számadáskönyv az OSZK kézirattárában található: Bethlen Gábor fejedelem vásárlásai, OSZK, 67. Fol. Hung.

forráscsoporthoz tartoznak a pamfletek is, melyekből a Nyugat Erdélyről kialakított képéről is információkhoz jutunk.²¹

A Pataki Istvánnal kapcsolatos fejezethez elsődleges forrásom ránk maradt naplója,²² amelyben tanulmányaitól majdnem haláláig végigkövethető életútja, tanáraitól írt bejegyzéseiből és könyvlistájából következtethetünk teológiai nézeteire és beállítottságára is. Emellett értékes forrásom volt egyik útítársa, Horváti János diáknaplója.²³ Részletes leírásaik alapján két különböző szemszögből is meg lehetett vizsgálni ugyanazt az utazást. Ezáltal biztosabb állításokat tehetünk külföldi tartózkodásukkal kapcsolatban.

A további kutatásoknak érdemes lenne áttekinteni a kolozsvári Coccejus-köteteket és a coccejánus szerzők munkáit is, melyek a 17. századi peregrinusok közvetítésével jutottak el Erdélybe. Főleg a tanáraiktól, Johannes Leusdentől és Frans Burmantól maradt műveket. Én azt a két Leusdentől származó kötetet vizsgáltam meg, melyek közül az egyiket Apafi Mihály fejedelemnek, a másikat pedig Teleki Mihály kancellárnak ajánlott.²⁴ Végül tanulmányoztam más, korabeli peregrinusok coccejánus vagy coccejánus-ellenes nézeteit, és ezen eszmék hatását az erdélyiek gondolkodására.

A források mellett egy rövid kitérőben összegzem a munkám során alkalmazott módszereket is. A hagyományos forrás- és szakirodalom-feldolgozási módszerek mellett igyekeztem felhasználni a történettudományban felbukkanó újabb kutatási irányok vívmányait is. Úgy mint a narratívák vizsgálatán alapuló – 60'-as évektől kialakulóban lévő – *posztmodern történetírás*²⁵ módszereit, melyek egyre inkább a kapcsolattörténet-kutatás és a *mikrotörténet-írás* felé fordították a szakma figyelmét. A posztmodern szemlélet azt vallja,

²¹ A háború elején (1618-1621) kiadott újságokban szerepelnek sűrűn a Bethlennel kapcsolatos hírek. Az újságok közül a hágai Koninklijke Bibliotheekben találtakat néztem át: a *Courante uyt Italien, Duytschlandt &c.* 1618-1621 illetve a *Tijdinghe uyt Verscheyde Quartieren* 1621-1622 közötti számain. Valamint a Katholieke Universiteit Leuven központi könyvtárának (Centrale Bibliotheek) kéziratárában a Nieuwe Tijdinghe 1622. április 22-ei számában találtam a fejedelemről szóló híreket. Továbbá felhasználtam Folke Dahl válogatását, melyben az európai könyvtárakból összegyűjtött újságok facsimile kiadásban szerepelnek. L. *Folke Dahl: Göteborgs Stadsbibliotek Dutch Corantos 1618-1650.* Hága, 1946.

A pamfletek közül szintén a Koninklijke Bibliotheekben találtam néhányat. Ezek főleg Bethlen valamelyik levelét vagy az arra érkezett választ tartalmazzák: Bethlen Gábor levele Toren grófnak, 1619. (KB: pfl 02819); Pfalzi Frigyesnek, 1620. (KB: pfl 03049), IV. Murád szultánnak, 1629. (KB: pfl 04549); illetve válaszlévlé a cseh rendektől, 1619. (KB: pfl 02818).

²² A Pataki-napló Kolozsváron, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában (ENML) található, jelenleg: a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (ROLKMI) őrzésében, a „Pataki család levéltára” nevű fond, 16. tétele. (A továbbiakban: „Pataki-napló” néven hivatkozom rá.)

²³ Kiadott változata: Horváti Békés János diáknaplója. Peregrinatio Hungarorum 6. Kísérő tanulmánnyal közreadja: Pintér Gábor. Szeged, 1990.

²⁴ A könyvek a Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának Különgyűjteményében találhatóak (jelenleg: a Román Akadémiai Könyvtár őrizetében). *Leusden, Johannes: Compendium Biblicum continens ex 23202 versiculis totius Testamenti... Editio quarta...* Lugduni Batavorum, 1694.; *Leusden, Johannes: Philologus Hebraico-mixtus...* Ultrajecti, 1682.

²⁵ A posztmodern történetírás elvi és eszmei háttéréről, módszereiről l. *Gyáni Gábor: Az elveszített múlt.* Nyitott Könyvműhely. Bp., 2010.

hogy sosem leszünk képesek maradéktalanul rekonstruálni a múltat a források hiánya és töredékessége, illetve a narratívák eleve konstruált, szubjektív volta miatt. Ezen módszereket mindkét esettanulmány során tudtam alkalmazni, mikor a töredékes információkból, szubjektív magánlevelek, diáknaplók, úti beszámolók korabeli híradások, újságok, pamfletok beszámolóinak mozaikdarabkáiból igyekszem összerakni a teljes képet. A peregrinációs körutak eseményeinek minél részletesebb feltárása olyan összefüggésekre világíthat rá, melyek közelebb vihetnek minket bizonyos politikai-diplomáciai lépések körülményeinek feltárásához, illetve adatokat szolgáltathatnak a korszak kulturális-, életmód- és mentalitástörténeti képeinek teljesebb kialakításához.

A mikrotörténeti kutatások módszereit is hasznosítani tudtam. „A mikrotörténeti kutatás célja meghatározható úgy, hogy az tulajdonképpen nem más, mint az egyes emberek döntésein keresztül az összes oksági kapcsolat feltárása, melyek a vizsgált társadalmi formákat létrehozzák.”²⁶ Disszertációm IV. fejezetében tárgyalt Pataki-napló által bepillantást nyerhetünk egy ilyen mikrotörténetbe, a 17. századi teológushallgató erdélyi peregrinusok egy reprezentatív alakjának életébe, peregrinációs körútjába, pályájába.

Próbáltam olyan – a matematikából kiinduló, de más tudományterületeken is egyre inkább alkalmazott – hálózatok (gráfok) kutatásával kapcsolatos módszereket is alkalmazni, melyek a hálózatként működő rendszerek természetéről mondanak el bizonyos dolgokat, megkönnyítve ennek a peregrinusok által kiformált bonyolult, pókhálószerű kapcsolatrendszernek az átlátását.

3. A vizsgált időszak tér- és időkeretei

3.1. A kutatás térbeli határai

Fontos rögzíteni dolgozatom térbeli és időbeli határait. Mivel igen nagy területet és időintervallumot ölel fel a téma, szükséges bizonyos szűkítésekkel élni. A tér meghatározásánál el kell különíteni a küldő és a fogadó terület megjelölését. Az egyetemjáró erdélyi ifjak 17. századi peregrinációs körútjai igen nagy terület fednek le, nagyobbat, mint elődeiké a korábbi századokban. Értekezésemben részletes kifejtésre kerül, milyen okok vezették őket a korabeli Európa csaknem teljes egészének bejárására. Az érintett térség magába foglalja a „*respublica litterariának*” nevezett „tudományos négyszöget”, ahol a korabeli vezető egyetemek – Hollandia, Anglia, a német területek, Svájc és Itália egyetemei – elhelyezkedtek. Kutatásaim során főleg azon protestáns területekre koncentrálok, amelyek

²⁶ Für Lajos: A berceli zenebona. 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Osiris, Bp., 2000. 384.

prioritást élveztek az erdélyi fiatalok számára, vagyis a holland egyetemekre. Ezek mellett főleg a peregrinációs körutak és azok kiterjedt diplomáciai jelentőségének bemutatásánál kitérek Európa más területeire, nagyjából a fent említett kulturális négyyszögön belül maradva.

A küldő területtel kapcsolatban is szükséges egy kis kitérőt tenni. Az elkészített adatbázis alapján először behatároltam, hogy pontosan mely területekről származó diákokkal fogok foglalkozni munkámban, amelyhez elkészítettem az erdélyi akadémista diákok származási helye szerinti térképét.²⁷ Vizsgálatom területe magában foglalja az erdélyi magyar lakosságú megyéket, a székely és szász székeket, a Partium területét, sőt a csak időszakosan Erdélyhez tartozó hét felső-magyarországi vármegyét is (1621-től 1629-ig és 1645-től 1648-ig számították ezeket Erdély területéhez). Ez persze jóval nagyobb terület, mint amit a korszakban hivatalosan Erdélyi Fejedelemségként említenek. Az ominózus felső-magyarországi megyéket és az innen peregrinációra indulókat azért tartottam fontosnak számba venni, mivel sok olyan politikailag háttérbe szorított magyar protestáns élt itt, akik ezer szállal kapcsolódtak a Fejedelemséghez. Mivel a 17. századi köztudatban az Erdélyi Fejedelemség a protestánsok védnökeként élt, többségük itt tanult tovább, majd a fejedelem vagy valamelyik erdélyi főúr által támogatott ösztöndíjjal jutott ki külföldi egyetemekre és visszatérve is a Fejedelemség területén telepedett le. Ennek tipikus példája Tótfalusi Kis Miklós életpályája,²⁸ de említhetnénk Enyedi Istvánt, Diósi Andrást, Nánási Lovász Mihályt és még sokakat.

3.2. Az időkeretek megadása

A vizsgált időintervallum nagyságának megállapítása is igen problematikus. A 17. századi holland peregrinációval foglalkozó tanulmányok többsége nem adja meg vizsgálata pontos időkereteit. Értekezésemben először egy nagyobb időintervallumot vizsgálom meg, mely a Fejedelemség fennállása időszakának teljes holland peregrinációját öleli fel, majd a két esettanulmányban ennek az időszaknak két kisebb szeletét tanulmányozom behatóan.

A kezdődátumot egyszerűbb meghatározni, mivel az érdemi holland peregrináció Bethlen Gábor fejedelemsége alatt, az 1620-as évektől indult meg.²⁹ A vizsgált időszak záró

²⁷ A térképét és részletes értékelését ld. a II. fejezetben.

²⁸ Ő több szállal is kötődik Erdélyhez: az említett területhez tartozó Misztótfaluról származott, a nagyenyedi kollégiumba járt, Utrechtben, Amszterdamban és Angliában is megfordult, majd hazatérve Kolozsváron telepedett le.

²⁹ Azért veszem ezt az időpontot a holland peregrináció kezdetének, mert innentől indultak meg nagyobb tömegben erdélyi fiatalok az itteni akadémiákra. Mindössze három olyan erdélyi peregrinust találtam, akik korábban indultak el peregrinálni és már 1623 előtt tanultak holland egyetemeken: Szilvásújfalui Anderkó Imre 1595-ben (*Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 218.; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 608.; *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. 48.), Felckeman Péter 1597-ben (*Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 41.; *Szabó M.–Tonk*

dátumának – Szabó Miklós és Tonk Sándor gyűjtésének logikáját követve – a század végét jelentő 1700-as dátumot tekintetem, nem pedig az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnését, 1690-et.³⁰ Fontos tisztázni; annak ellenére, hogy a Fejedelemség megszűnik, és az eddig protestáns vezetésű területek a katolikus Habsburgok fennhatósága alá kerülnek, a holland egyetemek felé irányuló peregrináció a 18. század első feléig továbbra is töretlen. Ezt bizonyítják a *Compilatae Constitutiones* 1699-es rendelkezései, amelyek – megerősítve az *Approbaták* 1653-as rendelkezését – továbbra is engedélyezték a peregrinusok számára az útlevel nélküli utazást.³¹ Noha a Habsburgok, a következő évszázadban igyekeznek hatalmukat megszilárdítani és az ellenreformációt kiterjeszteni Erdélyre, próbálják akadályozni és némileg vissza is vetik a peregrinációt, de ezek csak átmeneti visszaesések, az egyetemjárás folyamatossága nem szakad meg, sok esetben egészen az egyes egyetemek (például a franekeri) megszűnéséig.

Szélesebb körű vizsgálatom tehát az 1620-as évek és a század vége közti időszakra vonatkozik. Mivel azonban a vizsgált intervallum túl nagy ahhoz, hogy a teljes időszakot kellő alapossággal áttekintsük, a peregrináció kezdetét, azaz a Bethlen Gábor védőszárnyai alatt meginduló, és a korszak utolsó szakaszát jelentő I. Apafi Mihály fejedelemsége alatti erdélyi egyetemjárás időszakát tekintem át tüzetesebben két kiválasztott esettanulmányon keresztül: Bethlen Péter peregrinációja (1625-1628) kapcsán az első, Pataki Istvánén (1671-1674) keresztül pedig a másik időszakot. Ezek összehasonlítása által bepillantok a hollandiai peregrináció 17. század során végbement változásaiba, a két fejedelem ezzel kapcsolatos politikájába, illetve a peregrinusok által létrehozott hálózat fejlődési stádiumaiba.

S.: i. m. 227.) és Makkai István 1616-ban (*Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 218.; *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. 257.). Az utána következő első hallgató, Dobrai Gácsi Bálint holland egyetemre való beiratkozásának időpontja: 1623. (*Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 41.; *Zoványi J.*: i. m. 153.)

³⁰ Arra hivatkoznak, hogy, bár az önálló Fejedelemség megszűnik, a peregrináció történetében máskor következik be a váltás. A Habsburg uralom kezdeti tétova berendezkedése 1691 után egy ideig még alapvetően nem befolyásolta a korábbi egyetemjárási gyakorlatot. Az 1700-as év jelöli ki a változások megközelítő időpontját. *Szabó–Tonk*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. i. m., x.

³¹ „A haza fiainak keresztyén országokba igazságos dolgokban szabados járások-kelések, javoknak tartása országokban s egyéb szükséges dolgaikban való mulatások simpliciter szabados legyen. Tanulásra, szolgálatra, lakásra, peregrinálásra való mehetések is pedig nemhogy interdicáltatnék, sőt annak tilalma az Hazában in perpetuum emlékezetben se légyen. Mindazonáltal salvus conductust procrastinálnának is, szabadon elmeheessenek.” *Compilatae Constitutiones Pars. III. Tit. IX. Art. I.*, Márkus, Kolosvári, Óvári, i. m., 295-296. Vö. *Bozzay Réka*: Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17-18. században. In: Debrecentől Amszterdamiig i. m. 93-94.

II. Közvetett és közvetlen (diplomáciai és kulturális) kapcsolatok, a peregrinusok szerepe

1. A 17. századi utazók és a „*respublica litteraria*”

1.1. Utazás a 17. századi Európában

A 16., de különösen a 17. században feléledt az emberek utazási kedve Európában. Az utazók különféle típusai: hivatalos diplomáták, követek, futárok, kémek, kereskedők, diákok, tudósok és a mai turisták elődei, az „élvezet kedvéért utazó emberek” keltek útra, hogy bejárják Európát.³² Ez utóbbi jelenség kialakulása talán több figyelmet érdemelne a szakmától, hiszen az ún. „kulturális turizmus” összefügg a híres tudósok – mint élő emlékművek – és a nemesi udvarok raritásgyűjteményei meglátogatásának vágyával. Szintén ennek hozadéka az ún. *guidák* és az utazáselméleti irodalom népszerűsége a század utazói körében, melyek hasznos tanácsokkal látták el az idegenben járókat.³³

Az utazás okai az utazók típusaitól függően különfélék voltak. A legtöbben elsősorban tanulmányutat, a tudás megszerzéséért folytatott expedíciót tettek – ezt vizsgálta eddig a legalaposabban a kutatás –, viszont nem elhanyagolhatóak a diplomáciai vagy kereskedelmi célú utazások sem.³⁴ Ezek a típusok viszont szinte sosem jelentek meg magukban, e három funkció gyakran összekapcsolódott. A célpontokat is ez határozta meg: főleg Európa nagyvárosai, oktatási és kereskedelmi központjai voltak. Nemcsak a meglátogatott helyek nyugtázták le az utazókat, az ellenkezője is igaz volt: az utazók is hatással voltak a bejárt helyszínekre. A kereskedelmi, politikai, vallási, eszmei és társadalmi formák kulturális cseréjének színtereit képezték az általuk felkeresett központok.³⁵ Ezen városokra pedig úgy tekinthetünk, mint hálózatok sorozatának több funkcióval rendelkező csomópontjaira, melyek az egymás közötti állandó kapcsolatot, az információk és hírek folyamatos terjedését is a fenti utazóknak köszönhették. Ez a kommunikációs funkció az utazás egyre népszerűbbé válása folytán került egyre inkább előtérbe. Elég, ha megfigyeljük a korban megjelenő újságok és

³² *Burke, Peter*: Útmutatás az utazástörténet számára. Korall 7. (2006) 26. sz. 7. A „turista” típusú utazó, aki főképp az új helyek, kultúrák és emberek megismerése végett utazik, már ekkor megjelenik, holott maga terminus csak jóval később, a 19. században, a „*Grand tour*” utolsó szavából alakult ki. Magyar viszonylatban ennek tipikus példája, Szepsi Csombor Márton. A III. fejezetben ezen típusokra konkrét példákat is megvizsgálók Bethlen Péter peregrinációja kapcsán.

³³ *Burke, P.*: i. m. 10-11. A *guidákról* l. *Mačzak, Antoni*: Travel in Early Modern Europe. Cambridge, 1995. 24-29. útikönyvekről és térképekről szóló fejezete; *Kovács Sándor Iván*: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Uő. Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp., 1988. 196.

³⁴ *Burke, P.*: i. m. 8.

³⁵ *Keene, Derek*: Cities and cultural exchange. In: Cities and Cultural Exchange in Europe 1400-1700. II. Ed. Calabi, Donatella–Turk Christensen, Stephen. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 4-5.

pamflet irodalom fordításainak cirkulációját, melyek a főbb kereskedelmi utakon (kommunikációs csatornákon) keresztül eljutottak Európa nagyvárosaiba.³⁶

Az utazással kapcsolatban még számos aspektust lehetne vizsgálni, úgymint az utazás megszervezése, a bejárt vízi és szárazföldi útvonalak, járművek, szállások, fogadók és mindazon dolgok, amelyek az utazás apróbb részleteivel foglalkoznak és kirajzolódik belőlük a korabeli Európa mindennapjainak jellemző képe.³⁷ Lehetne mentalitástörténeti szempontból is vizsgálni, hogy látja a külföldi, a magától eltérő embereket és kultúrákat, milyen összevetéseket tesz saját országával és népével.³⁸

1.2. „*Ars peregrinandi*”, az utazási irodalom és műfajai

A 17. századi utazással foglalkozó irodalom (*ars peregrinandi*) igen széles körben elterjedt, számos különböző műfajú és terjedelmű írást magába foglaló kategória. A különböző nyelvű naplóktól, levelektől, szakföldrajzi vagy tapasztalati leírásoktól, az utazási módszertanon át a búcsúversig és utazási elégiáig, illetve a verses vagy prózai útirajzig terjed. Művelésének legtöbbször feltétele az utazás, amire a században – itthoni egyetemek és főiskolák híján – a leginkább ösztönző erőt az egyetemjárás adott.³⁹ Utazási irodalmunk ezért döntően peregrinus-irodalom.

Még az utazás megkezdése előtt érdemes volt tájékozódniuk, hogy mire számíthatnak, hasznos instrukciókkal felvértezni magukat az előttük álló megpróbáltatásokra felkészülve. Erre szolgált az úgynevezett *apodemikus irodalom* vagy utazásmódszertan, melynek számos külföldi és magyar teoretikusa akadt, akik lefektették a műfaji szabályokat és célokat. Nem térnék ki értekezésemben ezen szerzők és művek részletes felsorolására, csupán néhány fontosabbat emelnék ki. Az egyik első és talán legnépszerűbb 16. századi utazásmódszertani összefoglaló a Guglielmo Grataroli, Hieronimus Turler és Hilarius Pyreckmair műveiből összeszerkesztett *De arte peregrinandi*, de említhetnénk még Justus Lipsius és Johann Heinrich Alsted utazáselméleti munkáit is, melyek hasznos, gyakorlati tanácsokat tartalmaztak az utazók számára.⁴⁰ Magyar vonatkozásban az utazási irodalom két

³⁶ Cowan, Alex: Nodes, networks and hinterlands. In: Cities and Cultural Exchange i. m. 29-30. A továbbiakban főleg az utazók ezen kapcsolatfenntartó, információk és eszmék továbbításában betöltött szerepét emelem ki.

³⁷ Az utazástörténettel kapcsolatos klasszikus alpmű, amely ezeket a funkciókat elemzi részletesen: Antoni Mączak: *Travel in Early Modern Europe* című – már idézett – könyve. *Mączak, A.*: i. m.

³⁸ Ennek elvi és módszertani alapjait mutatja be főként német útleírásokon keresztül Michael Harbsmeier tanulmánya: *Harbsmeier, Michael*: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti antropológiai elemzése kapcsán. *Korall* 7. (2006) 26. sz. 25-53.

³⁹ Kovács, S. I.: i. m. 96.

⁴⁰ Uo. 101.; Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk. Békési Imre, Bp.–Szeged, 1993. 558.

megalapozója Szepesi Csombor Márton *Europica varietasa*⁴¹ és Frölich Dávid *Medullája*,⁴² Ezek az alaplívek peregrinációra vonatkozó intelmei a kor külföldre látogató ifjúsága körében ismertek voltak, még akkor is, ha sok diák esetében konkrétan nem bizonyítható, hogy olvasták őket.⁴³ Minden ilyen irányú elméleti munka megegyezik a peregrináció hármas célját illetően, melyeket mindenképpen szem előtt kell tartania és tükröznie kell az ezt rögzítő irodalomnak. Ezek a Horatiustól származó hasznosság (*utile*) és élvezet (*dulce*), illetve a később – Justus Lipsius, németalföldi humanista által – hozzátett változatosság (*varietas*).⁴⁴

Az utóbb említett Frölich művének bevezetője is ebben a szellemben ad hasznos instrukciókat az utazás előtt állóknak: „Az utasnak sok szenvedést kell eltűrnie, [...]. Indulás előtt ismerje meg a helyeket. Ne csak a külsőségeket figyelje meg, hanem az emberek életét és szokásait is, a helyek fekvését, a régi emlékeket, ebből származik a bölcsesség. Vigyen magával térképet, [...]. Megbízható útitársat válasszon. [...] a tudósokkal társalkodjék.”⁴⁵

De nemcsak az apodemikus irodalom foglalkozott az utazással. Már a 16. századtól megkezdődött, de csak a 17. századtól vált igazán kialakult gyakorlattá, sőt divattá az utazás megörökítésének vágya valamilyen irodalmi vagy egyszerűen csak dokumentum jellegű írás formájában.⁴⁶ Erre pedig az útinapló műfaja volt a legalkalmasabb. Ezen alapelveket tartják szem előtt a külföldi egyetemekre látogató diákok, akik utazásaik és az ott szerzett tapasztalataik leírására az útinapló műfaját választják.

1.3. Az utazás virtuális és konkrét tere: utazók és hálózatuk a 17. században

A 17. század legtöbb utazójának – eltekintve a gyérszámú kereskedőtől és diplomatától, akik egyébként szintén hasonló funkciókat töltöttek be, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – elsődleges célja külföldi kultúrájának, tudományának megismerése és ennek közvetítése volt saját hazájukba. A „*respublica litteraria*”,⁴⁷ egy a 16.

⁴¹ Szepesi Csombor Márton 1620-ban megjelent *Europica varietasa*. Kiadva: *Szepesi Csombor Márton: Europica varietas*. Szerk. Kulcsár Péter. Szépirodalmi, Bp., 1979. 161-179.

⁴² *Frölich David: Medulla geographiae practicae*. Bártfa, 1639. (RMK II. 536.)

⁴³ Ezek a művek gyakran forgatott, népszerű olvasmányok lehettek a korban. Ezt igazolja, hogy az itt rögzített instrukciók gyakran köszönnek vissza a diákokat újukra bocsátók: szülők, patrónusok és tanárok intelmeiben is. Frölich műve még külföldön is ismert volt, ahogy azt az 1645-46-ban Erdélybe látogató francia követ, Antoine Fouquet de Marcilly-Croissy beszámolójából megtudjuk: „láttam hogy még a legnagyobb emberek is gyakran felhasználják és Hollandiában is olvassák [...] nálunk olyan megbecsülésnek örvend, hogy minden könyvtárban mutogatják, [...] professzoraink az iskolában is előadják az Ön geográfiáját.” Vö. *Kovács S. I.: A régi magyar utazási irodalom i. m. 131.*

⁴⁴ Uo. 113., 116.

⁴⁵ *Frölich D.: i. m. Vö. Bitskey István: Hungáriából Európába. Utazó magyarok a korai újkorban. Debreceni Disputa, 2. (2004) 5. sz. 7.*

⁴⁶ *Kovács S. I.: A régi magyar utazási irodalom i. m. 96.*

⁴⁷ Nyers fordításban: a „levelezők köztársaságának” vagy „irodalmi köztársaságának” lehetne nevezni, esetleg – ahogy Almási Gábor nevezi – „tudományos köztársaságának”. Vö. *Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. Aetas 20. (2005) 3. sz. 5.* Mivel azonban ezek a fordítások

század második felétől⁴⁸ – olyan tudós humanisták, mint Rotterdami Erasmus vagy Justus Lipsius levelezései nyomán – formálódó, a 17. század második felére megszilárdult hálózat, amely ezt a folyamatot segítette elő. Ez egy informális, de erős, nemzeteken és felekezeteken átívelő hálózat, egy elképzelt, virtuális tér, melyet a szellemi élet központjai tartanak össze. Egyúttal egy bonyolult kommunikációs rendszert is jelentett, mely az információ és a tudományos eszmék cseréjének színterévé vált Nyugat-Európa és Közép-Európa (esetünkben a protestáns hatalmak – különösen Hollandia – és az Erdélyi Fejedelemség) között.⁴⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy kik és hogyan lehettek tagjai ennek a hálózatnak. Alapját a 16. század második felére – főként német területek vonzáskörzetében – létrejött humanista műveltségű réteg képezte, akik magukra már mint egy közös identitással rendelkező közösségre, sőt önálló rendre tekintettek. Ennek a társaságnak egyenrangú tagja volt a neves humanista és a kisváros pap egyaránt. Nem számítottak a társadalmi, nemzetiségi és felekezeti különbségek sem.⁵⁰ A közös öntudaton kívül az iskolai barátságok, illetve a klasszikus műveltség és tudásanyag (*studia humanitatis*) is összetartó erőt képezett köztük. Bizonyos hitbeli és gondolkodásmódbeli alapelvek, sajátos értékrend is jellemezte őket. Speciális kommunikációs technikákat és kulturális szokásokat is kialakítottak: úgymint a peregrináció, a komoly szabályokra épülő levelezés, publikálás, versírás és a ritkaságok gyűjtése. Ennek a hálózatnak – összetételéből adódóan – volt egy tagadhatatlanul elitista oldala, hiszen számos nemes és püspök is tagja volt, illetve olyanok is, akik ezen humanista diskurzus elsajátítása révén építették ki karrierjüket és szereztek maguknak nemességet. Ez utóbbiak a *respublica litteraria*hoz való tartozásra úgy tekintettek, mint egy újonnan formálódó társadalmi réteg, a kiművelt nemesség (*nobilitas litteraria*) körébe való belépésre. Így, ha a *respublica litteraria*hoz való tartozásra identitásbeli kérdésként tekintünk, érthetőbbé válik a társadalmi korlátokon átívelő jellege.⁵¹

Ezt a hálózatot nem volt elég kiépíteni, a kapcsolatok fenntartása és ápolása épp annyira lényeges volt. Fontos eleme volt a folyamatos dialógus. A kommunikáció és érintkezés formái részben a tudósok levelezései, részben személyes találkozások révén

önmagukban nem fedik le teljesen a fogalom jelentését, a továbbiakban is a latin terminológiát fogom használni, noha például az angolszász szakirodalomban előszeretettel lefordítják.

⁴⁸ A *respublica litteraria* 16. századi magyarországi és erdélyi megvalósulásával kapcsolatban l. Szabó András: *Respublica litteraria. Irodalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*. Balassi, Bp., 1999.; illetve Almási Gábor fent említett tanulmánya. *Almási G.*: i. m. 5-37. Ez utóbbi kifejezetten a magyar humanisták császári udvarral való kapcsolatait emeli ki.

⁴⁹ *Willem Frijhoff*: *Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach*. In: I. L. Bonta–D. de Wied–W. Th. M. Frijhoff–G. H. van de Graaf–I. Csejtei–S. Sipka–A. de Knecht–van Eekelen: *Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*. Amsterdam, 1995. 15.

⁵⁰ *Szabó A.*: i. m. 101.

⁵¹ *Almási G.*: i. m. 9-10.

bonyolódottak, melyben a peregrinusoknak mint közvetítőknak nagy szerep jutott.⁵² A hálózat központjait akadémiák, kollégiumok és egyetemek, később tudós társaságok és olyan híres tudósok alkották, akik maguk is intézménynek számítottak.⁵³ Információt cseréltek, vitákat tartottak, beszámoltak a legfrissebb tudományos eredményeikről vagy éppen a napi hírekről. Nemcsak levelek, de különféle ajándékok (régiségek, természeti ritkaságok és könyvek) is gazdát cseréltek. Részét képezték gazdag patrónusok díszes udvarai, régiséggyűjteményei is.⁵⁴

Ennek az elképzelt térnek konkrét fizikai kiterjedést is tulajdonítottak, egy észak-dél irányú négyszögbe foglalták, amit főbb városok jelöltek ki. Határai délen: Itália Rómától északra eső területei, keleten: Bázeltől a Rajna mentén Kölnig, Szászország és Csehország, északon: a 17. századra kibővült a holland egyetemekkel és a London–Oxford–Cambridge háromszöggel.⁵⁵ Ezek alkották a hálózat fix pontjait, kijelölték a tudományos világ centrumait, a kulturális vonzerő pólusait. Vonzottak tudósokat és utazókat a perifériákról, akik hozzájárultak ezen térbeli struktúra kialakításához.⁵⁶ Ezt a rendszert sokan vizsgálták már különböző szempontokból: részleteiben, kiemelve egy-egy tudóst vagy egyetemi központot, vagy valamilyen teljesen egyéni hálózatként kezelve, azonban nem gondoltak arra, hogy ha hálózatként tekintünk rá, akkor annak általános sajátosságaival is rendelkeznie kell, és ennek fényében működése új aspektusait is figyelembe kell vennünk.

A hálózatok természetének vizsgálata egyre nagyobb népszerűségnek örvend a kutatásban. Eredetileg a matematika berkeiből indult útnak, de más tudományterületek is (mint a fizika, biológia, szociológia, sőt remélhetőleg a jövőben a történettudomány is) egyre gyakrabban használják fel. „Az igazi hálózatok nem olyan statikusak, mint mindmáig az összes elméleti modell. Ellenkezőleg, a növekedés kulcsszerepet játszik topológiájuk megformálásában. [...] Inkább a központok hierarchiája az, mely ezeket a hálózatokat összetartja, [a központ] egy sok kapcsolattal rendelkező csomópont, amelyet számos, kevesebb kapcsolattal rendelkező követ szorosan, melyeket még ezeknél is kisebb pontok kísérnek. Semmilyen központi csomópont nincs a pókháló közepén, irányítva és megfigyelve

⁵² *Sebők Marcell*: The Benefits of the Republic of Letters: Humanist Correspondence Revisited. In: In Search of Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and the Netherlands. Ed. Visser, Arnoud, Wassenaar, 1999. 30.

⁵³ *Frijhoff, W.*: Academic relations i. m. 16.

⁵⁴ *Almási G.*: i. m. 9., 17.

⁵⁵ *Frijhoff, W.*: Academic relations i. m. 16-17. Az egyetemek mellett beletartoztak a korszak fő nyomtató és könyvkiadó központjai, könyvtárai is. 1669-ben Johannes Lobmeyer kiadott egy értekezést Európa híres könyvtáraitól (De bibliothecis liber singularis), amelyben az összegyűjtött 202 híres könyvgyűjtemény 90%-a lefedte ezt a négyszöget. Uo.: 18. Ebből a négyszögből általában teljesen kihagyják Magyarországot és Erdélyt Európa határ menti, periférián elhelyezkedő részeivel egyetemben.

⁵⁶ Uo. 19-20.

minden kapcsolatot és pontot. Nincs egyetlen olyan pont, melynek eltávolítása szétszakíthatná a hálót. Egy skálafüggetlen hálózat olyan, mint egy háló pók nélkül.”⁵⁷

Ezen hálózat működésének elméleti alapjait tökéletesen leírja a fenti – Barabási Albert-László, erdélyi származású elméleti fizikustól származó – meghatározás. Nem véletlenül nevezik „*respublicának*”, hiszen ebben a hálózatban sincs kizárólag egyetlen irányító csomópont. Az ilyen típusú hálózatok működésére jellemző, hogy önmaguktól szerveződnek és a középpontjaik tartják őket össze. Viszont az is igaz rájuk, hogy egy-egy ilyen csomópont kikapcsolása esetén nem omlik össze a hálózat, hanem működik tovább, a csomópontok helyére pedig újabbak szerveződnek. Erre kiváló példa a holland egyetemek megjelenése a hálózatban. Miután a harmincéves háború miatt lerombolták vagy bezárták a német területeken lévő egyetemeket (például Heidelbergben), ezek a tudományos központok nem szűntek meg végleg, hanem helyüket újonnan alakult szellemi központok vették át a háborútól kevésbé sújtott Holland Köztársaság területén. Az is megfigyelhető, hogy mindennek dacára a peregrinációs kedv sem lankadt, nem szűnt meg az erdélyiek körében az egyetemjárás, csak az iránya változott meg.

Jelen esetben tehát az intézményesült központok: az egyetemek, de még inkább azok a tudósok („*összekötők*”⁵⁸), a nagy munkabírással és széleskörű kapcsolatokkal rendelkező vezéregyéniségek, akik alkalmasak rá, hogy hírnevükkel messziről is az egyetemekre csábítsák a diákokat.⁵⁹ Esetükben nemcsak a legműveltebb tudományos berkeken belül lényeges az egymással való kapcsolattartás, hanem a külső világgal kialakított kapcsolatok is legalább annyira fontosak – ha nem fontosabbak –, mert csak így tudják betölteni azon funkciójukat, hogy „a rendszer bármely két pontja között rövid utakat létesítenek”. Vagyis ezen rendszer középpontjainak számító tudósok egymással folytatott levelezése egy zárt tudományos kört képezve önmagában még nem tenné lehetővé, hogy valódi összekötők legyenek. Jelentőségüket központként az a jellemzőjük adja, hogy ebben a művelt világban bárki elérhető rajtuk keresztül – legyen az az angol király vagy egy erdélyi diák – maximum

⁵⁷ Barabási Albert-László: Behálózva. A hálózatok új tudománya. Helikon, Bp., 2011. 238.

⁵⁸ Az összekötő fogalma szintén Barabási Albert-Lászlótól származik. Esetünkben az adott tudós hírnevének, presztizsének nagysága határozta meg hogy milyen szerepet töltött be összekötőként a központok hierarchiájában. Ahhoz, hogy valaki bekapcsolódjon ebbe a hálózatba, egy ilyen tudós ajánlására volt szükség. A „tagság” azért is volt fontos annak, aki értelmiségiként akart előrejutni, mert karrierük fejlődtek ki és buktak el ezen kapcsolatokon keresztül. Sebők M.: i. m. 31-32. Levelet kapni egy ilyen neves tudóstól olyan volt, mint egy útlevelel a „*respublica litterariába*”. Frijhoff, W.: Academic relations i. m. 20. Az erdélyi diákok körében ilyennek számított Coccejus, de Burmant vagy Leusdent is ilyen összekötőnek tekinthetjük. Róluk bővebben az utolsó fejezetben lesz szó.

⁵⁹ Szabó A.: i. m. 101. Szabó András „kapcsolattartónak” nevezi őket.

két vagy három ember közvetítő szerepén át.⁶⁰ Ezen funkció betöltéséhez azonban elengedhetetlenek a közvetítők, akik szerepét esetünkben a peregrinusok töltik be.

1.4. Centrum és periféria, avagy Erdély helye a „*respublica litterariában*”

Vonatkoztassuk a fenti, hálózatokról szóló elméletet a „*respublica litterariára*”, és vizsgáljuk meg alaposabban; vajon milyen szerepet játszhatott a 17. századi Erdély a peregrinusok közvetítő szerepén keresztül ebben a rendszerben.

Számos – főleg külföldi tanulmány – jelenti ki kategorikusan, hogy a korabeli Erdélynek nincs helye ebben, kulturális és tudományos értelemben fehér foltnak tekintik a korabeli Európa térképén.⁶¹ Fontos azonban megjegyezni, hogy szempontrendszerük szerint csak azokat a területeket tekintik a „*respublica litteraria*” részének, ahol tudományos értelemben vett központok: egyetemek vagy híres tudósok találhatóak. Ebben az értelemben valóban igazat kell adni nekik, hiszen Erdélyben – Bethlen Gábor erőfeszítései dacára – valóban nem alakult ki egyetemi központ és néhány kivételtől eltekintve valóban nem éltek európai viszonylatban is közismert tudósok.⁶² Ez indokolja a keleti irányú peregrináció teljes hiányát, így nagyrészt csak valamilyen diplomáciai vagy gazdasági indokkal utazó személyek leírásából értesülünk az Erdélyről kialakított képről.⁶³

Nézzük meg, milyen volt Erdély megítélése a kortársak szemében! Erdélyt a kortárs nyugat-európai utazók közül nem egy minősíti „barbárnak” a keleti területekkel egy lapon említve.⁶⁴ Ebben azonban nincs igazuk. Már azért sem, mert szemükben gyakran a műveltség vagy legalábbis annak megszerzésének lehetősége jelölte ki Európa határait.⁶⁵ Már az a tény is bizonyítja az erdélyi diákok műveltségbeli felzárkózottságát, hogy latintudásuk sok esetben felülmúlta a külföldiekét, amiért a holland egyetemi professzorok tárt karokkal fogadták őket. A nyugati utazók ítélete és véleménykülönbsége feltételezhetően inkább a nyugati és kelet-

⁶⁰ Barabási A.-L.: i. m. 69., 72.

⁶¹ Példaként Willem Frijhoff tanulmányát említhetném, ahol kijelenti, hogy Magyarország kívül esett a „*respublica litteraria*” területén, még akkor is, ha létezett tudományosság, azt nem vélte számottevőnek, leszámítva egy-két kivételnek számító tudós egyéni teljesítményét. Frijhoff, W.: Academic relations i. m. 17-18.

⁶² Kivételt képezett a Bethlen Gábor által meghívott tudósok Johannes Alsted, Johannes Bisterfeld, Martin Opitz és Ludwig Piscator.

⁶³ Magyarország és Erdély külföldi utazók általi megítélésének középkori eredményeiről l. Csukovits Enikő: Magyarország és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 102-103., 105. Kifejti, hogy a külföldiek szemében ezek a területek törökkel folytatott harcok kapcsán, a 15. századtól kerültek az érdeklődése homlokterébe, és általában csak akkor említik a magyarokat bármilyen kontextusban, amikor valamilyen krízishelyzet, katasztrófa vagy meghatározó történelmi esemény felkelti az érdeklődésüket.

⁶⁴ Így például az Észak-Magyarországra és Erdélybe utazó svéd diplomata, Caes Rålamb, aki főleg a reprezentáció hiánya miatt, ami Svédországban a barokk elterjedésével párhuzamosan egyre meghatározóbbá vált, értékelt „barbárnak” ezeket a területeket. Kármán G.: Identitás és határok i. m. 81.

⁶⁵ Uo. 92.

közép-európai területek eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedéséből fakadnak, hiszen például a kora újkori holland területeken már a formálódó kapitalizmusnak lehettek tanúi, ahol sokkal nagyobb szerepe volt a pénznek, míg Erdélyben még mindig feudális rendszerben éltek.⁶⁶

Államberendezkedésükben, vallási berendezkedésükben azonban egyértelműen szellemi közösséget alkottak Európával, és bár annak perifériáján éltek, de vitathatatlanul hozzátartoztak, a kortárs erdélyiek Európa-fogalma szerint is.⁶⁷ Ezt látszik alátámasztani a keleten járt magyar utazók véleménye, akik a nyugatiakhoz hasonlóan szintén barbárnak titulálják keleti és déli szomszédjaikat, viszont meg sem fordul a fejükben, hogy magukat is közéjük sorolják, vagyis barbárnak bélyegezzék.⁶⁸ Az Erdélyi Fejedelemséget tehát egyértelműen Európához tartozó, de periféria-területként kell kezelniük.⁶⁹

Most nézzük, hogy miért lehet Erdély egyértelműen része a „*respublica litterariának*”! Az okot az ilyen jellegű hálózatok működésének szabályaiban kell keresniük. Ha visszatérünk ezekhez, azt láthatjuk, hogy a *perifériáknak*⁷⁰ legalább akkora, ha nem nagyobb szerepük van egy hálózat kialakításában és fenntartásában, mint maguknak a *centrumoknak*, hiszen egy hálózat természetéből adódóan sem állhat pusztán magasabbrendű központokból. A periféria-területek adják a központok valódi jelentőségét. Hozzájárulnak, hogy azok ne csak egy szűk, zárt csoportot alkossanak, hanem aktív szerepet töltsenek be az eszmék és tudományos eredmények áramoltatásában a külvilág, egy tágabb értelmiségi közösség felé. Ebben pedig a peregrinusok személyének felbecsülhetetlen szerepe van, hiszen állandó összeköttetést biztosítanak ezen *centrumok* (holland egyetemek) és *perifériák* (erdélyi értelmiség és főleg az őket patronáló fejedelmek és nemesség) között. Ez utóbbiak maguk is kisebb jelentőségű központokat alkotnak.

⁶⁶ Uo. 90. Apáczai Csere János is észrevette ezt és figyelmeztette a magyarokat, hogy úgy bánnak velük nyugaton, mint tudatlan barbárokkal és kinevetik őket. Ennek okát az iskolarendszer fejletlenségében kereste. *Graeme Murdock*: „They Are Laughing at Us?” Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. In: *Under Eastern Eyes: A Comparative History of East European Travel Writing*. Szerk. Wendy Bracewell–Alex Drace-Francis. Bp., 2006. 125. Hozzá kell azonban tenni, hogy némileg felnagyítja ezeket különbségeket saját szándékát támogatandóan annak érdekében, hogy anyagi támogatást szerezzen az erdélyi oktatási rendszer megreformálására. *Kármán G.*: *Identitás és határok* i. m. 91.

⁶⁷ *Jankovics J.*: *A magyar peregrinusok Európa-képe* i. m. 558. Az erdélyiek Európa-képével és a nyugatiakról alkotott – sokszor sztereotip véleményével – számos mentalitástörténeti tanulmány foglalkozott. Vö. *Kármán G.*: *Identitás és határok* i. m.; *Murdock, G.*: i. m. Az utóbbi kettő külön kitér arra a kérdésre, hogy miért hiányzik a legtöbb beszámolóból a nyugati és a hazai állapotokkal való összehasonlítás és az ehhez társuló elmaradottság-érzés.

⁶⁸ *Kármán G.*: *Identitás és határok* i. m. 85-86.

⁶⁹ A humanizmus és a *respublica litteraria* határai a nyugati kereszténység határaiig terjednek. Magyarország és Erdély is ennek peremén helyezkedett el. *Szabó A.*: i. m. 102.

⁷⁰ Ide tartoztak a hálózatok csekélyebb jelentőségű pontjai és az azokat összekötő „élek”.

Ezen állítás igazolásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy e kapcsolatrendszer olajozott működésének köszönhetően a 17. században azon ritka esetek egyikének lehetünk tanúi, hogy az legfrissebb európai eszmék és teológiai irányzatok is szinte azonnal eljutnak a háborúktól szorongatott Erdélyi Fejedelemség területére. Vagyis a peregrinusok révén sikerült bekapcsolódnunk Európa legfrissebb tudományos és eszmei áramlataiba időlegesen felszámolván – persze csak a szellemiek terén, nem gazdasági és társadalmi értelemben – azt a fáziskésését, ami a nyugat és kelet közt fennállt és napjainkban is fennáll.⁷¹

A továbbiakban tehát egy olyan hálózat kialakítását és működését fogjuk részletesebben megvizsgálni, amelyet a peregrinusok formáltak ki, csatlakozván a „*respublica litterariához*” kihasználva előnyeit, egyúttal szervesen bekapcsolva Erdélyt a diplomácia és szellemi élet körforgásába.

2. Az utazás legelterjedtebb formája: a peregrináció, az erdélyiek egyetemjárása a 17. században

2.1. A peregrináció fogalma és típusai

Először vizsgáljuk meg behatóan a peregrináció fogalmát. Ahogy arra már a fentiekben is utaltam, az utazás legelterjedtebb formája a 17. században a diákok külföldi egyetemjárása (*peregrinatio academica*) vagy egyszerűbben peregrináció volt. A diákok korabeli szóhasználatában: „*bujdosásnak*” nevezték, mely a szó vándorút jellegére utal, illetve kiemeli azt az idegenség érzetet, esetleg a honvágyat, amit külföldön kellett megtapasztalniuk.⁷²

Noha a szakirodalom nem minden esetben húz éles határokat a peregrináció két típusa között, mégis fontosnak tartom a kétfajta „*bujdosás*” világos elkülönítését és jellemzőinek tisztázását. Az első típusba a főúri, arisztokrata ifjak külföldi utazása tartozik, az ún. „*Kavalierstour*” vagy „*Grand Tour*”, amikor szülei által előre meghatározott, gondosan megtervezett útvonalon, nagyobb kísérettel végiglátogatják Európa fontosabb főúri és királyi udvarait. Ennek az útnak a valódi jelentőségét nem annyira a tanulás és tapasztalatszerzés adja, mint inkább a reprezentáció és családjuk nyugati kapcsolatainak ápolása.⁷³ Ezért az

⁷¹ Jankovics J.: A magyar peregrinusok Európa-képe i. m. 563.

⁷² Kármán G.: Identitás és határok i. m. 77-78.

⁷³ Kármán G.: Identitás és határok i. m. 74. Az utazás ezen típusának egyfajta beavatás jellege is volt, a felnőttkorba való átvezető ritusként is fel lehet fogni. Redford, Bruce: Venice and the Grand Tour. New Haven–London, 1996. Vö. Burke, P.: i. m. 8.

egyik legfontosabb eleme a népes kíséret, ami még jobban emeli az utazás fényét.⁷⁴ Tulajdonképpen egyfajta sajátos keveréke ez az egyetemjárásnak és a diplomáciai küldetésnek. Utazásuk során meg kellett ismerniük az ottani udvari élet és a főrangúak közötti társadalmi érintkezés szabályait, idegen nyelveket, zenét, táncot, lovaglást, vívást, jogászai praktikákat, építészetet kellett tanulniuk és el kellett sajátítaniuk az önálló pénzkezelés fortélyait.⁷⁵ Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni azt a tényt, hogy a kora újkori erdélyi arisztokrácia korántsem rendelkezett olyan vagyonnal és befolyással, így gyermekeik kevésbé fényűző utazásokat tettek, mint a Királyi Magyarország területén élő főurakéi. Így például Thurzó Imre, Esterházy Pál, Zrínyi Miklós vagy Nádasdy Ferenc, akik a szokásoknak megfelelően fényűző európai „*Kavalierstouren*” vettek részt. Még a legelőkelőbb erdélyi családok (mint a Bethlen vagy Teleki család) is csak szerényebb anyagi feltételeket tudtak nekik biztosítani, csupán egy *praeceptor*tal, esetleg egy-két szolgálóval indították útnak fiaikat. Említhetném példának Bethlen Miklós vagy fia, Mihály peregrinációját, de akár Haller Gáborét is, akik folyamatosan pénzhányra és az ebből adódó kellemetlenségekre panaszkodtak. Ez alól kivételt képez a talán leggyakrabban említett „*Kavalierstour*”, Bethlen Gábor unokaöccse, Bethlen Péter peregrinációja, amelyről értekezésemben (III. fejezet) még részletesen lesz szó annak diplomáciai jelentőségére fókuszálva és kiemelve az utazás nem szokványosan említett aspektusait. Az erdélyi ifjak európai körutazásainak kétfajta elkülönítése dacára azonban meg kell jegyezni, hogy mindkét típus peregrinációnak minősül, hiszen a főúri utazások ürügye is valójában egy nemes ifjú egyetemjárása és nyelvtanulása volt, tehát az előbbit is ennek szellemében, ezt szem előtt tartva fogom tárgyalni.

Az ő útjukat azonban nem szabad összekevernünk a valódi *peregrinatio academicával*. A fejezet további részeiben erről a típusú peregrinációról lesz szó, illetve a IV. fejezetben egy ilyen utazást ismertetek részletesebben Pataki István és társai tanulmányútján keresztül.

2.2. Az erdélyi peregrináció okai és céljai

2.2.1. Erdély műveltségi helyzetéről és egy művelt, értelmiségi rétegkialakításáról

Ahhoz, hogy tisztázzuk az erdélyi ifjak külföldi egyetemjárásának okait, először nem árt röviden áttekinteni a Fejedelemség műveltségi és oktatási helyzetét, különösen a holland peregrináció kezdetén. Érdekes néhány szót ejteni arról a szellemi és politikai közegről, amely lehetővé tette eme folyamatok megindulását. Mohács után Erdélynek szüntelen élet-

⁷⁴ A *Kavaliersourok* kíséretéről és annak funkciójáról bővebben l. *Maqczak, A.*: i. m. 121.

⁷⁵ *Bitskey I.*: i. m. 9.

halál harcot kellett vívnia a fennmaradásért hol a Habsburgok, hol a törökök ellen. Ez nem a legkedvezőbb a kultúra számára. Az első, hosszabb ideig tartó nyugodt időszak Bethlen Gábor fejedelemsége (1613-1629) alatt következett be. Nem véletlenül titulálják „aranykornak” ezt a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kudarcáig tartó néhány évtizedet. A viszonylagos nyugalom időszakában Bethlen nemcsak az állam gazdasági helyzetének megszilárdításán, egy megbízhatóan működő intézményrendszer kialakításán és a belügyek rendezésén munkálkodott; hanem tudatos és jól átgondolt művelődéspolitikát is folytatott.⁷⁶ Eltökélt szándéka volt egy olyan magas műveltségű egyházi és világi értelmiségi réteg kinevelése, akik nemcsak a kultúra és vallás területein tevékenykednek, hanem reményei szerint majd az újonnan kiépített állami intézményrendszerben is.

Kialakított maga körül egy egyházi értelmiségiekből álló csoportot, komoly közvetett politikai befolyással ruházta fel őket és nemességet adományozott nekik. Cserébe támogatást várt tőlük, és korlátlan fejedelmi hatalmának ideológiai alátámasztását, amire tökéletes lehetőséget nyújtott a több szempontból is protestáns mintaállamként szolgáló Holland Köztársaság vallási és politikai berendezkedésének tanulmányozása. Ezzel szép lassan kialakult a – fejedelemnek lekötöztetett – református elit egy nagyhatalmú csoportja, mely innentől kezdve az egész Fejedelemség fennállása alatt megtartotta kulcspozícióját. A kálvinizmus ortodox ágát képviselték.⁷⁷

A világi értelmiséget a század első felében főként a nemesség alsóbb rétegei és a polgárság tagjai alkották, akik valamilyen mértékű szaktudást igénylő hivatalt töltöttek be, noha pozíciójuk nem feltétlenül igényelt egyetemi végzettséget és megélhetési forrásukat tekintve se számíthatjuk őket klasszikus értelem vett értelmiségiek körébe.⁷⁸ E téren váltás a 17. század közepén következett be. A valódi értelemben vett világi értelmiségi réteg ugyanis innentől kezdett megerősödni. A peregrinusok orientációjánál is megfigyelhető, hogy egyre kevesebben – bár még mindig jelentős számban – tanultak teológiát és egyre többen fordultak a filozófia, orvos- és természettudományok felé, ami arra utal, hogy nem az egyház berkeiben akarták kamatoztatni külföldön megszerzett tudásukat.⁷⁹

Bár a századkoránál már valamivel korábban – még a 16. században – megkezdődött ez a folyamat. Ők továbbra is nagy számban képviseltették magukat a külföldi peregrinációban. Megtartva lutheránus vallásukat a háborúk ellenére is ragaszkodtak a német egyetemekhez.

⁷⁶ *Tarnócz Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat, Bp., 1978. 14.

⁷⁷ Erdély története II. (1606-tól 1830-ig). Főszerk. Köpeczi Béla, Akadémiai, Bp., 1988. 770.

⁷⁸ Uo. 771.

⁷⁹ *Tarnócz M.*: i. m. 56-60. Ez különösen a nemesi származású peregrináló értelmiség körében volt elterjedt, akiket eleve politikai pályára szántak.

Mivel aránytalanul többen jutottak ki külföldi egyetemekre, körükben az egyházi értelmiségi hivatás értéke fokozatosan devalválódott. Helyzetük azért is kivételes volt, mert lutheránus vallásuknak köszönhetően kívül estek a fejedelmi egyházpolitika fő sodrán, így a peregrinusokat főleg világiak kezdték patronálni, akik egyre inkább rájuk telepedtek.⁸⁰ Az erdélyiek külföldi egyetemjárásának első és legsürgetőbb oka tehát egy művelt – egyházi és világi – értelmiségi réteg minél gyorsabb kinevelésének igénye volt.

2.2.2. Akadémia létesítésének terve és kudarca

Miért kellett ehhez külföldre menni, miért nem tanulhattak itthoni intézményben? Erre a kérdésre nagyon egyszerű a válasz: mert Erdély ebben az időszakban még nem rendelkezett saját egyetemmel. A bethleni politika szerves részét képezte egy megfelelő felsőoktatási intézmény létrehozása. Erdély és a csatolt részek korábban is számos kiváló alap- és középfokú oktatási intézménnyel rendelkeztek,⁸¹ egyetemi szintűvel azonban nem. Enélkül nem lehetett magas szintű értelmiségi-képzésről beszélni. Így az erdélyi ifjak, ha tovább akartak tanulni, kénytelenek voltak külföldi egyetemeken képezni magukat. És bár így a diákoknak lehetősége nyílt arra, hogy Európa leghíresebb és legtekintélyesebb egyetemein, koruk legnagyobb tudósaitól tanuljanak, a legmodernebb szellemi és eszmeáramlatokkal találkozzanak, ezt hosszú távon mégsem lehetett „költséghatékony” megoldásnak tekinteni. Saját egyetemhez pedig mindenekelőtt kiváló tudósok kellettek, akiket igen nehéz volt a távoli Erdélybe csábítani, ezért a hazai diákokat kellett külföldön a lehető legalaposabban kiképezni, hogy hazatérve a leendő egyetemen taníthassanak. Ezen praktikus okok fényében érthető, hogy a fejedelem minden erejével egy saját egyetem létrehozásán fáradozott.

1622-ben Gyulafehérvárott, a fejedelmi székhelyen alapította meg az akadémiát (*Academicum Collegium*) teológiai, filozófiai és jogi tanszékekkel. Ahhoz, hogy universitási rangra emelkedjen, hiányzott az orvosi képzés és a doktori fokozatszerzés lehetősége, amit korai pusztulása miatt sose kapott meg, mivel csak rövid ideig, 1658-ig állt fenn. Maradványait Nagyenyedre költöztették át, ahol kollégiumként működött tovább.⁸² Így a diákok továbbra is rá voltak kényszerülve, hogy külföldön szerezzék meg ezt a tudást.

Mindezek mellett le kell szögeznünk, hogy akármennyire fontos szerepet játszott is Bethlen a 17. századi a hollandiai irányú peregrináció megindításában és fellendítésében, az erdélyiek külföldi egyetemjárása nem minden előzmény nélküli. Már a középkorban is szép

⁸⁰ Erdély története II. i. m. 771.

⁸¹ Protestáns középfokú oktatási intézmények a 17. században: reformátusok: Nagyenyed, Gyulafehérvár, Udvarhely, Marosvásárhely, Zilah, Várad, Tasnád, Debrecen, Nagybánya, Szatmár, Tokaj; evangélikusok: Brassó, Szeben, Segesvár, Beszterce, Kassa; unitáriusok: Torda, Kolozsvár.

⁸² Erdély története II. i. m. 765.

számmal látogatták Európa legfontosabb oktatási intézményeit, a diákok csupán ezeket a hagyományokat folytatták. A 17. században tulajdonképpen csak ezek iránya változott meg.⁸³

2.3. A peregrináció fő iránya, avagy miért épp Hollandia?

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért egy ilyen távoli ország egyetemait választották. A korabeli szállítási eszközök segítségével – akár szárazföldön, akár vízen – az út átlagosan minimum három-négy hónapig tartott.⁸⁴ Nem is beszélve a számos veszélyről, melyeket az utazóknak ki kellett állniuk, hiszen a század közepéig dúlt a harmincéves háború, ami egész Európát érintette; illetve az utazás költségeiről és az ottani – az itthonihoz viszonyítva kétszer, háromszor drágább⁸⁵ – megélhetésüket fedező összegről, amit valahogy elő kellett teremteniük. Miért vállalták mégis mindezt?

Az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem katolikus volt, kizárta a protestáns teológiát tanulni vágyókat, ami a kor diákjai körében az egyik legnépszerűbb fakultásnak számított. A Bethlen által alapított gyulafehérvári akadémia pedig rövid életű próbálkozásnak bizonyult. Így azoknak, akik felsőfokú tanulmányokat akartak folytatni, mindenképpen külföldre kellett menniük.

A 16. században a német egyetemek voltak a legnépszerűbb célpontok, különösen Lipcse, Jéna, Halle, Wittenberg és Heidelberg. Wittenbergből a lutheránus Frigyes, szász választófejedelem tiltotta ki a reformátusokat, mert megtagadták a *Formula Concordiae* aláírását. Heidelberg pedig egyetemével együtt elpusztult a harmincéves háború során, 1622-ben Tilly zsoldosai feldúlták. Azoknak a kálvinista diákoknak tehát, akik felsőfokú teológiai tanulmányokat akartak folytatni, tovább kellett utazniuk. Így figyelmük az egyre híresebbé váló holland és angol egyetemekre és főiskolákra terelődött.⁸⁶ Ebben nagy szerepe volt a korábbi heidelbergi professzor, Abraham Scultetus ajánlásának, aki maga is Németalföldön keresett menedéket, illetve a heidelbergben működő holland ágensnek, Pieter Brederodénak, aki Szenczi Molnár Alberttel is szoros kapcsolatban állt.⁸⁷

⁸³ Szabó Miklós és Tonk Sándor munkáikban részletesen foglalkoztak az erdélyiek középkori és kora újkori peregrinációjával. Vö. *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion, Bp., 1979.; *Tonk Sándor–Szabó Miklós*: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán. In: Régi és új peregrináció i. m. 491-500.; *Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. Szeged, 1992.

⁸⁴ *V. Ecsedy Judit*: Magyar diákok Hollandiában a XVII–XVIII. században, életmódjuk, publikációik. In: *Hollandról magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*. Szerk. Bernáth István. Bp., 1986. 71.

⁸⁵ *V. Ecsedy J.*: i. m. 78. Nyugat-Európa olcsóbb és drágább országainak a turisták szempontjából történő összehasonlításáról bővebben l. *Máczak, A.*: i. m. 74. Térképen is ábrázolja az árak összevetését. Ez alapján a németalföldi területek nyugat-európai viszonylatban is a legdrágábbnak számítanak.

⁸⁶ *Bozsay R.–Ladányi S.*: i. m. 16.

⁸⁷ *Postma, F.*: i. m. 116. Abraham Scultetus (1566-1625) heidelbergi teológia professzor, a rajnai palotagróf udvari prédikátora. Brederode szerepéről l. bővebben: *Teszelszky, Kees*: Szenczi Molnár Albert elveszettnek hitt

A magyar hallgatók különösen nagy aránya az európai viszonylatban is magas szintű hollandiai tudományos életnek volt köszönhető. A hollandiai egyetemek főként a 17. században emelkedtek európai társaik fölé.⁸⁸ A magyarok egyetemlátogatása pedig szerencsés módon egybeesik Hollandia fénykorával, amikor gazdasági és külpolitikai értelemben világjelentőségre tett szert. Egyetemei az európai protestáns kultúra és tudományosság központjaivá, kulturális centrumaivá, egyben az egyre inkább kiszélesedő „*respublica litteraria*” részévé váltak – átvéve a német egyetemek helyét –, amit elsősorban neves professzoraiknak köszönhettek. Sokan menekültek ide főleg a radikálisabb vallási és filozófiai irányzatok képviselői közül a harmincéves háború és a vallásüldözések elől. A teológia terén ilyen európai hírű professzor volt Franekerben az angol származású puritán tudós Guilielmus Amesius; az utrechti egyetem rektora, Gisbertus Voetius, de megemlíthetnénk nagy ellenlábását, a leideni egyetemen tanító Johannes Coccejus is.⁸⁹

Jelentős csábító erőt jelentett az egyetemek rendszeres anyagi támogatása (*stipendiuma*) is a magyar diákok felé. Sokan – patrónusaik támogatása ellenére – enélkül nem tanulhattak volna külföldön. Érdemes kiemelni, hogy valamennyi nemzet közül csak a magyar ifjakat segélyezték rendszeresen. Ilyen volt például a Franekeri Egyetemen is működő Bursa.⁹⁰ Ez kitűnő „reklámot” is jelentett, és növelte az egyetem népszerűségét a külföldi diákok felé. De vajon miért éppen az erdélyi magyar diákokat támogatták? A szakirodalom általában a protestáns szolidaritásra hivatkozik, arra, hogy a hollandokat mélyen érintette protestáns hittestvéreik szenvedése, különösen a gyászévztized idejében. Szinte úgy említik a Köztársaságot, mint a gazdag nagybácsit, akinek kötelessége támogatni a hányattatott sorsú szegény rokonát.⁹¹ Tagadhatatlanul ez a tényező is közrejátszott. Ez is bizonyítja, hogy a század során létrejött egy kálvinista hálózat az egyes oktatási intézmények között (elismerték például a többi református egyetem által kibocsátott diplomát), és a külföldi kálvinista lakosság ismételt üldözései időnként felkeltették a holland egyetemek felelősségérzetét a kálvinista diaszpórák irányában, így például a francia hugenotákkal és az erdélyi magyarokkal kapcsolatban is. Ezzel kialakulóban volt egyfajta nemzeteken átívelő felekezeti identitás.⁹²

Igaz vallás portréja (1606) avagy holland – flamand – magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban. Komáromi Nyomda és Kiadó, Bp., 2014. 62-63.

⁸⁸ V. Ecsedy J.: i. m. 63.

⁸⁹ Akármennyire is befogadóak voltak ezekkel az új irányzatokkal szemben, a holland egyetemek toleranciája sem terjedt odáig, hogy elfogadjanak és hivatalosan kinevezzenek egy eltérő felekezeti professzort. A felekezeti szempont pedig kulcsfontosságú volt az erdélyiek egyetemválasztásában. Frijhoff, W.: *Academic relations* i. m. 22.

⁹⁰ A franekeri Bursa (más néven: *mensa academica*) az egyetem és a fríz rendek rendszeres anyagi támogatása a magyar hallgatóknak. Postma, F.: i. m. 115.

⁹¹ Postma, F.: i. m. 116.

⁹² Frijhoff, W.: *Academic relations* i. m. 28.

Ennél azonban praktikusabb okok is vezethették őket az erdélyi diákok anyagi megsegítésére. Erdély számos dologban hasonlított a Holland Köztársaságra, többek közt „államvallása” tekintetében: mindkét helyen az ortodox református hit volt az állam vezetői által támogatott vallás. Felekezeti akadályok tehát nem gördültek a peregrináció elé. Ez, illetve az – a holland egyetemek számára szerencsés körülmény –, hogy Erdély nem rendelkezett saját felsőoktatási intézménnyel, illetve a fentiekben felsorolt okok Hollandiát ideális hellyé tették a továbbtanulásra az erdélyi diákok számára. A hallgatói létszám nagy részét a magyarok jelentették. Ugyanakkor a hollandok is tisztában voltak ezen diákok szűkös anyagi helyzetével, így minden módon megpróbálták támogatni és maradásra bírni őket.⁹³ Hozzá kell tenni, hogy a 17. században ezt az anyagi támogatást még nem vették olyan mértékben igénybe, mint a 18.-ban, diákjaink nagy részét inkább otthonról támogatták.⁹⁴ A Bursa fontosságát az is igazolja, hogy Franeker esetében az ösztöndíjazás 18. század végi megszüntetése után, arányuk a hallgatók között szinte a nullára esett vissza, viszont, amíg a támogatás tartott, a többi külföldi és hazai hallgató számának megcsappanása után is töretlenül kitartottak az egyetem mellett.⁹⁵

A holland egyetemek közül a magyar diákok számára a 17. században Franeker volt a legnépszerűbb, utána következik a sorban Utrecht és Leiden, de a többi kisebb jelentőségű egyetemen és ún. *illustris scuolában* (Amszterdamban, Deventerben és Harderwijkben) is fordultak meg magyarok tanulmányi céllal.⁹⁶

3. A peregrinusok személye

3.1. Számuk

A diákok számát illetően a szakirodalom véleménye igencsak megoszlik. Mindenekelőtt meg kell említenem számuk meghatározásának módszereit és az ezzel járó nehézségeket, illetve azokat a szempontokat, amelyek alapján egy diákot erdélyinek tekintettem. A bevezetőben kifejtettem, hogy mekkora – a szokásosnál nagyobb – területet vettem alapul vizsgálatomhoz, és elsősorban az innen származó diákokat tekintettem erdélyieknek. Csak részleges információk állnak rendelkezésünkre a diákok születési helyét illetően. Mivel ezt sok esetben nem rögzítették a beiratkozásnál, csupán 229 főről sikerült

⁹³ A Bursán kívül a professzorok is segítettek őket kölcsönökkel, előlegekkel, kezességet vállaltak értük, elengedték a vizsgák díját – például Köpeczi János és Diószegi Kis István esetében – esetleg állták a hazaut költségeit, sőt még az is előfordult, hogy otthonaikba is befogadták őket. *Postma, F.*: i. m. 116.

⁹⁴ *V. Ecsedy J.*: i. m. 62.

⁹⁵ *Postma, F.*: i. m. 113.

⁹⁶ *Bozzay R.*: A magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei i. m. 89.

pontosan megállapítani, és besorolni őket a területen lévő megyék vagy székek valamelyikébe származási helyük alapján. 80 főről pedig csak annyit tudunk, hogy magát „*Transylvanusnak*” vallotta, tehát feltételezhetően valahonnan Erdélyből származik.⁹⁷ Emellett a 309 fő mellett még további 118 főt lehet az erdélyiek közé számítani bizonyos kritériumok alapján, annak ellenére, hogy ők általában csak „*Hungarusként*” szerepelnek a matrikulákban. Ide főként azok sorolhatóak, akiknek ugyan nem ismerjük a születési helyét vagy nem a fentiekben meghatározott területről származnak, de valamilyen szoros erdélyi kötődésük miatt kerültek ebbe a csoportba. Olyanok, akik erdélyi kollégiumokban tanultak, erdélyi patrónusok (sok esetben a fejedelem) támogatásával jutottak ki külföldi egyetemre vagy későbbi pályafutásuk a Fejedelemséghez kötődik.⁹⁸ A 118 főn belül külön csoportot alkotnak azok, akik a Szabó–Tonk-féle erdélyi peregrinusokat magába foglaló listákon ugyan nincsenek rajta, viszont a Bozzay–Ladányi-féle egyetemi matrikulákon alapuló válogatásban igen, de nem erdélyiekként (18 fő), illetve két olyan személyt is találtam, akik a Bozzay–Ladányi-féle listákon egyáltalán nem, viszont a Szabó–Tonk által összeállítottakon szerepelnek, így a fenti kritériumok szerint az erdélyi diákok közé tartozóknak vettem őket.⁹⁹ Azt is fontos megjegyezni, hogy disszertációm témájához igazodva a továbbiakban csupán azokat a diákokat tekintettem át, akik legalább egy holland egyetemen megfordultak, vagy legalábbis nevük szerepel az egyetem matrikulájában. Bár az így kapott szám mértéke nagyrészt lefedi a 17. századi erdélyi peregrinációt, azonban nem teljes, mivel kimaradnak belőle azok, akik valamilyen oknál fogva nem iratkoztak be holland egyetemekre.

Ezen összesítések alapján a 17. században 427 (azaz kb. 430) erdélyi diák fordulhatott meg holland egyetemeken. Az általam vizsgált listákon pedig összesen 229 olyan diákot számoltam össze, akik bizonyosan ezekről a területekről származtak. Ez a szám

⁹⁷ Ennek a számnak a meghatározásához főleg a Bozzay–Ladányi-féle gyűjtést vettem alapul. Vö. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m.

⁹⁸ Ezt a fennmaradó számadatot jórészt a Szabó–Tonk-féle válogatásból merítettem, akik munkájukban csak a korai erdélyi akadémia diákok összegyűjtését tűzték ki célul. Munkájuk bevezetőjében megindokolják, hogy vizsgálatuk szempontja azért ilyen szűk, mivel politikai okokból csak erdélyi levéltárak anyagait tudják áttekinteni és a magyarországi területekre nem tudják kiterjeszteni kutatásukat. Másrészt ők is belevettek olyan személyeket ebbe a listába, akik ugyan nem bizonyítottan vagy bizonyítottan nem erdélyi származásúak, viszont pályájuk vagy további sorsuk valamilyen módon az erdélyi területekhez köti őket. Ezek a nevek válogatásukban tehát erdélyiekként szerepelnek, és mivel a fentiekben vázolt szempontrendszer – melyben igyekszem követni a Szabó–Tonk-féle válogatás szempontjait – valamelyik kritériumának megfelelnek, ezért nagyrészt én is erdélyinek vettem őket. *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. viii.

⁹⁹ Fontos megjegyezni, hogy a Szabó–Tonk-féle válogatást is kritikával kezeltem, adataikat nem minden esetben vettem át automatikusan. (Ezek az adatok már eleve nem szerepelnek a 427 fős adatállományban.) Olyan esetekben, amikor nem éreztem kellőképpen indokoltnak – forrásokkal vagy a szakirodalom által alátámasztottnak – az erdélyiek közé sorolást, ha kevés adat állt rendelkezésükre ahhoz, hogy az Erdélyhez való kötődést igazolják, vagy éppen a közölt adatok inkább ennek ellenkezőjét látszottak alátámasztani, nem vettem fel őket a listába. Ilyenekből összesen 41 fő volt: 32-t megfelelő mennyiségű adat hiányában, 9-et pedig azért, mert az adatok nem indokolták kellőképpen az erdélyi kötődést.

megdöbbentően kicsinek tűnik azokhoz a számadatokhoz képest, amelyeket az ezzel foglalkozó szakirodalom általában említ. Ráadásul ezen számok is nagy mértékben eltérnek egymástól. Néhány eklatáns példa bemutatásán keresztül megpróbálom ennek okait feltárni, illetve a külföldre látogató erdélyi peregrinusok valós számát tisztázni. A Köpeczi Béla által szerkesztett Erdély története a 16-17. században összesen 4500 külföldre látogató erdélyi diákot említ, ami hatalmas szám. Noha ez az összes külföldi egyetem peregrinusait veszi számba (tehát olyan diákok is vannak közöttük, akik nem látogattak németalföldi akadémiákat) és ebből csak a szászok – akik közül csak elenyésző számban választották Hollandiát úticélul – 55,5%-ot¹⁰⁰ tesznek ki (kb. 2500 főt), még így is marad kb. 2000 fő. Hajlok rá, hogy ez az adat inkább a beiratkozások számára vonatkozik, ami igen csalóka. A korban ugyanis divat volt, hogy egy-egy tanuló tanulmányi körútja során bejárta Európa nevesebb egyetemeit, így nemcsak egy, hanem akár három-négy egyetemen is megfordult és minden egyes helyen beírta magát az egyetem matrikulájába.¹⁰¹ Ebből adódóan, ha valaki csupán azt jegyzi fel, hogy egy-egy egyetemre hány esetben iratkozott be magyar diák, nagyon könnyen számításba vehet fiktív diákokat, ezáltal pedig fals adathoz juthat, hiszen egy diák – akár ugyanarra az egyetemre – a legtöbb esetben többször is beiratkozott. A Köpeczi Béla által meghatározott szám hasonló a Bozzay Réka és Ladányi Sándor által megállapított – teljes Magyarország területére vonatkozó – számokhoz. Ők csak a beiratkozások számát közlik (és nem a személyekét!), ami 1654 (1623-tól 1711-ig).¹⁰² Barcza József tanulmánya 1648 és 1660 közt 200 erdélyi peregrinust említ, ami – bár jóval kisebb időintervallumra vonatkozik, de – már korrektebb adatnak tűnik.¹⁰³ Ecsedy Judit pedig nemcsak Erdélyt, hanem az összes magyar területet vizsgálva egyetemenként kb. 200-400 fő körülre teszi

¹⁰⁰ Erdély története II. i. m. 766. Szabó Miklós és Tonk Sándor ezt az arányt magasabbra: 57,4%-ra becsülik. Szerintük a szászok közül nemzedékenként 2-300 akadémista került ki, ami azt jelentette, hogy kb. 3-400 szász lakosra jutott egy akadémista, míg Erdély más területein csupán 1100 főre jutott egy. *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 498. Ezek az arányok európai viszonylatban még így is kiemelkedők, mivel az európai átlagban 1650 körül egy egyetemi hely jutott minden egymillió lakosra, ami nem sokban különbözik a mai átlagtól. *Frijhoff, W.*: *Academic relations* i. m. 26.

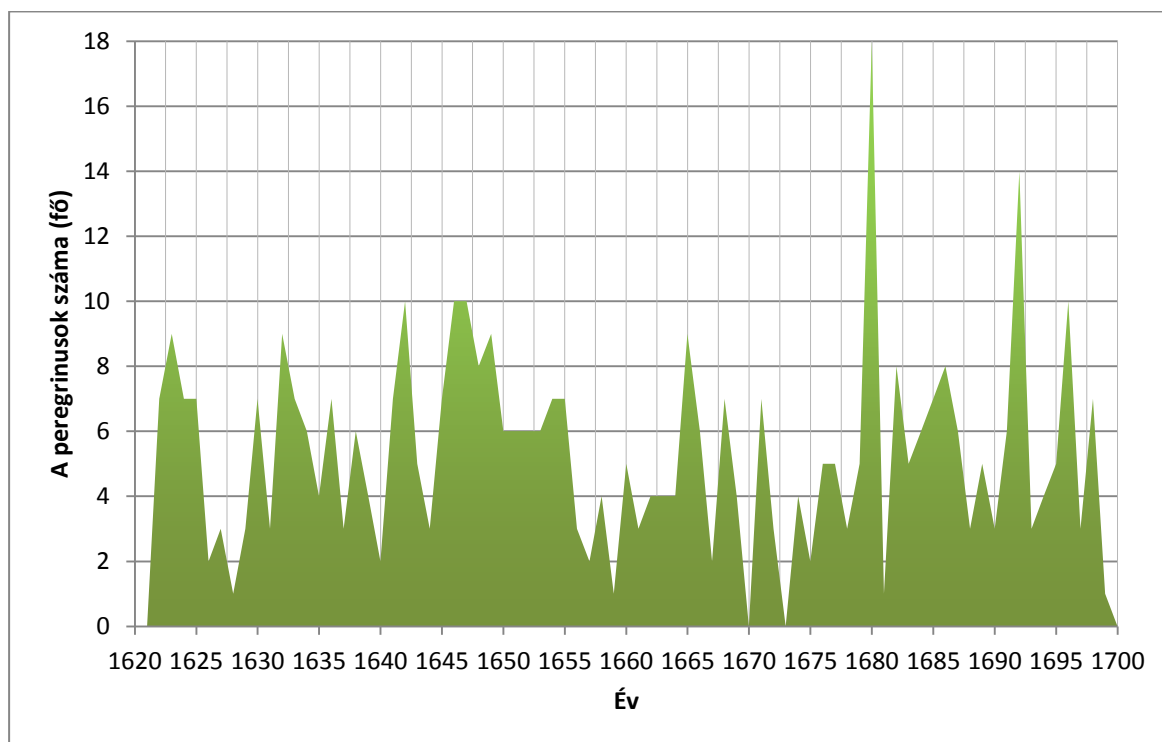
¹⁰¹ A Német Birodalom területéről induló – főleg nemesi származású – peregrinusok esetében is divat volt az ún. *Bildungsreise*, a tanulmányút, melynek során több egyetemre is beiratkoztak. Sokszor a tanulás valódi szándéka nélkül. Ezt az erdélyiek is átvették. L. *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 497.

¹⁰² Hangsúlyoznom kell, hogy számításaimhoz főként az általuk készített lista adatait vettem alapul, de nem válogatatlanul. A listában ugyanis nem egyszer előfordul, hogy egy név többször, eltérő változatokban szerepel, és viselőjét nem egy, hanem két vagy három különböző személynek veszik. Ez főleg abból adódik, hogy a matrikulába bejegyzők nem tudták megfelelő helyesírással leírni az adott nevet, és az minden egyes beiratkozásnál más alakban szerepel. Olykor igencsak félrehallották őket. Emellett természetesen a kézírás kibetűzése is magában rejti a tévedés lehetőségét.

¹⁰³ *Barcza József*: *Peregrináció, vallási türelem*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rác István. Debrecen, 1988. 99-103.

számukat.¹⁰⁴ A fentiekből is látszik, hogy nagyon nehéz közös nevezőre hozni ezeket az adatokat, lévén hogy mindenki más kritériumok alapján, más idő- vagy térbeli határokon belül vizsgálta a peregrinusok számát. Mindennek dacára a fentiek fényében reálisnak tűnik az általam számított 427 fő.

A diákok számának időbeli eloszlása korántsem egyenletes. Számuk megoszlásában jellemzően nagy ingadozások figyelhetők meg, ahogy azt a grafikon is mutatja.¹⁰⁵

1. ábra – Az erdélyi diákok számának (427 fő) változása a holland peregrinációban (1620-1700 között)

Bizonyos időszakokban, a politikai események alakulásának hatására, megnőtt vagy visszaesett a diákok utazási kedve. Szabó Miklós és Tonk Sándor szerint azonban a diákok peregrinációs kedvét nem annyira a háborúk, járványok és a politika befolyásolták, ahogy azt várnánk, hanem sokkal inkább az iskolák struktúrájában és az oktatás szellemében bekövetkező változások. Első komolyabb mélypontját a középkori világgép és egyetemek hanyatlása, a reformáció kezdete jelentette, de az új holland egyetemek megalakulása ismét felívelést hozott, ami a század folyamán szinte töretlen maradt.¹⁰⁶ Az erdélyi peregrinusok először komolyabban 1623-tól kezdték látogatni ezeket az intézményeket.

Érdekes megfigyelni, hogy az egyes fejedelmek hogyan hatottak a diákok számának alakulására. Különös módon nem a peregrinusokat legnagyobb mértékben támogató Bethlen

¹⁰⁴ Franeker: 480 fő (1623-tól a 17. század végéig), Utrecht: 463 (1635-1830), Leiden: 231 (1626-1650), Groningen: 277 (1627-1795). L. V. *Ecsedy J.*: i. m. 62-63.

¹⁰⁵ *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 491.

¹⁰⁶ Uo. 493.

Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége alatt, hanem az uralkodásukat követő évtizedben lehet kiugró emelkedést látni: az 1630-as évek elején és 1645-55 között, amely időszak egyben a holland egyetemek látogatottsági csúcsát jelentette. Ennek oka, hogy művelődés- és iskolapolitikájuk ekkorra hozta meg gyümölcsét: a hazatérő diákok eredményei láttán megnőtt a peregrináló kedv, és az általuk támogatott első generációs peregrinusok gyermekei ekkor kezdték meg tanulmányaikat.¹⁰⁷ Azaz az egyetemjárás népszerűsége összekapcsolódik azzal a jelenséggel, hogy a holland peregrináció ekkorra kezdett hagyománnyá válni az újonnan formálódó értelmiségi családokban, az értelmiségi hivatást átörökítették a következő generációkra.¹⁰⁸ Ezt a tendenciát bizonyos esetekben, mint például a Pataki családnál, egészen a huszadik századig nyomon lehet követni. Így tehát az a megállapítás, hogy a gyakran kárhóztatott Apafi Mihály fejedelemsége alatt az egyetemjárás stagnált, valójában pozitívum, mivel azt jelenti, hogy a peregrinusok számát szinten tudta tartani a nehezebb gazdasági és politikai viszonyok ellenére is.¹⁰⁹ Ebből kiindulva azonban nem értek egyet teljes mértékben Szabó Miklós és Tonk Sándor azon nézetével, hogy a diákok peregrináló kedvét csak kevésbé befolyásolta a politika. Érdekes megfigyelni, hogy a számuk változását ábrázoló grafikonon hol vannak olyan részek, ahol a peregrinusok száma viszonylag egyenletes. Ilyen például a nikolsburgi békétől Bethlen harmadik hadjáratáig terjedő időszak vagy a két Rákóczi György uralkodásának békés szakaszai, illetve Apafi Mihály regnálásának második fele az 1680-as évek első felétől. Alaposabban megvizsgálva olyan időszakokban figyelhető meg stabil létszám, amikor egy általában hosszabb ideig regnáló fejedelem képes egy időre békét és viszonylagos biztonságérzetet teremteni. Hiszen a stabil hátszág a külföldön tanuló peregrinusok számára biztosítani tudja a stabil anyagi támogatást. Ezt igazolja a szakirodalom által gyakran kiemelt ellenpélda is, a peregrináció során mélypontot jelentő 1670-es évekre tehető, „gyászévtizedként” emlegetett időszak.¹¹⁰

3.2. Származási helyük

Legnehezebb talán származásuk megállapítása volt, mivel az egyetemi beiratkozási listák pontos születési helyet általában nem tüntettek fel. A Hollandiában tanuló magyar diákok neveinek összegyűjtésére a szakirodalomban számos próbálkozást találunk. A kutatók által összegyűjtött legátfogóbb listák alapján készítettem összesítést és az ezekből kialakított adatbázis alapján mértem föl a diákok származási helyeit. Noha a minden részletre kiterjedő

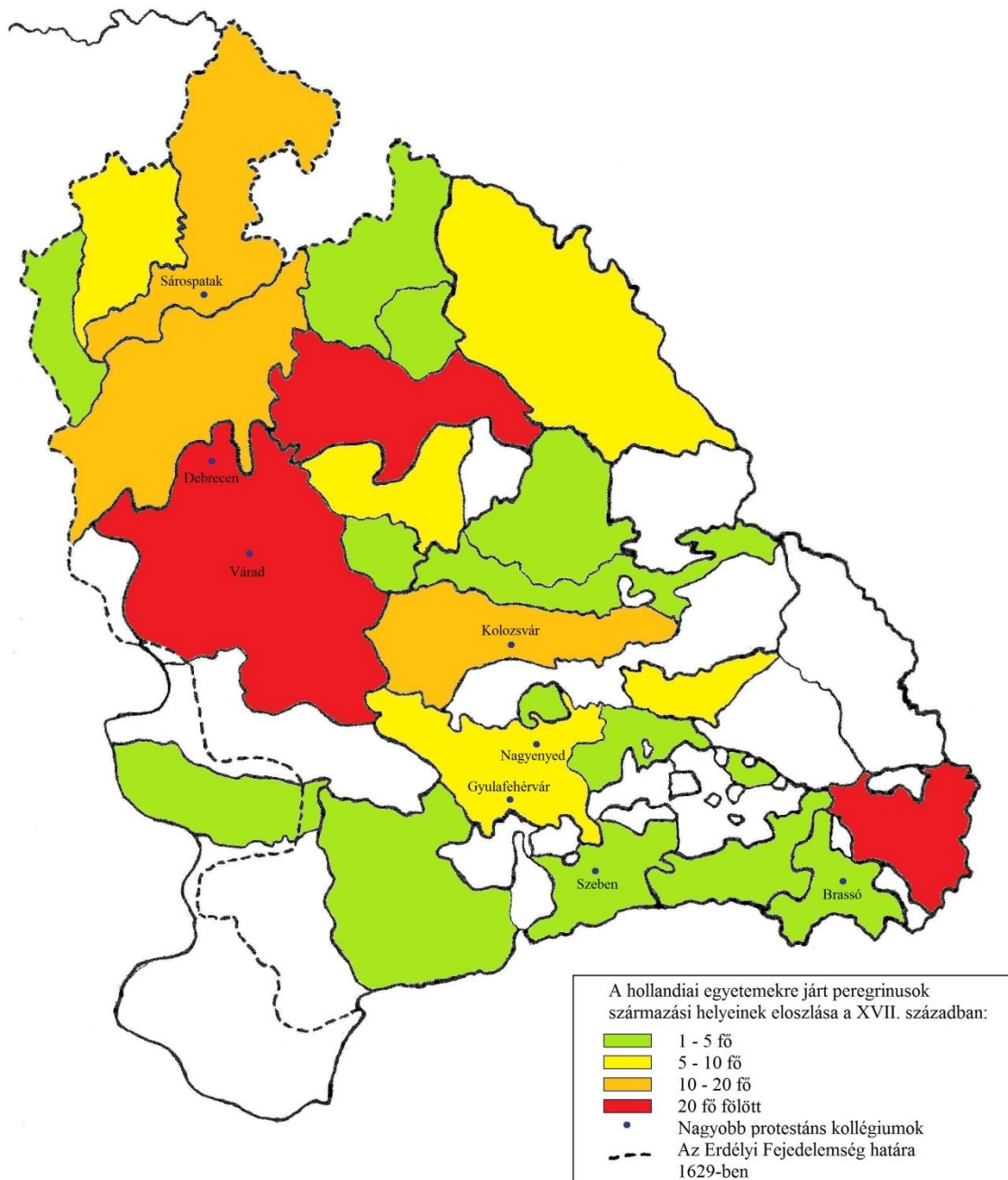
¹⁰⁷ Uo. 494.

¹⁰⁸ Uo. 498., 492.

¹⁰⁹ Uo. 494.

¹¹⁰ *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 18.; *Tonk S. –Szabó M.*: i m. 494.

kutatások után már több peregrinus esetében tudunk származásukra vonatkozó adatokat szolgáltatni – különösen a Szabó–Tonk és a Bozzay–Ladányi-féle válogatás alapján –, sok esetben a források hiányában még mindig nem tudunk születési helyet megállapítani. Az említett kiadott listákon a diákok névsorát főként *matrikulák*, *recensielijst* (egyetemi jelenléti listák) és *alba amicorum* alapján állították össze. A diákok származás szerinti megoszlását ábrázoló térképhez az ezek összevetéséből származó adatokat használtam fel kiegészítve saját kutatásaimmal néhány név esetben.

2. ábra – Térkép a peregrinusok származás szerinti megoszlásáról

Az ábrázolt adatok tekintetében említést kell tennem azon diákokról, akik pontos származási helyét nem sikerült felderíteni. Mivel a származást csak másodlagos források alapján lehet azonosítani, sokan vannak (80 fő), akikről vagy csak annyit tudunk, hogy valahonnan Erdélyből jöttek, pontos születési helyet nem említenek velük kapcsolatban; vagy csak „*Hungarusként*” jelölnek meg nem tüntetve fel erdélyi származásukat. A térkép ezért nem a teljes, a 427 fő, csupán 229 fő adatainak felhasználásával készült, mivel megrajzolásánál a bizonytalan származási helyű diákokat nem ábrázoltam.

Érdekes megfigyelni, hogy a diákok túlnyomó többsége valamilyen község nevét viseli „vezetéknevként”, ami első pillantásra úgy tűnhet, megkönnyíti származási helyük beazonosítását, hiszen logikus lenne a következtetés, hogy ezek talán a születési helyüket jelölik. Ezzel kapcsolatban egy analóg példára akadtam Jakó Zsigmond kutatásaiban, aki a nagyenyedi kollégium diákjainak származási helyét vizsgálta. Ő abból a tényből kiindulva, hogy a listákon talált 17. századi diákok nevei szinte kizárólag településnevekből lettek képezve, egészen 1740-ig automatikusan minden diákot abból a helységről származónak minősít, amilyen nevet visel.¹¹¹ Ez azonban korántsem ilyen magától értetődő. A kutatások a valamilyen helységnevet viselő diákok (221 fő) jó részének születési helyét kiderítették. Ezen diákok nevét és származási helyét összehasonlítva meglepődve tapasztaltam, hogy bár az esetek többségében (154 főnél, 69,7%-ban) születési helyük egyezik a diákok előnévvel,¹¹² sok esetben (67 főnél, 30,3%-ban) azonban a név nem egyezik a származási hellyel.¹¹³ Tehát nem lehet automatikusan a nevük alapján ilyen következtetéseket levonni.

Mi lehet ennek az oka? A nyelvtörténeti és családnév-etimológiai kutatások szerint a több elemből álló nevek kialakulása korábbra, a 15-16. századra tehető, bár meg kell jegyezni, hogy ez hosszú folyamat eredménye. A vezetéknevekre alapvetően azért volt szükség, mivel az egy községből származó azonos keresztnévűeket valahogy meg kellett különböztetni egymástól az adóösszeírási listákon. Ezt általában foglalkozás, nemzetiség vagy valamilyen tulajdonság alapján tették. Így születtek az olyan családnevek, mint: Kovács, Varga, Fekete, Kövér, Németh stb. Ha valaki vezetéknevként egy község vagy város nevét viselte, az általában arra utalt, hogy a családja valamikor onnan költözött át. Az ilyen embereket valószínűleg végig idegenként kezelték, így miután ez a jelző vezetéknevként megszilárdult,

¹¹¹ *Jakó Zsigmond*: A Bethlen kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában. In: Uő.: Társadalom, egyház, művelődés: tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 1997. 119. Ez abból a feltételezéséből ered, hogy a családnevek megszilárdulását jóval későbbre, az 1720-as évekre teszi.

¹¹² Sok esetben csak a helységnév egy részével – például a Kézdivásárhelyről vagy Marosvásárhelyről származók általában csak Vásárhelyiként szerepelnek. Ezeket is egyezésnek vettem.

¹¹³ Tiszaújhelyi István például Husztról származik, Nógrádi Benedek pedig Biharnagybajomról. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 261. Csak azon diákokat vizsgáltam a számok megállapításánál, ahol meg lehetett határozni a pontos születési helyet.

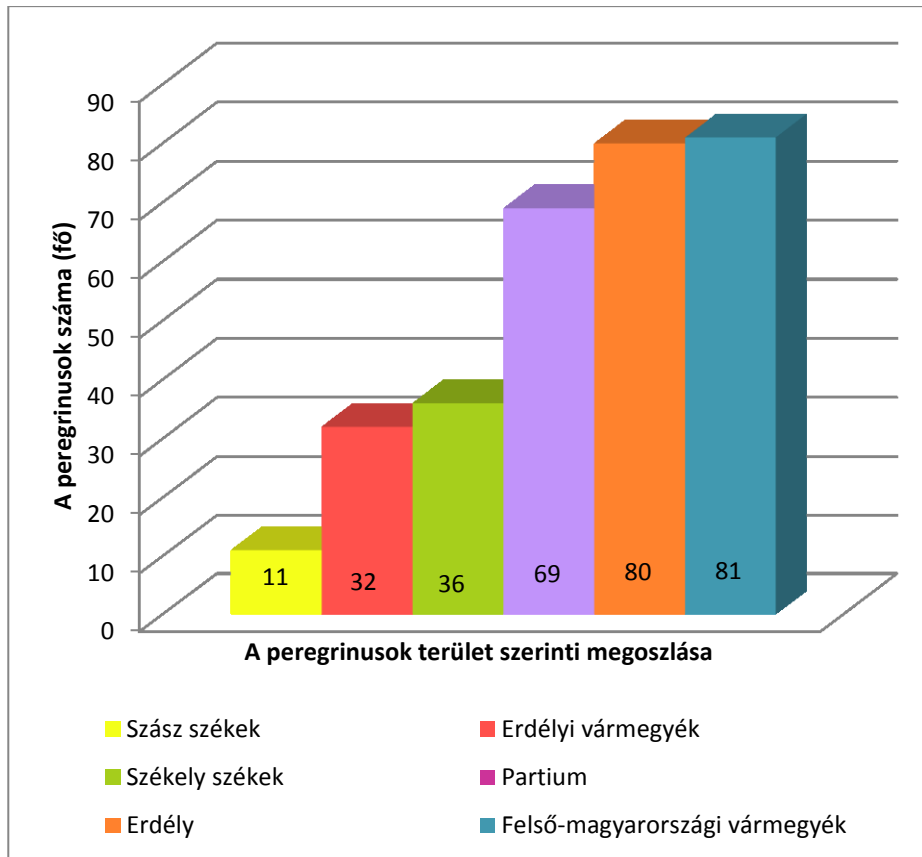
az utódok is a család egykori származási helyéről kaphatták nevüket. Példaként említenek egy Soproni nevűt, a szegedi összeírásokon. Abban egyetért a kutatás, hogy ezek a családnévek még nem mindig tekinthetők hagyományos értelemben vett családnévnek. A zavart az okozza, hogy legtöbbször csak az adóösszeíró használta őket, nem öröklődtek.¹¹⁴ Ezért nem lehet például egyértelműen rokonságot feltételezni minden Gidófalvi vagy Bánffyhungyadi nevet viselő között. A vizsgált korszakban tehát még igencsak kiforratlan, és sok esetben nem következetes a családnévhasználat, ezért könnyen előfordulhatott, hogy ugyanaz a személy családnévként használhatta – ahogy azt Jakó Zsigmond állítja – mind a születési helyére utaló, mind apja foglalkozásából eredő előnevet (például Szathmári Ötvös István). De ekkor már nem lehet kizárni a név öröklődését sem, tehát akár más, már állandósult, klasszikus értelemben is vezetéknevek számító névalakot is használhattak. Ez utóbbira gyakran találunk példát a nemesség és a városi patríciusok körében.¹¹⁵

Mindazonáltal rengetegen akadnak olyanok – a diákok többsége –, akiknél az egyetemi matrikulákban használt név valóban a származási helyükre utal. Azon külföldön tanuló diákok esetében, akiknél még nem rögzült a családnévhasználat, automatikusan adta magát a lehetőség, hogy születési helyük nevét vegyék fel megkülönböztető előnévként, és írják be az egyetemi beiratkozási listákba. Ebben talán a korai nemzettudat megjelenése és egyfajta lokálpatriotizmus is szerepet játszhatott. Különösen az látszik igazolni ezt a megállapítást, hogy sok esetben az általánosan használt nevük mellé harmadik vagy negyedik névként szülőhelyük nevét is feltüntették.¹¹⁶

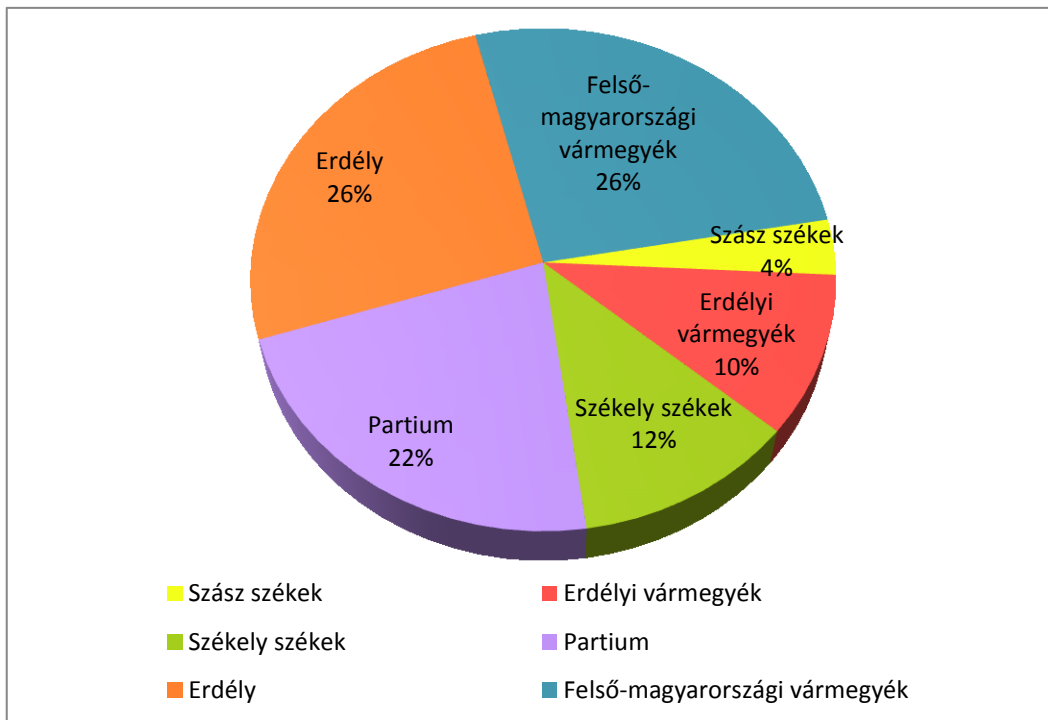
¹¹⁴ *Bárczi Géza*: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar Nyelv* 52. (1956) 2. sz. 145-147, 153. Vö. *Mikesy Sándor*: Miért alakultak ki vezetékneveink? *Magyar Nyelvőr* 83. (1959) 1. sz. 85.; *Benkő Lóránd*: A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45. (1949) 1. sz. 253.

¹¹⁵ *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. x.

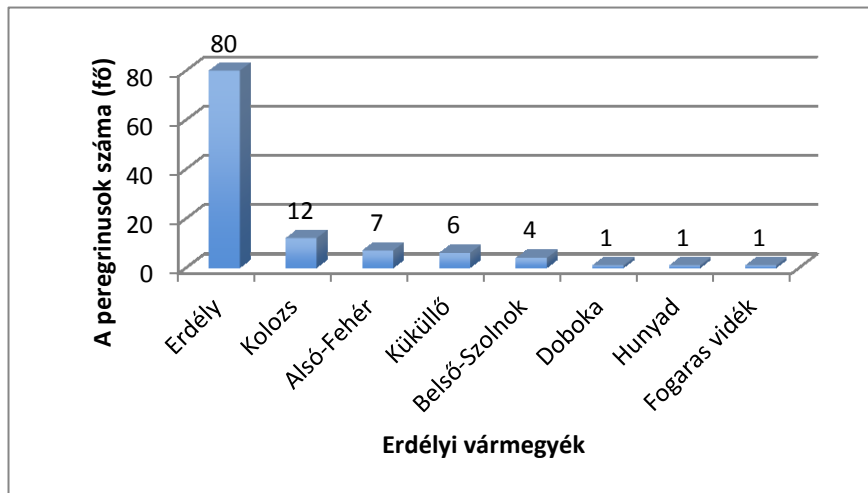
¹¹⁶ A diákok előneve vagy vezetékneve alatt azokat a névváltozatokat értem, amelyeket a matrikulákban feltüntettek. A neveket a kiadott listák alapján gyűjtöttem össze. Sok esetben – különösen, ha a matrikulákban három vagy annál több nevet tüntetnek fel, gyanítható, hogy a diák nem csak a nevét, hanem a születési helyét is megadta, csak a bejegyző ezt a névvel összevonva tüntette fel.

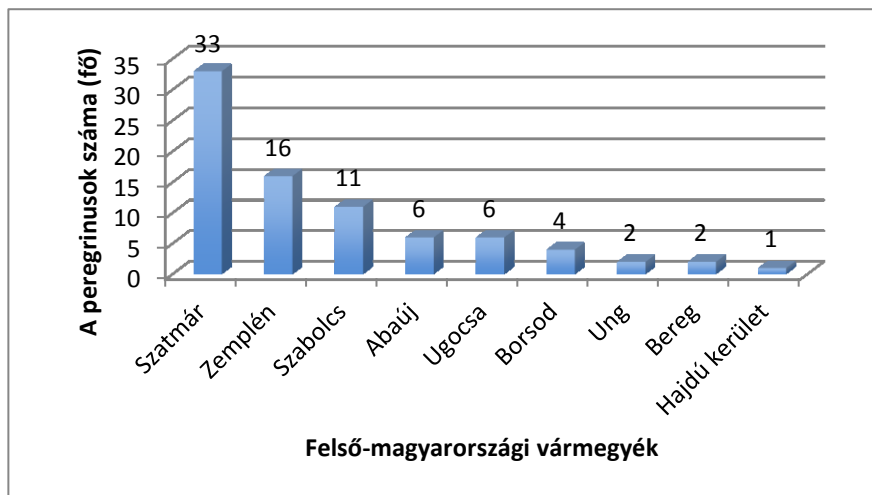
3. (a) ábra – Az egyetemre járó diákok (309 fő) terület szerinti megoszlása (főben megadva)

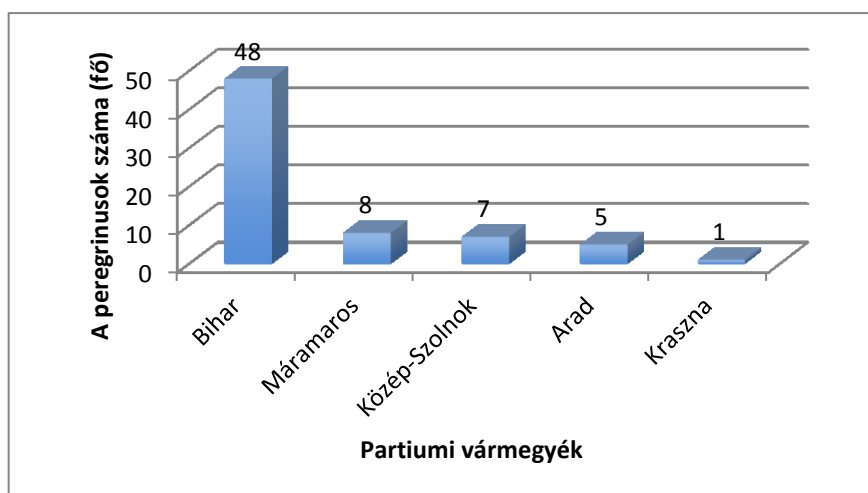
3. (b) ábra – Az egyetemre járó diákok (309 fő) terület szerinti megoszlása (százalékban megadva)

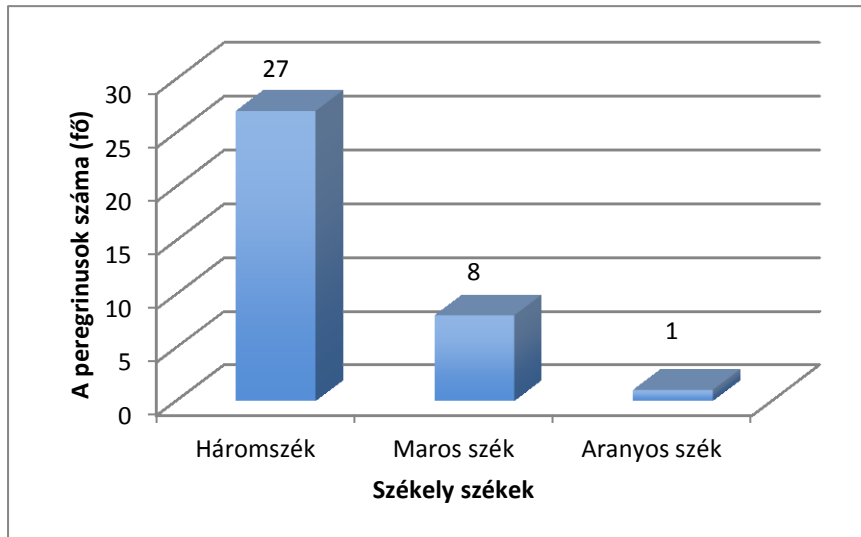
4. ábra – Az erdélyi vármegyékből származó peregrinusok (112 fő) megyénkénti megoszlása

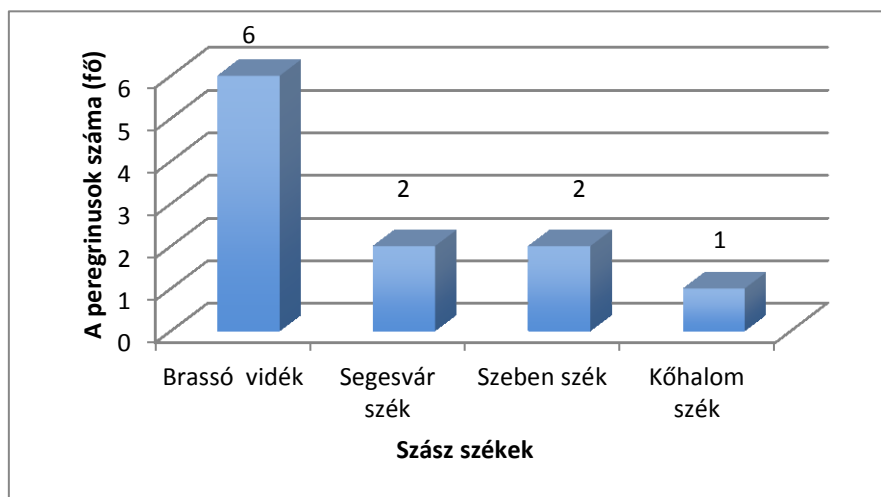
5. ábra – A felső-magyarországi vármegyékből származó peregrinusok (81 fő) megyénkénti megoszlása

6. ábra – A partiumi vármegyékből származó peregrinusok (69 fő) megyénkénti megoszlása

7. ábra – A székely székekből származó peregrinusok (36 fő) székenkénti megoszlása

8. ábra – A szász székekből származó peregrinusok (11 fő) székenkénti megoszlása

3.3. Vallási és nemzetiségi megoszlásuk

A beiratkozásnál a diákok az esetek többségében nem adtak meg pontosabb információt nemzetiségükre vonatkozóan. Legtöbbször szűkszavúan csak a „*Hungarus*” vagy „*Transylvanus*” megnevezést találjuk nevük mellett. Ritkábban közölnek nemzetiséget is például „*saxo*” vagy „*siculus*”.¹¹⁷

Vallásukat illetően már jóval egyszerűbb dolgunk van, mint társadalmi pozíciójuk felmérésénél, hiszen választásuk elsősorban felekezeti szempontból esett a holland

¹¹⁷ Mindössze két olyan diákot találtam köztük, akiket a szakirodalom román származásúként azonosít: Halicsi Mihályt és Talabai Mátyást, akik nagy valószínűség szerint református vallásúak voltak. Halicsi hazatérte után a szászvárosi református iskola rektora lett. Hiányuk oka a peregrinációban elsősorban az alap- és középfokú oktatásuk hiányosságaiiban keresendő, illetve görög keleti vallásukban, lévén, hogy a felekezeteknek – ahogy azt a fentiekben is láthattuk – nagy szerepe volt továbbtanulásukban.

egyetemekre, mivel minkét ország az ortodox református hitet vallotta. Ám a holland – és nem kevésbé az erdélyi – toleranciának köszönhetően itt is akadtak kivételek. A beiratkozási listákon azt sem vezették olyan rendszeresen, hogy ki milyen vallású volt. Szerencsés körülmény, hogy a korban az emberek nemzetisége általában tükrözte felekezeti hovatartozásukat. Az említettek közül az erdélyi magyar megyék lakosai nagyrészt reformátusok, kisebb részben unitáriusok, a szászok evangélikusok voltak. Bár a peregrinusok esetében ezek a kategóriák némileg megdőlni látszanak.

A *szászok* közül alig néhányan képviseltették magukat a hollandiai kálvinista egyetemeken, és feltételezhetően ők sem voltak evangélikus vallásúak. A szászok nagy többsége a háború ellenére is szilárdan kitartott a lutheránus német egyetemek mellett. Mindössze egy evangélikus vallású diákot találtam: Teutsch András, aki nem teológiát ment ki tanulni, hanem az utrechti egyetemen folytatott orvosi tanulmányokat. Mindazonáltal ő is szimpatizált a karteziánus eszmékkel és a puritanizmussal.¹¹⁸ Szintén nem volt jellemző, hogy a szász származást külön feltüntessék a listákon, csupán egy magát „*saxo*”-nak valló személyt találtam: Meggyesi Matthiast, akiről – a Kolozsvári Református Kollégium hallgatójaként – méltán feltételezhetjük, hogy református volt. Mellettük még hét listákon szereplő nevet sikerült szász származásuként azonosítani. Például az unitárius Jövedécsi András és Pauli Stennarius Istvánt, a református Mollerus Ferencet és Gottmeister Jánost. (Még további néhány németes hangzású névből talán szintén szász származásra lehet következtetni.)

A *székelyek* vallási hovatartozása korántsem olyan egyértelmű, mint a szászok esetében. Székelyföldön három bevett felekezet volt jellemző: nagyobb részében a katolikus, kisebb részben pedig a református és az unitárius.¹¹⁹ A térkép alapján azonban talán a legszembetűnőbb a székelyek – különösen a Háromszékből származók – nagy számaránya a holland peregrinációban. A kérdést inkább úgy érdemes feltenni: miért találjuk a székelyeket – különösen a háromszékieket – ilyen nagy számban református oktatási intézményekben, míg a többi szék alig képviselteti magát? Mielőtt kifejteném ennek okait, mindenekelőtt nem árt néhány szót ejteni a székely társadalom speciális helyzetéről. A székely nemesség nem volt egységes társadalmi és jogi státuszánál fogva. Az 1562-es segesvári országgyűlési határozat óta a lófők is nemesnek számítottak, akik – az Erdély szorongatott helyzetében egyre fontosabbá váló – katonai szolgálatuk fejében kaptak adómentességet. (A székely

¹¹⁸ Szabó M.–Tonk S.: i. m. 22.; Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 629.

¹¹⁹ A katolikus vallású székely székek: Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, részben Udvarhely- és Háromszék. Demény Lajos: Székely értelmiség a fejedelemség kori Erdélyben. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Szerk. Kalmár János. Universitas, Bp., 2007. 27.

katonai összeírások, *lustrák* biztosították kiváltságaikat.¹²⁰⁾ Mivel itt nem alakult ki a nagybirtokrendszer, a székely nemesek jóval szegényebbek voltak a többi országrész nemeséhez viszonyítva. A székelyföldi jobbágyság is jóval alulmaradt a vármegyeiekén, és a korszakban számuk – főleg Bethlen politikájának köszönhetően – folyamatosan csökkent. Emellett egyfajta nagyfokú társadalmi mobilitás mindig is jellemző volt erre a területre, ami azt jelentette, hogy folyamatosan nyitva állt a székelyek számára a felemelkedés lehetősége.¹²¹

Tömeges tanulási vágyuk részben a kora újkori katonatársadalom válságával magyarázható, ami egybeesik – nem véletlenül – az ortodox református értelmiség előretörésének időszakával. A Mohács előtti korszakban a katonáskodás és a familiárisi szolgálat jelentette számukra a felemelkedési lehetőséget. De az önálló Fejedelemség alatt nagymértékben megnöttek katonai terheik, ezért sokan szabadulni igyekeztek a fegyveres szolgálat alól, de személyi szabadságukat nem szívesen veszítették volna el. Ennek érdekében – különösen a lófők – egyre gyakrabban éltek azzal a kiskapuval, hogy időlegesen jobbági szolgálatra kötelezték magukat (*subiugati*, azaz fejekötött jobbágyokként), hogy ne legyenek hadra foghatóak, ugyanakkor szabadságukat se veszítsék el.¹²² Visszatérési lehetőségüket a székely szabadok közösségébe az is biztosította, hogy a feudális kötöttségek Háromszékben sokkal gyengébbek voltak, mint például Marosszéken. Bethlen Gábor erélyesen fellépett a jelenség ellen, meg akarta akadályozni, hogy a szabad székelyek magukat jobbágysorba adják, vagyis célja az volt, hogy továbbra is hadra foghatóak legyenek, ami – nem véletlenül – a háromszékiek részéről váltotta ki a leghevesebb tiltakozást. Az 1615-ös országgyűlésen a fejedelem elérte, hogy szabad kezét kapjon a rendektől az ilyen jellegű hatalmaskodások visszaszorítását illetően.¹²³

Így a felemelkedés és szabadságaik megőrzésének egyetlen lehetőségét a továbbtanulásban látták. A *székelyek* már a középfokú oktatásban is aránylag nagy számban képviseltették magukat. A nagyenyedi református kollégiumban például a diákok legnépesebb

¹²⁰ Ez a tömeges nemesítés állandó feszültséget is generált a régi, jobbágytartó nemesek és lófők között.

¹²¹ Demény L.: i. m., 27.; Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Kriterion, Kolozsvár, 1988. 9.

¹²² Az 1614-es székely lustra, mely által a fejedelem valószínűleg a hadkötelesek számát kívánta felmérni – részletesen kitér erre a kategóriára. Béli Kelemen kapitány leveléből is valószínűsíthetjük, hogy a katonai szolgálat alól való mentesség elérése lehetett az eljobbágyosodás oka, illetve arra lehet belőle következtetni, hogy a jelenség általánossá kezdett válni: „a szabad székelyek kész örömet lennének jobbágyok, de csak addig, amíg tart egy-egy hadjárat; mihelyt a háborúnak vége, mindjárt fölszabadítják magukat”. Idézi: Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2005. 98-99.

¹²³ Uo.: 99-100.

csoporthát ők alkották, számarányuk végig 30-40% közt mozgott.¹²⁴ A protestáns intézményekben tanuló diákok mentesültek a határőrszolgálat alól. Ezért akár a felekezeti váltásra is hajlandóak voltak. A tanári vagy papi pálya pedig megfelelő életszínvonalat biztosított számukra, sőt még *armális nemesi* (címeres nemesi) státuszt is. Helyzetük komolyabb javulása Bethlen Gábor fejedelemsége alatt kezdődött meg, aki azért tett ilyen engedményeket, mert a székely nemesség katonai erején kívül nagy szüksége volt egy rátermett értelmiségi rétegre a Fejedelemség vezetéséhez és bizonyos diplomáciai funkciók ellátásához. (1629. július 13-án Bethlen az összes erdélyi református „papok fiait és lányait, [...] az erdélyi és magyarországi Részek nemesei közé vette fel [...], s nekik nemesi jelvényül e címet adományozta”. Az említett címerben egy égszínkék katonai pajzs jelképezte a katonai szolgálatot, a Biblia és a kezében szablyát tartó angyal pedig az egyházi pályát. Ezek, illetve az írástudást szimbolizáló toll és a könyv, szinte kizárólag a székelyeknek adományozott címeres levelekben jelentek meg jelezvén, hogy értelmiségi pályán való érvényesülésüknek köszönhetően felemelkedésüket.¹²⁵ Az is segítette őket, hogy Bethlen idejében ismét elismerték és megerősítették személyi szabadságukat.¹²⁶

A székely családokban is jellemző volt az a tendencia, hogy ahol szokássá vált a továbbtanulás, ott a következő generáció is automatikusan ezt az utat választotta, így egész értelmiségi „dinasztiák” alakultak ki. Ezzel magyarázható, hogy bizonyos háromszéki falvak (például Lécfalva, Gidófalva,¹²⁷ Illyefalva, Köpec, Kézdimártonfalva stb.) lakossága az erdélyi magyar értelmiség és a peregrináció kimeríthetetlen utánpótlás forrásává váltak. Más székely falvakból viszont szinte senki se ment peregrinációra.¹²⁸ Az is segítette ennek hagyománnyá válását, hogy Bethlen a hazatérő diákokat is támogatta. Ügyes húzással, elsősorban erre az újonnan kiképzett székely értelmiségre támaszkodott, akik mivel mindent neki köszönhettek, lojálisak maradtak hozzá. Diplomatait, adminisztrációjában dolgozó hivatalnokait előszeretettel választotta a székely nemesek köreiből.¹²⁹

A háromszéki református peregrinusok nagy számához hozzájárulhatott egy másik körülmény is. Korábban sok tisztán unitárius lakosságú falu volt ezen a területen, melyekre ferde szemmel néztek a János Zsigmond utáni erdélyi fejedelmek. Helyzetüket súlyosbította,

¹²⁴ *Jakó Zs.*: i. m. 116.

¹²⁵ *Demény L.*: i. m. 28-29.

¹²⁶ 1613. október 24-i választási feltételei közt szerepel a székely kollektív szabadság megerősítése. *Balogh J.*: i. m. 97.

¹²⁷ *Vö. Herepei János*: Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században. In: *Uő.*: Adattár i. m. 275-281.

¹²⁸ *Jakó Zs.*: i. m. 117.

¹²⁹ *Balogh J.*: i. m. 97.

hogy a radikális és üldözött szombatosok is köztük húzták meg magukat. Sokakat módszeresen átkényszerítettek közülük a református hitre.¹³⁰

A holland egyetemek toleranciájának köszönhetően nem utasították el az unitáriusokat sem, akiket a szigorúan ortodox kálvinista és lutheránus egyetemek kizártak. Az unitáriusok esetében a Kolozsváron működő iskolájuk kollégiummá való fejlődése szükségessé tette megfelelően képzett oktatók kinevelését. Az unitárius kollégium rektorai és lektorai már a 16. századtól általában, a 17. századtól szinte teljes létszámban akadémiták.¹³¹ Emellett sokan választották a kiváló orvoscépzést is, melynek okaira a későbbiekben részletesen kitérek.

3.4. Társadalmi státuszuk szerinti megoszlásuk

Amellett, hogy a korban az akadémita műveltség mely régiókban vált a legáltalánosabbá, épp annyira fontos, hogy mely társadalmi rétegek körében terjedt leginkább. Fontos ugyanis megvizsgálni, hogy egy-egy jelentősebb iskola – jelen esetben holland egyetem – mely terület lakosságának, a társadalom mely rétegeinek tudatát formálta.¹³² Ez által az általuk létrehozott láthatatlan hálózat és az eszmék terjedésének útja is könnyebben nyomon követhetővé válik.

Származási helyük minél pontosabb meghatározása azért is érdekes, mivel ez a legfontosabb támpont, sok esetben ez az egyetlen nyom, hogy kiderítsük társadalmi hovatartozásukat.¹³³ Mindössze 152 főről tudtam megállapítani a társadalmi rangját, a további vizsgálatoknál ezt a számot vettem alapul.¹³⁴ Túlnyomó részük 74%-uk (113 fő) volt polgári származású, 24%-uk (37 fő) nemes¹³⁵ és csupán 2 fő tartozott a szabad paraszti vagy jobbágy státuszba.

¹³⁰ *Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György*: Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. A kollégium alapításának 450. évfordulójára. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007. 40-41.

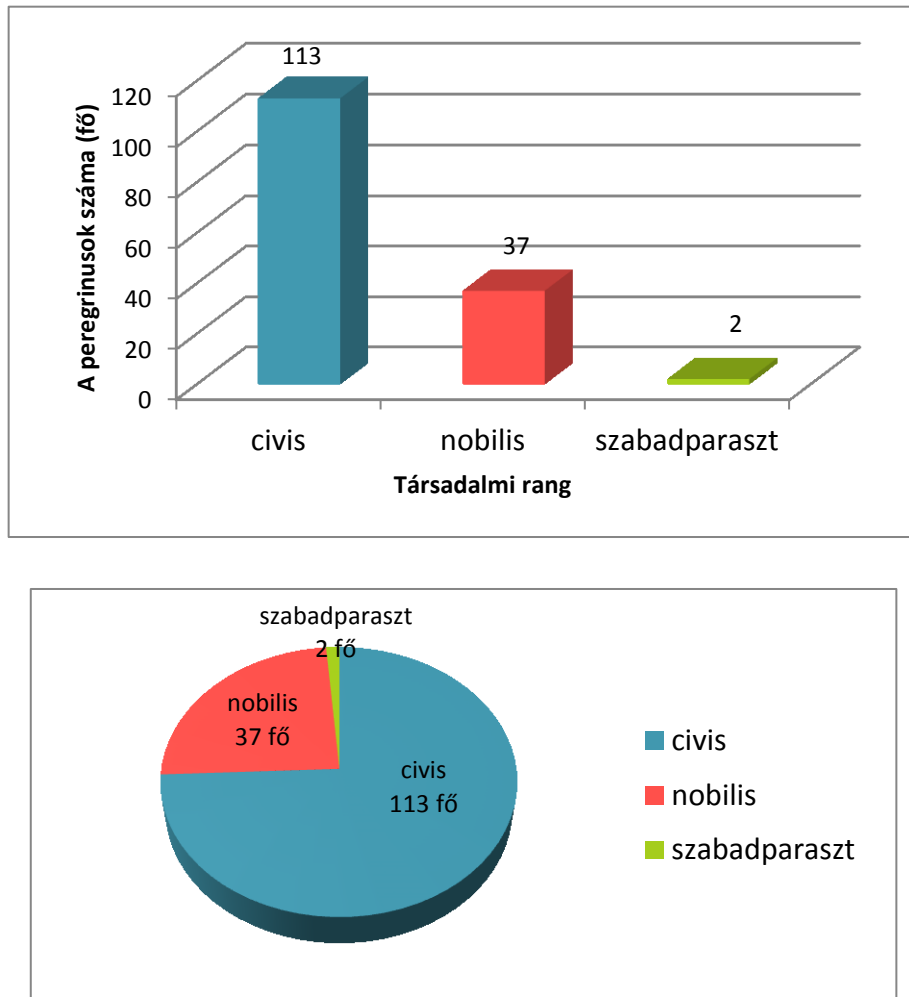
¹³¹ *Dományházi Edit*: A kolozsvári unitárius kollégium 17. századi története. *Keresztény Magvető* 107. (2001) 3-4. sz. 186.

¹³² *Jakó Zs.*: i. m. 98.

¹³³ *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. x.

¹³⁴ Tisztában vagyok vele, hogy mindez kevés az összegyűjtött teljes erdélyi diáklétszámhoz viszonyítva, így nem lehet teljes mértékben releváns adatként kezelni, mindazonáltal remélem, hogy arányaiban reprezentatív mintaként szolgál. A többi diák származásának megállapítása további kutatást igényel.

¹³⁵ A nemesek közé számítottam azt az egy főt, Zabolai Miklóst, aki székely lófőként jelölte meg magát. Az 1635-ös lustrában a háromszéki Zabolán van bejegyezve. *Herepei János*: Soós Ferenc és iskolai reformterve. In: *Uő.*: Adattár i. m. 368.

9. (a-b) ábra – Az erdélyi peregrinusok (152 fő) társadalmi rang szerinti megoszlása

A nemesi származást a beiratkozásnál általában odaírták a nevük mellé, noha emiatt nem élveztek előnyösebb bánásmódot.¹³⁶ A nemes ifjakat általában egy *praeceptor* kísérte, aki a tanulmányaikért felelt és bizonyos időközönként elszámolással tartozott pártfogoltjáért, illetve – az adott nemes vagyoni helyzetétől függően – még népes kíséret, szolgálószemélyzet, esetleg néhány diplomata. Gyakran előfordult, hogy a *praeceptor*, sőt a kíséret több tagja is beiratkozott velük együtt valamelyik egyetemre. Érdeemes megjegyezni, hogy az erdélyi nemesség igen kis létszámban képviseltette magát a külföldi egyetemjárásban, holott éppen ekkor kezdett divattá válni Közép- és Nyugat-Európa nemesi körében a *Kavalierstour*. A Szabó Miklós–Tonk Sándor által becsült adatok szerint a 16-17. századi erdélyi akadémitáknak alig 3,8%-a volt nemes.¹³⁷ Ennek oka részben az lehetett, hogy a nemesi életformához nem tartották elengedhetetlenül szükségesnek az egyetemi képzést. A nemesi peregrináció egyébként sem elsősorban az egyetemen való tanulást célozta meg. Bethlen

¹³⁶ Bozzay R.–Ladányi S.: i. m. 23.

¹³⁷ Tonk S.–Szabó M.: i. m. 497. A nemesi peregrinációról, *Kavalierstour*ról a fentiekben írtam bővebben.

Miklós is erre hivatkozik önéletírásában, mikor arról ír, hogy nemes létére nem volt fontos, tudásáról számot adni disputációban: „Disputatiót úgy mint respondens, sohasem bocsátottam ki, [...] noha valami hitvánkára én is rá tudtam volna talán vergődni, de láttam, hogy a főrendű ifjúság nem szokta, haszontalan büszkélkedésre költeni nem akartam.”¹³⁸

A másik lényeges ok – ami valószínűleg az útnak indulásukat is meggátolta – az anyagiakban gyökerezett. Ahogy arra Bethlen Miklós is hivatkozott, még azoknak az arisztokratáknak is, akik megengedhettek maguknak egy ilyen utazást, erősen spórolniuk kellett a pénzzel az olyan drága nyugat-európai országokban, mint Hollandia. Önéletírásában említi, hogy amikor 1661 után Erdély szorult helyzetben volt, apja, Bethlen János sokáig nem küldhetett pénzt neki, így ez alatt az idő alatt éhezett, csupán napi egyszeri étkezésre futotta, és komoly adósságot halmozott fel szállásadójával szemben. Különösen a szerényebb anyagiakkal rendelkező nemesség esetében volt ez így, akik csak akkor taníttatták tovább gyermekeiket, ha azzal anyagi helyzetük rosszra fordulását remélték meggátolni.

A legtöbben városi származásúak voltak, ami a polgári elemek túlsúlyát biztosította az egyetemjáró fiatalok között. Ez már a középkorban is jellemző volt, és nem is meglepő, hiszen az értelmiségi pálya elsősorban a polgári státuszhoz kötődik. A „civis” megjelölést azonban csupán a legritkább esetben tüntetik fel. A grafikonon feltüntetett polgárok ábrázolásánál a nagyobb városokból – mint Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nagyvárad – származókat automatikusan ide vettem.

De a peregrinusok közt nemcsak nemesi vagy polgári családok sarjait említik. Sok lehetett még a szabad paraszti elem,¹³⁹ bár a listákon csak Apáczai Csere Jánosnál találkozunk hivatalosan a „szabad paraszt” megjelöléssel, és csupán két fő tünteti fel jobbágy származását. Ez érthető, hiszen általában csak a szabad rétegek engedhették meg a továbbtanulást, a kötött jobbágyokban nem volt akkora tanulási kedv, és ha lett is volna, földesuraik is akadályozták őket,¹⁴⁰ noha Bethlen 1624-ben kiadott törvénye büntette azon földesurakat, akik megtiltják jobbágyaik gyermekeinek kollégiumi tanulását.¹⁴¹

3.5. A diákok életkora

Eddig kevesen foglalkoztak azzal, hogy milyen életkorban mentek ki peregrinálni a diákok, pedig érdekes megvizsgálni, hogy melyik volt az a legfiatalabb és legidősebb kor, amikor évekre nekivágtak külföldi országok felfedezésének. Az életkor sok mindenről

¹³⁸ Bethlen Miklós önéletírása, Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980.

¹³⁹ Tonk S.–Szabó M.: i. m. 497-498.

¹⁴⁰ Jakó Zs.: i. m. 101.

¹⁴¹ Fazekas István: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2006. 61.

tájékoztat minket. Összesen 289 főről van adat azzal kapcsolatban, hogy hány évesen indult peregrinációra. A legtöbben, a diákok 46%-a (133 fő) 24 és 26 éves kor között, sokan voltak még a 18 és 23 év közöttiek: 30% (87 fő). Tanulmányútjukat idősebb fejjel kezdték meg nyugat-európai társaiknál; viszont érettebben, ezért nagyobb hatékonysággal folytatták tanulmányaikat. Arra törekedtek ugyanis, hogy minél rövidebb idő alatt és minél kevesebb költséggel annyi tudást és tapasztalatot szívjanak magukba, amennyit csak lehet.¹⁴²

Ez a mai szemmel talán kicsit késeinek tűnő életkor nem meglepő, hiszen a legtöbben hazai tanulmányaik befejezése után mentek külföldre, és a kollégiumi matrikulák tanúsága szerint sokan az útköltségek előteremtése végett tanítottak előtte partikulákban rektorként.¹⁴³ Ez utóbbiak húszas éveik második felében indulhattak el legkorábban. Az ennél idősebb diákok kevésbé voltak jellemzőek. A 27 és 30 közöttiek csupán a vizsgált diákok 18%-át teszik ki (51 főt).¹⁴⁴ Legkevesebben a 18 év alattiak – 4% (11 fő) – és a 31 és 40 év közöttiek – 2% (7 fő) – képviseltették magukat külföldi egyetemeken. A legfiatalabb peregrinusok: Bethlen János és Nadányi János mindössze 13 évesen vágta neki a nagy utazásnak, míg a legidősebb: Zoványi P. György 40 éves korában.

Van-e összefüggés a különböző életkorban peregrináló diákok életkora és társadalmi státusa, anyagi helyzete között? Érdemes megfigyelni, milyen társadalmi rangúak voltak a legfiatalabb és legidősebb peregrinusok. A legfiatalabb – 18 év alatti,¹⁴⁵ de még a 18 és 20 év közötti – diákok túlnyomó többsége is vagyonosabb nemesi családokból származik. Bethlen Péter tanulótársai például mind ebbe a csoportba tartoztak. Ők azért mehettek ilyen fiatalon peregrinálni, mert az őket útjukra bocsátó apáik megfelelő anyagi háttérrel rendelkeztek, hogy kíséretet vagy legalábbis egy *praeceptor*t tudjanak biztosítani számukra, aki vigyáz rájuk és gondoskodik előmenetelükről.¹⁴⁶ A fenti diákokat gyakran házitanítók nevelték, nem kollégiumokban sajátították el műveltségük alapjait,¹⁴⁷ nem voltak időhöz kötve, hiszen nem kellett képzésük befejezését megvárni, nyugodtan folytathatták tanulmányaikat akár külföldön is, hiszen házitanítójuk elkísérhette őket. A legidősebb csoportra is érdemes egy pillantást vetni. Közülük mindössze egy nemesi származásúról tudunk: Vizaknai Berecz Györgyről. Ők feltehetően azért indultak el ilyen későn, mivel nem tudták korábban biztosítani az utazás

¹⁴² Szabó Miklós és Tonk Sándor átlagosan 22-24 éves korra tették a peregrinusok életkorát, ami ugyan még így is fiatalabb volt a nyugat-európai átalagnál, viszont kutatásaim alapján az derült ki, hogy az erdélyiek még ennél is idősebb korban 24-26 év között mentek ki a legtöbben. *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 497.

¹⁴³ *Bozzay R.*: i. m. 107.

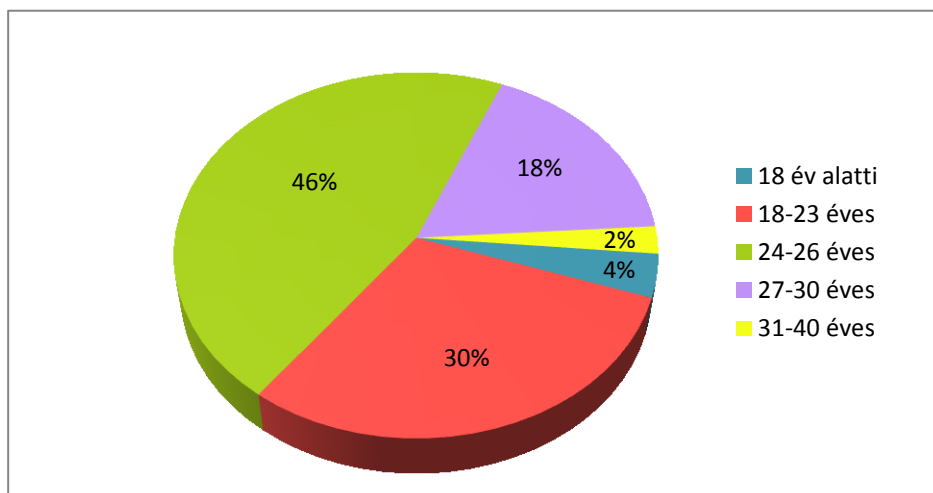
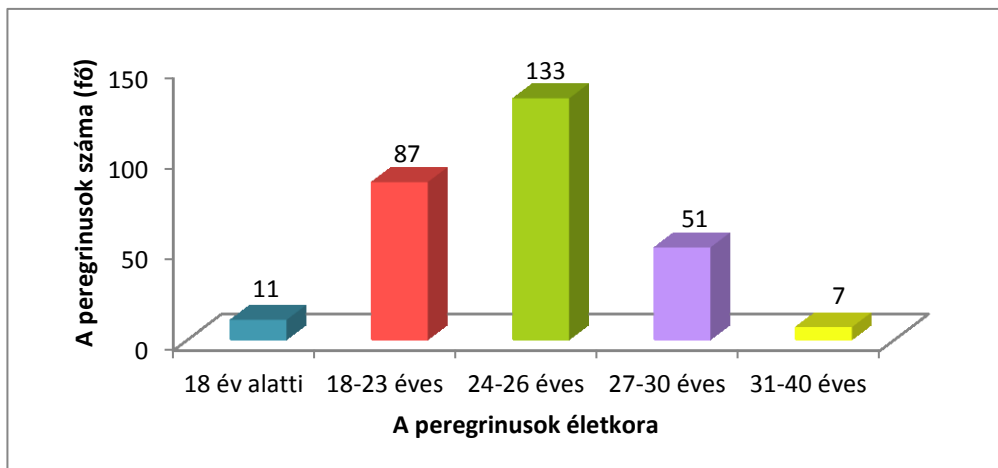
¹⁴⁴ *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 216.

¹⁴⁵ A tizenegy 18 év alatti diákból kilenc nemesi származású volt.

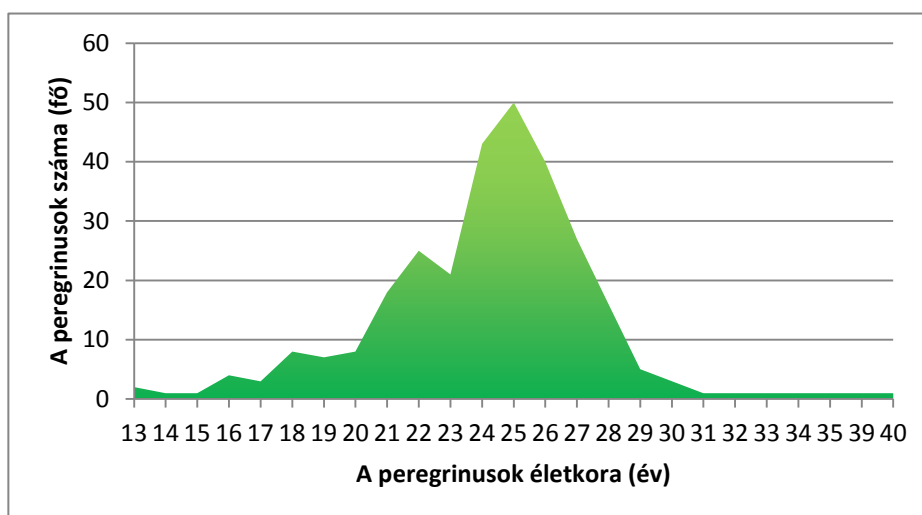
¹⁴⁶ A *praeceptor*ok szerepéről bővebben I. III. fejezet.

¹⁴⁷ Természetesen erre is van kivétel a nemesi származású diákok körében. Bethlen Miklós beszámol róla Önéletírásában, hogy a kolozsvári református kollégiumban maga is Apáczai-tanítvány volt.

anyagi feltételeit, így például Zoványi P. György, aki cselédsorból emelkedett fel.¹⁴⁸ Többen tanítottak közülük korábban, akik valószínűleg rektóriával akarták megkeresni az utazásukhoz szükséges pénzt. A legidősebbeknél bonyolultabb megállapítani, hogy mi indíthatta őket arra, hogy ilyen életkorban induljanak útnak. Viszont a tapasztalatok azt mutatják, hogy az életkor és az anyagiak fordítottan arányosak egymással; a később induló diákok általában szegényebbek, alacsonyabb társadalmi rangúak voltak, nekik maguknak kellett „összekoldulniuk” a tanulmányaikhoz szükséges pénzt, ami időbe telt. A legfiatalabbak pedig nemesi – sőt főnemesi – származásúak voltak, akiket nevelővel – vagy mint Bethlen Péter esetében nevelők egész hadával – küldtek ki, így akár zsenge életkorban is viszonylag biztonságban tartózkodhattak külföldön. A nemesi ifjaknak azért is volt fontos az időtényező, mert itthon a fejedelem mellett fényes pálya várta őket, amibe – általában apjuk unszolására – mihamarabb bele kellett tanulniuk, így aktív éveikből nem vesztegethettek el túl sok időt; ezért praktikus volt minél előbb túlesniük a külföldi tapasztalatszerzésen.

¹⁴⁸Szabó M.– Tonk S.: i. m. 87.

10. (a-c) ábra – Az erdélyi peregrinusok (289 fő) életkor szerinti megoszlása

3.6. Patrónusaik és az anyagiak előteremtése

3.6.1. A patrónusoktól való függés okai

A diákok továbbtanulásánál létfontosságú szerepet játszottak az őket főleg anyagilag támogató patrónusok. Túlzás nélkül állítható, hogy a peregrinusok a pénz útját követték. Egy peregrinációs körút mindig is igen költséges vállalkozás volt, még akkor is, ha a magyar diáknak sikerült elnyernie valamilyen külföldi ösztöndíjat. Csak a kiutazás, szállás és étkezés költségeinek fedezése – ahogy arra már többször is utaltam – kisebb vagyonba került a jóval drágább nyugat-európai országokban.¹⁴⁹ Ezzel szemben az erdélyi polgárság, de még a nemesség sem volt olyan jó anyagi helyzetben, mint akár a Királyi Magyarország területén élő társaik. Nem csoda tehát, hogy a peregrinusok állandó pénzhiányról panaszkodtak. Mindemellett ez egyben egy olyan toposz, amely kötelező elemként gyakran felbukkan a peregrinusok és *praeceptorok* leveleiben, hogy az apától a külföldi élet költségeire hivatkozva több pénzt tudjanak kicsikarni.¹⁵⁰

A középkorban csak a legelőkelőbb ifjak, főnemesek és gazdag patríciusok leszármazottai engedhették meg maguknak, akik elég vagyonosak voltak, hogy önköltségen tanuljanak. A kora újkorra ezen a téren változást hozott a reformáció térhódítása. Innentől az egyetemjárással járó kiadásokat egyre inkább közös ügynek tekintették, és a társadalom egésze vállalta magára.¹⁵¹

¹⁴⁹ A nyugat-európai országokban való utazás és megélhetés költségeiről részletesen beszámol Antoni Mączak utazásról szóló könyvének *The Cost of Travelling* című fejezete. *Mączak, A.*: i. m. 72-94.

¹⁵⁰ Uo. 126.

¹⁵¹ *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 499. Gyakran előfordult, hogy a külföldön tanuló peregrinust egy közösség (város, egyházközség vagy kollégium) támogatta.

Mindazonáltal a gazdag patrónusok a peregrináció teljes időszaka alatt különösen fontos szerepet töltek be. Mind a diákok, mind ők tisztában voltak vele, hogy hozzájárulásuk nélkül nem tudnák előteremteni még a legszerényebb európai tanulmányút fedezetét sem. Az ilyen kapcsolatok általában még a kollégiumi évek alatt alakultak ki, hiszen sokaknak már a középfokú tanulmányok idején szükségük volt valakire, aki fedezi a taníttatásukkal járó költségeket. Az esetek többségében ők állták később az útiköltséget vagy a szegényebb diákok nevelőnek, *praeceptor*nak szegődtek egy nemesi ifjú mellé, így biztosítva kiutazásukat.¹⁵² A tizenkilenc évesen útnak induló Bethlen Miklósnak is ilyen *praeceptor*a volt a kolozsvári református kollégium lektora, Csernátoni Pál, aki ennek köszönhetően jutott ki holland egyetemekre. Erről önéletírásában is megemlékezik: „Gondolhatja akárki, hogy mind a haza közönséges, mind a maga különös nagy romlási között az én atyám pénzzel nem bővelkedett, mégis nem szánta utolsó szükségére való költségével is engem felküldeni az academiákba, melyet bizony, ha tudatlan, fösvény, és valami eszem-iszom ember lett volna, sohasem cselekedett volna. Ada azért hétszázötven aranyat, ephorusul Csernátoni Pált, kiről oda fel emlékeztem, hogy Kolosvárott Apáczai alatt *logicae et rhetoricae lector et classium inspector* volt, és szép instructiót, melyben egyik nota bene volt: hogysesem valami tisztátalan életre vetemedjem, inkább házasodjam meg.”¹⁵³

Az a tény, hogy a diákok többsége valamilyen pártfogó – legyen az főúr, városi polgár, kollégium vagy maga a fejedelem – *alumnus*aként tanult külföldön, egyben determinálta későbbi pályájukat is. Patrónusaik joggal várták el, hogy tanulmányaik befejeztével hazatérjenek és szolgálják az ottani közösséget, így befektetésük megtérült. Ellenszolgáltatásként kérhettek udvari prédikátorságot – legalább a hazatérésük utáni egy-két évben –, a birtokon folyó munka felügyeletét vagy gyermekeik oktatását.¹⁵⁴

Ez talán kellő magyarázatul szolgálhat a diákok magas visszatérési arányára. Nem biztos azonban, hogy ez akaratuk ellenére jelentett kényszerítő erőt, hiszen ebben az időszakban erős volt lojalitásuk a nemzeti közösséghez.¹⁵⁵ Ennek fontosságát bizonyítja Misztótfalusi Kis Miklós hazatérése is, aki mindenképpen az ország és a magyarság hasznára akarta fordítani külföldön tanult tudományát, és annak ellenére hazatért, hogy Hollandiában jövedelmező vállalkozást üzemeltetett. Szomorú tény azonban, hogy míg a virágzó

¹⁵² Van De Graaf, G. Henk: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690-1795). Kolozsvár, 1979. 22.

¹⁵³ Bethlen Miklós önéletírása, i. m. 567.

¹⁵⁴ Van De Graaf, G. H.: i. m., 22. Erre számtalan példát láthatunk az erdélyi peregrinusoknál.

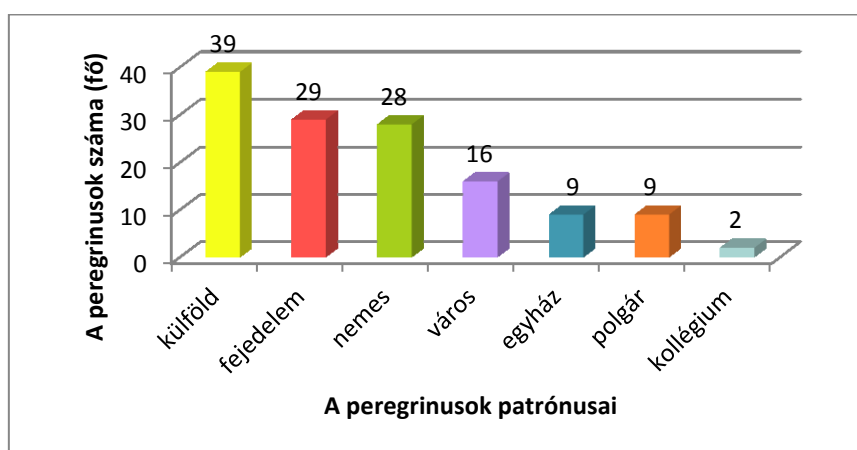
¹⁵⁵ Frijhoff, W.: Academic relations i. m. 24.

nyomdászatáról ismert Hollandiában jól kereső, megbecsült tipográfus volt, Erdélyben csupán alantas mesteremberként tekintettek rá.

Mindemellett a költséges külföldi élet, rossz ételek, állandó hideg, barátságtalan emberek – hogy csak néhányat említsek panaszkodásuk tárgyából – nem biztos, hogy további maradásra bírták volna őket. Végül, de nem utolsósorban az is csábító erőt jelenthetett a hazatéréshez, hogy patrónusaik jóvoltából rögtön jól fizető álláshoz, biztos megélhetéshez jutottak, sőt nyitva állt előttük a fényes karrier lehetősége főleg egyházi berkeken belül.

Az általam vizsgált peregrinusok között sajnos ismét kevés olyan esetre tudok hivatkozni, amikor ismerjük a patrónusok személyét, így az adatok nem feltétlenül relevánsak; úgy vélem azonban, hogy arányaikban megfelelnek az eddigi kutatások becsléseinek. A 427 diákból mindössze 112 főnél van adatunk a patrónusokkal kapcsolatban, és 157 olyan esetről tudunk, amikor a diákok valamilyen támogatásban részesültek. Ez úgy lehetséges, hogy bizonyos diákokat több helyről is patronáltak.¹⁵⁶

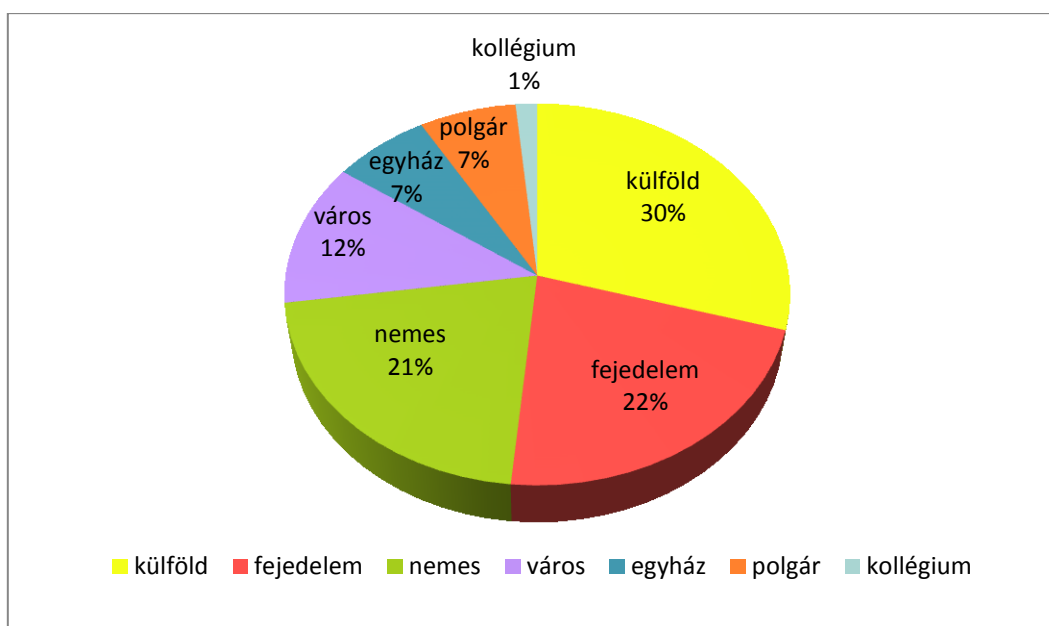
A hazai támogatók közt legnagyobb arányban a fejedelmi (22%) és nemesi (21%) patrónusok szerepelnek, akik megfelelő anyagi bázisukból adódóan a diákok 43%-át támogatták. Magas a külföldi stipendiumok aránya is (30%).¹⁵⁷ A század második felében a városi polgárság is egyre inkább belépett az adományozók körébe (7%). A maradék 20%-on pedig a városok, az egyház és a kollégiumok osztoznak. Több adat birtokában lehetséges, hogy ez utóbbiak aránya változna, azt azonban méltán felételezhetjük, hogy fejedelem és a főúri patrónusok változatlanul előkelő helyet foglalnának el a támogatók sorában.

11. (a) ábra – Az erdélyi peregrinusok (112 fő) patrónusai (főben megadva)

¹⁵⁶ Az említett 112 diák 75%-a (84 fő) csak egy, 17%-a (19 fő) két, 4%-a (5 fő) három, 1%-a (1 fő) négy, 2%-a (2 fő) öt, 1%-a (1 fő) pedig hat helyről kapott stipendiumot. Persze még így is lehetséges, hogy bizonyos támogatóikat valamilyen okból nem neveztek meg, ahogy azt a későbbiekben Pataki István esetében is látni fogjuk.

¹⁵⁷ Ezeket főleg az Angliából kapott ösztöndíjak emelik meg. Több diák egyenesen azért ment Angliába, hogy a külföldi diákoknak járó támogatást megszerezze. *Gyömöri Gy.*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken i. m. 55.

11. (b) ábra – Az erdélyi peregrinusok (112 fő) patrónusai (százalékban megadva)

3.6.2. Fejedelmi és főúri patrónusok

Bethlen Gábor óta a fejedelmek nagyvonalúan támogatták a Hollandiában és más protestáns országok egyetemén tanulókat, nem minden ellenszolgáltatás nélkül. Ahogy az a szintén bőkezű patrónus, id. Bethlen István levélváltásaiból kiderül, a támogatásért cserébe bizonyos szolgáltatásokat már a peregrináció alatt is elvártak támogatottjaiktól. Bethlen Gábor bel- és külpolitikájában is (de főleg diplomatakarában) különösen fontos szerepet szánt az így kinevelt értelmiségi rétegnek. A diákok számának változásából az is nyomon követhető, hogy Bethlen halálával a peregrináció támogatása terén mutatott fellendülés nem torpant meg, hanem hosszú távon emelkedőben volt. A patrónusok megnevezésénél is látszik, hogy a többi erdélyi fejedelem is folytatta ezt a hagyományt megtartva a peregrináció Bethlen által kijelölt irányát is. A patrónusok névsorában a legtöbbször I. és II. Rákóczi György neve szerepel, de több alkalommal említik I. Apafi Mihályt is. A fejedelmek feleségei is gyakran szerepelnek a támogatók között, Bornemisza Anna és Lórántffy Zsuzsanna is bőkezűen pénzeltek diákokat.

Azt is érdemes lenne a továbbiakban megfigyelni és összehasonlítani, hogy a hazatért peregrinusok az egyes fejedelmek alatt otthon milyen karriert futottak be. Megfigyeléseim alapján a Rákócziak által támogatott diákok fejedelemségük alatt inkább a lelkészi és tanári hivatás felé orientálódtak, és a Bethlen által kinevelt és tanított diákok közül is csupán keveset alkalmazott I. Rákóczi György külügyi szolgálatra. Közülük mindössze a Bethlen unokaöccsét elkísérő vargyasi Dániel Jánosról tudjuk, hogy diplomataként igénybe vette

szolgálatait.¹⁵⁸ Ez tulajdonképpen súlyos pazarlásának tekinthető a Bethlen által oly gondosan „előállított” szellemi tőkének. Majd Apafi fog visszanyúlni ezekhez a hagyományokhoz, és az államvezetésben is olyan emberekkel veszi körül magát, akik széleskörű műveltséggel és kitekintéssel rendelkeznek a nemzetközi viszonyokra. Vagyis olyanokkal, akik ifjúkorukban – többen még Bethlen Gábor támogatásával – peregrinációs körutat tettek, mint Haller Gábor vagy Teleki Mihály.¹⁵⁹

A fejedelmi pártfogók inkább a század első felére voltak jellemzőek, később a főurak vagy egy-egy város is egyre gyakrabban patrónusként lépett fel.¹⁶⁰ Főleg az egyetemet végzett nemes ifjak kapcsolódtak be ebbe, akik hazatértük után maguk is a társadalom befolyásos tagjaivá váltak. Kötelességüknek érezték, hogy patronáljanak diákokat, iskolákat alapítsanak.¹⁶¹ Azok a nemesi dinasztiák, ahol több generáción át szokássá vált az egyetemjárás gyakorlata, maguk is előszeretettel segítették anyagilag más diákok tanulmányait, akár többet is. Ilyen például a Bethlen család, amelynek bethleni ágában több generáción keresztül tanultak külföldi egyetemeken: Bethlen Jánoskét fia is tanult külföldön: Bethlen Pál és Bethlen Miklós, és az ő fia, Bethlen Mihály is. A fejedelem mellett mindannyian az erdélyi diákokat támogató patrónusok közt szerepeltek. Említhetnénk még a Bánffy családot, ahol Bánffy Dénesnek, Péternek és Györgynek is voltak erdélyi alumnusai. A Teleki család is számos ifjú továbbtanulását támogatta, főként a 18. században. A patrónusok sorát Teleki Mihály nyitotta meg, aki az egyik legbőkezűbb volt a támogatók között, fián kívül további öt patronált erdélyi diákkal. Patrónusi tevékenységéről bővebben Pataki Istvánnal kapcsolatban lesz szó.

A főnemesek esetében a patrónusi tevékenység nem pusztán karitatív jellegű volt. Amennyiben a nemesek gyermekeiket *Kavalierstourra* akarták küldeni, a kor szokásainak megfelelően bizonyos méretű kíséretet kellett kiküldeniük velük, ahogy azt más európai nemesek is tették. A kíséret tagjai útiköltségeinek, lakhatásának – és sok esetben tanulmányainak is – a fedezése a nemesi ifjú apjára hárult. Így a *praeceptorok* minden költségét is nekik kellett állniuk. A kíséret mérete függött a nemesi ifjú rangjától.¹⁶²

Ebben az összehasonlításban szembetűnően alulmaradnak még a leggazdagabb és legnevesebb erdélyi családok is. Bethlen Miklóst nem kísérte hatalmas szolgálatszélyzet és magántanítók hada, csupán Csernátoni Pál, aki egy személyben volt *praeceptor* és személyi

¹⁵⁸ *Kármán G.*: Külföldi diplomaták i. m. 181.

¹⁵⁹ Erdély története II. i. m. 792-795.

¹⁶⁰ *Ecsedi J.*: i. m. 69.

¹⁶¹ *Tonk S.–Szabó M.*: i. m. 498.

¹⁶² *Máczak, A.*: i. m. 122., 128.

szolga, Teleki Pált pedig csak Zalányi Boldizsár. Mindössze egy kivételt ismerünk, Bethlen Péter rendkívül költséges és fényűző peregrinációs körútját (a III. fejezetben részletesen lesz szó róla), aki szolgálazemélyzete és kísérete egyéb tagjai száma megközelítette rangban hozzá közelálló európai társaiét. Az ő esetében azonban a reprezentáció kulcsfontosságú volt, ami hatalmas anyagi áldozatot követelt. Erdély főnemessége viszont nem rendelkezett ekkora anyagi forrásokkal.

Sajnálatos módon a diákok igen kevés helyen jelölik meg konkrétan a patrónusokat – főleg naplókából, levelekből vagy disputációk ajánlásából tudunk személyükre következtetni. De abból kiindulva, hogy a peregrinusok többsége biztosan anyagi támogatásra szorult, feltételezhetően a fejedelmek és nemesek sokkal több *almunust* patronálhattak – ha nem is feltétlenül minden költségük fedezését vállalva magukra –, mint amennyiről biztos adattal rendelkezünk.

3.6.3. Kollégiumok, egyházak, polgárság mint támogatók

A támogatók között a század második felétől újonnan elkezdtek megjelenni a városok, és kisebb adományokkal egy-egy polgár is hozzájárult a diákok külföldi egyetemjárásához (kézművesek, parasztok és szegény özvegyasszonyok is adományoztak jelképes összegeket). Ebből is látszik, hogy az értelmiségiek képzését közös ügynek tekintették és szívükön viselték, hiszen ennek révén ők jutottak papokhoz, tanítókhöz és orvosokhoz.¹⁶³ Az egyházi hatóságok is foglalkoztak a peregrináció finanszírozásával.¹⁶⁴ De az is gyakori volt, hogy a kollégiumok ösztöndíjalapokat létesítettek az arra érdemes diákok költségeinek fedezéséhez, melyekhez akár magánszemélyek is hozzájárulhattak. Ilyen volt a debreceni *Bursa Sacra*, ami 1666 és 1681 között harminckét diáknak biztosított anyagi támogatást leideni egyetemi tanulmányaik folytatásához. Egy kollégium által adományozott stipendiumért cserébe, általában úgynevezett reverzálist íratnak alá velük, mely visszatérésük biztosítékaként is felfogható. Ezekben gyakran azt is pontosan kikötötték – különösen a teológiát tanulni vágyóknak –, hogy mit tanulhatnak és milyen eszméktől óvakodjanak külföldi egyetemjárásuk során.¹⁶⁵

3. 6. 4. Az egyetemjárás bizonyítékai: disputációk és alba amicorum

A *disputatio* az egyetemi oktatás egyik legjellemzőbb eszköze. A hét meghatározott napjain rendszeresen tartottak ilyeneket. Ezeken egy vagy több tanár (ezek közül az egyik

¹⁶³ Tonk S.–Szabó M.: i. m. 499.

¹⁶⁴ Bozzay R.: i. m. 108.

¹⁶⁵ Uo. 106.

elnökölt a vitatkozáson) és az összes diák jelen volt. A vita főszereplőit a tanulóifjúság közül jelölték ki: egy *respondenst* vagy *defendenst*, akinek bizonyítani kellett egy tételt és egy *opponenst*, akinek meg kellett cáfolnia a *respondens* által felállított tételt. A vitán először a *respondens* tartott részletes előadást a kitűzött vitatárgyban, majd az *opponensnek* ellenérveket kellett felhoznia ugyanarra a témára vonatkozóan. A *respondensnek* ezekre válaszolnia kellett és alá kellett támasztani álláspontját. Befejezőképpen az elnök szólalt fel; összegezte a vita eredményeit és tanulságait, esetenként bírálatot is megfogalmazott. Ezeket gyakran ki is nyomtatták. A nyomtatott változatot rendszerint az elnök szerkesztette össze az előadásokból.¹⁶⁶

Ezek általában nem voltak doktori szintű értekezések, bár az is akadt köztük. A doktorált magyar diákok száma azonban elenyésző a kint tanulókéhoz képest. A doktori vizsgák lefolyásáról alig van bármilyen információnk, rendszerint csak az eredményt közlik.¹⁶⁷ A patrónusokra a diákok *disputációi*, disszertációi és a külföldi tanulmányaik alatt kinyomtatott más munkáik ajánlásaiból is következtethetünk. Szokás volt az *alumnusok* körében, az anyagi támogatásért való hálából munkáikat tanáraiknak vagy patrónusaiknak ajánlani (akár nőknek is).¹⁶⁸ Ezek nemcsak udvariassági formulák voltak, hanem egyben a külföldön hasznosan eltöltött idő bizonyítékaként is szolgáltak.¹⁶⁹

Fontos egy rövid kitérőben megemlékezni az *alba amicorum* vezetésének szerepéről, melyekbe a meglátogatott híres személyek, tanárok, diákok beleírtak rögzítve a külföldön kötött barátságokat. A nemesi peregrinusok is előszeretettel vittek magukkal ilyen az útra, és gyűjtötték be a híres emberek kézjegyeit, de akár a patrónus is támaszthatott igényt a szegényebb diákok részéről ilyen vezetésére, mintegy bizonyítékául tanulmányaik végzésének, és hogy követni tudja általuk *alumnusai* utazását. A külföldi professzorok, nemesek és egyéb befolyásos emberek aláírása egy ilyen albumban azért is volt fontos, mert ezek biztosították a közös ismeretséget a patronált diákok révén, és remek ürügyül szolgáltak a patrónusok számára a velük való távolról történő kapcsolatfelvételre. Frölich Dávid – aki maga is vezetett ilyen diákalbumot – szintén ebben látta az albumok jelentőségét: „Hogypedig a főemberek ismeretségét és barátságát könnyebben megszerezze [az utazó], nekik album

¹⁶⁶ V. Ecsedy J.: i. m. 81-82.; Pósa, F.: i. m. 128.

¹⁶⁷ V. Ecsedy J.: i. m. 82. A peregrinusok közül 31 fő doktorált. Közülük az első Tofeus Mihály 1649-ben teológiai doktorátust szerzett Leidenben. A leghíresebb talán Apáczai Csere János, aki 1651-ben Harderwijkben szerezte meg az ottan egyetlen az első teológiai doktorátust.

¹⁶⁸ Pl. Bándi Sámuel, aki 1690-ben, Franekerben kiadott *Rövid Magyarazattya a LXVIII Soltárra* c. könyvét Széki Teleki Mihályné Vér Juditnak és Hadadi Wesselényi Pálné Béli Zsuzsannának ajánlotta, akik valószínűleg patrónusai voltak. RMK I. 1383. L. *Herepei János*: A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből. Szerk. Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár, 2004. 167.

¹⁶⁹ V. Ecsedy J.: i. m. 69.

amicorumát nyújtsa, mert ha abban azok kézjegye, címere vagy képmása benne lesz, ez neki tisztas bizonyosságul fog szolgálni arra, hogy ezekkel a férfiakkal barátilag társalkodott, és hogy az illető helyeken egy ideig személyesen élt.”¹⁷⁰

Sajnos a korszakból csak kevés teljes album maradt ránk, jelenleg négy 17. századi Hollandiában járt erdélyi peregrinus albuma szerepel az albumok katalogizálását végző (IAA) adatbázisban.¹⁷¹ Ezen felül még egyről tudok, Pauli István emlékkönyvéről, amely a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.¹⁷² A tanulmányozható albumok kis száma miatt nehéz bármilyen következtetést levonni. Annyi azonban bizonyos, hogy ezek – meglepő módon – elsősorban nem főúri vagy nemesi peregrinusoktól származnak,¹⁷³ akik valóban fontos, feljegyzésre méltó ismeretségekre tehettek szert ilyen körutak alkalmával. Sokkal inkább polgári származású, főként első generációs értelmiségiektől. Arra sem találunk egyértelmű bizonyítékot bennük, hogy patrónusaik elvárásainak eleget téve íródtak, sőt Pauli István albumának rögtön első oldalán szerepelnek olyan bejegyzések (például a forralt bor elkészítésének receptje), amelyek feltételezhetően nem a patrónus számára készültek.¹⁷⁴ Valószínű, hogy elsősorban személyes indítékaik voltak ilyen albumok vezetésére: meg akarták örökíteni emlékezetes utazásuk részleteit és öregkorukban visszaidézni, hazatérve dicsekedni az albumba bejegyzők ismeretségével vagy egyszerűen a kor divatját követték.

Akármi is legyen rendeltetésük, az albumok tulajdonképpen névjegyzékként, „kapcsolattartó könyvként” funkcionáltak, hiszen professzorok, klerikusok, más diákok és barátok aláírásai, versei szerepelnek bennük. A legkorábbi peregrinusok, akik megfordultak ezen egyetemeken, a nevek begyűjtésével hozzájárultak egy kapcsolati háló kialakításához, melyet később más utazók is igénybe tudtak venni, ezáltal csatlakoztak a *respublica litteraria* rejtett hálózatához.¹⁷⁵

3.6.5. Patrónusok hálózatépítő szerepe a *respublica litterariában*

A fejezet elején említett hálózatban az erdélyi patrónusok – különösen a kapcsolatok kiépítésének kezdetén – kulcsfontosságú szerepet tölthettek be. Bethlen Gábor igyekezett a

¹⁷⁰ A részlet Frölich Dávid: Utazók könyvtára (Ulm, 1633-1634) című munkájából származik. Vö. *Földesi Ferenc*: Barangolás az időben. Album amicorum. Európai barátságok emlékei. Európai utas 10. (1999) 4. sz. 33.

¹⁷¹ Az albumbejegyzések katalogizálásáról készített online elérhető adatbázisról (Inscriptiones Album Amicorum) már a bevezetőben írtam. A diákalbumok tulajdonosai: Martonfalvi (Tóth) György (1656-57 között), lelőhelye: OSZK, Oct. Lat. 458.; Mezőlaki János (1667-76 között), lelőhelye: OSZK, Duod. Lat. 108.; Hodosi Sámuel (1676-1713 között), lelőhelye: OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 777.; Teleki Pál. (1696-1700 között), lelőhelye: OSZK, Duod. Lat. 168. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> (2014. július 22.)

¹⁷² Az unitárius Pauli István albuma (1652-1655 között), lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. U. 1.

¹⁷³ Csupán egy főnemesi származású diák album amicorumát katalogizálták. A fent említett Teleki Pálét.

¹⁷⁴ Ez azonban nem perdöntő információ, hiszen a recept később is odakerülhetett.

¹⁷⁵ *Murdock, G.*: i. m., 122-123.

legteljesebb mértékben kihasználnia patrónusi voltában rejlő előnyöket: kapcsolatot kialakítani és ápolni a kora újkori művelt világ elitjével, azaz maga is be akart kapcsolódni a *respublica litteraria* informális hálózatába. Ahogy Frijhoff írta, ezek a kapcsolatok nemcsak tudósok közt, hanem tudósok és patrónusok között éppúgy létrejöttek. Sőt Erdély vonatkozásában a hálózatépítésében és fenntartásában jóval fontosabb szerepet töltek be a fejedelmi és arisztokrata patrónusok, mint nyugati társaik esetében. Frijhoff is elismeri, hogy ennek a kulturális hálózatnak kétféle (tudományos és társadalmi) jellege is volt. A patrónusok és tudósok, vagyis a politikai és társadalmi elit között is kialakult interakció, ami a döntéshozatal esetében mindkét fél számára kedvező tényezőnek számított.¹⁷⁶ Bethlen is ezeket a lehetőségeket használta ki maximálisan. Korábban a német egyetemek professzoraival már ápolt efféle kapcsolatokat és méltán várhatott el szívességet cserébe. Ezt a kölcsönös elismerésen alapuló hálózatot építették tovább az őt követő fejedelmek.

A diákok, akik összeköttetést létesítettek a külföldi professzorok és patrónusaik között, bekapcsolódhattak ebbe a hálózatba követve annak szabályait. Ennek megnyilvánulása volt a már említett „kötelező” ajándék, melyet szokásosan a patronáló főúr küldött a baráti viszony bizonyítékaként a külföldi professzornak. Pápai Páriz Ferenc például beszámol arról, hogy Campeginus Vitringa és Ruardus Andala professzor, a franekeri egyetem neves teológusai milyen „kedvességgel és admiratióval” fogadták azt a hordó bort, amit patrónusa, Teleki Sándor küldött, és először az ő egészségére ittak belőle. Ilyen gesztusokkal tudták egyengetni a kint tanulók útját, és kicsikarni további támogatásokat a részükre.¹⁷⁷ Természetesen ennek a fordítottja is előfordult, az, hogy egy-egy diák egy patrónus kegyeit a már meglévő kapcsolatai kihasználása végett kereste. Erre Pataki István esetében fogok részletesen kitérni.

3.7. Tanulmányaik

Annak megállapításánál, hogy mit tanultak, megint akadályokba ütközünk. A hallgatók kb. felénél erről nem tesznek említést a listák, az erre vonatkozó adatok csak disputációikból, leveleikből, naplóikból vagy későbbi pályájuk vizsgálatából deríthetők ki. Gyakori volt, hogy valaki egyszerre több fakultásra is beiratkozott, különösen a nemesi peregrinusok körében. A tanult tárgyak rangsora népszerűségük szerint a következő: teológia, bölcsészet (filozófia, filológia, nyelvek),¹⁷⁸ orvostudomány, jog, természettudományok

¹⁷⁶ Frijhoff, W.: Academic relations i. m., 20-21.

¹⁷⁷ V. Ecsegy J.: i. m., 70.

¹⁷⁸ Sarudi Sebestyén József: Magyar diákok emléke (műemléki vonatkozásokkal) a frízlandi Franekerben. Acta: A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve (1996) 2. sz. 119-136.

(matematika, hadmérnöki építészet¹⁷⁹). A század végére ugyan megnőtt az orvostudományt hallgatók száma, de még mindig jóval elmaradt a teológia mögött.

Az, hogy milyen tantárgyat hallgattak – különösen a szegényebb diákok esetében, akik csak komoly anyagi támogatással tudtak külföldön tanulni – nagyban függött ösztöndíjuktól és patrónusaiktól. Sok esetben a teológiai tanulmányok folytatása volt a feltétele, hogy pénzt kapjanak egy hollandiai peregrinációra. Viszont, ha egyszer megérkeztek, megengedhették maguknak, hogy a teológián kívül mást is, például orvostudományt hallgassanak, amit otthon nem lehetett, vagy akár váltsanak szakmai karokra.¹⁸⁰

A tárgyválasztást természetesen befolyásolta az erdélyi politikai és kulturális közeg is. Ahogy azt már említettem az erdélyi nemesség – néhány kivételtől eltekintve – nem feltétlenül érezte szükségét, hogy fiaikat külföldi akadémiákon műveljék ki, vagy ha igen, akkor sem látta szükségét bizonyos tárgyak tanulásának. Bethlen Miklós szerint a nemesség távolmaradása szorosan összefüggött a természettudományos tárgyak tanulásának hanyagolásával: „Mathematica scientiára nem tanított, úgy hiszem, maga sem tudott, minthogy azok a magyar nemzetségben hírrel sem hallattak Apáczai János üdejéig az arithmeticianak négy első speciesén kívül, kiváltképpen ezt a tudományt utáló fő s nemesi rend előtt, akik Bethlen Gábor halála után peregrinációra sem mentek és nem is mehettek, az öreg Rákóczi György nescio quo, nisi barbaro Moscovitico brutali consilio csinált tilalma ellen. Ami szegény deákok academiákba mentek vagy promoveáltattak, mind csak theológiára, prédikátorságra készítették magokat, jus, medicina, philosophia s kivált mathesis és a valóságos literatura, ethica, politica, historia újság s csuda volt a magyar academicusoknál.”¹⁸¹

A vallási hovatartozás is erősen befolyásolta a tanult tárgyakat. Az unitáriusok csak a lengyelországi egyetemeken tanulhattak felekezetüknek megfelelő teológiát, Hollandia kálvinista egyetemén nem, kivéve talán Leident, ahol – bár az egyetemen református teológiát oktattak – megtűrték az unitáriusokat is, és egyébiránt itt folyt az ország legszínvonalasabb orvosképzése is, ezért az unitáriusok közül sokan az orvostudomány vagy a természettudományok felé orientálódtak. Hazatérve főként Kolozsváron, ahol unitárius kollégium működött, telepedtek le és tanítottak. Így vált Kolozsvár az erdélyi orvosok

¹⁷⁹ Holland egyetemeken tanult matematikát és hadmérnöki építészetet Hallerkői Haller Gábor, borosjenei főkapitány, aki ezen ismereteit felhasználva I. Rákóczi György fejedelem megbízásából várak újjáépítésén dolgozott. Az ő tervei alapján építették újjá Jenő várát. *Szabó M. –Tonk S.*: i. m. 60.; Erdély története II. i. m. 931.

¹⁸⁰ *Frijhoff, W.*: Academic relations i. m. 24. Az alapvetően teológiai érdeklődésű Horváti János is érdeklődéssel vett részt egy boncoláson és erről részletesen be is számol naplójában. *Pintér G.*: i. m. 45.

¹⁸¹ Bethlen Miklós önéletírása i. m. 542.

gyűjtőhelyévé és az orvosképzés központjává. Olyan kiválóságok oktattak itt mint Csanaki Máté, a *Döghalálról* című népszerű mű szerzője. Az ország minden részéről idejöttek tanulni, de mivel nem volt egyetemi szintű a képzés, kénytelenek voltak továbbmenni a németalföldi akadémiák felé.¹⁸² Nagyon szemléletes a szintén kolozsvári származású – bár református – Vizaknai Bereck (latinosan Briccius) György beszámolója a holland orvosi képzésről, aki a leideni mellett a franekeri egyetemen is tanult és szerzett orvosi diplomát. Részletes leírást ad egy korabeli epeműtétről. Naplójából az is kiderül, hogy az erdélyi és hollandiai orvosok később is kapcsolatban maradtak, és szívesen konzultáltak egymással módszereikről. Megemlíti, hogy a híres utrechti orvosprofesszor, Alexander Röell – aki számos erdélyi tanítványt fogadott – milyen érdeklődéssel várta Pápai Páriz Ferenc levelét, amit neki is továbbküldött: „Ugyaneznap régtől fogván nagy kívánsággal várt levelét T. Pápai Ferenc kedves professzor uramnak küldé szállásomra Roël Sándor uram.”¹⁸³

Nem szabad azonban sokat feltételeznünk a korabeli orvosok felkészültségéről. Noha az orvostudomány az előző században nagy változásokon ment keresztül, az orvosok által felírt gyógyszerek sokszor inkább ártottak, a műtétek pedig gyakran halálos kimenetelűek voltak. Példaként említeném Horváti Békés János erdélyi diák esetét, aki Bázalban egy sérvműtétbe halt bele.¹⁸⁴

A mai szemlélődők némileg megdöbbenve láthatják, hogy a legtöbben alig néhány hónapot töltöttek el egy-egy egyetemen, nem szereztek diplomát, sőt sokan nem is disputáltak. Olyan eset is előfordult, hogy valakit majdnem két hónap leforgása alatt három különböző holland egyetem beiratkozott hallgatói között találunk. Ilyen Szepsi Korotz András esete, aki 1653 júliusának első felében még Leidenben tartózkodott, július 13-án már a franekeri egyetem beiratkozott hallgatója, de augusztusban már Groningen egyetemén találjuk. Ennek oka talán a szűkös anyagiakban gyökerezett, annak a divatnak köszönhető, hogy a vándordíákok minél több egyetemet felkeressenek – sokszor csak turistaként, a kíváncsiság hajtotta őket –, vagy a szigorú hazai elvárások hiányában keresendő azzal kapcsolatban, hogy a diákok befejezenek valamilyen képzést és azt mindenképpen bizonyítvánnyal igazolják. Így viszont nem mélyülhettek el olyan mértékben egy-egy tudományágban, hogy diplomát kapjanak. Mindennek ellenére azonban nem vallottak

¹⁸² Erdély története II. i. m. 768.

¹⁸³ Vizaknai Bereck (Briccius) György naplófeljegyzései (1693-1717). In: Kolozsvári emlékirók (1603-1720). A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József, Kriterion, Bukarest, 1990. 234. (A bejegyzés helye a naplóban: 91. r.)

¹⁸⁴ *Pintér G.*: i. m. 15.

szégyent a holland egyetemi tanárok előtt tudásukat illetően, ami egyúttal az erdélyi kollégiumok felkészültségét és magas oktatási színvonalát dicséri.

A külföldi akadémiákon végzett diákoknak hazatérve kijárt az „*akadémita*” megnevezés, illetve a „*Clarissimus*” (Cl.) megszólítás, amely az értelmiségi pályán számos előnyt biztosított nekik. Amennyiben teológiai tanulmányokat folytattak, feljogosította őket papi és kollégiumi tanári állások betöltésére; vagy az állami adminisztrációban és diplomáciában fontosabb pozíciók elérésére. Olyan külsőségekkel is próbálták hangsúlyozni, hogy külföldet járt, művelt akadémiták, mint a „német ruhák” hordása vagy a parókaviselés jóval a peregrinációjukról való hazaérkezésük után is, ahogy azt Pataki István esetében is látni fogjuk.

Mivel anyagi szempontból is előnytelen helyzetben voltak a külföldi diákok között, a legszegényebb csoportot alkották, így perifériára szorultak. Lehet, hogy ez is magyarázatul szolgál arra a jelenségre, hogy a magyarok általában csoportosan tűntek fel holland egyetemeken, míg más országok diákjai csak kis számban tanultak együtt.¹⁸⁵ Előfordult, hogy bizonyos disputációkon csak magyarok vettek részt, mind *respondensként*, mind *opponensként*, sőt professzorok kizárólag magyarokból álló csoportnak is tartottak órákat.

¹⁸⁵ *Frijhoff, W.*: Academic relations i. m. 24.

III. Az első esettanulmány: a peregrinushálózat kialakítása, Bethlen Péter és kíséretének *Kavalierstourja*

A III. fejezetben Bethlen Péter peregrinációs körútját mutatom be részletesen. Egy korabeli *Kavalierstour* és annak jellegzetes szereplőinek bemutatásán túl tágabb kontextusban is megvizsgálom az utazást és valódi céljait, különösen kapcsolat- és hálózatépítő funkcióit helyezve a fókuszpontba. A fejezetben ezért is foglalkozom kevésbé központi helyen az út főszereplőjével Bethlen Péterrel, inkább sokszínű kísérete tagjait tanulmányozom, különösen a köztük lévő ügynököket.

1. Az utazás kulisszái, történelmi háttere

1.1. A nemzetközi események alakulása a 17. század első felében, Bethlen Gábor és a harmincéves háború

A fejezet politikai-diplomáciai hátterének áttekintéséhez először meg kell vizsgálnunk legalább nagy vonalakban a nemzetközi erőviszonyok alakulását a harmincéves háború első felében, illetve Bethlen hadjáratai időszakában. Mindazonáltal – nem akarván kockáztatni az arányok vészes eltolódását a politika- és hadtörténet irányába – nem célom részletesen tárgyalni a harmincéves háború kirobbanásának okait, eseményeit és teljes egészében áttekinteni a nemzetközi erőviszonyok bonyolult és szövevényes rendszerét. Csupán – főleg diplomáciai szempontból vizsgálva – Bethlen külpolitikai lehetőségeit vázolom fel a nemzetközi politika porondján. Később pedig a háttérben zajló események, Bethlen ezekre való reakciói és folyton változó tervei fényében szándékozom megvizsgálni unokaöccse, Bethlen Péter peregrinációjának diplomáciai, politikai, gazdasági és esetenként kulturális vetületeit. Áttekintem a Bethlen által támogatott akadémista diákok többrétegű funkcióit is.

Európa a kora újkor első felében jelentős átalakuláson ment keresztül. A világ a középkorhoz képest a felfedezéseknek köszönhetően kitágult. A világkép változásra utal az is, hogy igény mutatkozott egy az egész ismert világot bemutatni szándékozó földrajzi összefoglaló – a Botero-féle világkrónika – megjelentetésére, amelyben Erdély mellett már a távoli Kína is helyet kapott. Lezajlott a természettudományok forradalma, abszolutista államrendszerek alakultak, és információrobbanás formálta át a nemzetközi közvéleményt. A politikai kultúra nyelve, eszköztára és értékrendje is gyökeres átalakuláson ment keresztül. Új szövetségi rendszerek alakultak, létrejöttek az országok közti diplomáciai érintkezés hivatalos formái, melyek új eszméket és szimbólumokat hívtak életre. Átalakulóban volt a kora újkori

Európa teljes eddigi hatalmi rendszere, megbomlott az európai hatalmi egyensúly és megkezdődött az erőviszony átrendeződésének folyamata.¹⁸⁶

1618. május 23-án a prágai várban lezajlott defenesztrációval kezdetét vette a harmincéves háború.¹⁸⁷ Ezzel nemcsak az európai, de Bethlen Gábor politikájában is új fejezet kezdődött. A cseh felkelésben kulminálódtak az európai feszültségek és érdekellentétek.¹⁸⁸ A szembenálló felek katolikus és protestáns oldalon egyaránt szövetségi rendszerekbe tömörültek. Csehországon kívül több közép-európai terület is elérkezettnek látta az időt, hogy függetlenítse magát a Habsburgoktól.¹⁸⁹ Bethlen ezt kitűnő alkalomnak vélte a Magyar Királyság Habsburg fennhatóság alól való kiszakítására.¹⁹⁰ Közelebbi és távolabbi protestáns országokkal egy szövetségi rendszerben gondolkozva akarta támogatni a Fejedelemség érdekeit – és saját ambícióit is –, sőt a cseh rendek kilátásba helyezték számára a cseh korona megszerzését is, amennyiben magyar királynak megválasztanák. Ezt azonban V. Pfalzi Frigyes, a „téli király” szerezte meg (1619. augusztus 26-án), akit kiterjedt európai kapcsolatai miatt tarthattak előnyösebb jelöltnek. A csehek felkeléséhez Morvaország és az Osztrák Örökös Tartományok is csatlakozva Thurn gróf vezetésével már Bécsset fenyegették. Ekkor szánta rá magát Bethlen – hosszas konstantinápolyi diplomáciai előkészítés után –, hogy a felkelés támogatására 1619 augusztusában bekapcsolódik az ausztriai ház elleni háborúba a csehek oldalán, még akkor is, ha a Portától sem támogatást, sem valódi engedélyt nem kapott.¹⁹¹ A Porta látszólagos hezitálása részben a különböző konstantinápolyi körök eltérő irányvonalat képviselő politikájának, részben a szultán külpolitikai terveinek volt köszönhető. A portai körök mindenképp a Habsburg Birodalommal való status quo fenntartására ügyeltek, és arra, hogy ne szegjék meg a zsitvatoroki békét (1606. november 11.), mivel először a perzsa hadjárat lezárására, később az 1621 tavaszára tervezett lengyelországi hadjáratra kellett koncentrálniuk, így semmiképpen sem akartak kétfrontos háborúba bonyolódni. Ugyanakkor jól jöhetett volna nekik Bethlen figyelemelterelő akciója,

¹⁸⁶ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 20.

¹⁸⁷ A harmincéves háború nemzetközi konfliktusairól l. *Wedgwood, C. V.*: *The Thirty Years War*, Methuen, London and New York, 1981.; *The Thirty Years' War*. Ed. Parker, Geoffrey. Putledge, London and New York, 1997.; *Parker, Geoffrey*: *Europe in Crisis 1598-1648*. Blackwell, Oxford, 2001.; *Polišenský, J. V.*: *The Thirty Years War*. University of California Press, Los Angeles, 1971.; *Polišenský, J. V.*: *War and Society in Europe 1618-1648*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

¹⁸⁸ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 38.

¹⁸⁹ *Wedgwood.*: i. m. 95. 1619 augusztusában létrejött egy konföderáció Csehország, Lausitz, Szilézia és Morvaország között, és kijelentették, hogy nem ismerik el Ferdinánd uralmát. R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 36.

¹⁹⁰ *Wedgwood.*: i. m. 94.

¹⁹¹ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 37.

de tartottak tőle, hogy a fejedelem nem váltja be várakozásaikat, ezért kivártak. Támogatásukat magyarországi megkoronázásához kötötték. Számítottak rá, hogy ennek révén talán megszerezheti a cseh koronát is. Még a hatalmi jelvényeket is előkészítették számára.¹⁹² Mikor azonban kiderült, hogy Bethlen nem lett cseh király, a Porta egyszerűen kihátrált mögüle. Kinyilvánította, hogy a Habsburgokkal kötött békét nem bontja fel, mivel az egész támadás Bethlen ügye volt.¹⁹³

Bethlen hosszútávon egy nagyszabású közép-európai (cseh–morva–magyar–erdélyi) konföderáció kialakításában gondolkozott, amely megfelelő katonai és pénzügyi erőt képviselt volna a Habsburgokkal szemben.¹⁹⁴ Hadjárata sikeres volt, elnyerte a felvidéki vezetőréteg támogatását, a városok is sorra nyitották meg kapuikat előtte. 1620. augusztus 25-én a magyar országgyűlés már a Habsburg-ház trónfosztását kiáltotta ki és Bethlent akarták királlyá koronázni. Ő azonban csak a királyi címet fogadta el, a koronát nem.¹⁹⁵ Várkonyi Ágnes szerint Bethlen azért döntött így, mivel döntését a közép-európai konföderáció megszilárdításához akarta kötni.¹⁹⁶ Papp Sándor szerint amíg nem volt biztos a Porta támogatásában, addig nem akarta megkoronáztatni magát.¹⁹⁷ Arra számított, hogy a protestáns országok – Hollandia, Dánia, a Brandenburgi Fejedelemség, de különösen Anglia – hiszen I. Jakabbal erős dinasztikus kapcsolatok is összekötötték Pfalzi Frigyeset – hamar a csehek segítségére sietnek majd.¹⁹⁸ Ebben azonban keservesen csalódnia kellett. Bethlen így a csehek megsemmisítő fehérhegyi veresége (1620. november 8.) után végképp egyedül maradt a küzdőtéren egy nagy birodalommal szemben,¹⁹⁹ amivel egymaga – ahogy azzal maga is tisztában volt – nem vehette fel a versenyt, még akkor sem, ha végre megszerezte a Portától

¹⁹² Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619-1621). Századok 145. (2011) 915-973.

¹⁹³ Papp S.: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve i. m. 111-112.

¹⁹⁴ A konföderáció 18 pontból álló tervezett szövegéből kiderül, hogy nemcsak az országgyűlés és döntéshozás háború és béke kérdésében lett volna közös, hanem a szövetségnek kereskedelmi hozadékai is lettek volna (kereskedelmi szabadság és közös pénz formájában). 1620 januárjában írta alá a megállapodást Bethlen és Frigyes. R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 41.

¹⁹⁵ Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. Történelmi Szemle 41. (1999) 1-2. sz. 157-176. 158.

¹⁹⁶ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 40., 43.

¹⁹⁷ Papp S.: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve i. m. 111-112. Bethlen végig a szultáni *ahdnámé* megszerzésében reménykedett, amely a Porta egyértelmű támogatását jelentette volna. Ahogy követutasításából kiderül, ezt sosem sikerült megszereznie. Enélkül viszont nem mert lépni. Papp S.: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta i. m. 937-938. Péter Katalin szerint az a furcsa helyzet állt elő, hogy a törökök azért nem támogatták nyíltan Bethlent, mert ő nem koronáztatta meg magát, ő pedig azért nem tette a fejére a koronát, mert a Porta nem biztosította őt támogatásáról. Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1038-1042. Vö. Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 111-112.

¹⁹⁸ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 38.

¹⁹⁹ Uo. 44.

ígért török katonai segítséget.²⁰⁰ Ezért 1621. december 31-én a nikolsburgi béke aláírására kényszerült. Bethlen politikai zsenialitását mutatja, hogy II. Ferdinánddal a lehetőségekhez mérten előnyös békét sikerült kötnie.

Innentől kezdve megváltozott a helyzet, a hadszíntér az osztrák területekről északnyugatra helyeződött át: közép-, észak-német és dél-németalföldi területeket támadtak a spanyol seregek. A közép-európai régióban pedig Bécs rekatolizációs tevékenysége és abszolutista törekvései is egyre jobban felingerelték a lakosságot, akik hajlandóak voltak egy újabb ellenállásra.²⁰¹

Az 1622-es év kedvező változást hozott Bethlen megítélésében. A Nyugat, aki mindezidáig általában csupán a Bethlenről nem túl megtisztelő képet festő bécsi propagandán²⁰² keresztül értesült a fejedelemmel kapcsolatos információkról, az események hatására hirtelen élénk érdeklődést kezdett mutatni iránta. A magyarországi hadjáratát lezáró béketárgyalásokra már francia követek érkeztek közvetíteni, akik meghökkenten tapasztalták, hogy addig – az általános nyugati sztereotípiáknak megfelelően – valamiféle barbárnak képzelt fejedelem helyett egy ügyes diplomatát találtak.²⁰³

A helyzet ideális volt, hogy Bethlen újakezdje a háborút, ám ezúttal megfelelő szövetségesek és anyagi támogatás nélkül nem akart nekivágni. A nyugati nemzetekkel először konstantinápolyi követei révén vette fel a kapcsolatot, de egyedül a Holland Köztársaság felől kapott biztatást.²⁰⁴ Követek útján próbált újfent pénzbeli és katonai támogatást szerezni abból a két irányból, ahonnan eddig is számíthatott némi jóindulatra: Konstantinápolyból és Hágából. A törököktől végül hosszas tárgyalások után szabadkezet és segédcsoportok ígéretét kapta meg. (A szultán aláírásával ellátott levélben tudott Orániai Mórchoz fordulni.)²⁰⁵ A hollandok részéről az állandó portai követ, Cornelis Haga már 1620-

²⁰⁰ Bethlen már régóta kétségbeesetten igyekezett katonai segítséget nyerni a töröktől. Cserébe akár Vác várának átadását is felajánlotta. 1621. március 10-én végre portai követe, Rimay János révén sikerült megszereznie a rég várt beleegyezést katonai támogatás küldésére. A segítség azonban későn érkezett. Ekkorra már kénytelen volt a békéről tárgyalni. *Papp S.*: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat terve i. m. 115. A Porta késlekedését az okozta, hogy a szultán a lengyelországi hadjáratával volt elfoglalva. *Papp S.*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta i. m. 965.

²⁰¹ *Piri Z.*: i. m. 158.

²⁰² Vö. *Cziráki Zsuzsanna*: Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 77-102.

²⁰³ Erdély története II. i. m. 676. A követek szerepéről bővebben vö. *Hámori Nagy Zsuzsanna*: A francia diplomácia viszonyulása Bethlen Gáborhoz 1620-1621-ben. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronika–Horn Ildikó–Lupescu Makó Mária–Oborni Teréz–Rüsz-Forgarasi Enikő–Sipos Gábor, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014. 79-92.

²⁰⁴ *V. Ecsedy J.*: i. m. 62.

²⁰⁵ *Piri Z.*: i. m. 161.

tól támogatta Bethlent, amikor a többi ország portai követe még elzárkózott.²⁰⁶ Ez nagyban hozzájárult, hogy a szultán Bethlen háborús tervei mellé álljon. A holland rezidens szimpatizált Bethlen Habsburg-ellenes politikájával, és szövetségest látott benne. Meggyőződése volt – melyben kormánya is osztozott –, hogy a Habsburgokat csak úgy lehet legyőzni, ha két fronton kényszerítik őket harcra, ezzel megosztva erőiket, és erre keleten Bethlen Gábor az egyetlen alkalmas személy. A fejedelem saját követein keresztül is felvette a kapcsolatot a holland állammal. (A fehérhegyi csata után érkező, korábban Pfalzi Frigyes szolgálatában álló emigránsokat alkalmazta ilyen szolgálatokra – például Ehrenfried Berbisdorfot vagy Matthias Quadtot.)²⁰⁷ Érdekes megfigyelni azt is, hogy mindez – nem véletlenül – egybeesik a Bethlen által delegált peregrinusok orientációjának megváltozásával. Az eddigi német egyetemekkel szemben egyre inkább a hollandiaiak felé fordultak. A peregrináció megindulásával egy időben saját követeit is kiküldte Hollandiába.²⁰⁸

Bethlen reményeit azonban ezek a tárgyalások sem váltották be. A Staten-Generaal ugyan szimpátiájáról biztosította, ugyanakkor közölte, hogy jelen pillanatban a spanyolokkal folytatott háború minden erejét felemészti, ezért – bár helyesnek tartja – most nem tudja pénzzel támogatni ügyét.²⁰⁹

A franciák és angolok Bethlenről alkotott képe még mindig lesújtó volt. A franciák legtöbbször szóba se álltak az erdélyi követekkel, reakcióik semmitmondó válaszokban merültek ki.²¹⁰ Az angolok is távolságtartók voltak, olyannyira, hogy mikor az új angol rezidens, Sir Thomas Roe Konstantinápolyba érkezett 1622 áprilisában, megbízólevelében arra utasították, hogy hagyja figyelmen kívül a fejedelmet.²¹¹ Ez I. Jakab (1603-1625) spanyolok felé folytatott békepolitikájának volt köszönhető, akik nem vették volna jó néven a

²⁰⁶ Feltehetően a Bethlen egyik fő hivatkozási alapjául szolgáló államjogi érvrendszer is Hagától származott. Eszerint a szultánnal a zsitvatoroki békét a Habsburg uralkodó nem császári, hanem magyar királyi minőségében kötötte. De II. Ferdinánd nem tekinthető legitim magyar uralkodónak, mivel nem a magyar rendek választották, így a béke is semmisnek tekinthető. Papp Sándor úgy véli, az érvelés csak részben helytálló, mivel Magyarországot nem tekinti a császárságtól független, önálló államnak az iszlám jogi felfogás szerint, így a királyválasztás nem kizárólag a rendek elhatározásán múlt. Papp S.: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta i. m. 950-951. A portai holland követ működésével kapcsolatban vö. H. Groot: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630.* Leiden–Istanbul 1978.

²⁰⁷ Piri Z.: i. m. 161. Mathias Quadt szerepéről bővebben vö. Kármán Gábor: *Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában.* In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Tészelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 145-182.

²⁰⁸ V. Ecsedy J.: i. m. 62.

²⁰⁹ Piri Z.: i. m. 163.

²¹⁰ Uo. 159.

²¹¹ Zarnóczki Á.: Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1616-1622). In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 142. ; R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 56.

fejedelem támogatását. Az angol király még mindig bízott benne, hogy fia, Károly és a spanyol infánsnő közti házasság létrejöhet, amivel a spanyolok hosszú ideje hitegették.²¹²

A velenceiekkel is próbált kapcsolatot keresni a Portán és a Signoriához küldött követei útján. Ők azonban – miután csupán a legnagyobb titokban voltak hajlandók fogadni a követeket – pusztán a Fejedelemséggel kötött kereskedelmi megállapodás megerősítésére voltak hajlandók.²¹³

Bethlen kétes ígéreteken és elutasító válaszokon kívül nem sokat kapott. A Pfalzi Frigyessel való tárgyalások után viszont mégis úgy döntött, hogy 1623 augusztusában belevág egy újabb hadjáratba. A braunschweigi herceg és János György, jägerndorfi örgróf csapatait – akik Szászországon átkelve Szilézia felől támadtak volna, és Morvaországban egyesültek volna a keletről támogatást nyújtó Bethlen seregeivel – Tilly, a Katolikus Liga fővezére a holland határhoz közel szétkergette. A katonák többsége dezertált és a hollandok zsoldjába állt. Bethlen, bár ismét egyedül maradt, folytatta a harcot. A török segédhadakkal sikereket ért el, de mielőtt sikerült volna a császári sereg főparancsnokát, Montenegró grófot meghódoltatnia a morvaországi Hodolin ostrománál, Thurzó Szaniszló nádor rábírta, hogy kössön fegyverszünetet.²¹⁴ Az elhúzódó béketárgyalások megint nem Bethlennek kedveztek. Végül 1624. április 2-án írta alá a békét, mely tulajdonképpen a nikolsburgi béke pontjait erősítette meg.²¹⁵

A fejedelem – talán megaléelve a nyugati protestáns hatalmak passzivitását – a Habsburg-házzal próbált kapcsolatokat keresni. Felesége, Károlyi Zsuzsanna halála után megkérte II. Ferdinánd (1619-1637) kisebbik lánya, a mindössze tizenhárom éves Cecília Renáta kezét, ezzel megpendítve egy Habsburg segítséggel való országegyesítő török ellenes háború lehetőségét is.²¹⁶ Bethlen kitartó próbálkozásai ellenére Ferdinánd egyértelműen

²¹² Zarnóczy Á.: i. m. 132.

²¹³ Óváry Lipót: Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről. Tanulmány az „Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez” című munkájához. In: Értekezések a történeti tudományok köréből, 13. kötet. 1872-73. Athenaeum Nyomda, Bp., 1886. 13-22.; Piri Z.: i. m. 159., 164.

²¹⁴ Wallenstein leveléből kiderül, hogy Montenegrót már csak néhány nap választotta el, hogy feladják a várat. Piri Z.: i. m. 164.; Erdély története II. i. m. 675.

²¹⁵ Erdély története II. i. m. 676. Sokan sikertelennek tartják ezt a hadjáratot, lévén, hogy rengeteg pénzt emésztett fel, de jelentős hozadéka nem volt. Én azonban úgy pontosítanám ezt az álláspontot, hogy maga a hadjárat sikeres volt, a békekötés azonban elhibázott. A császár a fegyverszünet után már hallani sem akart a nádor ajánlatáról. Piri Z.: i. m. 165., 166.

²¹⁶ Kemény János szerint azért a kisebbiket, mert a nagyobb csúnyább és idősebb (harminchárom éves) volt: „Ez sem vala igen szép, de az nénje rútabb: azt a fejedelem nem akarta, emezt amannak előtte nem adták.” Kemény János visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. In: Makkai László: Bethlen Gábor emlékezete. Európa, Bp., 1980. 468.

elhárította a lányához rangban (és korban) nem illő fejedelem ajánlatát.²¹⁷ Eközben a fejedelem több vasat is tartott a tűzben; továbbra sem mondott le arról, hogy az európai protestáns szövetségi rendszerhez csatlakozzon.

1624-25-ben ismét fordulat állt be az európai politikában és a hadszíntereken, amely minden eddiginél jobban kedvezett Bethlen megítélésének. Franciaországban Richelieu bíboros jutott hatalomra, aki elsődleges céljául tűzte ki a Habsburgok európai térnyerésének visszaszorítását,²¹⁸ mivel a spanyol és osztrák Habsburgok katonai sikerei a körülzárás veszélyével fenyegették Franciaországot.²¹⁹ Viszont, amíg országa belpolitikai ügyeit nem rendezte, csupán diplomáciai úton és pénzzel támogatta a Habsburg-ellenes erőket.

Közben I. Jakab végleg lemondott a fiának megálmodott spanyol frigről és elkezdte a Habsburg-ellenes erőket támogatni, bár a spanyolok ellen továbbra sem mert fellépni. 1625 tavaszán bekövetkezett halála után fia folytatta politikáját. Innentől kezdve Bethlen hirtelen szalonképessé vált, sőt a portai angol követ, Sir Thomas Roe minden erejével be akarta kapcsolni a protestáns hatalmak szövetségébe.

A spanyol Habsburgok ismét egyre nagyobb német területeket kebeleztek be a németalföldi tartományokból. Így Hága számára is kulcsfontosságúvá vált egy protestáns összefogás, illetve egy másik front megnyitása, ami kettéosztja az ellenfél seregeit. Aggodalmában osztottak a német tartományok, amelyeket az ellenséges Habsburg csapatok legrettegettebb vezetői, Tilly és Wallenstein támadásai tartottak félelemben.²²⁰ Az angol és holland érdekszférát is veszélyeztette, hogy már az északi-tengeri és a balti-tengeri kereskedelmi területeket fenyegették.²²¹ Ugyanez okból érezte égetőnek a helyzetet a dán és svéd király, akik évszázados rivalizálása folyt ezen területek kereskedelmének megszerzéséért. A kritikus területekről Erdély fekvése és a Portával való kapcsolatai miatt csak Bethlen volt képes elterelni a Habsburgok figyelmét egy keletről indított támadással. Így a fenti országok eddigi elzárkózásukat félretéve hirtelen heves érdeklődéssel fordultak felé, követeik útján tájékoztak külpolitikai terveiről és szövetségi ajánlatokkal ostromolták.²²² A harmincéves háború során most először irányult rá igazán a nemzetközi figyelem, a Nyugat egyetlen szóba jöhető keleti szövetségeseként a Habsburgok ellen.²²³

²¹⁷ Piri Z.: i. m. 167. Bethlen cserébe a magyarországi területek kormányzását kérte, amiről halála után – utód híján – lemondott volna és átengedte volna Ferdinándnak. Bethlen házasságkötési terveiről a továbbiakban még lesz szó.

²¹⁸ Piri Z.: i. m. 167.

²¹⁹ Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja, Kriterion, Bukarest, 1992. 125.

²²⁰ Piri Z.: i. m. 167-168.

²²¹ Csetri E.: i. m. 125.

²²² Piri Z.: i. m. 168.; Erdély II. i. m. 677.

²²³ Erdély II. i. m. 676.

Végül a dán király, IV. Keresztély 1625. február 24-én vállalta magára a szövetség vezetését és a háborús vállalkozás megindítását azzal a kikötéssel, hogy Angliától, Franciaországtól és Hollandiától pénzsegélyt kap. A szövetségekötés helyszínét Hága adta. Az óvatos és már többször csalódott Bethlen azonban mielőtt ismét belefogott volna egy ilyen kockázatos vállalkozásba, előbb biztosítékot akart szerezni leendő szövetségesei szándékai komolyságáról. Ennek kiderítésére 1625 tavaszán (a lengyel Zygmunt Zaklika személyében) követet küldött Hágába.²²⁴ Épp ezzel egy időben, 1625 márciusában úgy döntött, hogy unokaöccsét fényes európai *Kavalierstourra* küldi.²²⁵ Mivel erőforrásai nem voltak elegendőek egy újabb háborúhoz, csak akkor akart ismét fegyvert fogni, ha szövetségesei teljesítik feltételeit: nyissanak egy másik frontot, és Németországban lépjenek fel fegyveresen II. Ferdinánd ellen, a Mansfeld gróf által vezetett zsoldossereget bocsássák rendelkezésére, illetve jelentős összeggel járuljanak hozzá hadjáratához.²²⁶

Mindezzel párhuzamosan 1625 márciusától a Habsburgokkal való frigy esélytelenségét látva követek útján kérte meg Brandenburgi Katalin, Vilmos György választófejedelem hűgának kezét, hogy szorosabbra fűzze a protestáns hatalmakkal való szövetségét. Nem mellesleg így sógorságba kerülne a svéd királlyal, Gusztáv Adolfal.²²⁷ Több lánykérő küldöttség is próbálkozott a választófejedelem beleegyezését megszerezni, közülük az egyik első Bethlen Péter *Kavalierstourját* kísérve érkezett Berlinbe.²²⁸

Az 1625-ös év tavaszán kezdett el körvonalazódni egy együttműködés az – egymással is rivalizáló – angolok, dánok és hollandok között, akiket a Habsburg-ellenesség fűzött össze. Svédország Dánia miatt nem volt hajlandó csatlakozni, Franciaország kivárt.²²⁹ 1625 szeptemberében Bethlen is elküldte követét, Matthias Quadt lovassági kapitányt Hágába,²³⁰ hogy legyen jelen a szövetségekötésnél, ugyanakkor nem adott konkrétan engedélyt arra, hogy csatlakozzon a szövetséghez. Quadt feladata valószínűleg a tapogatózás és az információ

²²⁴ Piri Z.: i. m. 168-169.

²²⁵ Ha megvizsgáljuk a résztvevő diákok életkorát, azt láthatjuk, hogy – a II. fejezetben vizsgált 17. századi peregrinusok életkorával összevetve – meglepően fiatalok voltak: Bethlen Péter (16), Vargyasi Dániel János (16), Abafi László (14) és Bethlen János (13). Az indulás időpontjának kiválasztása a nemzetközi erőviszonyok alakulásának fényében valószínűleg nem volt véletlen. Ha abból indulunk ki, hogy az utazásnak lehetett valamilyen hátsó – mind a nyugati reprezentációt erősítő, mind információszerző, mind szövetségi kapcsolatokat építő diplomáciai – célja. Mindez azt támasztja alá, hogy nem a kíséret tagjai, nem is Bethlen Péter apja, Bethlen István határozta meg a peregrináció időpontját, hanem a fejedelem.

²²⁶ Piri Z.: i. m. 170.; Gindely Antal–Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580-1629. Bp., 1890. 156.

²²⁷ Brandenburgi Katalin személyét éppen Sir Thomas Roe ajánlotta a fejedelemnek Pfalzi Frigyes feleségén keresztül. A lánykérés és a házasságekötés körülményeiről vö. *Kármán Gábor*: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságekötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas* 30. (2015) 3. sz. 9-36.

²²⁸ Piri Z.: i. m. 170.

²²⁹ Erdély II. i. m. 677.

²³⁰ Útközben megálltak a Brandenburgi választófejedelem berlini rezidenciáján, ahol Vilmos György végre rábólintott a lánykérésre.

szerzés volt. 1625. december 9-én megkötötték a dánok, hollandok és angolok között a hágai szerződés. Többek közt arról állapodtak meg, hogy havi 40 000 tallér pénzsegélyt helyeznek letétbe a hadműveletek támogatására, egy zsoldossereg megindítását helyezték kilátásba, a dán király is hadba szállt csapataival, illetve felszólították Franciaországot, Svédországot, Savoyát és a német fejedelemségeket a csatlakozásra. Bethlen Quadt biztató jelentése alapján 1626 tavaszán eldöntötte, hogy csatlakozik feltételei szigorú betartása mellett. A szerződés aláírásával Quadtot bízta meg.²³¹ Bethlen Péterék eddig az Odera melletti Frankfurt egyetemén folytattak tanulmányokat. A fejedelem azzal egy időben, hogy elhatározta, csatlakozik a szövetséghez – döntött úgy, hogy unokaöccsét továbbküldi a Hágától egyébként csupán húsz kilométerre lévő Leiden egyetemére. Június végére meg is érkeztek.

IV. Keresztély dán király – túl korán – már 1625 őszén megindította a hadműveleteket.²³² Mivel eddig az angolok és hollandok megfelelő segítségnyújtása híján egymaga állt szemben Tilly és Wallenstein seregeivel, örömmel támogatta Bethlent, hogy katonai erejével tehermentesítse seregeit. Quadt a Staten-Generaaltól és az angol királytól ígéretet kapott feltételei teljesítésére. 1626. november 30-án aláírták a westminsteri szerződést, ami Bethlen hágai szövetségbe való felvételét jelentette. Ennek híre igencsak megkésve, 1627 tavaszára érkezett csak meg, amikor lényegében a hadi események és a békekötés már rég lezárultak.²³³

Bethlennek a késlekedés miatt ismét csalódnia kellett szövetségeseiben, akik pénzt és hadakat ígértek neki, de csak annyit értek el, hogy időlegesen magyarországi területekre helyeződjön át a harmincéves háború hadszíntere. A korábban is megbízhatatlan és problémás zsoldossereget, akiket Mansfeld vezetésével a hágai szövetség küldött Bethlen megsegítésére²³⁴ – Wallenstein, osztrák fővezér hadai Deassaunál megverték (1626. április 25-én) és egész Szilézián keresztül üldözték.²³⁵ Májusban Bethlen értesülve a sereg vereségéről nem várva tovább a pénzsegélyre, kénytelen volt hadba vonulni.²³⁶ Végül ismét neki kellett másokat megsegítenie, ahelyett, hogy ő kapott volna segítséget. 1626. augusztus

²³¹ *Piri Z.*: i. m. 170., 172. Ezt a döntését kinyilvánító Vilmos Györgynek szóló levél (1626. április 15-én) mindössze három nappal kelt a Quadt követi utasítását tartalmazó előtt (1626. április 18.). *Piri Z.*: i. m. 172.

²³² Már ekkor is próbált követ révén tudakozódni, hogy 6000 lovassal támogatná-e Bethlen a vállalkozást, amit a fejedelem lakodalmi előkészületeire hivatkozva hártott el. (1626. március 2-án tartotta meg esküvőjét Kassán.) *Csetri E.*: i. m. 127-128.

²³³ *Piri Z.*: i. m. 172., 175.

²³⁴ Masfeld csapata bár elviekben Pfalzi Frigyes irányítása alatt állt, gyakorlatban az angolok, hollandok és franciák tartották fenn és döntötték a bevetéséről. Mivel a zsoldossereg igen rossz állapotban volt – rosszul voltak felfegyverezve, állandó pénzhiány miatt gyakran fosztogattak és a lakosságon élösködtek – ezért többször is felmerült, hogy feloszlatták. Vilmos Györgynek is igen sok bosszúságot okoztak, amíg sikerült megszabadulnia tőlük. *Piri Z.*: i. m. 167.; *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 166-169.

²³⁵ Ez a hír még nem érkezett meg Bethlenhez, mikor hadba szállt. *Csetri E.*: i. m. 130.

²³⁶ *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 176.

25-én – még azelőtt, hogy felvették volna hivatalosan a hágai szövetségbe – indult meg kb. 20 000 fős sereggel Gyulafehérvárról. Bár nagyobb összecsapásra nem került sor, mivel a két szembenálló sereg vezetői (Bethlen és Wallenstein) Drégelypalánknál (1626. szeptember 30-án) inkább a csendes elvonulás mellett döntöttek, mindazonáltal az osztrák seregek magyarországi területeken tetemes károkat okoztak. Bethlen nem merete vállalni a császár főerőivel szembeni összecsapást, mielőtt egyesülhetett volna Mansfeld seregeivel.²³⁷

Mindezek ellenére a körülményekhez képest sikerült viszonylag kedvező pozícióból békét kötnie 1626. december 20-án Pozsonyban, de ez nem jelentett számottevő változást a korábbi békékhez képest. A békekötés tényét hosszú ideig igyekezett eltitkolni és csupán fegyverszünetként feltüntetni. Európai szövetségesei ezért később hűtlenséggel és szőszegéssel vádolták. Bethlen viszont azt nehezményezte, hogy nem utalták át neki időben a megígért segílyt. Csupán Hollandiából és Dániából érkezett némi pénzbeli támogatás, de az is késve.²³⁸ Ő az utolsó pillanatig kitartott amellett, hogy csapatai készen állnak, és amint ténylegesen megkapja az ígért támogatást, bármikor kész az újabb támadásra.²³⁹ Valójában már ez év tavasztól kezdve tapogatózott a bécsi udvarnál, hogy elnyerje támogatásukat egy esetleges közös hadjáratra a török ellen, közvetítőnek pedig Pázmányt kérte fel.²⁴⁰

A szakirodalom is kiemeli, hogy egy olyan gyakorlatias ember, mint Bethlen, unokaöccse peregrinációja után küldött követségét nemcsak a „tékozló” Bethlen Péter hazahozatalára küldte ki, hanem fontos és sokrétű diplomáciai feladatokkal is megbízta. Az 1627 augusztusában útnak indított második kíséret tagjainak (és soraikban felbukkanó ügynököknek) amellett, hogy ajánlásokat kellett kérniük a császártól és Pázmánytól a fejedelem unokaöccse számára, feladata lehetett ennek az üzenetnek a hangsúlyozása és elmélyítése a nyugati hatalmak felé.²⁴¹ Szerintem azonban többel bízta meg őket a fejedelem, mint egyszerű magyarázkodással a békekötés miatt, amit akár a portai követei útján is lebonyolíthatott volna. Erre próbálok rávilágítani a későbbiekben az ügynökök – különösen Bornemisza Ferenc – feladatainak vizsgálatánál.

²³⁷ Erdély II. i. m. 677.; *Csetri E.*: 131.

²³⁸ Hollandia átutalta az összeg egy részét, amit Nürnbergben fizettek ki Bethlennek, Dánia pedig 30 000 tallért utalt át 1626 decemberére Konstantinápolyba, Bethlenhez azonban csak 1627-re jutott el. *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 163-165.

²³⁹ A harmadik hadjárat eseménytörténetéről és háttérben húzódó diplomáciai akcióinak részletes kifejtéséről bővebben l. Erdély II. i. m. 676-680.; *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 154-218.

²⁴⁰ *Heltai János*: Bethlen Péter és Pázmány. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Szerk. Kovács Ilona. Bp., 1984. 413.

²⁴¹ *Vö. Kruppa Tamás–Monok István*: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627-1828). Lymbus, 2009. 7-13.

1.2. A kulisszák mögött, Bethlen Gábor diplomáciai tervei

A Fejedelemséget már a megalakulása óta meglévő erős hatalmi, kulturális és szellemi szálak egyértelműen Európához kötötték. Noha egy keleti és egy nyugati birodalom érdekszférájának függésében élt, így geopolitikai helyzete eleve meghatározta és korlátozta mozgásterét. Hivatalosan az Oszmán Birodalom adófizető államainak rendszerébe illeszkedett bele – sok térkép eleve a birodalom részének ábrázolta –, azonban érdemes figyelembe venni, hogy ez a vazallusokból álló rendszer korántsem volt homogén. Erdély – talán a Fényes Portától való távolsága miatt – viszonylag nagy önállóságnak örvendett a többi vazallus között.²⁴² Noha török vazallusnak számító államként elviekben mindenben – így külpolitikájában is a töröktől függött, minden külpolitikai vállalkozásához engedélyt kellett kérnie a Portától, mindazonáltal a fejedelmeknek – különösen Bethlen Gábornak – köszönhetően a valóságban igen nagy önállóságot élvezett külügyi intézését illetően. Mindössze annyit kötöttek ki, hogy akciói nem állhatnak szemben az oszmán érdekekkel. Kereskedhetett, diplomáciai tárgyalásokat folytathatott más országokkal és szabadon küldhette követeit is (ami általában az önálló államiság bizonyítéka).²⁴³

Bethlen Gábor kiterjedt politikai levelezésében, amelynek tanulmányozása által nyomom követhetjük diplomáciai akcióit, a gyorsan változó politikai helyzetek gondos elemzését és merész kombinációk sokaságát fedezhetjük fel. Szándékai és döntései nemcsak kortársai, de mind a mai napig a kutatók szemében is fejtörést okoznak. Sokféle – olykor egymásnak is ellentmondani látszó – tervei, melyek megőrijtették ellenségeit, szorosabb vizsgálat után, ha összevetjük a kor államelméleti irányelveivel, érthetőbbé és világosabbá válnak. Maga Justus Lipsius is *Politika* című művében – a Macchiavellitől másolt gondolat alapján – elfogadhatónak, sőt morálisan indokoltnak vélte egy uralkodónál a ravaszságot és valódi szándékai eltitkolását. A Lipsiust fordító – és munkáját Bethlennek ajánló – Laskai János így tolmácsolta Lipsius üzenetét: „A hol az Oroszlány bőr nem használ Róka bőrt kell felvenni.”, vagyis „A fejedelem Oroszlány és Róka legyen.” egy személyben.²⁴⁴ Úgy tűnik, hogy Bethlen kitűnő tanítványnak bizonyult, és minden bizonnyal maradéktalanul sikerült teljesítenie a fenti tanácsot. Olyannyira, hogy egy korabeli angol röplapon egyenesen

²⁴² R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 18-19. Kármán Gábor szerint ezt például Konstantinápolyban a követek fogadásának ceremóniáján lehet lemérni. Ezen a téren ugyanis kevesebb különbség mutatkozott a független államok követei és az erdélyi követek kezelése között, mint a többi török vazallus állam és az erdélyi követek között. Kármán Gábor: *Sovereignty and Representation: Tributary States in the Seventeenth-century Diplomatic System of the Ottoman Empire*. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Gábor Kármán–Lovro Kunčević, Brill, Leiden–Boston, 2013. 184.

²⁴³ Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság, Kolozsvár, 1921. 1-3.

²⁴⁴ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 30.

rókaként ábrázolják.²⁴⁵ Nem is igazán volt más választása, mint politikájában és diplomáciájában a megtévesztés és színlelés módszereinek alkalmazása, mivel két nagyhatalom szorításában kellett egyensúlyoznia, ha a békét és viszonylagos szuverenitását meg akarta tartani.²⁴⁶ A fentiek rámutatnak, hogy kiismerhetetlen diplomáciai magatartása nem egy szeszélyes személyiség megnyilvánulása volt, hanem komoly elvi alapokon nyugodott. Valódi tervei eltitkolását mi sem igazolja jobban, mint az, hogy diplomatáitól kétféle napló vezetését követelte meg; egy általánosat és egy titkosat, amelybe küldöttei bizalmasan szerzett értesüléseiket jegyzik fel. Ezeket pedig hazaérkezésük után a gyulafehérvári levéltárban kellett elhelyezniük.²⁴⁷

A fejedelmet távlati külpolitikai elképzeléseiben kettős cél vezérelte. Egész uralkodása alatt sosem hagyott fel a császári udvar megtámadásának és a magyar korona megszerzésének tervével. E célból – ahogy a fentiekben láttuk – három hadjáratot is indított és követi útján számos tárgyalást folytatott le több-kevesebb sikerrel. Nyugat felé irányuló külpolitikája és diplomáciája is e célt szolgálta. Mellette – kortársaihoz hasonlóan²⁴⁸ – ő is dédelgette a török kiűzésének és az ország egyesítésének álmát, de tisztában volt vele, hogy ezt csak a Habsburgokkal való összefogással lehet megvalósítani. Ez utóbbi állítást a szakirodalom előszeretettel cáfolja, sokan úgy vélik, Bethlen ilyen irányú diplomáciai lépéseit inkább ügyes figyelemelterelésnek szánta, valójában sosem volt szándékában ténylegesen együttműködni a Habsburgokkal.²⁴⁹ Bethlen akármennyire reálpolitikus volt is, ezek a célok pedig jelenleg akármennyire megvalósíthatatlannak és valószínűtlennek látszottak a nemzetközi helyzet ismeretében, bizonyos – sok esetben titkos – lépéseiből kitűnik elszántsága tervei megvalósításának érdekében. Az uralkodása elején, 1615 májusában még a II. Mátyással (1608-1619) megkötött nagyszombati szerződés titkos záradéka is arra mutat, hogy hajlandó lett volna akár a Habsburgokkal való együttműködésre is a török kiűzése céljából. Ebben

²⁴⁵ The Watchful Eagle (Az éber sas) című röplap, 1621. Bethlen Gábort ravasz rókaként ábrázolja. Oxford, Ashmolean Museum. A képet közli: *Makkai László*: Bethlen Gábor emlékezete. Európa, Bp., 1980. 433. Ezekről a röplapokról szintén említést tesz: *R. Várkonyi Ágnes*: Gondolatok, ha találkoznak. Bethlen Gábor Európában. Várkonyi Ágnes előadása, mely elhangzott a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Széchenyi-emlékestjén, 2014. április 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében. Az előadást online formában használtam fel: http://mta.hu/data/cikk/12/99/4/cikk_129904/VarkonyiAgnesEloadasa.pdf (2014. augusztus 3.)

²⁴⁶ *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 31.

²⁴⁷ Uo. 33.

²⁴⁸ Pázmány is titokban ezt a tervet dédelgette magában. Bethlen Gáborral folytatott levelezéséből ez kitűnik. *Heltai J.*: i. m. 423.; *Szabó Péter*: Bethlen Gábor követjárásokkal kapcsolatos filozófiája. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 184.

²⁴⁹ Szegfű Gyula az a nézetet is bevezette a köztudatba, hogy mindezt esetleg török segítséggel vélte megvalósíthatónak. *Szegfű Gyula*: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. Bp., 1983. 17. Idézi: *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 10. Szegfű véleményét később többen is megcáfolták. Péter Katalin egészen odáig megy, hogy kategorikusan kijelenti: „a kortársak nem kísérelték meg a két országrész egyesítését”. *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028. Vö. *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 18.

leszögezték, ha lehetőség nyílik arra, hogy a Habsburgok nemzetközi koalíció támogatásával háborút indítanak az oszmánok ellen, és visszafoglalják Magyarország törökök által megszállt területeit, és „béke köttetik, abból ő [Bethlen Gábor] nem fog kizárni, hanem belefoglaltatik.”²⁵⁰

A fentiek alapján érthetőbbnek tűnnek a fejedelem sokszor ellentmondásosnak látszó diplomáciai akciói, mert azok a kettő közül mindig az aktuálisan elérhetőbbnek látszó célokat szolgálták. Ezért van, hogy szinte egy időben szövetkezik a nyugati protestáns hatalmakkal a Habsburgok ellen, mindenáron felvételét kívánja a hágai szövetségbe; szinte ezzel párhuzamosan pedig próbálja elnyerni II. Ferdinánd lányának kezét, amiért még akár katolizálásra is hajlandó lenne. Még akkor sem hagy fel ezzel a tervével, amikor lánykérő delegációt küld a brandenburgi választófejedelemhez, hogy elhozzák végleges választát annak húga megkérését illetően, előtte azonban – ahogy Kemény János beszámol a dologról – a biztonság kedvéért megállnak Bécsben és tesznek egy egyébként sikertelen utolsó próbálkozást Cecília Renáta hercegnő megkérésére.²⁵¹ Ezért ajánlja fel – egy egyébként sikeres hadjárat után – a pozsonyi béke megkötését, miközben mind a törököket, mind a portai angol követet, Sir Thomas Roe-t is mindenáron arról igyekszik meggyőzni, hogy ez tulajdonképpen csak fegyverszünet, és bármikor kész egy újabb támadásra a császár ellen.

2. Az utazás

2.1. Források és módszerek

A fejezet első felében Bethlen Péter peregrinációs körútját követem nyomon. A Bethlen Péter és a *Kavalierstourj*án résztvevő népes kísérete tanulmányozásához főleg azokra a magánlevelezésekre támaszkodtam, melyeket a peregrinusok patrónusaikkal: Bethlen Gábor fejedelemmel és öccsével, id. Bethlen Istvánnal váltottak. Bár a legtöbb esetben hivatalosan csupán az utóbbit tüntetik fel a diákok patrónusaként, mégis valószínűleg inkább a fejedelem lehetett – anyagi értelemben is – az út fő támogatója a fennmaradt levelek zöme is hozzá íródott. Leveleikből a tipikus patrónusi levelek minden jellemző vonása tanulmányozható, értékes részleteket tudhatunk meg a kísérőkről is, különösen kiválasztásuk szempontjairól.

Bethlen Gábor levelei világos, érthető stílusban íródtak, lényegre törőek. Noha olykor ezek sem nélkülözik a barokkos, hosszú körmondatokat, de ezeket inkább hivatalos, diplomáciai levelezésére tartogatta. Alumnusainak írt levelei csak a leglényegesebb

²⁵⁰ Idézet a titkos megállapodás szövegéből. *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* 145. (2011). 905-906. Idézi: *R. Várkonyi Á.*: i. m. 33.

²⁵¹ Kemény János visszaemlékezései i. m. 468.

információkat és pattogós, határozott utasításokat tartalmaznak. Sokszor a gúny és irónia is megbújik a sorok közt.²⁵² Levelei – ahogy diplomáciája is – tükrözik kiismerhetetlen személyiségét. Előfordul, hogy egy levélen belül szigorúan megfedd valakit kötelességei elmulasztásáért, vagy mert semmibe vette az ő utasításait, és még ugyanabban a levélben meg is bocsát, sőt még pénzt is küld neki. Pálóczi Horvát Jánost is leteremti magánakciójáért, mikor elhagyja Bethlen Pétert és kíséretét, hogy végre saját tanulmányaival foglalkozhasson, és beiratkozik a padovai egyetemre. Haragja azonban hamar elpárolog, és – ebből is, mint mindenből igyekező a legnagyobb előnyt kovácsolni – tanácsokkal látja el engedetlen alumnusát.²⁵³ Az uralkodása alatt fennmaradt rengeteg hivatalos ügyet intéző levél nagy részét maga írta. Egészen különböző dolgokban is, olyanokban is, amelyek teljesen eltérnek valódi küldetésüktől, hozzájuk fordul. Gyakran kéri például az utazás résztvevőitől – Cseffei Lászlótól, Pálóczi Horvát Jánostól, de még Bornemisza Ferenctől is –, hogy béreljenek külföldi zenészeket, kopókat, lovászmestereket.²⁵⁴ A fentiek olyan benyomást keltenek, amiből arra következtethetünk, hogy maga is élvezte a levélírást. Ezt támasztja alá az is, hogy ha levelei óriási mennyiségét átlagoljuk, fejedelemsége alatt legalábbis minden harmadik nap írnia kellett legalább egy levelet.²⁵⁵

Id. Bethlen István levelei ezzel szemben terjengősek, gyakran hosszas magyarázkodásokba kezd. Szavai korántsem hatnak olyan nagy erővel a távollévő patronált diákjaira vagy akár fiának nevelőire, mint a fejedelem dörgedelmes, ellentmondást nem tűrő utasításai. Megnyilvánulásaiból kitűnik, hogy ő a gyermekükért aggódó apák mintapéldánya, túlzottan félti fiát minden káros befolyástól, nagyrészt azért sajnálkozik, mert nem elégedett fia előmenetelével, hiszen kisebbik fia, akiről hamar kiderül, hogy nem olyan tehetséges, mint bátyja, ifjabb Bethlen István, kétévnyi külföldi tartózkodás után sem képes rendesen megtanulni németül, franciául és latinul. Leveleiben olyan hibákat ejt, amik még a fejedelmet is felháborítják – aki pedig maga is mindig szabadkozott latin nyelvtudásának hiányosságai miatt. Ezért – joggal – főként nevelőit okolja, és már majdnem könyörög nekik, hogy próbálják legalább a maradék idejüket ésszerűen tanulással eltölteni.

²⁵² Bethlen Gábor. Levelek. Szerk. Sebestyén Mihály. Kriterion, Bukarest., 1980. 219–220.

²⁵³ Bethlen Gábor levele Pálóczi Horvát Jánoshoz a tanulásról. Fogaras, 1629. március 25. Uo. 235-236.

²⁵⁴ Vö. Bethlen instrukciója a kíséret tagjaihoz intézett 1628. március 7-én kelt leveléből, melyet kifejezetten Bornemisza Ferenchez címzett: „legyen szabad csak Neapolisból 4 avagy 6 fő lovat hozzatnunk”; Cseffei Lászlóhoz egyik leveléhez (1622. július 11. Gyulafehérvár) utólag hozzátoldott megjegyzéseként írja visszaemlékezve: „Akkor ifjú legény valék, az szegény Bethlen Gábornak küldött vala az galliai király követe, dux Angidavensis szép egynéhány kopót szekeren; annak kölykei valának azok, még is adtam volt egy párt egyszer.” Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 230., 180.

²⁵⁵ Uo. 8.

Értékes forrást adnak emellett a második kíséretben résztvevő Pálóczi Horváth János és Cseffei László magánlevelei. Ez utóbbi anyjának, Tomori Annának és Monostorszegi Kun Istvánnak számol be útuk minden apró mozzanatáról. Cseffei vérbeli turista és remek levélíró, leírásai színesek, érdekesek. Utazási leveleiben mindig említést tesz azokról a kulturális eltérésekről, melyek az utazók figyelmét megragadják: a látott épületek, a táj jellege (a természetett növényekről és tenyésztett állatokról szóló komplett mezőgazdasági leírásokat is közöl), az emberek szokásai, látnivalók, esetleg egzotikus érdekességek, – mint például az a kiselefünt, amit a francia király kapott ajándékba az angoloktól, egy strucc vagy egy indiai madár, ami annyira megragadta a fantáziáját, hogy még képet is küldött róla haza. Leveleire feltételezhetően hathatott a korszak legnépszerűbb útleírása, Szepsi Csombor Márton könyve, akinek fordulatai visszaköszönnek ezekben. Sőt, Kovács Sándor Iván egyenesen azt állítja, hogy a mű ott lehetett Bethlen Péterék poggyászában.²⁵⁶

A peregrináció elbeszélő forrásai közül érdemes kiemelni Kecskeméti K. Gergely *Ulysses Pannonicusát*, az utazás hivatalos krónikáját.²⁵⁷ Noha szokatlan módon csak az út első felét örökíti meg, csupán az Odera menti Frankfurtig írt oráció a fejedelem unokaöccsének utazásáról. Ennek feltételezett okaira még kitérek a továbbiakban. A krónikás tipikus és elengedhetetlen szereplője egy *Kavalierstour*nak. Számos európai nemes is vitt magával olyan személyt az útra, akinek egyetlen funkciója az út részleteinek megörökítése volt. Természetesen a nemes ifjú dicsőítése a legfőbb szempont ebben az esetben, és bár elvárták, hogy a leírás az út főszereplőjének gondolatait és benyomásait tükrözze, mégis általában a krónikás az események megörökítésébe mindig igyekezett a saját nézőpontját is becsempészni. Ezek a szövegek általában középszerűek, sem irodalmilag, sem megfigyeléseik pontosságát tekintve nem túl értékesek, kevés emelkedik ki az átlagból, és Kecskeméti sem tartozik ezek közé.²⁵⁸ Leírása nem mentes a kliséktől, barokkos, dicsőítő frázisoktól. Saját bevallása szerint Szepsi Csombor *Europica varietasára* támaszkodott, tehát ismernie kellett az apodemikus irodalom műfajait, és tudatosan annak az egyik legnépszerűbb magyarországi megvalósítóját használta forrásként munkája megalkotásában, bár tőle eltérő módon nem magyarul, hanem latinul írt.²⁵⁹ Szempontunkból beszámolója talán a legértékesebb része a Brandenburgi választófejedelemnél tett látogatás leírása. Noha az író nem látta át a látogatás valódi jelentőségét. De az is lehet, hogy írása valójában tudatos figyelemelterelés, és arra szolgál, hogy a látogatás tényleges célját ne fedje fel.

²⁵⁶ Kovács S. I.: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz i. m. 308. (Binder Pál antológiájáról szólva.)

²⁵⁷ Kecskeméti K. G.: i. m. 408-413.

²⁵⁸ Mácza, A.: i. m. 122-124.

²⁵⁹ Kecskeméti K. G.: i. m. 408-413.

Emellett elbeszélő források még Haller Gábor naplóbejegyzései.²⁶⁰ Haller ugyan nem vett részt a peregrináción, de naplójában megemlékezik arról, hogy találkozott az első kíséret tagjaival, akik hazafelé tartottak. Érdekes összefüggés még, hogy őt is id. Bethlen István patronálta, a neki küldött leveleiről, és a tőle jött pénzadományokról folyamatosan beszámol.

Értékes elbeszélő forrás még az ismeretlen szerzőtől származó 1646-os, latin nyelvű Bethlen Péter temetésén elhangzott halotti beszéd (*Oratio funebris...*), mely szintén említi az utat, különösen annak római állomásáról emlékezik meg részletesebben. A beszéd a „*Temetési pompa*” kezdetű, tizenhárom halotti prédikációt tartalmazó kötetben jelent meg (tizenkettediként).²⁶¹ Az írójával kapcsolatban érdemes egy kis kitérőt tenni. Különös, hogy névtelen maradt, mivel az összes többi szöveg esetében mindegyiknél fel van tüntetve a szerző kiléte. A prédikációk nagy része magyarul íródott, ez azonban – csupán egyetlen másik prédikációval együtt – latinul. A szerző kilétét nem sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani, csupán annyi bizonyos felőle, hogy klasszikus, latinos műveltséggel rendelkezett. Ez nyilvánvaló a szövegben lévő antik, mitológiai párhuzamok alapján,²⁶² valószínűleg egyetemet járt személy lehetett, hiszen a szövegben is egy peregrinációról számol be, és a beszéd második feléből az is feltételezhető, hogy ő maga is részt vett – vagy legalábbis az út római szakaszán találkozott – Bethlen Péterrel peregrinációja során.

Felmerült, hogy esetleg Hodászi Miklós lehet a beszéd írója, aki a temetésen elhangzó prédikációkat egybegyűjtő kötetben a rögtön ez után következő (tizenharmadik) prédikációt – egy Daróczi Zsófia fölött mondott temetési beszédet – szignálta, így az előző prédikációt is automatikusan neki tulajdonítják. Erre a következtetésre jutott Heltai János,²⁶³ és nézetét Szabó Péter²⁶⁴ is osztja. Én ezt nem tartom valószínűnek. Annak, aki ilyen részletességgel beszámol a peregrinációról, részt kellett vennie Bethlen Péter *Kavaliertourj*án, vagy legalább a római állomásán ott kellett lennie, mivel az Orbán pápával való találkozásról olyan részleteket is közöl, amelyeket több mint valószínű, hogy csak azok tudhattak, akik

²⁶⁰ Haller G.: i. m.

²⁶¹ Temetési pompa i. m. A beszéd a 139-149. oldalon található.

²⁶² „Nempe Ulysses, id est prudens, fortis, felix[ue] peregrinator, oculis lynceis, ore luscinae, pectore leonino, manibus agninis pedibus[ue] Pegaseis instructus sit operet: qui nec Calypsus venustia detineatur, nec Circes potentia terreatur, nec Sirenum blandiloquentia irretiat, sed castissimae suae Penelopes semper memor omnia patriae suae usu fructus[ue] metiatur.” Fordítás: „Bizony Odüsszeuszaként fáradozzon, azaz okos, bátor, boldog utazó, hiúszemű, fülelműle ajkú, oroslán szívű, szelíd kezű és Pegazus lábú legyen: akit sem Calypso bája nem tarthat vissza, sem Kírké hatalma nem riaszthatja, sem a szirének édes szava nem hálózhatja be, hanem mindig a legtisztább Penelopéjára emlékezve mindent hazája hasznára és élvezetére gyűjt be, ...” Uo. 143.

²⁶³ Heltai nem részletezi különösebb, hogy miből következtet a szerző kilétére, mindössze arra hivatkozik, hogy „az egész kiadvány felépítéséből arra lehet következtetni, hogy Hodászi Miklós mondta el, aki nagybányai lelkész volt, s akinek neve a kötet utolsó prédikációja [...] alatt is olvasható.” *Heltai J.*: i. m. 413.

²⁶⁴ Szabó Péter: A Bethlen-Rákóczi ellentét reprezentációs megnyilatkozásai. In: „Nem stüllyed az emberiség...”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk.: Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2006. 1423-1430.

személyesen is jelen voltak. Az sem valószínű, hogy gyászbeszéde témájául választott volna egy olyan eseményt, amelyen személyesen nem vett részt. Mindezek alapján talán kizárhatjuk Hodászi Miklós személyét, aki egészen biztosan nem szerepelt Bethlen Péter kíséretében. Peregrináción ugyan részt vett, de csak később, 1630-31-ben járt németalföldi akadémiákon, és tanulmányútja során nem fordult meg Rómában.

Valószínű tehát, hogy a beszéd szerzője is ott volt a peregrináción. De a sok résztvevő közül vajon ki lehetett az? Érdekes, hogy a hosszú és eseménydús peregrinációból csupán a római szakaszt részletezi. Ennek alapján lehetne akár Krauss György (Georg Krauss) is, aki ugyan nem vett részt magán az utazáson – de az író tulajdonképpen nem taglalja az út többi részét –, csupán a pápánál tett látogatást emeli ki. Krauss éppen a saját egyetemjárása keretében tartózkodott Rómában, minden kétséget kizáróan találkozott a kísérettel és lehetséges, hogy végignézte azt a jelenetet is, ahogy a pápa fogadta a fejedelem unokaöccsét. Erre utal *Erdélyi krónikájának* részletes leírása, amelyben szintén megemlékezik ezen eseményekről. Az antik szerzők ismerete sem lehet kétséges nála. A beszéd inkább politikai védőbeszéd Bethlen Péter – és részben Bethlen Gábor – mellett, belefoglalva a kor és a műfaj sajátosságainak megfelelően az elhunyt dicsőítését cirkalmas, barokkos tirádákkal. Logikus következtetés lenne tehát Krauss szerzőként való azonosítása. A beszéd szerzője azonban pontosan tudja és leírja, hogy az ifjú gróf hol járt és kikkel találkozott *Kavalierstourja* során – ha nem is részletezi ezeket –, míg Krauss, mikor erről ír *Erdélyi krónikájában*, ejt olyan hibákat, amelyeket a névtelen szerző nem. Például művében Spanyolországot is feltünteti az út állomásaként, ahová a peregrináció végül pénzhiány miatt nem jutott el.

Kulcsár Péter szerint a beszéd szerzője Pálóczy Horvát János lehetett, aki a hazaúton elkísérte Bethlen Pétert egészen Rómáig, csak utána vált el a kísérettől és iratkozott be a padovai egyetemre. Így érintettként maga is jelen lehetett vagy legalábbis első kézből juthatott birtokába a pápai audienciával kapcsolatos információknak. Az is igaz, hogy Bethlen Gábor lekötelezettje volt, hiszen a fejedelem támogatásával hosszú időt töltött egyetemi tanulmányok folytatásával (Padovában együtt tanult Krausszal is) és végig a szolgálatában állt. A Bethlent dicsérő részek talán ennek emlékét őrzik.

Mindazonáltal szóba jöhetnek mások is, hiszen a kíséret többi tagja, Cseffei László és Bornemisza Ferenc is jól tudott latinul. A szövegből kiderül, hogy a beszéd írója kellőképpen tájékozott volt a nemzetközi politikában és tisztán látta Bethlen Gábor politikájának jelentőségét, ami inkább ez utóbbi kettőre, főleg Bornemiszára jellemző. „Értesült róla [VIII. Orbán pápa] és helyesen ismerte fel, hogy mekkora befolyással van a fejedelem bátorsága a zavargásban és béketeremtésben [...] okosságával, tapasztalatával és hatalmával.

Különösképpen akkor, amikor a végzetes és vad II. Ferdinánd császár rettenetes rendelete, amint azt tapasztaljuk, a keresztény világot viharral fenyegette, és egyedül Bethlen Gábor diadalmaskodott az addig legyőzhetetlen osztrák haderő felett.”²⁶⁵

Ebből kiindulva akár ők is írhatták a temetési orációt. Sőt Bornemisza még költői tálentummal is meg volt áldva, és az ifj. Bethlen István házasságkötése alkalmából írt dicsőítő költeménye arra enged következtetni, hogy Bethlen Gábor unokaöccseivel a későbbiekben is jó kapcsolatot ápolt.²⁶⁶ A fenti mű fennkölt stílusa is közel áll a temetési beszédéhez. Utalásaival egyaránt csillogtatja a mitológiában való jártasságát és latin tudását. Gömöri György a kíséret tagjainak albumbejegyzéseit összevetve Bornemiszát tartja a legműveltebbnek közülük. (Az övével összehasonlítva Pálóczitól csak egy közhelyes latin aforizmára futotta.)²⁶⁷ Bár mindezek alapján száz százalékig nem azonosítható, valószínűnek tartom, hogy a kíséret valamelyik tagja – akár Bornemisza Ferenc is – lehetett a névtelen szerző.

Emellett természetesen forrásként meg kell említeni az egyetemi matrikulákat, melyek pontosan feljegyezték az egyetemre beiratkozók nevét, a beiratkozás dátumával együtt.²⁶⁸ Ezekből kiderül, hogy kik és meddig tanultak külföldi egyetemeken, illetve nyomon lehet követni, hogy a többi nemes ifjú hol és mikor vált le a fejedelem unokaöccsének kíséretéről tanulmányaik további folytatása érdekében.

Fontos forrást nyújtanak a fent már hivatkozott *album amicorum*ok is, melyekből nemcsak az derül, hogy kikkel kerültek kapcsolatba a kíséret tagjai, hanem a dátum útmutatást nyújt azzal kapcsolatban is, hogy mikor és hol tartózkodtak, sőt, hogy aktuálisan kik tartozhattak biztosan a kíséret tagjai közé, hiszen az ő bejegyzéseik ugyanezzel a dátummal szerepelhetnek egy emlékkönyvben. Bethlen Péter és a kíséret tagjai az út során több *album amicorum*ba is bejegyezték nevüket, így például Leidenben 1626-1627 között

²⁶⁵ „Noverat enim probeq[ue] agnoverat, quantam magnanimum Priincipis in turbando pacandoq[ue] [...] prudentia. Experientia ac potentia haberet momentum; eo praesertim tempore quo et fatale feraleq[ue] Ferdinandi II Caesaris edictum horribilem, quam experimur, tempestatem orbi Christiano minabatur, et solus Gabriel Bethlen de armis Austruacis, alias eousq[ue] invictus, triumphabat.” A továbbiakban a zavaros nemzetközi helyzetet részletezi kitérve Lengyelország, Belgium, Anglia, Itália, Spanyolország és Németország helyzetére, Bethlen Gábort pedig úgy tünteti fel, aki egyedüli biztos pontként jelenik meg ebben a zűrzavarban Atlaszként tartva az eget és tőle függ Németország szabadsága és az egész keresztény világ biztonsága. Temetési pompa i. m. 144.

²⁶⁶ Bornemisza költői vénájára utal, hogy ifj. Bethlen István és Széchy Mária házasságkötése alkalmából üdvözlőverset írt az ifjú párnak. Vö. *Tóth István*: Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon. In: Erdélyi Múzeum, 57. (1995) 3-4. sz. 1-13.

²⁶⁷ *Gömöri György*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben. In: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok. Szerk. Gömöri György. Bp., 1991. 23.

²⁶⁸ Az út állomásaival és a felsorolt forrásokkal kapcsolatos részt kivonatolva idézem a korábban, a témában megjelent előadásaimból. *Kovács K. A.*: Egy peregrinációs körút tanulságai i. m. 75-89.; *Kovács K. A.*: Bethlen Gábor diplomáciai hálózata i. m. 180-199.

Ludolff von dem Werder, német nemes ifjú, Bernhard Pauludanus, enkhuiseni orvos díszes albumába, illetve a svájci Hieronimus Zenoin emlékkönyvébe.²⁶⁹ Pauludanus albumát személyesen is megtekintettem. Bár Gömöri szerint nem szerepel benne Bethlen Péter bejegyzése, én megtaláltam a kíséret többi tagjának (Cseffei László, Kornis Mihály, Bornemisza Ferenc és Pálóczi Horvát János) aláírása között. Azt, hogy az aláírás valóban tőle származik, alátámasztja, hogy az általa bejegyzett francia idézet („Tout avec le temps”²⁷⁰) megegyezik a később Bázelen Hieronimus Zenoin albumába beírttal. Zeller Márton is a kísérettel együtt (1627. december 7-én) írta be a nevét, aki az aláírás és Bethlennek írt levele alapján alkalmilag csatlakozhatott a peregrinációhoz.²⁷¹ Az albumokban tehát feltételezhetően a kíséret minden tagjának a nevét meg lehet találni, így arra is tudunk következtetni, hogy kik és mikor voltak az ifjú gróf útítársai.

Az út diplomáciai-politikai vetületéhez a legjelentősebb források a londoni velencei megbízott, Alvese Contarini titkos jelentései, aki lehallgatta a tárgyalásokat és minden részletet jelentett a Tízek Tanácsának és a Dogénak. Ezek az út angliai részéről számolnak be és adnak némi eligazítást Bornemisza Ferenc küldetéséről.²⁷²

Felhasználtam még a Bethlen Gábor fejedelem kiadásait tartalmazó számadásjegyzéket, melyben vásárlásai nyomon követésekor nemegyszer fordulnak elő olyan ismerős ügynökök nevei, mint Zeller Márton vagy Liszti Ferenc, feljegyezve pontosan, hogy hol, mikor és milyen tételket vásároltak külföldi küldetések során a fejedelem szolgálatában.²⁷³ A bejegyzések alapján azonosítani lehet, hogy Bethlen ezen ügynökei mikor és hol tartózkodtak, illetve a fejedelem gazdasági-kereskedelmi összeköttetéseiről nyújtanak bővebb információkat.

A módszertant illetően fontos megemlíteni – ahogy már a bevezetőben is kiemeltem –, hogy egy korabeli *Kavalierstour* és jellegzetes szereplőinek bemutatásán túl tágabb kontextusban is megvizsgálom az utazást és valódi céljait, különösen kapcsolat- és

²⁶⁹ Werder albumát Angliában (Bodleian Library, Oxford, MS Ashmole 1, fol. 37.), Pauludanusét pedig a hágai Koninklijke Bibliotheekben, KB 133 M63, fol. 072v, 127v, 249v, 262v, 291v, 351r. őrzik. Mindkettőt említi: *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai i. m. 21. Bethlen Péter bejegyzése: KB 133 M63, fol. 072v.

²⁷⁰ Minden(t) idővel.

²⁷¹ Az említett levél tartalmát ugyan nem ismerjük pontosan, de Bethlen egyik válaszlevele említi, hogy megkapta Zeller 1627. december 16-án – vagyis nem sokkal az albumbejegyzés után – írt levelét Amszterdamból, ami beszámol unokaöccsével és a kísérettel kapcsolatos információkról. Bethlen Gábor levele Bethlen Péter kíséretéhez – a peregrinációról. Gyulafehérvár, 1628. március 7. Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 229.

²⁷² Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. XX. Szerk. Allen B. Hinds. London 1915. 607. Említi: *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai i. m. 23-24.; *Kruppa T.–Monok I.*: i. m. 11. Ezt utóbbi tanulmány további, olasz nyelvű jelentéseket is közöl Bethlen Gáborral és a kíséret angliai tartózkodásával kapcsolatban.

²⁷³ A számadáskönyv az OSZK kéziratárában található: *Bethlen Gábor fejedelem vásárlásai*. OSZK 67. Fol. Hung.

hálózatépítő funkcióit helyezve a fókuszpontba. Bethlen Gábor unokaöccse, Bethlen Péter nyugat-európai peregrinációjának nyomon követéséről már születettek tanulmányok.²⁷⁴ Ezek jórészt csupán az út helyszíneinek és a róluk szóló forrásanyag leltárszerű számbavételére szorítkoznak. A fejezetben inkább a kísérettagjait tanulmányozom, főként a köztük megbújó ügynököket. Közben a már tisztázott módszerekkel a Bethlen által létrehozott szövevényes, többfunkciós hálózat kiépítését és működését, a fejedelem különböző céljai megvalósításának összefonódását is kiemelem. Egy ilyen körút eseményeinek részletes feltárása olyan összefüggésekre világíthatnak rá, melyek közelebb vihetnek minket bizonyos politikai-diplomáciai lépések körülményeinek feltáráshoz, emellett adatokat szolgáltathatnak a korszak kulturális, életmód- és mentalitástörténeti képének teljesebb kialakításához. Írásomban megpróbálom felfejteni azt a korabeli kapcsolati hálót, amit a peregrinusok pártfogóikkal, barátaikkal, családtagjaikkal való levélváltásai, napló- és diákalbumokba való bejegyzései által lehet rekonstruálni.

2.2. Az utazás ismertetése (az 1625-28-as peregrináció mint kiindulási alap)

Bethlen Péter útjának fő állomásai Odera-Frankfurt és Leiden egyetemei voltak, ahol egy-egy évet töltött. Ez az utazás inkább minősül hagyományos értelemben vett *Kavalierstour*-nak, mint István heidelbergi egyetemjárása, mely elsősorban még a tanulást szolgálta.²⁷⁵

A peregrinációs delegáció Gyulaféhevárról, a fejedelmi udvarból indult útnak nagy pompával és népes kísérettel. Az utazás előkészületeiről a *Kavalierstour* hivatalos krónikása, a már említett Kecskeméti K. Gergely²⁷⁶ számol be. Feltételezhetően Bethlen Péter apja megbízásából készített *Ulysses Pannonicus* című művében megörökíti az út első felének állomásait.²⁷⁷ Leírja, hogy ad tanácsokat a fiának Bethlen István, sőt maga Bethlen Gábor fejedelem is, akik noha feltehetően nem voltak tájékozottak az apodemikus irodalomban, mégis hasonló tartalmú instrukciókat fogalmaztak meg. Bethlen mögöttes diplomáciai

²⁷⁴ A legtöbbször hivatkozott Luninich Imre összefoglaló jellegű tanulmánya: *Lukinich Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása 1619-1628*. In: Nagyenyedi Album. Bp., 1926. 79-100. L. még Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 1. Idősb Bethlen István levelei, 1625-1628. Közi: Monok István, 193-205. és Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 2. Emlékkönyvi bejegyzések. Közli: Gömöri György, 205-207. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve VI. kötet. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1989.

²⁷⁵ Az út állomásaival kapcsolatos részt vö. *Kovács Katalin Anita: Bethlen Gábor diplomáciai hálózata, ügynökök, kereskedők, bankárok és diákok a fejedelem szolgálatában*. In: KoraujkorÁSZ. Koraujkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Mitropulos Anna Diána, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Bp., 2014. 180-199.

²⁷⁶ Kecskeméti K. Gergely egy ideig Bethlen Péter kíséretében utazott, ő is beiratkozott az Odera melletti Frankfurt egyetemére 1624-ben. (A dátum valószínűleg elírás, hiszen, ha együtt érkezett Bethlen Péterrel, csak 1625-re érhetett ide). Innentől levált a kíséretől és a frízöldi Franekerben folytatott teológiai és filozófiai tanulmányokat.

²⁷⁷ *Kecskeméti K. G.*: i. m. 408-413.

szándékaira utal, hogy sokkal nagyobb pompával indították útnak az ifjú Péter gróft, mint annak idején bátyját, Istvánt. Az ok valószínűleg a nyugati udvarokban történő kötelező reprezentáció volt. Bethlen Gábornak, nevezetes ősök híján; a nyugat-európai országokkal komoly szövetségi terveket dédelgetve, különösen nagy gondot kellett fordítania erre. Többek közt ezért tartott fenn – hihetetlen költségek árán – fényűző udvart Gyulaféhérváron. Luxuskiadásai 1624-től kezdtek magasan túlszárnyalni az addigi, főúri mértéket, mivel ekkortól próbálta meg elnyerni Ferdinánd lányának a kezét, amihez még így sem voltak elegendők.²⁷⁸ A brandenburgi fejedelem húgának viszont igen.

A delegáció tagjai közé tartozott egy udvarmester, aki az ifjú ingóságaira felügyelt, tótváradjai Kornis Mihály (25). Ő már Péter bátyjának kíséretében is jelen volt. Egy *praeceptor*, akinek elsősorban az ifjú gróf tanulmányai előmenetelére kellett figyelnie, Tornai Gáspár (22). Bár őt az elindulásnál nevelőként említik, a forrásokból nem derül ki, miben merült ki pontosan nevelői tevékenysége, illetve jelen volt még egy felnőtt kísérő, Töltséki István (26), aki feladatköréről még kevesebbet tudunk. Feltételezhetően ő is *praeceptor* volt. Emellett Erdély előkelőbb családjaiból származó ifjú „fenséges hercegek, kitűnő grófok, nagyságos urak, szabad bárók, dicső és kiváló nemesek”²⁷⁹ is a tizenhat évesen útnak induló Bethlen Péterrel tartottak. Így a vele egyidős vargyasi Dániel János, a tizennégy éves Abaffy László, illetve a peregrináció legfiatalabb tagja, a család bethleni ágából származó – mindössze tizenhárom éves – Bethlen Jancsi. Mellettük természetesen ott lehetett a szokásos szolgaszemélyzet, erről azonban a források nem számolnak be.

1625. március elején indulhattak útnak. Kassán, Lőcsén át a sziléziai Boroszlóba (ma: Berslaw).²⁸⁰ Innét Berlinbe, György Vilmos (Georgius Wilhelmus),²⁸¹ brandenburgi választófejedelem székhelyére érkeztek, aki szívélyesen fogadta és megvendégelte őket. Ez volt az út első diplomáciai jelentőségű állomása. Idáig Bethlen Péterék egy követséggel együtt jöttek, melynek feladata Brandenburgi Katalin kezének megkérése volt a fejedelem számára. A delegációt Bethlen Gábor egyik megbízható ügynöke, Liszti Ferenc vezette. Bethlen egy levelet küldött általa, amit nyilvánosan fel is olvasott a választófejedelemnek. A

²⁷⁸ Erdély története II. i. m. 683. Vö. *Bethlen Gábor fejedelem vásárlásai*. i. m.

²⁷⁹ *Kecskeméti K. G.* : i. m. 408-413.

²⁸⁰ Az út ezen állomásairól szintén Kecskeméti tudósít. Az indulás pontos dátumát nem említi, csak annyit, hogy tavasszal indultak. A kassai tartózkodás idejéből (március 26. – április 1.) lehet rá következtetni. Az biztos, hogy február 20-án még Gyulaféhérváron voltak.

²⁸¹ A levelekben csak Vilmos Györgyként említik, sőt tévesen János Györgyként is. Kecskeméti azt írja, hogy a bejáratnál János György fogadja őket. Lukinich szerint ő valamilyen udvari ember lehetett, de Kulcsár Péter úgy véli, egyszerűen összekeverte György Vilmost (1619-40) egy korábbi fejedelemmel: György Jánossal (1517-98). Valószínűbb, hogy inkább a Bethlen Gábort szintén segítő jägersdorfi örgróffal keverheti. (*Kármán G.*: Külföldi diplomata i. m. 152.)

levélben – ahogy azt Kecskemétitől is megtudjuk – kéri, hogy támogassa és segítse unokaöccsét, aki a tartományában lévő Odera melletti Frankfurt egyetemén készül megkezdeni tanulmányait.²⁸² Továbbá adjon mellé egy megbízható kísérőt, aki később elkíséri Leiden egyetemére: „arra szeretnénk kérni Önt, hogy – mivel előbb ajánlott unokaöcsénknek nincs adjunktora [kísérője], ki ezt az útját biztosítsa, és őt biztonságban költöztesse át oda, – az irántunk érzett tisztelet és a törlesztés szándéka miatt ne érezze tehernek, hogy valakit az önéi közül mellé rendeljen és kijelöljön arra, hogy útitársaként és úti vezetőként az említett városba [Leidenbe] békében eljuttassa őt. Azon leszünk, hogy Ön sohase bánja meg ezt, az unokaöcsénknek nyújtott jótéteményt.”²⁸³

A részlet természetesen tartalmazza a szokásos udvariaskodó formulákat, emellett azt is sugallja, hogy eleve nem volt nagy bizalma unokaöccse *praeceptorai* iránt. Nem tudjuk, hogy Vilmos György teljesítette-e a kérést, és ha igen, kit rendelt kísérőként az ifjú Bethlen mellé. Mindazonáltal bizonyára nem a fejedelem unokaöccsének megérkezése, hanem a lánykérés készítette arra a választófejedelmet, hogy rögtön utána összehívja a Titkos Tanácsot. Liszti, akinek küldetése több volt a levél egyszerű kézbesítésénél, ezután nem sokkal haza is tért társaival együtt Vilmos György válaszával.

A következő állomás az Odera folyó melletti Frankfurt egyeteme. A német protestáns egyetemek közül nem sokat hagyott meg a harmincéves háború. Így a hangsúly egyre inkább a háború által nem háborgatott Frankfurtra helyeződött át, melynek fejedelme nemcsak lutheránus, hanem kálvinista diákok számára is engedélyezte az itt tanulást. Az egyetemi matrikulák közt megtaláljuk az alumnusok és a kísérők neveit is, Tornai Pap Gáspárét kivéve.²⁸⁴ Annak ellenére, hogy egy teljes évig maradtak, nem sokat tudunk az itt töltött időszakról.²⁸⁵

Ezután Hollandiába mentek tovább. A brandenburgi örgróf által melléjük rendelt kísérő is ajánlhatta a leideni egyetemet, amelynek meglátogatása az eredeti tervekben is

²⁸² Egy későbbi, 1626. április 15-én kelt levelében ugyanezzel a kéréssel fordul Vilmos Györgyhez. Bethlen Gábor. Levelek i. m. 336-337.

²⁸³ A szöveg eredetije: „Eandem unice rogatum voloimus, ut cum praelibatus nepos noster nullum sibi adjunctorem, qui iter hoc tenere ac secure eum deducere possit habeat, nostri ob respectum et recompensandi studium ne gravetur quempiam suorum eidem, quod dux comesque itineris memoratum in civitatem pacifice eundem deferat, adjungere et assignare. Daturi operam, ut hujus in nepotem collati beneficii nunquam Eandem poentienat.” 1626. április 15. Bethlen Gábor levele Georgius Wilhelmus, brandenburgi választófejedelemtnek, *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp., 1886. 336.

²⁸⁴ Archiv. XXII. (1889.) 407. Valószínűleg elírás, de az ő neve egy évvel korábban, 1624-ben szerepel az anyakönyvekben.

²⁸⁵ Csupán annyit, hogy Frisowitz Boldizsár neki ajánlotta egyik beszédét: *Oratio de Virtute Principis breviter et succincte scripta*. RMK III. 409.

szerepelt. Az egyetemi anyakönyvbe szintén bejegyezték a peregrinusok neveit.²⁸⁶ Az ifjú gróf aritmetikát és franciát tanult, korábbi tanulmányaihoz hasonlóan nem sok sikerrel. Noha az egyetem legjobb tanárai tanították: Polyander, Plessius, Alting²⁸⁷ és Rivetius. A leideni peregrináció azonban Bethlen Péter hajthatatlansága és – ahogy legalábbis id. Bethlen István szeretette volna láttatni – a nevelők alkalmatlansága miatt hamarabb véget ért.

1627 augusztusáig Bethlen Gáborral végleges döntést hoztak, nem tartják Leidenben tovább Bethlen Pétert, és mindenképpen leváltják megbízhatatlannak ítélt kísérőit. A fejedelem választása ezúttal megbízható diplomatákra esett: Cseffei Lászlóra, Bornemissza Ferencre és Pálóczi Horvát Jánosra. Id. Bethlen István 1627. augusztus 26-án kelt levelében ezt már kész tényként közölte Kornissal. Kérte, hogy mindenképpen várják be az új *praeceptorok*at Leidenben, és arra intette őket, hogy addig is jól viseljék magukat. A fejedelem innentől kezébe vette az ügyek intézését. A hazaútra nagyszabású reprezentációs körutazást tervezett unokaöccsének, melynek állomása a korabeli Európa minden fontosabb királyi és fejedelmi udvara. Másnap (augusztus 27-én) hat levelet írt az összes fontosabb udvarba, hogy fogadják méltó módon, a neki kijáró tisztelettel unokaöccsét.²⁸⁸ Ennek érdekében mozgósította egész nyugat-európai diplomáciai apparátusát. Bethlen egyik legnagyobb diplomáciai bravúrjaként fejedelemsége végére akkora tekintéllyel bírt, hogy még a pápai fogadásra is sikerült bejuttatnia protestáns unokaöccsét. (Pedig ekkorra már nyíltan tagja volt az európai protestáns szövetségnek.) Az új kísérők feladatait pontosan rögzítette, és innentől részletes tájékoztatást várt minden egyes lépésükről.

Az újonnan küldött kíséret valószínűleg még nyár végén megindulhatott, amihez Pálóczi Kassán csatlakozott. Útközben Pozsonyban és Bécsben megálltak, hogy Pázmány és II. Ferdinánd ajánlását (*salvus conductus*) elhozzák. Ezután Prágán és Berlingen, Hamburgon és Amszterdamon át megérkeztek Leidenbe, és még az év végén találkoztak Bethlen Péterrel.²⁸⁹ Az előző kíséret tagjai közül sokan Leidenben maradtak, hogy befejezzék tanulmányaikat. Így Bethlen János is, aki mellé id. Bethlen István Tornai Pap Gáspárt,

²⁸⁶ Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae. Haga, 1875. col. 194. és Archiv. XVI. (1880.) 206.

²⁸⁷ Henricus Altingh teológus professzor (1583-1644), Heidelbergből került Groningenbe, majd Leidenbe. Id. Bethlen István elégedett volt a munkájával, ezért ajándékot (két lábas pohárkát) is küldetett neki. Vö. Bethlen István levele Kornis Mihálynak és Tölcseki Istvánnak (1627. május 31.). Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 199-202.

²⁸⁸ Először a lőcsei tanácsnak írt, hogy fogadják Cseffeit és Bornemiszát. A megváltozott politikai helyzet és a Habsburgokkal Pozsonyban megkötött béke (1626. december 20.) lehetővé tette, hogy Pázmány Pétertől, sőt II. Ferdinándtól is kérjen ajánlást. Emellett írt XIII. Lajos francia királynak, Richelieu bíborosnak és a velencei dogénak is. *Szilágyi S.*: i. m. 358-376.; Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Óváry Lipót. MTA, Bp., 1886. 19-20.

²⁸⁹ Az útról részletesen Cseffei levelei számolnak be anyjának, Hamburg, 1627. november 20. *Binder P.*: i. m. 75-78.; és Monostorszegi Kun Istvánnak, Leyden, 1627. december 16. A Veress Endre számára készült másolatát kiadta Kovács Sándor Iván. *Kovács S. I.*: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz i. m. 316-318.

Bethlen Péter korábbi *praeceptorát* rendelte. Vargyasi Dániel János filozófiából,²⁹⁰ Töltséki István pedig a híres leideni professzor, Polyander előtt teológiából tartott disputációt.²⁹¹ Haller Gábor, aki éppen akkor kezdte peregrinációját, amikor ők befejezték azt, 1630-ban, Odera-Frankfurtban találkozott a hazafelé tartó kísérettel.²⁹² Bethlen Péter és új kíséretének első állomása – Bredán és Antwerpenen keresztül – Brüsszel volt. Ezt a kitérőt csak Pálóczi említi egy félmondatban, hogy 1628. február elején fogadta őket Izabella spanyol főhercegnő.²⁹³ Pálóczi leírja további útjukat is: Ostendén át február 12-én Dunkerque kikötőjébe értek, ahonnan hajón keltek át a csatornán. Angliában az ifjú, nemrég trónra került I. Károly fogadta őket. „Ezek után – írja Pálóczi – elindultunk, hogy meglátogassuk a király igen nevezetes palotáit és várait és felkeressük Oxford és Cambridge akadémiáit.”²⁹⁴ Mindkét egyetemre beiratkoztak, amiből az is kiderül, hogy kik azok, akik még a kíséret részét képezték. Itt találjuk a nevelőként leszerelt Kornis Mihályt illetve Abaffy Lászlót is.

1628. március 22-én hajóztak vissza a kontinensre Calais kikötőjébe. A csatornán tengeri ütközetet láttak.²⁹⁵ A következő állomás, a franciaországi Párizs volt, ahol XIII. Lajos és Richelieu bíboros is fogadta őket.²⁹⁶ Bethlen Péter még ajándékot is kapott az uralkodótól.²⁹⁷ A továbbiakban – ritka nevezetességként – az uralkodó unszolására megtekintették egy hugenota fellegvár, La Rochelle ostromát, ami mind Cseffei, mind Pálóczi számára nagy hatással volt. A hugenota fellegvárat Richelieu seregei már több mint egy éve

²⁹⁰ 1630. április 10-én tartotta disputációját. *Vargyasi Dániel János* (Johannes, De Wargyas): *Disputatio Philosophica De Fortitudine*. Leiden, 1630. (RMK III. 1. 1456.)

²⁹¹ 1628. december 2-án, *Töltséki István* (Töltséki Stephanus): *Disputatio Theologica De Sacrae Scripturae necessitate & auctoritate*. Leiden, 1628. (RMK III. 1. 1425.)

²⁹² Megemlékezik róluk egy 1630. szeptemberi naplófeljegyzésében: „23. napján mentek haza magyar nemesek ketten, az kiket itt Francofurtumban találtam, Dániel János, Bethlen János és az Gróf Bethlen Péter uram önagsága praeceptora Theolcseki István uramék, az kik hatodfél esztendeig laktak ide fel tanulásnak okáért.” *Haller G.*: i. m. 219-220.

²⁹³ „Miután Brüsszelben a nagyméltóságú infánsnő tisztelettel megvendégelt,” Pálóczi Horváth János 1628. április 13-án írt levelében. *Binder P.*: i. m. 88. Erről árulkodik Izabella infánsnő 1628. február 7-én Bethlenhez írt levele is. Okmánytár Bethlen Gábor Fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp., 1890. 482-483.

²⁹⁴ Erről Pálóczi számol be részletesen: „Amint itt kikötöttünk, első utunk az angol királyok székhelyébe, Londonba vezetett, ahol magát az uralkodót üdvözölhettük, ki is igen nagy tisztelettel fogadta a hírneves gróf urat [t. i. Bethlen Pétert]. [...] A király egy napon díszes hintót küldött utánunk, melyet hat színpompás ruhába öltözött kengyelfutó kísért, így gondoskodott arról, hogy az igen kimagasló grófot és mindnyájunkat felvigyenek a várba. Ott tolmács segítségével beszélgetett az igen híres neves gróf úrral, végül az előbbiekkal hasonló tiszteletadással szállásunkra vitetett.” *Binder P.*: i. m. 88.

²⁹⁵ Ezt Cseffei említi meg egyik levelében: „Az tengeren, hogy jöttünk is, két nagy hadakozó hollandiai hajó egy spanyol donkerki hajót sokáig kergete, de amaz elszalada.” Angliai és franciaországi útjuk leírása: Cseffei 1628. április 8. *Beke A.*: i. m. 195-196.; és Horváth János 1628. április 18-i levelei. *Gergely S.*: i. m. 591-592.

²⁹⁶ Cseffei XIII. Lajost a következőképp jellemzi: „az király is ifjú, mint az angliai. Ez 27 esztendő, de igen gyors legény.” *Binder P.*: i. m. 80. Minisztere, Richelieu kardinális támogatta Bethlen politikáját 1624-től kezdve.

²⁹⁷ „az illusztris grófot a király egy értékes ajándékkal, saját arcképével tisztelte meg, mely arcképes medalion fedelén egy acélból készített díszítés is van.” – írja Pálóczi. *Binder P.*: i. m. 80.

eredménytelenül ostromolták, ebben az évben végre sikerült behódoltatni. Két hét franciaországi tartózkodás után Toulouse-on és Marseille-n át keltek át Itáliába.

Spanyolország meglátogatását Bethlen Gábor fakultatívvá tette, mégis alaposan előkészítette az utat. „Hispaniába hogyha az grófnak kedve leszen bemenni, és ha igen barátságos bemenétek, visszajövétek felől assecuráltak, s az galliai király őfelsége annuentiája is fog accedálni, kegyelmesen megengedtük, mivel császár őfelsége is commendálta az hispaniai királynak őfelségének;”²⁹⁸ Cseffei egy megjegyzéséből kiderül, hogy valószínűleg pénzhiány miatt hagyták ki: „Olaszország felé és hazafelé indultak, és pedig ha Isten engedi, igen hamar megleszen, mert Velencére költségért sietniük kell, mivel hogy ott vehetünk fel pénzt szükségletünkre.”²⁹⁹ Ez azért is furcsa, mert Bethlen fent idézett levelében külön írja, hogy ha úgy döntenek, hogy Spanyolországba mennének, külön erre a célra 1500 tallért utalna át nekik, ezért a kitérő kihagyására nem elegendő ok a pénzhiány.³⁰⁰ Lehetséges, hogy más – esetleg politikai – oka volt a látogatás elmulasztásának, ezt azonban Cseffei nem közölte egy magánlevélben.

Ezután meglátogatták a firenzei herceget, majd Rómában bemutatkozó látogatást tettek VIII. Orbán pápánál (1628. július 30-án), ami valószínűleg Pázmány közbenjárásának és a pápa Bethlen Gábor iránti érdeklődésének volt köszönhető. A peregrináció ezen szakaszáról szintén bőséges források állnak rendelkezésünkre. Erről ír – a források között részletesen bemutatott – a Bethlen Péter temetésén 1646-ban elhangzott ismeretlen szerzőjű „*Temetési pompa...*” című kötetben megjelent *Oratio funebris...* kezdetű prédikáció, mely felveti a kérdést, hogy Bethlen Péterben talán a pápánál tett látogatás miatt merülhetett fel a katolizálás lehetősége.³⁰¹ Lévén, hogy a Bethlen Péterrel kapcsolatos szakirodalom főleg eköré a kérdés köré koncentrálódik, én erre nem térek ki bővebben. A találkozó viszont hasznos volt Bethlen számára, akinek aktuális politikai érdekei és tervei egybeestek Pázmányéval,³⁰² melyeket még inkább erősített ez a reprezentatív látogatás. Krauss György tévesen írt ugyan a spanyolországi látogatásról – ami csupán terv maradt –, de elég pontosan emlékezett meg a római kitérőről: „Rómába érkezett, ott VIII. Orbán pápától Bethlen Gábor kedvéért nagy megbecsülésben volt része; nyilvánvaló eretnek létére, a szokás és rend

²⁹⁸ A „galliai király” XIII. Lajos, a „császár” II. Ferdinánd, a „hispaniai király” pedig IV. Fülöp, spanyol uralkodó. Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 229.

²⁹⁹ Binder P.: i. m. 81.

³⁰⁰ Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 229.

³⁰¹ Vö. *Heltai J.*: i. m. 419. Heltai szerint talán Esterházy Miklós nádor próbálta a katolikus vallás felé terelgetni Bethlen Pétert.

³⁰² Pázmány a Fejedelemség megtartásával akarta ellensúlyozni a Habsburgok növekvő politikai fölényét. Hosszú távú célja ugyanúgy a két ország rész egyesítése és a török kiűzése volt, mint Bethlennek, csupán a kivitelezés módjában nem értettek egyet. Uo. 411.

ellenére kihallgatáson fogadta, megengedte, hogy kíséretével együtt megcsókolják a lábát és azzal tisztelte meg, hogy pápai szokás szerint 500 Isten báránya-szobrocskát adott neki, sokszínű viaszból, amit ők nagyon értékesnek tartottak, és akadály nélkül engedte továbbmenni. Ezeket az Isten báránya-szobrocskákat Bethlen Péter útközben kálvinista áhítatossággal viaszgyertyává olvasztotta és sokszor mulatozott vidáman mellettük.³⁰³ A részlet végén lévő csípős megjegyzés megerősíti, ahogy Kemény János önéletírásában jellemzi az ifjú Bethlen Pétert: „az grófnak nem használa az peregrinatio, corrupáltván erkölce semmirekellő emberré lött vala, nem mint az bátyja ifjabb gróf Bethlen István”.³⁰⁴ Ám ez nem tartotta volna vissza Keményt, hogy ha alkalma adódott volna rá, elkísérje a grófot peregrinációjában, sőt őszintén bevallotta, hogy talán vissza sem tért volna vele.

Rómából Velencébe mentek. Ekkorra már elfogyott a pénzük, erről panaszkodik Cseffei is anyjának. Így a fejedelem ügynökétől, Daniel Nijstől vettek fel pénzt.³⁰⁵ Itt levált a kíséretől Pálóczi Horváth János és a padovai egyetemre ment továbbtanulni Bethlen tudta és beleegyezése nélkül.³⁰⁶

Az ifjú gróf ezután hazatért Cseffeivel –, akinek az út végére már ugyancsak honvágya volt – Veronán, Vincenzán, Mantován át. Előbb azonban tettek egy rövid svájci kitérőt, a bázeli egyetemen is jártak, de az ott-tartózkodás rövidségét jelzi, hogy az egyetemi matrikulába már nem iratkoztak be. 1628 novemberére érkezhettek haza Gyulafehérvárra.³⁰⁷

3. A hálózat és szereplői

3.1. Hálózatok és ügynökök, egy diplomáciai hálózat létrehozása

Ahogy már a bevezetőben is említettem, a történettudomány csak nemrég kezdett foglalkozni az információtörténet tanulmányozásával, ezen belül is az ügynökök³⁰⁸ és ügynökhálózatok vizsgálatával. A téma kutatása reneszánszát éli. Ezt igazolják azok a nyugat-európai projektek, melyek reflektorfénybe állítják ezeket az ügynököket. Bár főleg az ügynökök kulturális közvetítő funkciójára – például a műkincs-kereskedelemben játszott

³⁰³ Krauss György: Erdélyi krónika, 1613-1629. In: Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Gondolat Bp., 1980. 192.

³⁰⁴ Kemény János visszaemlékezései i. m. 470.

³⁰⁵ Pálóczi és Krauss György is hosszan kitér erre. Ez utóbbi egy itáliai utazása során hasonló helyzetben szintén igénybe vette az említett Daniel Nijts szolgáltatásait.

³⁰⁶ Bethlen Gábor. Levelek i. m. 235-236.

³⁰⁷ Lukinich I.: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása i. m. 96.

³⁰⁸ Az *ügynök* kifejezést az angol terminológiában használt *agent* szó fordításaként használom. Tisztában vagyok az idők során ráakódott pejoratív jelentésképekkel. Az *agens* szó használata lehetne még indokolt, ennek jelentésköre azonban szűkebb, mint ahogy én a fogalmat használom. *Ágens* megnevezéssel főként az alacsonyabb rangú diplomatákat illették. A terminus használatának indoklását és definiálását a későbbiekben részletesen kifejtem.

szerepükre – koncentrálnak. A továbbiakban inkább a nemzetközi politikát is befolyásoló információközvetítő funkciójuk fog prioritást élvezni vizsgálatomban.

A diplomáciai hálózatok Európa-szerte a 16-17. században alakultak ki. Ekkor terjedt ugyanis el először – az államok közti kapcsolatok megélénkülésével egy időben – az állandó követségek rendszere.³⁰⁹ Korábban a nemzetközi érintkezéseket alkalmi követségek útján bonyolították le. Először Velence küldött állandó megbízottakat a fontosabb országokba a 16. század elején, és alig száz év alatt alakult ki és terjedt el az a – mai diplomáciában már bevett – szokás, hogy az európai államok állandó követséget tartsanak fenn egymás országaiban.³¹⁰ Ezzel párhuzamosan létrejött a nemzetközi jog (*ius inter gentes*)³¹¹ és a diplomáciai etikett, ami pontosan szabályozta a követségek fogadásának rendjét és az uralkodóval való érintkezésük külsőségeit. Ha valaki ettől akár kis mértékben is eltért, az a diplomácia nyelvén a két állam viszonyában beállt változásról tanúskodott. Vagyis kezdtek létrejönni a mai értelemben vett diplomáciai képviselők, melyek feladata, államuk külpolitikai érdekeinek közvetítése volt. Ehhez csupán a fő irányelveket adták meg, a többit a diplomaták helyzetfelismerő képességére és kreativitására bízta. Benda Kálmán szerint Bethlen Gábor nem alakított ki – legalábbis nem a fentiekben részletezett módon működő – diplomáciai hálózatot. Noha nagyravágyó külpolitikai ambíciói voltak, de nem rendelkezett magasan képzett, minden tekintetben alkalmas „követanyaggal”, ezért kénytelen volt maga – saját kezűleg írt levelezés útján –, illetve alkalmi követekkel intézni diplomáciai akcióit.³¹²

Benda Kálmánnak igaza van abban, hogy Bethlen nem rendelkezett ilyen diplomatahálózattal, ha a diplomaták és az állandó külképviseleten alapuló hálózatok mai jelentését vesszük alapul. Ebben az értelemben valóban nem beszélhetünk hálózatról. Talán csak a Portán, a konstantinápolyi „Erdélyi Házban” tartott fenn állandó külképviseletet, de az oda kihelyezett ügynökei sem töltötték be százszázalékosan rendeltetésüket. A Portán lévő követség kialakítása nemcsak az Oszmán Birodalommal való állandó kapcsolattartás miatt volt elemi érdeke a fejedelemnek, hanem egyúttal kitűnő alkalmat jelentett a többi, főleg nyugat-európai állammal való érintkezésre, szándékaik kipuhatolására, hiszen minden jelentős ország tartott itt fenn állandó követséget.³¹³

³⁰⁹ Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 7. (2006) 23. sz. 86.

³¹⁰ Benda Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Századok 115 (1981) 4. sz. 725. A Velencéből kiinduló külképviseletek kiépítéséről l. Filippo di Vivo: Information and communication in Venice, Rethinking Early Modern Politics. Oxford University Press, Oxford, 2007. 70.

³¹¹ Kellner A.: i. m. 87.

³¹² Benda K.: i. m. 725.

³¹³ Kármán Gábor: Külföldi diplomaták i. m. 150.

Azt a szakirodalomban gyakran előforduló megállapítást viszont kétségbe vonnám, hogy Bethlen nem rendelkezett megfelelően felkészült, alkalmas követekkel, akik képviselni tudták volna érdekeit.³¹⁴ Annak ellenére, hogy a politikai értelmiségi réteg képzése még – a körülmények kedvezőtlen alakulásából kifolyólag és megfelelő intézmények híján – gyerekcipőben járt Erdélyben; számos olyan, főleg portai követet lehetne említeni Bethlen Gábor holdudvarából, akik ügyesen képviselték érdekeit külföldön, sőt a nyugati megbízottak is kedvezően nyilatkoztak rátermettségükről. Az is előfordult, hogy a fejedelem külföldieket kért fel ilyen feladatokra – főleg a nyugat- és észak-európai protestáns országokkal való tárgyalásokra, akik, ahogy az fogadtatásukból is kiderült, szintén kiválóan teljesítették ezeket.³¹⁵ (Példaként lehet felhozni Mathias Quadt kapitányt, a fejedelem legsikeresebb követét, akinek diplomáciai szolgálata révén sikerült felvenni Erdéyt a hágai szövetségbe.)³¹⁶ Természetesen nem minden követ volt ilyen rátermett, számos ellenpélda akadt – amikre Benda Kálmán is előszeretettel hivatkozik –, viszont nem lehet kategorikusan kijelenteni, hogy a fejedelem nem rendelkezett alkalmas emberekkel. Annak magyarázatát, hogy ezek a megbízottak sem töltötték be nagyobb önállóságot igénylő feladatokat, inkább Bethlen személyiségében kell keresnünk. Alaposabban tanulmányozva döntéseit egy autokratikus személyiség rajzolódik ki előttünk. Erre utalhat az a sokak szemében különösnek tűnő szokása is, hogy többségében maga írta leveleit. Terveit – amelyeken gyors helyzetfelismerő képességéből adódóan gyakran változtatott az aktuális szituációnak megfelelően – sohasem szerette teljes egészében megosztatni senkivel. Mindennek fényében érthető, hogy maga akarta a kezében tartani a szálakat és meghozni az olyan fontos döntéseket, hogy indítson-e háborút, vagy csatlakozzon-e európai szövetségekhez. Érdekes megfigyelni unokaöccse kíséretének tanulmányozásánál – ahogy az a forrásokból kiderül –, hogy sok esetben a kíséret részét képező ügynökök még egymás pontos küldetéséről sem tudtak. A peregrináció „főszereplője” pedig végképp semmit sem sejtett utazása valódi céljáról. Erre utal Angliában a velencei rezidens, Alvise Contarini megjegyzése, aki Bethlen Pétert csupán „utazgató fiatalemberként” említi.³¹⁷

Érdemel egy kis kitérőt az a kérdés is, hogy ha Bethlen rendelkezett megfelelően kreatív és rátermett ügynökökkel, akik többféle, diplomáciai funkciók betöltésére is

³¹⁴ Benda tanulmánya előtt, már többek közt Szekfű Gyula is „selejtesnek” minősítette Bethlen diplomatáit. *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. Bp., 1983. 243-244. Vö. Kármán G.: i. m. 147.*

³¹⁵ Az újabban megjelenő tanulmányok is revidéálják a korábbi szakirodalomban elterjedt képzetet Bethlen Gábor diplomatáiról. L. Uo. 152.

³¹⁶ Bethlen külföldi követeiről a legátfogóbban Kármán Gábor ír tanulmányában, illetve említi Quadt követi tevékenységét. L. Uo. 145-182. Quadt szerepéről és a Bethlen felvételéről a hágai szövetségbe bővebben l. *Piri Z.: i. m. 157-175.*

³¹⁷ *Calendar of State Papers* i. m. 20. Vö. *Gömöri Gy.: Bethlen Péter körutazásainak nyomai* i. m. 24.

alkalmasak voltak, miért nem tartott fenn a Portán kívüli országokban állandó követséget. Érdeemes először mérlegelni, hogy ez valóban megérte volna-e neki, mivel egy rezidens alkalmazása óriási költségeket emésztett fel.³¹⁸ Emellett a személyiségével kapcsolatban említettek is talán némi magyarázatot adhatnak a kérdésre. Egy állandó követ alkalmazása nagyfokú kreatív ügyintézészt követel meg a követ részéről. Nem fordulhat minden apró-cseprő dologban uralkodójához – már az idő és a nagy távolság miatt sem –, tőle csak a fő külpolitikai irányelveket kapja meg. A legtöbb esetben neki kell a helyszínen döntést hozni természetesen a fenti irányelveknek megfelelően. Nem valószínű, hogy Bethlen, aki szeretett maga határozni még a kisebb ügyeket illetően is, ilyen mértékben kiengedte volna kezéből a döntéshozási lehetőséget, még akkor sem, ha azt rátermett, a lojalitásukat sokszor bizonyított emberekre bízhatta volna.

Ha ez így van, akkor figyelembe kell vennünk az óriási távolságot is, ami hatalmas akadályt képezett a korabeli kommunikációban. Amennyiben Bethlen maga akarta intézni külpolitikai terveit és nem akart több önállóságot adni a döntéshozásban az őt képviselő követeknek, úgy minden kisebb-nagyobb, a politikai erőviszonyokban beállt változásról tájékozottnak kellett lennie és gyorsan – még a további változások előtt – közölnie kellett szándékát követével. Viszont amíg egy ilyen levél eljutott Nyugat-Európába, az a korabeli utazási viszonyoknak megfelelően legalább három hónap volt. Nem is szólva azokról a veszélyekről és nehézségekről, amiket a postakövetnek el kellett viselnie, melyek közül csupán egy az ellenséges országokon való áthaladás a harmincéves háború alatt. Előfordult, hogy a kézbesítés során a követet bebörtönözték vagy meghalt. (A lengyel származású Zygmunt Zaklinkát például gyanús viselkedése miatt a brandenburgi választófejedelem, György Vilmos kémnek nézte és négy hónapra bebörtönözte, Bethlen Gábornak levélben kellett igazolni, hogy valóban az ő követeként járt el. Egy másik postakövete pedig, akivel a tárgyalások újabb fejleményeire reagálva új instrukciókat küldött volna követének, Quadtnak a hágai konferenciára, Tokajnál a Tiszába fulladt.)³¹⁹ Így nem is csoda, ha a levelek időben vagy egyáltalán nem értek célba. Nem egyszer megtörtént az is, hogy a levelet valahol útközben lemásolták és pamflet formájában látott napvilágot. Ha Bethlen nem akarta másra bízni a reagálást a politikai helyzet időközbeni változásaira, akkor meg kellett kockáztatnia mindezt. Ebben az esetben viszont a kényes információk kiszivárogtatásának valószínűségét

³¹⁸ Vö. *Hámori Nagy Zsuzsa*: A konstantinápolyi követek megélhetése az 1620-as években. In: *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*. Szerk. J. Újvári Zsuzsanna, Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2014. 227-237.

³¹⁹ Zygmunt Zaklinka esetéről beszámol *Kármán G.*: *Külföldi diplomaták i. m. 145-146.*; a Tiszába fulladt postakövetéről l. Uo. 151.

csökkentette, ha ezeket az ügyeket nem postaköveteken keresztül intézte, hanem minden alkalommal egyenesen Erdélyből küldte ki kipróbált embereit pontos és részletes utasításokkal ellátva – a kényesebb dolgokat pedig inkább szóban közölte velük, amiket a helyszínen személyesen is előadhattak. Így tulajdonképpen a nagyobb horderejű ügyekben kiiktatott egy közbülső láncszemet és egyben egy rizikófaktort is a nagyhatalmakkal való kommunikációban: a postakövetet.

De mi a helyzet azzal az előnnyel, amit az állandó követek által kialakított informális hálózat jelentett? Ezt Bethlennek nélkülöznie kellett? Az olyan országok, akik *rezidenseket* (állandó követeket) alkalmaztak, azért tartották az állandó jelenlétet különösen fontosnak, mert így kialakítottak egy olyan helyi kapcsolati hálót, amely nagy hasznukra lehetett az információszerzésben és bizonyos diplomáciai levelek lemásolásában. Angol példa alapján, akik a legtöbb országban tartottak fenn állandó követséget, ahol nem voltak rezidenseik (például Bécsben), ott nehézségeik adódtak a releváns információk beszerzésében, mivel nem számíthattak a szokásos kapcsolati hálójukra.³²⁰ A követek tehát hivatalos megbízatásuk mellett egyfajta kémtevékenységet is folytattak, amiben segítette őket helyszínen kiépített hírszerzőszolgálatuk.³²¹ Bethlennek – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – nem kellett nélkülöznie ezt a fajta információs hálózatot, csupán más utakon szerezte be az ilyen jellegű híreket. És ebben tudatosan és tudtukon kívül is fontos szerepet játszottak a peregrinusok.

Ha ugyanezt más szemszögből vizsgáljuk, lehet, hogy az állandó követ – és az általa használt informális hálózat – hiánya nem hátrányt, hanem kifejezetten előnyt jelentett. Mivel, ahogy a továbbiakban látni fogjuk az ilyen hálózatok – a kor szokásainak megfelelően – nemcsak az adott követ, hanem sok esetben ellenlábasai részére is kiszolgáltatták ugyanazokat az információkat. A korabeli diplomáciában korántsem vették olyan szigorúan a titoktartást, mint napjainkban. Ez tehát a hírek kiszivárogtatásában tulajdonképpen egy újabb rizikófaktort jelentett, ami alól így Bethlen mentesült. Ezért lehetséges az, hogy a nyugati diplomaták egymás terveit és szándékait nagyjából kiismerték – lévén, hogy mindannyian ugyanazok szerint a játékszabályok szerint játszottak – de Bethlen szándékai és lépéseinek okai teljesen rejtélyesek voltak előttük. Annál is inkább, mivel nekik sem voltak állandó követeik Erdélyben. Az angol példánál maradva, a más országokban állomásozó angol követek – legyen szó itt Dudley Carletonról (a hágai), Henry Wottonról (a velencei) vagy Simon Digbyről (a bécsi állandó követ) –, közvetlen kapcsolat hiányában értetlenséggel fogadták

³²⁰ Zarnóczy Á.: i. m. 141.

³²¹ Az rezidensek már kezdetektől az uralkodók szemében – nem is alaptalanul – kifejezetten gyanúsak és veszélyesnek tűntek, mivel számukra egyet jelentettek az agyafürt kémekkel, akik több információt képesek szerezni a helyszínen, mint amit az adott uralkodó akár saját alattvalóival megosztana. Kellner A.: i. m. 87.

azokat az eseteket, mikor Bethlen újabb hadi terveiről értesültek, míg ezzel egy időben a fejedelem épp béketárgyalásokat folytatott II. Ferdinánddal.³²²

3.2. Az ügynök fogalmának meghatározása (hitek és tévhitek)

Visszatérve arra a kérdésre, hogy Bethlen kialakított-e bármilyen diplomáciai hálózatot, érdemes először tisztázni a kora újkori értelemben vett diplomáciai hálózat fogalmát. A diplomáciai hálózatnak a fenti definiálása – mely nagy részben mai diplomatákról alkotott fogalmaink visszavetítésén alapul – nem fedti le teljes mértékben az *ügynökök* és *információs hálózatok* fogalmát. Figyelmen kívül hagyja azt a nem elhanyagolható tény, hogy a kora újkori diplomáciának és információcserének csak egy kis részét képezte a hagyományos értelemben vett formális diplomáciai hálózat. Nagyobb része más, informális csatornákon keresztül bonyolódott. A *diplomata* terminus helyett is célszerűbbnek tartom a valamivel tágabb *ügynök* fogalmának használatát. A kora újkori ügynök ugyanis nem egészen azonos a diplomatával, noha voltak fontos diplomáciai funkciói is. Az ügynök terminust sokkal inkább funkcióként, mint hivatásként kellene interpretálni.³²³ Bár a kortársak közül is volt, aki ezt egy személy foglalkozására használta. Ügynök az, aki mások helyett cselekszik, más néven képviselő vagy követ.³²⁴ A társadalmi kapcsolatok hálózatában stratégiaileg kulcsszerepet töltenek be: áthidalják a társadalmi hézagot patrónus és kliens között.³²⁵

Az ügynök sikerének kulcsa, hogy létre tud-e hozni és fenn tud-e tartani egy személyes hálózatot, melyben kulcsfogalmak a kölcsönösség és a hála. Hasonló hálózatként funkcionált a *respublica litteraria* is, egy olyan láthatatlanközösség, melyben az egyes tudósok közötti személyes közösségi kötelekeket is ilyen ügynökökön keresztül tartották fenn. Ezek a kulturális-tudományos hálózatok gyakran összekapcsolódtak politikai hálózatokkal. Az ügynökösödésnek voltak kereskedelmi aspektusai is: műkincsekkel és hírekkel éppúgy kereskedtek.

Az ügynökök magukat közvetítőként határozták meg, tevékenységüket sokszor nem pénzzel, hanem személyes előnyökkel és kölcsönös szolgálattal honorálták.³²⁶ A pénzért dolgozó ügynököket az angol terminológia inkább *brókerként* határozza meg hangsúlyozva

³²² Zarnóczy Á.: i. m. 141.

³²³ Marika Keblusek: Introduction: Profiling the Early Modern Agent. In: Your Humble Servant, Agents in Early Modern Europe. Szerk. Cools, Hans – Keblusek, Marika – Noldus, Badeloch. Hilversum, 2006. 3.

³²⁴ Az Oxford English Dictionary [OED] definíciójának kivonatolása. Idézi: Keblusek, M.: Introduction: Profiling the Early Modern Agent. i. m. 9.

³²⁵ Uo. 10.

³²⁶ Keblusek M.: Introduction Double Agents in Early Modern Europe. In: Double Agents, Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe. Ed. Keblusek, Marika – Noldus, Badeloch Vera. Brill, Leiden, 2011. 4-5.

kereskedelmi funkciójukat. Vagyis, aki jutalékért cserébe vesz és ad el termékeket, és ezzel valaki másnak pénzt termel. Ha valakit hivatalosan is brókernek tituláltak, az majdnem sértésnek vette. Sokan nem akartak együttműködni ilyen közvetítőkkal, mert úgy tartották, hogy akik pénzt fogadtak el tevékenységükért cserébe, beszennyezik a kezüket. John Thorpe jezsuita pap például, akit ilyen „vádak” értek, kikérte magának ezeket a rágalmakat patrónusához, Aroundell bárójához intézett levelében. Ezért sokan nem is fogadtak el honoráriumot a közvetítő tevékenységért. A különböző szakmai és társadalmi háttérrel rendelkező ügynökök (diplomáták, tudósok, művészek, papok, kereskedők, könyvkereskedők) kulturális és politikai szolgálatának összefonódását eddig sokan figyelmen kívül hagyták. Holott a kora újkori ügynök fő jellemzője flexibilitásában, vagyis szerepének változtatásában, sokféle funkciójának összefonódásában rejlik. Patrónusaik elvárták tőlük, hogy az információszerzés mellett sokféle kulturális szolgálatot teljesítsenek: könyveket, ritkaságokat vásároljanak, fejtárgyat folytassanak zenészekre, művészekre, de elsősorban politikai ügynökként – sőt néha kémekként – tartották számon őket, akik közvetítő szerepet játszottak információszerzésben és egyezségek megkötésében egyaránt. Fő kvalitásaik közé tartozott a mobilitás, szervezési tapasztalat, nyelvtudás, hálózatszervezési képesség és végül, de nem utolsó sorban szakértelem a művészetekben és a politikában.³²⁷

Az ilyen ügynökök által működtetett hálózatokban tehát nagyobb szerepe volt az informális információátadásnak, mint a hivatalos, formális csatornákon zajló diplomáciai érintkezésnek. Számos példát láthatunk arra, hogy hivatalosan jelenlévő diplomaták kíséretébe tartozó több kisebb megbízott működött nem hivatalos ügynökként. Velence például, a korabeli információs központ, tisztában volt ezzel, és mindenáron arra törekedett, hogy elzárja ezeket a nem hivatalos csatornákat. Megtiltotta, hogy a város politikai életében részt vevő patríciusok hivatalosan érintkezzenek bármilyen külföldi követtel vagy azok kíséretével, hogy ne szivárogtassanak ki semmilyen bizalmas információt. Ha találkoztak is, pusztán magánjellegű témákról lehetett szó. A tiltás ellenére számos bizonyíték tanúskodik arról, hogy az ilyen találkozások rendszeresek voltak magánházakban, templomokban, tereken és utcasarkokon.³²⁸ Hasonló módon történhetett Konstantinápolyban a külföldi követekkel való információcsere is. A *kapithia* (állandó erdélyi portai követ) például

³²⁷ Uo. 6-7.

³²⁸ *di Vivo, F.*: i. m. 70-71. Di Vivo a tiltás kijátszásáról leír egy 1591-ben lejátszódó történetet. Giulio Michiel Collegiónak szóló jelentésében meglehetősen közöl egy esetet, amikor misehallgatás közben jómodora miatt nem tudta megakadályozni a spanyol nagykövetet abban, hogy odahajoljon hozzá és bizalmas információkat közöljön vele.

rendszeresen érintkezett az angol és francia követekkel, és tőlük – akiknek volt elég pénze, hogy a Portán lefizessenek embereket – szereztek értékes híreket.³²⁹

4. Bethlen Gábor ügynökei

Bethlen ügynökei is a fentiekben definiált ügynökökhöz hasonlóan igen sokrétű szerepet töltöttek be: követek, diplomaták, bankárok, kereskedők és diákok voltak, gyakran egy személyben. A fontosabb diplomáciai feladatokat ellátók származásukat tekintve jórészt az erdélyi arisztokrácia berkeiből kerültek ki, lévén, hogy a követ által kifejtett pompa az általa képviselt uralkodó tekintélyét öregbíti. Ez a fajta reprezentatív pompa nemcsak a diplomáciai delegációknál, hanem az európai uralkodók és főnemesek utazásai esetében is hagyomány volt, akik egymással versengve fényűzőbbnél fényűzőbb és nagyobb számú kísérekkel látogatták végig Európát. Pontosan erre szolgáltak a *Kavalierstourok*, hatalmuk fitogtatására, mely a kíséretük nagyságában tükröződött leginkább vissza.³³⁰ Erre kiváló példát szolgáltat Bethlen Gábor unokaöccsének fényűző európai utazása.³³¹

Az említett reprezentáció viszont csupán a követek egy szűkebb csoportjára volt jellemző (ezt a csoportot a német terminológia *Gesandternek* nevezi). Ők azok, akik fontosabb hivatalos diplomáciai küldetéseket jártak el, közvetlenül tárgyaltak más országok követeivel vagy személyesen találkoztak uralkodókkal. Az uralkodó nyilvános audienciákon fogadta őket és az udvari eseményeken is kiemelt helyet kaptak. Ilyen volt például I. Károly angol királyhoz a wesminsteri szerződés aláírása ügyében érkező Quadt. A fejedelem nyugat-európai diplomáciáját is bonyolító ügynökei – akiket ennél valamivel szélesebb körből válogatott ki – általában nem tartoztak a fenti csoportba. Tárgyalásaik titkosan zajlottak, ezért csak ritkán számíthattak hivatalos követként ünnepélyes fogadtatásra.³³²

A *Kavalierstour* sikeresen és nagyobb feltűnés nélkül tudta ötvözni a követek fentiekben vázolt kétfajta típusának sajátosságait. Tökéletes álcát jelentett egy ügynöknek, hiszen a nyilvánosság felé bárki egyszerű *praeceptor*nak adhatta ki magát (Bornemiszát is nem egyszer annak nézték), így feltűnés nélkül juthatott el uralkodói udvarokba, ugyanakkor megőrizhette inkognitóját és küldetése titkosságát. Mindezt úgy, hogy nem nélkülözte azt a reprezentatív pompát, melynek szimbolikus jelentése volt a külvilág felé. Hangsúlyozta Bethlen Gábor gazdagságát és ezzel is nyomatékosította, hogy figyelmen kívül nem hagyható tényezőt képvisel az európai politikai porondon, akivel mindenképpen számolni kell.

³²⁹ Benda K.: i. m. 729.

³³⁰ Mqczak, A.: i. m. 121.

³³¹ Vö. Lukinich I.: Az iktári Bethlen-fiúk i. m. 89-90.

³³² Kármán G.: Külföldi diplomaták i. m. 177.

A továbbiakban Bethlen Gábor néhány európai ügynökének szerepét vizsgálom meg részletesebben, akik egy előrelátóan kiépített hálózatba illeszkedtek bele. Csupán néhányat emelek ki és mutatok be feltételezett ügynökei közül, akik a fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter kíséretében vettek részt, reprezentatív példaként használva fel őket. Tapasztalt diplomatákat és erdélyi nemeseket: Cseffei Lászlót, Bornemisza Ferencet, Liszti Ferencet, Zeller Mártont illetve a németalföldi származású velencei kereskedőt, Daniel Nijst. Céлом nemcsak az egyes személyek külön-külön való vizsgálata, hanem hogy szerteágazó feladataikon keresztül rámutassak arra, hogyan kapcsolódtak a fejedelemhez, egymáshoz és hogyan illeszkedtek bele egy – vagy egyszerre több – láthatatlan hálózatba illetve az általuk alkotott hálózat feltérképezése. Céлом továbbá bemutatni egy *Kavalierstour* sokszínű szereplőit, és egy tipikus példán keresztül rámutatni a nemesi peregrinációs körutak háttérben álló diplomáciai, politikai, kulturális és gazdasági jelentőségére.

4.1. Néhány szó a kíséretről

Egy ilyen *Kavalierstour* meghatározott forgatókönyv szerint zajlott, melyhez elengedhetetlen volt a megfelelően összeállított, népes kíséret. A kíséretben általában mindenkinek megvolt a maga funkciója és feladata. Állandó tagjai közé tartozott: a *praeceptor*, a kincstárnok, a krónikás, a nemes ifjak, akik megfelelő társaságot biztosítottak, esetleg orvos, szakács, titkár, tolmács és természetesen a szolgaszemélyzet. Az már változó volt, hogy belőlük az adott diák hány főt vitt magával. Cosimo de Medici herceg például hatalmas személyzettel utazott *Kavalierstourjára*.

Bár a nemes ifjak körében arra is volt mind nemzetközi, mind magyar viszonylatban nem egy precedens, hogy valaki csupán egy kísérővel utazott. Fynes Morison, Thomas Coryat vagy William Lithgow, de az erdélyi ifjak közül – még a legelőkelőbb családok fiai – is sokan követték példájukat Bethlen Miklóstól Teleki Pálig.

Mindezek fényében mai fogalmaink szerint talán furcsának tűnhet, hogy ezek az arisztokraták gyakran a saját – vagy legalábbis az útjukat rögzítő személyek bevallása szerint – inkognitóban akartak utazni, mint ahogy II. Ferdinánd toszkán nagyherceg, aki annak ellenére, hogy „*incognitamente*” utazott Rómába, diplomáciai kísérete mégis 165 főt számlált. Az inkognitó szó az ő szóhasználatukban mást jelentett. Sokkal inkább a szigorú etikett előírásain való lazítást, ami a helyi nemességgel és városi előjárókkal való kapcsolatfelvétel során mutatkozott meg, és egyáltalán nem azt szolgálta, hogy elrejtse az utazó ifjú rangját.

A kíséret nem volt homogén. Változatos vallási és kulturális közegeből származó, különböző társadalmi helyzetű emberek tartoztak tagjai közé – noha sosem a legalacsonyabb

társadalmi osztályból kerültek ki – jobbágyokat például nem találunk köztük. A kíséreten belül szigorú hierarchikus rend volt jellemző, mely a tagok társadalmi rangja és feladatköre alapján állt fel. A legalacsonyabban a szolgák állnak, akik egy ilyen út során gyakorlatilag láthatatlanok voltak, annyira természetesnek vették jelenlétüket, hogy egyetlen beszámoló sem emlékezik meg róluk.³³³ Bethlen Péter utazása során sem említik őket, pedig nyilvánvalóan nekik is jelen kellett lenniük.

A kísérethez általában tartozott – egy látszólag funkció nélküli csoport, amit az út főszereplőjének udvaroncai alkottak. (Őket II. Ferdinánd toszkán nagyherceg *Kavalierstourja* elbeszélője csak „*signorinak*” – úriembereknek – nevezte.) Ők általában vele egykorú, kisebb nemesi családokból származó ifjak, akik jelenlétükkel emelték az út fényét és kiemelték a főúri ifjú rangját. Egy ilyen ifjú útitársává válni megtiszteltetés volt, és egyben egy fényes karrier kezdetét is jósolta. Itt ugyanis némileg fesztelen módon tölthettek el egy hosszabb időt egymás társaságában. Az útitársak között az otthon megszokottnál sokkal bizalmasabb viszony alakult ki, a közös élményekkel pedig hosszú barátságokat alapoztak meg. Az út során fellépő kellemetlenségek és kényelmetlenségek is csak mindinkább összekovácsolták őket, gyengítették a társadalmi konvenciókat és erősítették az informális kötődéseket.³³⁴

Bethlen Péter kísérete is minden szempontból megfelelt ezen kívánalmaknak. A kíséret összeállításakor nagybátyja és apja valószínűleg figyelembe vette és pontosan igyekezett követni az európai „szabványt”. A fent említett tipikus szereplők mind megtalálhatóak az ifjú gróf kíséretében is, de a látszattal ellentétben nemcsak egyszerű mellékszereplők voltak, hanem köztük több egymástól független feladatokkal megbízott ügynök is utazott, akik fő funkciója nem merült ki Bethlen Péter nevelésében.

4.2. A diákok mint informátorok és közvetítők

Noha Bethlen nem rendelkezett a fentiekben vázolt okokból a mai fogalmaink szerinti állandó követekből álló diplomáciai hálózattal, hozzálátott egy más jellegű, peregrinusokból álló hálózat létrehozásához, melynek kiépítésén az 1620-as évek elejétől fáradozott.³³⁵ A hálózatnak számos pozitív hozadéka volt, melyeket Bethlen is hamar felismert és előnyére fordított. A rezidensek által kialakított informális hálózatokkal ellentétben itt a kapcsolattartók személye állandóan változott. Diákok jöttek és tanulmányaik leteltével általában egy-két év után haza is tértek. Viszont a kialakított kapcsolatok továbbra is

³³³ *Máczak, A.*: i. m. 120-121.

³³⁴ Uo. 122.

³³⁵ Ez a dátum csak a hollandiai peregrinusok révén kialakított kapcsolatok kezdetére utal, melynek előzményeül szolgált a német területekre (például Heidelbergbe) küldött alumnusai által szerveződő kapcsolati háló.

fennmaradtak. Ezen összeköttetések a tanárok és a többi diák révén nemcsak a *respublica litteraria* műveltségi hálózatába kapcsolták be őket, hanem politikusokkal, uralkodókkal, követekkel, ügynökökkel is – az *alba amicorum* tanúságai szerint – gyakran érintkeztek és esetenként hosszútávú kapcsolatokat is építettek ki.³³⁶

Mivel sok pénzt és energiát fektetett az iskolarendszer kiépítésébe, és egy szakképzett európai színvonalú értelmiségi réteg kinevelésébe, lépten-nyomon ellenőrizni akarta a „befektetését”, illetve pontos híreket és tájékoztatást várt támogatóitai előmeneteléről. Támogatásáért cserébe hasznot is húzott külföldi jelenlétükből. Gyakran funkcionáltak postakövetként vagy elejtett megjegyzéseikből értékes információkhoz juthatott a nyugati viszonyokról, melyektől függtek diplomáciai-katonai lépései. Ügyes diplomata lévén minden lehetőséget kihasználta az információszerzésre.³³⁷ Eme szerepüknek sokszor maguk a peregrinusok sem voltak tudatában, holott ez nyílt titok lehetett a hozzá közelállók körében. Nem egy forrás tanúskodik a peregrinusok, vagy a peregrinációs körutazások holdudvarába tartozó ügynökök működéséről. „Mint feljebb elmondtuk, Bethlen Gábor egész idő alatt kapcsolatban és összeköttetésben volt közel s távoli országokkal, sok fejedellemmel, gróffal, báróval és előkelő kereskedőkkel, főleg a Birodalommal, Hollandiával, Angliával, Franciaországgal, Spanyolországgal és Itáliával, elsősorban azonban a Velencei Köztársasággal. Odarendelte Bornemissza János urat, Cseffei Lászlót és kancelláriai írnokát, Pálóczi Horváth Jánost fivérének fia, Bethlen Péter mellé, akit másképp kis grófnak is hívtak, ezeket nagy költséggel a fentebb felsorolt vidékekre és országokba küldte, hogy azok királyaival, fejedelmeivel vagy uraival további barátságot, kapcsolatokat létesítsenek, az ottani országok kereskedőivel pedig, mint ügynökei, szerződéseket kössenek.” – Írja Krauss György krónikájában.³³⁸

A szemfüles Kemény János is megfigyeli ezt a tendenciát, Bethlen patrónusi tevékenységét is tudatosan összeköti a peregrinusok információszerzésre, sőt kémkedésre való felhasználásával. „[a fejedelem] gyönyörködött igen abban, az mely hazafiában jóindulatot látott. Bezzeg valóban apjok is volt, nemkülönben tanítván, oktattván szegény bennünket, mint jó atyafiakat; látni, hallani örömet küldözött, segített maga költségén. Ha mikor követségek érkeztek, annak hallgatásában adhibeált, néhai titkos követséget titkos helyekről hallgatta közölnünk némelyekkel.”³³⁹

³³⁶ Szabó M.–Tonk S.: i. m. 87.

³³⁷ Kovács K. A.: Egy peregrinációs körút tanúságai i. m. 76-77.

³³⁸ Krauss Gy.: i. m. 192-193. A Bornemissza János valószínűleg elírás, valójában Bornemissza Ferenc volt. Krauss a testvérevel keverhette össze, aki szintén hasonló tevékenységet folytatott.

³³⁹ Kemény János visszaemlékezései i. m. 470-471.

Ahogy ez id. Bethlen István egyik levele utóiratából is kiderül,³⁴⁰ a fontos leveleknek nehéz volt megbízható postást találni, ezért ezeket gyakran bízták olyan postakövetként is alkalmazott peregrinusokra, akiket maguk szponzoráltak. Így biztosak lehettek abban, hogy az üzenet célba is ér. Nem túlzás azt állítani, hogy Bethlen Gábor ennek biztosítására egy egész Európát átölelő hálózatot hozott létre, melynek fontos részét képezték a peregrinusok. Bethlen Péter peregrinációján is több olyan diák akadt, akik valójában tanulási céllal érkeztek, de közben ellátták ilyen funkciót is. Például azok, akik a leideni egyetemen tovább folytatták tanulmányaikat vagy a második kísérettel érkező Pálóczi Horvát János, aki a hazaút során érintett padovai egyetemen maradt.³⁴¹ Mielőtt rátérek a diákok informátorként betöltött szerepére, érdemes tisztázni a korabeli információ terjedésének útját.

Emellett, ahogy azt később látni fogjuk – ha ilyen lehetőség adódott – akár más információs hálózathoz, például a Daniel Nijss által kiépítetthez is csatlakozott. Hálózata más aspektusait későbbi fejezetek is ki fogják használni. Itt a hálózat diplomáciai jelentőségét emeltem ki, a következő fejezetben műveltségbeli, kulturális vetületét fogom.

4.2.1. Információáramlás, hírek terjedése (korabeli újságok, pamflettek)

A 16-17. század fordulójától a középkori világkép gyökeres átalakulásával párhuzamosan információrobbanás zajlott le Európában, mely egy új, láthatatlan nagyhatalom, a nyomtatott sajtó térhódításához vezetett.³⁴² Innentől kezdve kezdtek az információra úgy tekinteni, mint értékes kereskedelmi cikkekre, legyen az politikai, gazdasági vagy vallási természetű. Ennek is kialakult egyfajta piaca és kereskedői (*information brokers*), akik üzletszerűen kezdtek a hírek beszerzésével és terjesztésével foglalkozni.³⁴³ Mindehhez két technikai feltétel szükségeltetett: az olcsó nyomtatás és a rendszeres posta. Ez utóbbi hozzájárult egy az egész kontinensen átívelő kommunikációs hálózat kialakulásához. Minden keresztény udvar és fontosabb város csatlakozott ezen formális és informális hálózatokhoz.³⁴⁴ Európában különféle információs központok alakultak, melyek kiterjedt hírhálózatot működtettek.³⁴⁵ Általában olyan helyeken jöttek létre, ahol nyomdák és papírmalmok működtek, amelyek olyan mennyiségben gyártották a kialakulóban lévő sajtó

³⁴⁰ Bethlen István 1627. május 31-i levelének július 1-jén kelt utóiratában. *Gömöri Gy.*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 201.

³⁴¹ Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 235-236.

³⁴² *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 20.

³⁴³ *Teszelszky, Kees*: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604-1626. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 204.

³⁴⁴ *Arblaster, Paul*: Posts, Newsletters, Newspapers: England in an European system of communications. *Media History* 11. (2005) 1-2. sz. 21.

³⁴⁵ *Teszelszky, K.*: i. m. 204.

legújabb termékeit, hogy képesek legyenek kiszolgálni az információéhes közönség igényeit.³⁴⁶ Kihelyezett állomásaikról – melyek a világ minden pontján megtalálhatóak voltak³⁴⁷ – az ilyen „információügynökök” keresztül szerezték be a legfrissebb híreket. Innen továbbküldték azokat a nagyobb sajtóközpontokba, ahol az ottani ügynökök átírták és átdolgozták, majd továbbították az olvasóknak Európa többi szegletébe. Leginkább Velence és Amszterdam működött ilyen sajtóközpontként, ez a funkciójuk természetesen diplomáciai és külpolitikai befolyásuk növekedésével járt.³⁴⁸ Amszterdam azért volt ideális, mivel – a már akkor is igen szabadszellemű – Hollandiában nem volt cenzúra, ellenben elegendő tőke és nyomdai kapacitás állt kiadói rendelkezésére.³⁴⁹ Ezen a téren Erdélynek igen nagy lemaradása volt. Bethlen ugyan felismerte a tájékoztatás és a tájékozottság hatalmát, de azt is be kellett látnia, hogy Fejedelemségének – már infrastrukturális hiányosságai miatt is – lehetetlen lépést tartani ezzel a kirobbanó fejlődéssel.³⁵⁰

Ezek az információval kereskedő ügynökök igen változatos foglalkozású emberek voltak: kereskedők, lelkészek, diplomaták, írók. Erre a feladatkörükre pedig – a fenti alfejezetekben már tárgyalt ügynökökéhez hasonlóan – nem foglalkozásként, hanem inkább egyfajta mellékes funkcióként kell tekinteni, amit alkalmi „fizetéskiegészítésként” végeztek. Így gyakorlatilag bárkiből lehetett ilyen alkalmi „információügynök”, olyan közszereplőből is, mint Cornelis Haga, a konstantinápolyi holland követ, vagy egy egyszerű magánemberből, egy hétköznapi hágai franciánaréből, mint David Beck.³⁵¹ Az információkat tehát korántsem kezelték olyan bizalmasan³⁵² és a források ellenőrzése és hitelességük igazolása sem volt olyan szigorú,³⁵³ mint ahogy azt napjainkban elvárjuk egy sajtóorgánumtól. Mivel a nyomtatott sajtón keresztül a hatalom is gyakran gátlástalan propagandát fejtett ki előszeretettel

³⁴⁶ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 20.

³⁴⁷ Az újságokban rendszerint feltüntették, hogy az adott információ honnan származik, eszerint például a *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c* című újság általában az itáliai híreket Velencéből (esetleg Rómából), a közép-európaiakat Prágából, Bécsből, a lengyelországiakat Breszlauból és Thornból, a hollandokat Hágából, a német területekről származókat Lipséből, Drezdából, Innsbruckból, Wormsből, Berlinből stb. szerezték.

³⁴⁸ Teszelszky, K.: i. m. 204.

³⁴⁹ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 20.

³⁵⁰ Uo. 34.

³⁵¹ Teszelszky, K.: i. m. 204. Haga információügynöki funkciójáról l. uo. 206-207., 218-226. Beckéről uo. 238-239.

³⁵² Ez a korabeli felfogás tette lehetővé a kettős, sőt „többes” ügynökök létét, hiszen Hága is büntetlenül megtehetette, hogy diplomataként államtitkokat szolgáltatson ki levelezésén keresztül, vagy akár a nyilvánosság elé is tárjon. Vö. Teszelszky, K.: i. m. 225-227. A kérdés csupán az, hogy ez a kiszivárogtatás vajon mennyire állt feljebbvalói ellenőrzése alatt és mennyire tette azt a saját szakállára. A többi hasonló ügynök példájából kiindulva, sok esetben ezek magánakcióknak minősültek.

³⁵³ Teszelszky tanulmányában többször rámutat, hogy az alkalmi vagy rendszeres sajtóorgánumok kiadásában gyakran a pletyka és a nem megerősített információ is ugyanúgy szerepet játszott. Ilyen például a Nicolaes van Wassenaer által publikált történelmi munka, melyben felhasznált „releváns röplapokat, leveleket és az utcán hallott híreket, információkat” egyaránt. Teszelszky, K.: i. m. 228.

használva fel azt a maga céljaira, nem egyszer előfordult, hogy álhíreket vagy hamisított leveleket jelentetett meg. A sajtó ilyen célokra való felhasználását tükrözik a katolikus-protestáns oldal között zajló heves pamfletháborúk is.³⁵⁴

Az információátadásban a kor divatjának és gondolkodásmódjának megfelelően legalább annyi szerepe volt – mint a diplomácia területén is – az informális csatornáknak, mint a formálisaknak. A közvélemény részéről pedig egyre inkább igény mutatkozott arra, hogy figyelemmel kísérjék az európai politika és gazdaság alakulását, változásait. Erre az igényre a Holland Köztársaság vezetői és a sajtóorgánumok tulajdonosai is felfigyeltek és megpróbálták információk átadásával megfelelően kielégíteni ügyesen felhasználva persze a saját céljaikra a közvélemény alakítását. Egyszerűen szólva a propaganda korabeli megvalósulásának lehetünk tanúi. A nyilvánosság „mint «megfigyelő» fontos szerepet kapott a társadalmi struktúrában. [...] aktívan nem vett részt az események alakulásában, csak a hozzá eljutó, illetve eljuttatott információk alapján kapott képet, nem láthatott a kulisszák mögé. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a hatalomnak figyelembe kellett vennie a «megfigyelő» a közügyként számon tartott kérdéseknél. A döntések befolyásolására vagy alátámasztására már fel tudta használni a nyilvánosságot.”³⁵⁵

Visszakanyarodva az erdélyi peregrinusok szerepére az információáramlásban, ismét érdemes szót ejteni a patrónus-alumnus viszonyról, aminek ebben felbecsülhetetlen szerepe volt. Ezek a kapcsolatok a hírek terjedése miatt is érdekesek voltak: az alumnusok részletes levelekben (esetenként kéziratos hírlevelek felhasználásával) tájékoztatták pártfőnökeiket: nemcsak tanulmányaik menetéről, hanem a helyi érdekességektől kezdve, az európai politikai eseményeiig mindenről.³⁵⁶ Attól függően, hogy mennyire sűrű volt a levélváltás a peregrinusok és pártfőnökök között, akár azt is feltételezhetjük, hogy ezek a vándordiakok a rendszeresen megjelenő hírlevelekkel (újságokkal) egyenértékű hírforrásként szolgáltak.

Feltételezhetjük, hogy a magyar ifjak közül a legtöbb megtanult – legalább alap szinten – hollandul. Erre a mindennapi kommunikációhoz nagy szükségük volt, mivel általában családoknál béreltek szállást, magánházakban vagy vendéglőkben laktak. A Pataki István naplójának végében talált rövid bejegyzések is erről tanúskodnak, amelyben holland nyelven jegyzi fel többek közt egy fogadós nevét és címét, akinél korábban megszállt.³⁵⁷

³⁵⁴ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 21.

³⁵⁵ G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi, Bp., 2003, 29. A megfigyelés a német területek propagandisztikus újságjairól az európai helyzetre is vonatkozatható.

³⁵⁶ V. Ecsedy J.: i. m. 69.

³⁵⁷ Pataki-napló i. m. 79. r. „M. Conrād Beem in de Arm Steegh in de Harlinger Kerek – tot Amsterdam”. Fordítás: „Conrād Beem úr az Armsteegen a Harlingen Kerkben – Amszterdamból”. 1672. június 19-én vagy 20-

Nadányi Jánost is arra biztatja apja, 1657-es levelében, hogy mihamarább tanulja meg a „belga” nyelvet. És bár holland nyelvű műveket ritkán olvastak, számos utalást találunk rá, hogy korabeli újságok (ún. novellák) gyakran kerültek kezükbe, és tartalmukról előszeretettel tájékoztatták patrónusaikat, gyakran azok kifejezett kérésére.³⁵⁸ Emellett a többi külföldi diákkal és tanáraikkal is gyakran megvitatták a napi politika eseményeit.³⁵⁹

Ezek az információk – akármilyen lényegtelennek tűnnek is elsőre – különösen a mindenkori fejedelem számára voltak hasznosak, hiszen azzal, hogy az Erdéllyel kapcsolatos holland újságokban és pamfletekben keringő hírekről kérdezősködött, egyúttal tesztelhette, hogy bizonyos diplomáciai, politikai és katonai lépéseire hogyan reagált az európai közvélemény,³⁶⁰ esetleg – a forrás hitelességének és megbízhatóságának függvényében – ettől tehetett függővé következő lépéseit. Bethlen Gábornak különösen értékesek lehetettek ezek az információk, lévén, hogy ekkor készült megállapodni a nyugati protestáns hatalmakkal és igyekezett a végső döntéshez minél több információ birtokába jutni. Arról, hogy mennyire volt igénye az újsághírekből való naprakész értesültség megszerzésére, tanúskodik konstantinápolyi követének, Borsos Tamásnak írt instrukciója: „Akármely szegletiről ez világnak, jó vagy gonosz hírek, mi változások mind földön, tengeren, valamelyeket hallhat, érhet fel írván, jegyezvén minekünk is bő beszéddel az mint ott hallja, írja meg.”³⁶¹ De mivel állandó követeinek Konstantinápolyban nehézségeik akadtak a nemzetközi lapokról való tájékozódásban: a városban nem üzemelt nyomda, az újságok Velencéből csak lassan érkeztek meg, tehát ilyen információhoz jórészt csak borsos összegekért, lefizetések árán juthattak emberei.³⁶² Így érhető, hogy más úton akarta megszerezni ezt az információt.

Az első németalföldi újságok és hírlevelek megjelenése óta (már az 1610-es évektől) a szerkesztők – valószínűleg a közérdeklődésnek elégét téve – igen nagy figyelmet tanúsítottak Bethlen Gábor politikai-katonai lépései iránt. A református fejedelem és a katolikus

án szált meg nála és 1 tallér, 20 stuivert fizetett a vendéglátásért a napló tanúsága szerint. („NB. Vasárnap 19 aut 20 Juny solvi Cunrado Diversorii hospiti – Tall. 1, stif. 20.”) Uo. I. r.

³⁵⁸ V. *Ecsedy J.*: i. m. 67.

³⁵⁹ Uo. 72.

³⁶⁰ Az európai közvélemény tökéletes reprezentatív mintája lehetett a holland abból kiindulva, hogy Amsterdam világkereskedelmi és sajtóközpont, Hága a nemzetközi kálvinizmus politikai központja, a holland egyetemek (Franecker, Leiden és később Utrecht) pedig az európai tudományosság központjai voltak. *Teszelszky, K.*: i. m. 204. Emellett Hollandiába eljutottak mind a katolikus, mind a protestáns oldal kiadványai. Ez előbbire példa az Antwerpenben, a Habsburg-párti sajtóközpontban Abraham Verhoeven által szerkesztett *Tijdinghe van Duytslandt*. Uo. 222.; *Arblaster, Paul*: London, Antwerpen and Amsterdam: Journalistic relations in the first half of the seventeenth century. In: *The Bookshop of the World. The role of the Low Countries in the book-trade 1473-1941*. Ed. Hellinga, Lotte-Duke, Alastair-Harskamp, Jacob-Hermans, Theo. HES& De Graaf Publishers BV, London, 1999. 147-148. Az utóbbira pedig az amszterdami, Jan van Hilten által szerkesztett *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* példa. Uo. 147., *Folke D.*: i. m. 36.

³⁶¹ 1618. április 18. dátummal, TMÁO I. 200. Vö. *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 34.

³⁶² Uo. 34-35.

Habsburgok elleni egyenlőtlen harc erősen felkavarta a nyugat-európai – köztük a holland – közvéleményt is.³⁶³ A Köztársaság különböző társadalmi rétegei körében az Erdélyi Fejedelemséget és a Habsburgokkal folytatott harcait megértés és együttérzés övezte. A magyarokat – már a protestáns vallás összekötő kapcsa okán, illetve a hasonló történelmi hányattatásokat elvszenvedett nemzet szolidaritásából adódóan – rokon nemzetnek tartották.³⁶⁴ A holland állam erősen decentralizált volta és bonyolult politikai berendezkedése miatt vezetői gyakran ezt az eszközt választották, hogy bizonyos külpolitikai híreket könnyedén eljuttassanak több helyre, számos politikai réteghez. Sőt arra is akadt precedens, hogy holland követek (mint Cornelis Haga és Pieter van Brederode) röpiratban vagy újság formájában tájékoztassák közlendőjükről a holland vagy a nemzetközi közönséget.³⁶⁵

Az érdeklődés mértékéről is sokat elárul, hogy a mindössze másfél, két oldal terjedelmű újságok rendszerint negyedét Bethlennel és hadműveleteivel kapcsolatos hírek töltötték ki. Ez a fajta figyelem azért is fontos, mivel a különböző országok azon keresztül mérhették le európai jelenlétük jelentőségét, vagyis azt, hogy hogyan illeszkedtek bele az európai megújult hatalmi rendszerbe, hogy mit és mennyi olvashattak róluk. Ha ilyen mércével mérjük, Bethlen nemcsak politikai tényezőnek számított, hanem a róla szóló hírek mennyiségét figyelembe véve igen sikeresnek mondható a közvélemény érdeklődésének megnyerése szempontjából.³⁶⁶ Annak ellenére, hogy a hírek rendszerint bécsi forrásból – tehát nem kis mértékben elfogult szűrőn keresztül – érkeztek, ezekből az újságokból nem feltétlenül derül ki, hogyan viszonyul Bethlen katonai lépéseéhez a hírforrás – esetleg a közvélemény. A hírben általában a hadmozdulatok vannak feltüntetve, a támadó seregek felszereltsége és száma, esetleg beszámolók szövetségkötésekről.³⁶⁷

A közvélemény reakciója sokkal inkább abból derül ki, hogy a kocsmákban, fogadókban vagy az egyetemek folyosóin beszélgető diákok, tanárok, a híreket megvitató különböző társadalmi és műveltségű rétegek hogyan értékelik az eseményeket. Ezek pedig

³⁶³ *Teszelszky, K.*: i. m. 203.

³⁶⁴ *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 57.

³⁶⁵ *Teszelszky, K.*: i. m. 204-206.

³⁶⁶ *R. Várkonyi Á.*: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 20.

³⁶⁷ *A Courante uyt Italien, Duytschlandt &c.* 1620. augusztus 5-ei számában a következőket olvashatjuk: „Érdekes dolog történik Magyarországon, minden ember Pozsonyból látta, hogy július 29-én 200 kék szoknyás (t. i. egyenruhás) ember, Bethlen Gábor személyi testőrsége visszavonult a várba és megerősítették a Duna [vonalát] a tüzérség egy részét az erődbe helyezte, elküldték a feltételeiket oda, és Bethlen nyomást akart gyakorolni a rendekre, hogy váltsák le a kormányzatot Magyarországon” Eredeti szöveg: „Die zaken in Hongarijen laten zich vreemd aanzien hier zijn enige personen van Presburg gekomen de welke de 29. Juli 200 blauw roken van des Bethlem Gabors Ijsguarde in het Kasteel aldaar hebben zien intrekken ook *schouten* aan de Donau op werpen enige stukken geschut daar in voeren laten en de die *schauts corven* zien vollen hij Bethlem zou met de Standen in Hongaars grote *veranderingen* van regering doornemen.” *Folke D.*: i. m. 9.

nem hivatalos csatornákon keresztül jutottak el a fejedelemig. Ennek kipuhatólására keresve sem lehet jobb forrást találni a peregrinusoknál.

A kocszmákban történő újsághírek megvitatására láthatunk példát Constantijn Huygens³⁶⁸ egyik 1623-ban írt satirikus versének főszereplője, egy ravasz kocsmáros alakján keresztül, aki úgy akarja vendégei figyelmét elterelni a rossz minőségű ételről, hogy újságból felolvasott hírekkel traktálja őket. Mivel egy tipikus esetet parodizál ki, ebből kiderül, hogy általában milyen hírek szerepeltek egy holland újságban. Beszámol a részvények áráról, Hollandia tengeri kalandjairól, az Oszmán Birodalommal kapcsolatos szövetségekötésekről, illetve, hogy „Hogy alakul mindkettejük sorsa, ha [Bethlen] Gábor előretör”.³⁶⁹ Ez sokat elmond a kortársak Bethlen politikai-katonai lépései iránti érdeklődéséről, illetve arról, hogy a kocszmákban mindennapos esemény lehetett az újságok híreinek megvitatása. Nem valószínűtlen tehát, hogy az erdélyi peregrinusok – akik a maiakhoz hasonlóan – megfordulhattak ezekben a vendéglátóipari intézményekben szintén tanúi lehettek hasonló incidenseknek. A vers keletkezési dátuma 1623, ami ráadásul egybeesik az első erdélyi diákok megjelenésének dátumával.

Az egyetemi pletyka illusztrálására Horváti János diáknaplójából láthatunk egy későbbi példát, mikor egyik egyetemi professzora, Frans Burman rákérdezett egy ilyen újságban olvasott hírre Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel kapcsolatban néhány erdélyi diákjától: „Május 28/június 8-án a szentírás magyarázó előadáson a hallgatók jelenlétében Burmann professzor ezt kérdezte tőlem: Vajon a ti Apafi fejedelmek is a pápát imádja-e már, Istenéhez pedig hűtlen lett? Ezt feleltem: Semmi bizonyosat nem tudunk erről a dolgról, de nem is hisszük. Erre ő: Néhány újságban legalábbis ezt olvastam. Válaszoltam: Bécsi újságokban! Ezt felelte: A pápisták minden esetre ezt szeretnék. Én: Egyelőre semmit sem hiszünk belőle. Erre megkérdezte: Mit remélhet ettől a tettétől, kinek lehet valami haszna belőle? Így feleltem: Nem kérdezzük, mi haszna lenne, mert még azt sem hisszük, hogy igaz.”³⁷⁰

A részletből kiderül, hogy Burman, aki egy olyan újságból szerezte az értesülést, amely a dél-németalföldi Habsburg-párti propagandát közvetítette (talán az Antwerpenben kiadott Verhoeven által szerkesztett lapból),³⁷¹ folyamatosan érdeklődhetett a protestáns

³⁶⁸ Constantijn Huygens (1596-1687), Christian Huygens fia, a holland diplomata, politikus, aki egyben költő, zenész és festő is volt.

³⁶⁹ *Teszelszky, K.*: i. m. 240.

³⁷⁰ *Pintér G.*: i. m. 11-12.

³⁷¹ Verhoeven lapjának beállítottságáról l. *Teszelszky: Szenci Mornár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606)*, 74. Talán az volt az oka, hogy nem nevezte meg pontosan a hír forrását, mert sejtette, hogy a

Erdélyi Fejedelemséget érintő hírek után. Látszik, hogy olyannyira izgatta a kérdés, hogy az előadása közben nyilvánosan, a többi diák jelenlétében érdeklődött Apafi esetleges katolizálásának ügye felől. Emellett arról is kaphatunk információt, hogy a tanárok mellett az erdélyi diákok is rendszeresen forgattak ilyen újságokat, vagy legalábbis tarthattak már a kezükben. Számos diáknaplóban és levélben (Horváti János naplóján kívül például Pálóczi Horvát Jánosnál, Haller Gábornál, Vizaknai Bereck Györgynél, Bethlen Miklósánál szerepelnek utalások arra, hogy diákok ezt vagy azt az információt *novellákban* vagy *courante-okban* olvasták.)

Horvátinak is tisztában kellett lennie az újságok felépítésével, hiszen az első gondolata az volt, hogy az ilyen beállítottságú hírek csak a bécsi információs állomásról származhatnak, amit csak az tudhatott, aki tartott már a kezében ilyen újságot. A hírek hitelességéről sem alkot valami jó véleményt. Azok körében, akik forgatták a kortárs újságokat – ha nem is voltak tisztában azzal, hogy milyen kétes megbízhatóságú forrásokból szerzik értesítéseiket ezek a lapok – mindenképpen világossá válhatott, hogy nem fektetnek nagy hangsúlyt a hitelesség kérdésére. Gyakran előfordult, hogy ugyanazon az újságon belül – mivel a híreket szerkesztés nélkül, időrendi sorrendben hozták a különböző központokból – egymásnak ellentmondó információk szerepeltek. A korabeli olvasók ehhez a fajta „megbízhatatlansághoz” hozzá lehettek szokva.³⁷² Ennek fényében érthető, hogy az olvasók azoktól vártak megerősítést, akik valószínűleg jobban értesültek lehettek, az erdélyi ügyekben pedig az erdélyi diákoknál nem volt jobb informátor. Nem pusztán a közvélemény hangját tolmácsolták a fejedelem felé, hanem a hollandiai értelmiségi közvélemény befolyásolására is alkalmasak voltak.

A fenti történet mellett az is bizonyítja, hogy a tanárok előszeretettel hagyatkoztak magyar diákok véleményére, hogy Gisbertus Voetius, református teológus 1636-os székfoglaló előadásában, amit az Utrechti Egyetemen tartott, mikor az európai protestáns kollégiumokról beszélt, meglepő módon a magyar és erdélyi helyzetről volt a legjobban informált – sokkal inkább mint a franciáról és itáliairól. Részletes ismereteit valószínűleg az itt tanuló erdélyi református diákoknak köszönhette, akikkel igen közvetlen kapcsolatot alakított ki.³⁷³

diákok szintén forgatták ezeket a *novellákat*, így tisztában lehetettek az egyes lapok származási helyével és beállítottságával.

³⁷² *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor királlyá választása. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 293.

³⁷³ *Frijhoff, Willem*: What is an early modern university? A conflict between Leiden and Amsterdam in 1631. In: *European Universities in the Age of Reformation and Counter Reformation*. Ed. Helga Robinson-Hammertein. Four Courts Press, Dublin, 1998. 152., 154.

Több mint valószínű, hogy ha bármilyen hír érkezett Erdéllyel vagy Bethlennel kapcsolatban, annak valóságalapjáról – még, ahogy azt a fentiekben leírt történet mutatja, tanáraik is – először őket kérdezték meg, ők pedig a fejedelem és a fejedelmet támogató főurak alumnusaiként természetesen megvédték pártfogóikat.

4.2.3. *A diákok mint a propaganda eszközei, avagy Maksai Öse Péter szerepe*

Ahogy azt láthattuk a fentiekben Bethlen újonnan szervezett peregrinushálózatának fontos tájékoztató, sőt propaganda szerepe is volt. Emellett kisebb-nagyobb mértékben hozzájárult a fejedelem diplomáciai akcióinak előkészítéséhez is. Előfordult, hogy a tehetségesebb diákok a levelek továbbításánál komolyabb feladatot is kaptak. Például Maksai Öse Péter, aki peregrinusként már Leidenben tartózkodott a második kíséret megérkezése idején. Itt kaphatott utasítást patrónusától, a fejedelemtől – feltehetően a kíséret tagjain keresztül – egy angliai küldetéshez. Az 1598 körül született (ekkor huszonkilenc vagy harmincéves)³⁷⁴ Maksairól, aki kiküldetése előtt már a nagyhírű gyulafehérvári akadémia elismert tanára volt, olvasott és kellőképpen jártas az erdélyi művelődési viszonyokban, valószínűleg angolul is jól tudott, méltán feltételezhetjük, hogy eleve nem csupán egyszerű diákként, kizárólag tanulmányok folytatása céljából érkezett Nyugatra.

Feltehetően Bethlen Péterékkal együtt kelt át Angliába, színleg azért, hogy teológiai tanulmányait folytassa. A fejedelem valódi célja azonban az lehetett, hogy alumnusa segítségével politikai propagandát fejtsen ki annak érdekében, hogy erősítse Erdély politikai és gazdasági pozícióit és saját magát népszerűsítse az angolok körében. Erre szükség is volt az osztrákok lejárató propagandája miatt – amit pamfleteken és újsághíreken keresztül folytattak a szigetországban –; illetve azután, hogy Sir Thomas Roe, a portai angol követ fülébe jutott a pozsonyi béke megkötésének híre, ami miatt Bethlent szerződészegéssel vádolta és megbízhatatlanságáról szóló híreket küldött hazájába.³⁷⁵ Részben ezek megcáfolására szolgált Maksai arra vonatkozó későbbi megbízatása, hogy írjon egy szócikket Bethlenről és Erdély gazdasági–földrajzi–művelődési–hadi viszonyairól a Botero-féle Világenciklopédia (*Relazioni Universali*) új, 1630-as kiadásába.³⁷⁶

Tanulmánya tulajdonképpen védőirat a Habsburg-propaganda által gyalázott Bethlen Gábor mellett. A háttérben álló célról tanúskodik a szócikk egyik részlete: „Bethlen Gábortól bátorságáért és szerencséjéért sokkal jobban fél a császár, mint Európa bármely más

³⁷⁴ Maksai az átlaghoz képest jóval idősebb korban ment peregrinálni. Az évszázad során mindössze hét olyan erdélyi diák volt, akik harmincévesen vagy annál idősebb korban indultak neki Európának.

³⁷⁵ Roe egyenesen azt terjesztette róla, hogy olyan, mint egy svájci zsoldos vagy janicsár, aki csak pénzért szolgál. Csetri E.: i. m. 156.; Gindely A.–Acsády I.: i. m. 203-204.

³⁷⁶ *Sebestyén Mihály*: Maksai Öse Péter – gyulafehérvári rector. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 2. sz. 204.

keresztény királyától vagy hatalmasságától. [...] joggal nevezik őt tüskének az osztrák ház oldalában: ezért pedig a keresztény világ pápistái, akik annyira függnek a Habsburg családtól, valamennyien halálosan gyűlölik őt. Tőlük származnak azok a pletykák és rágalmak felőle, hogy zabigyerekként született, vagy vallására nézve török.” Valószínűleg Maksai feladatai közé tartozott Bethlen mentegetése is a pozsonyi béke miatti árulás vádja alól: „És minthogy nem volt mindig képes azt végrehajtani, amit Angliában elvártak tőle a csehországi szerencsétlen háború óta, még mi jó protestánsok is azt hittük, hogy eddigelé semmit sem cselekedett. Éppen ezért nagyon is jól fog szolgálni, mint valódi apológiája, ezek ellen a maszlagok ellen földézni, hogy kicsoda is ő és hogy használta fel életét és haderejét.”³⁷⁷

Bethlen a harmincéves háború alatt Nyugat-Európában az érdeklődés középpontjában állt, amit az is bizonyít, hogy az általam megvizsgált németalföldi *courante*-ok (korabeli újságok) szinte mindegyike hosszú részekben át emlékezik meg róla.³⁷⁸ Bár az ezek által közvetített leírások többnyire tényközlők, valószínűleg szintén hathatott rájuk az osztrák propaganda, mivel az információ származási helyeként általában Bécsset tüntetik fel. A korabeli gyakorlat szerint ezen újságok hírközlései a Velencéből mint információs központból származó hírek fordításai lehettek. A Bethlen hadjáratairól származó információkat a bécsi kirendeltségükről közvetíthették Velence felé. Ezeket a híreket fordították le és sokszorosították Nyugat-Európában.³⁷⁹ Peregrinusai révén ezek valószínűleg Bethlenhez is eljutottak, és sürgető volt, hogy lépjen ellenük. Cseffei és Pálóczi leveleiből is kitűnik, hogy külföldön könnyedén hozzá lehetett jutni, és forgatták is ezeket az újságokat. Mindez igazolásul szolgálhat Maksai küldetésére.

A Maksai által kifejtett propagandának nemcsak politikai, de valószínűleg gazdasági vetületei is voltak, ahogy arra Várkonyi Ágnes is felhívja a figyelmet. Az Erdélyről készített leírásban kiemelt helyen szerepelnek a Fejedelemség gazdasági paraméterei: ásványkincsei, az olcsó élelmiszerárak és egyéb olyan földrajzi és gazdasági adottságai, amikre a Nyugatnak is érdemes felfigyelni. Az angolokban – a jelen kapcsolatok mellett – jövőbeli kereskedelmi partnert is látott Bethlen, és Maksain keresztül is ezt próbálta sugallni a szigetország felé.³⁸⁰

³⁷⁷ Gál István: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből. ItK 80. (1976) 2. sz. 230.

³⁷⁸ Főleg a *Courante uyt Italien, Duytschlandt &c.* 1618-1625 közötti számaint néztem át facsimile kiadásban. *Folke D.*: i. m. Többek közt a következő számokban említik Bethlent és hadműveleteit: 1619. június 1. (Bécs); június 2. (Prága); 1620. augusztus 2. (Bécs); augusztus 5. (Bécs); augusztus 12. (Bécs) stb.

³⁷⁹ Az ezzel kapcsolatos információkért Dr. Hans Coolsnak, a Leuveni Katolikus Egyetem tanárának tartozom köszönettel.

³⁸⁰ R. Várkonyi Á.: Gondolatok, ha találkoznak i. m.

4.3. Praeceptorok

4.3.1. Milyen a jó nevelő? Kornis Mihály és Cseffei László tevékenysége

Bethlen Péter utazásának tanulmányozásánál érdemes megfigyelni a kíséret tagjainak különböző titulusait. Azt például, hogy kik nevezik magukat és kiket neveznek a kívülállók *praeceptor*nak. Az eredmény zavarba ejtő. A kíséret csaknem minden tagjára válogatatlanul használják ezt a megnevezést, kivéve persze a Bethlennel közel egykorú ifjú nemesekre, akik szintén a „nevelt” kategóriába tartoznak. Olyanokra is, akik nyilvánvalóan nem azért voltak jelen, hogy nevelői feladatokat töltsenek be. A következő részben a számos vélt vagy valós nevelő közül két olyat emelek ki, akik talán a legközelebb álltak a *praeceptor* definíciószerű fogalmához.

A *praeceptor* egy peregrináló ifjú kíséretének legfontosabb tagja. Ő az, aki neveltje testi és szellemi fejlődést felügyeli, megvédi az út során a veszélyektől, káros behatásoktól és az ifjú előmenetelével kapcsolatban minden fontosabb dologról tájékoztatja az apát. Személye elengedhetetlen a nemesi peregrinációk esetében. Amikor a nemes ifjú – legtöbbször anyagi okokból – csupán egy-két embert visz magával, az egyik közülük feltétlenül a *praeceptor*. Bethlen Miklós mellett Csernátoni Pál, Teleki Pál mellett Zalányi Boldizsár töltött be ilyen feladatkört. A nevelő jelenléte bár nagyban megnövelte az út költségeit, egy nemes ifjú presztizsének megtartásához és az aggódó apa megnyugtatóására feltétlenül szükséges volt.

Egy peregrinációs körúton alkalmazott nevelő személye, funkciója és hatásköre némileg elüt a szülői házban felfogadottétól. A 16-17. században a főnemesi ifjak szellemi képzésére szokás volt házitanítót felfogadni.³⁸¹ Ezt a posztot – természetesen az adott nemes rangjától és vagyoni helyzetétől függően – gyakran töltötték be szegény sorsú, ám tehetséges diákok, de előfordultak köztük művelt, egyetemet járt tanárok is. Helyzetük gyakran igen kiszolgáltatott volt munkaadójuk felé. Megvoltak fosztva a döntéshozási jogtól minden fontos kérdésben, az utolsó szó mindig az apáé volt.³⁸² Tekintve, hogy általában vagyontalan, javadalmakkal nem rendelkező családokból kerültek ki ezek a tanítók, alkalmazóik háztartásában alárendelt pozíciót töltöttek be és nem számíthattak kiemelt bánásmódra. Sokan csak ideiglenesen vállaltak ilyen állást azt a bevett szokást követve, hogy azok, akik a kollégium elvégzése után peregrinációra készültek, a szükséges pénzt házitanítósokkal igyekeztek összegyűjteni. Itt bizonyíthatták tudásukat és rátermettségüket, és ha beváltak, azzal nemcsak jó ajánlásokat szerezhettek maguknak – az igazán jó *praeceptor*ok neveit a

³⁸¹ *Mqczak, A.*: i. m. 124.

³⁸² Uo. 124.

főurak egymásnak is továbbadták –, hanem esélyük lehetett arra is, hogy tanítványukat az apa költségén kísérik el külföldi tanulmányútra.

Tőlük némileg különböztek azok, akik egy ifjú urat kísérték peregrinációra. Közülük is két kategória létezett: az egyikbe tartoztak azok, akik jól képzettek voltak, eleve ismerték az országot, ahová utaztak, vagy legalábbis otthonosan mozogtak külföldi környezetben, rendelkeztek a megfelelő nyelvtudással és professzionális nevelői munkát végeztek. Ez egy igen szűk csoport lehetett. Ide tartozhatott Kornis Mihály – legalábbis ahogy azt id. Bethlen István feltételezte –, aki rendelkezett némi külföldi helyismerettel, amit korábbi peregrinációja során szerzett, feltételezhetően megfelelő nyelvismeret birtokában volt és nevelői tapasztalatoknak sem volt híján.

A másik csoportba azok tartoztak, akik nem rendelkeztek korábbi külföldi úti tapasztalatokkal, éppen olyan idegen és ismeretlen volt számukra a meglátogatott ország, mint neveltjük számára. Ugyanakkor – legalábbis többnyire – kiváló képességű és tanult személyekről van szó, akik hamar alkalmazkodni tudtak a helyi viszonyokhoz és többségükben megállták a helyüket. Ők jóval szélesebb csoportot alkottak, hiszen ekkor még relatíve kevés olyan személy akadt, akik külföldi peregrináción vettek részt, ahol ilyen tapasztalatokat szerezhettek volna. Akik részt vettek ilyeneken, azok sokkal jobb állásokra tarthattak számot. Mivel már tanultak külföldön, ezért nem állt érdekükben még több időt ott tölteni, inkább otthoni karrierjük építésén fáradoztak, és nem szegődtek el egy ifjú nevelőjének jóval kevesebb pénzért és előnyökért. Azoknak azonban, akik a második csoportba tartoztak – vagyis még nem jártak külföldön, de szerettek volna peregrinálni – kivételes lehetőséget biztosított egy ilyen utazás. Ezek az ambiciózus diákok elsősorban saját tanulmányaik más költségén való folytatása miatt vállalkoztak nevelői feladatokra, illetve természetesen felbecsülhetetlen kapcsolati tőkét kovácsolhattak egy ilyen utazásból, és egyedülálló diplomáciai tapasztalatokra is tehettek szert, ami nem volt hátrányos későbbi pályájuk egyengetése szempontjából sem.³⁸³ Ilyen lehetett a Bethlen Péter második kíséretében felbukkanó Pálóczi Horvát János, aki miután patrónusa felé szinte minden előírt kötelességét teljesítette, levált a kíséretéről és saját szakállára Padovába utazott, hogy végre saját tanulmányaival foglalkozzon.

Bethlen Péter körutazása azért is kivételt képez, kitűnik az erdélyi átlagból, mert rokonainak elegendő pénze volt arra, hogy megfelelő – az első csoportba tartozó –

³⁸³ *Mqczak, A.*: i. m. 125.

*praeceptor*t biztosítsanak az ifjú számára, de szembe kellett nézniük az ilyen személyekből való kínálat gyér voltával.

4.3.2. Kornis Mihály, a rossz nevelő

Kornis Mihály valószínűleg a Kornis család egy jelentéktelenebb ágából származhatott, akik állítólag rokonságban álltak a göncruszkai Kornisokkal. Bár sem a rokonság, sem a család nemesi eredete nem igazolható oklevelekkel, mivel azok Temesvár török kézre jutásakor, 1552-ben megsemmisültek. Az Arad megyei Tótváradról³⁸⁴ származhattak. Először 1590-től említik Kornis Jánost, aki feltehetőleg Mihály bátyja volt. A család 1619-ben Bethlen Gábornak köszönhetően megújította régi nemességét, új oklevelet és címet is kapott. Mindkét tótvárdgyai Kornis a fejedelem szolgálatában állt.³⁸⁵

Mikor Bethlen Péter elindult peregrinációjára, az akkor huszonöt éves tótváradjai Kornis Mihály volt az egyik, akit udvarmesterként kiküldtek vele. Tapasztalatai miatt eshetett rá a választás, hiszen Péter bátyja, az ifjabb Bethlen István kíséretében is jelen volt. Kornis talán több is lehetett egyszerű udvarmesternél, aki hivatalos minőségében a kis gróf ingóságaira felügyelt, inkább *praeceptor*i tiszteletet tölthetett be, a legtöbb levélben ugyanis őt – nem pedig két társát: Tornai Gáspárt és Töltséki Istvánt – említik ebben a minőségében. Feladatköre kitűnik Bethlen Gábor hozzá intézett szigorú instrukcióból, melyekben azt részletezi, hogy hogyan nevelje a gyereket: „6. Hogy specialiter papista városban mesterek híre és akaratja nélkül templomokat, collegiumokat temerario ne látogasson, paterekkel insidiose és titkon ne tractáljon, ne is jelengesse kikkel jár és micsoda vallású emberekkel.”³⁸⁶

Ezt a kikötést talán azért volt fontos megtennie, mert Kornis katolikus volt. Valószínűleg ez is bizalmatlanságot szült később a fejedelemben Kornis iránt, különösen, mikor rossz híreket hallott unokaöccse nevelésével kapcsolatban. Bizonyos tanulmányok ennek okát Kornis katolicizmusának tudják be. Azzal vádolják, hogy titkon meg akarta téríteni az ifjú grófot. Talán ezért lesz különösen hangsúlyozott szempont az új kíséret kiválasztásánál, hogy résztvevői reformátusok legyenek.³⁸⁷ „7. A tanulásnak óráin és napjain az gyermeket beszéddel házában ne tartsa, utcán hol széllal haszontalan helyekre ne sétáltassa, hanem magát megbecsülván, maga viselésével az gyermekekkel mindenben jó

³⁸⁴ Akkori elnevezése: Tótváradgya, ami a család nevében is szerepel.

³⁸⁵ A Kornisok tótvárdgyai ágát említi egy a göncruszkai Kornisokról szóló doktori disszertáció: *T. Orgona Angelika: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648)*. ELTE-BTK. 2007. 11. Hivatkozik: *Tótváradgyai Kornis Károly: Tótváradgyai Kornis. Nemes családok története*. Szerk. Schneider Miklós. I. k. 1. f. Székesfehérvár, 1937. 17–30.

³⁸⁶ *Lukinich I.: Az iktári Bethlen-fíúk külföldi iskoláztatása* i. m. 90-91.

³⁸⁷ *Kruppa T.–Monok I.:* i. m. 9.

példát igyekszik adni minden szépintő beszédeivel, hogy idejét s nekünk ilyen nagy kegyelmességünkől való költségünket haszontalanul ne kellessék elkölteni, mely neki holtig való gyalázatjára esnék hazajöveteli után is. [...] 15. Az gyermekkel se maga, se egyebeket magyarul beszélni ne hagyjon, hanem deákul és ha az német nyelvben belekaphatna, nimetül.”³⁸⁸

A fejedelem Kornisnak adott instrukcióiból az tűnik ki, hogy főképp nyelvtanulási céllal küldte ki unokaöccsét, ehhez azonban az ifjú Péter grófnak vagy érzéke vagy hajlandósága nem volt. Mindenesetre a leideni peregrináció botrányos véget ért, ami egy kínos levélváltásból derül ki Kornis és id. Bethlen István között. Bethlen Péternek már végképp nem volt maradása Leidenben, ahol másfél évet kellett volna eltöltenie, de ő már egy év után tovább akart állni. Valószínűleg Kornisnak sem volt maradása, lévén, hogy már korábban Péter bátyjával, Istvánnal is járt egy peregrináción (1619-ben még a heidelbergi egyetem beiratkozott hallgatói közt találjuk). Egy óvatos és roppant diplomatikus levelet írt id. Bethlen Istvánnak, melyben közli, hogy, noha ők mint nevelők mindent megtettek, hogy maradásra bírják az ifjú grófot; de a gyermek hajthatatlan, nem akar tovább az apja és a fejedelem parancsára sem Leidenben maradni: „Nagyságod ... fölötté int és obtestál bennünket, hogy [...] reá vehessük őnagyságát [t. i. Bethlen Péter grófot] arra, hogy még itt helyben ez jüvendő januáriusig tanuljon; erre Isten bizonyosságunk, hogy mind ennek előtte igen rajta voltunk, mostan is azon vagyunk, de még ez ideig rá nem vehettük, mindazonáltal mi az Nagyságod parancsolatja szerint ezután is erülkedünk [...]”

Magyarázkodása nem túl meggyőző, mivel a levél többi részében – némileg ellentmondásos módon – békítőleg arról ír, hogy az ifjú gróf minden más tekintetben szorgalmas, és jó magaviseletű.³⁸⁹ Talán azért teszi, hogy a fentiek ellenére mégis jó színben tűntesse fel a fiút és kiemelje saját nevelői érdemeit. Mindazonáltal id. Bethlen István válaszlevelében Kornist és fia többi nevelőjét vádolja a kudarcért, illetve tudatja velük, hogy mihelyt alkalmas személyt talál, leváltja őket: „nagy búsulással hallám [...], hogy jó öcsém Kornis uram az én fiamat táncra, fertélésre,³⁹⁰ lovaglásra és egyéb hiábavalóságokra beszéled volt, [...] Bizony jó öcsém, Kornis uram, nem ilyen reménységgel voltam én kegyelmedhez.

³⁸⁸ *Lukinich I.*: Az iktári Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása i. m. 90-91.

³⁸⁹ „nemcsak teste állásában, hanem tudományában is látható és tapasztalhatóképpen nevelkedett... Az tisztességes tanulásban mindez ideig őnagysága oly szorgalmatos volt, hogy inkább nem is kívántatott... [...] Magaviseletében csendes, beszédeiben mértékletes és szemérmes, mely jó magaviseletével mindeneknél, az kik látják, magának szeretetet conciliál és magához hajt.” Kornis Mihály 1627. április 16-i levele Bethlen Istvánhoz. *Lukinich Imre*: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatásához. *Történelmi Tár* 12. (1911) 2. sz. 305-310.

³⁹⁰ fertelmeskedés

[...] immár akár csak ez rövid időt, amíg felérkezik a mellétek való ember, ne egyéb hiábavalóságokon, hanem töltse a tanuláson a hitván gyermek.”³⁹¹

Talán a makacs ifjú védelmére lehet felhozni, hogy a diákok – életkorukból adódóan is – inkább mozgásban szerettek lenni. Egy nemesi peregrinus átlagos napja igen zsúfolt volt. Szinte minden percét megszervezték: egy-két másik diákkal együtt vagy egyedül foglalkozott velük napi több órán át egy-egy tanár. Az órákon általában klasszikus auktorokat olvastak és műveiket magyarázták, matematikát tanultak és hadmérnöki tanulmányokat folytattak. Emellett zene, vívás, lovaglás esetleg tánc – melyektől apja oly serényen tiltotta a fiút – is gyakran szerepelt az ifjak programjában.³⁹² Mindezek egy kevésbé szorgalmas, jámbor és engedelmes fiúnál is hosszú távon felérhettek egy kínzással. Az utazás ezzel szemben törvényszerű módon óriási varázssal bírt egy ifjú számára. Nemcsak az életmódváltás és szigorú program alóli pillanatnyi fellélegzés miatt, hanem számos kalanddal is kecsgettetett. Így mindezért nem feltétlenül Bethlen Péter léha személyiségét kell tehát okolnunk. Többek közt a Boyle testvérek *Kavalierstourj*ának példája is bizonyítja – akik pedig szorgalmas és tehetséges diáknak bizonyultak –, hogy tanáruk nem volt képes visszatartani őket, mikor el akarták hagyni az unalmas Genfét, hogy végre Itáliába utazzanak.³⁹³

A történet lezárásaképp id. Bethlen István 1627. augusztus 26-án kelt levelében már kész tényként közli Kornissal, hogy nem tart igényt a továbbiakban szolgálataira. Kéri, hogy mindenképpen várják be az új praeceptorokat Leidenben, és inti őket, hogy addig is jól viseljék magukat.

Kornis nevelői tisztéből való leváltása körül azért akadnak furcsa részletek. Érthetőek és elégségesek lecserélésének fent felsorolt indokai, az azonban különös, hogyha mind a fejedelem, mind az aggódó apa ennyire elégedetlen volt Kornis nevelői munkájával, miért nem rendelték azonnal haza az ifjút egész kíséretével együtt. Ez nem zárta volna ki azt, hogy a hazaúton az előre eltervezett módon végigjárják egész Európát. Ehelyett egy új kíséretet küldtek ki – melynek tagjait hosszasan és igen nagy körültekintéssel válogatták³⁹⁴ –, akik kiutazása legalább három hónapot vett igénybe, és ez idő alatt a leszerepelt Kornis kezei közt hagyták a fiút. (Amennyiben a Kornis feltételezett katolikus befolyása miatti félelem állhatott a döntés hátterében, ez felettébb kockázatos megoldás lett volna.) Arról nem is beszélve, hogy a kiküldött új nevelőknek gyakorlatilag már nem maradt nevelői feladata, hiszen az ifjú gróf

³⁹¹ *Gömöri Gy.*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 199-200.

³⁹² Ezek bevett praxisnak számítottak az európai nemesi ifjagnál, egy korabeli főúr műveltségéhez hozzátartoztak. Sorozatosan visszaköszönnek Haller Gábor naplójában és Bethlen Miklós önéletírásában is.

³⁹³ *Mqczak, A.*: i. m. 127.

³⁹⁴ Id. Bethlen István levelében kétségbeesését fejezi, hogy hosszas keresgélés után sem sikerült alkalmas nevelőt találni fia mellé. Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 199-202.

ezután már nem folytatott érdemleges tanulmányokat, csupán arra kellettek, hogy hazakísérjék az engedetlen gyermeket, amire természetesen akár Kornis is képes lett volna. Még ha Bethlen Péter nevelőjeként kudarcot is vallott abban, hogy tanulásra bírja pártfogoltját, egy reprezentatív körutazás során nyilvánvalóan nem hozna szégyent a fejedelemre. Ezt már egyszer bizonyította, hiszen korábban részt vett már egy *Kavalierstouron* – noha nem ennyire fényűzőn – ifj. Bethlen Istvánt kísérve, ami minden bizonnyal jól sikerülhetett, ellenkező esetben nem küldték volna ki ismét. Okkal merülhet hát fel bennünk a gyanú, hogy e lépés hátterében valamilyen más ok húzódott meg, Kornis alkalmatlansága talán csak ürügyül szolgált egy nagyobb terv megvalósításához, melyben Bethlen Péter csupán mellékszereplő, a peregrinációs körutazás pedig csak háttér. A választ talán az új nevelő személyének vizsgálatából deríthetjük ki.

4.3.3. Cseffei László, a jó nevelő

Az új kíséretben a leszerepelt Kornis helyét Cseffei László³⁹⁵ veszi át. Cseffei István és Tomori Anna gyermekeként született 1592-ben. Vagyonosabb középnemesi családból származott, családja vagyonát részben apja és anyja két másik házassága által szerzett birtokai tették ki, részben a saját szerzeményei. Ő alapozta meg a család vagyonát és hírnevét. Bethlen Gábor szolgálatába mostohaapja, Hatvani Zsigmond révén került. A királyi tábla ülnöke, ítélőmester, 1627-től – még kiutazása előttől – Belső-Szolnok vármegye főispánja, Bethlen Gábor familiárisa, hűséges embere volt. Ezért is merült fel az ő neve, mikor Bethlen Péter számára kerestek kísérőt.³⁹⁶ A második kíséret tagjai közül kifejezetten ő és Pálóczi Horvát János voltak hivatottak betölteni a *praeceptor* tisztét. Mikor Bethlen István le akarja cserélni fia nevelőit, nagyon szigorú mércének veti alá a jelölteket. Nem is csoda, hogy többen nem felelnek meg. Az alkalmas személynek ismernie kell nyelveket, tudjon viselkedni előkelő udvarokban, református és jó erkölcsű legyen és még a neveléshez sem árt értenie valamennyit.³⁹⁷ Vagyis tulajdonképpen nem egy hagyományos értelemben vett nevelőt keres a fiának, hanem azt definiálja, hogy milyennek kell lennie valakinek, aki a fejedelem ügynökének küldetését el tudja látni. Az, hogy jól értsen a neveléshez, majdnem mellékes. Nem véletlen, hogy nem egy tanárt küldenek ki erre a feladatra, hanem inkább olyasvalakit, akinek van némi diplomáciai tapasztalata.

Cseffei valóban rendelkezett azokkal a kvalitásokkal, amelyekkel egy ügynöknek kell. Az átlagosnál nagyobb műveltséget tudhatott magáénak. Mire kiküldték „peregrinálni”, tudott

³⁹⁵ *Monok István*: Cseffei László 1592-1662. Századok 122. (1988) 4. sz. 624-625.

³⁹⁶ Uo. 622.

³⁹⁷ *Kruppa T.–Monok I.*: i. m. 9.

latinul, németül, komoly katonai múlttal rendelkezett – feltételezhetően részt vett már Bethlen első hadjáratában –, diplomáciai tapasztalatnak sem volt híján, már túlvolt az első külföldi követségén a moldvai vajdához.³⁹⁸ Remek alkalmazkodóképessége abban is megnyilvánul, hogy később megtartja pozícióit Brandenburgi Katalin, id. Bethlen István és a két Rákóczi György fejedelemsége alatt.³⁹⁹ Nevelői tapasztalatoknak azonban híján volt, de úgy tűnik ez nem is volt valódi elvárás. Bár sajnos mindeközéig nem állnak rendelkezésünkre olyan források, melyek igazolnák, hogy Cseffei a fejedelem megbízására valamilyen diplomáciai küldetésben is eljárta volna.⁴⁰⁰ Több mind valószínű – ismerve Bethlen Gábor körmönfont és körültekintő tervezőképeségét –, hogy ennél a fejedelem komolyabb feladatokat is rábízott. Kiválasztásának hosszas és akkurátus procedúrájából is erre következtethetünk. Értelmetlen lett volna egy ilyen tapasztalt és megbízható, ügynöki kvalitásoknak is birtokában lévő személyt kiküldeni, ha csupán ennyi feladatot bíz rá, ez nem is vallana a fejedelemre.

Ügynökként a praepceptorságon és követi feladatokon kívül Bethlen Gábor őt bízta meg az út során a kisebb beszerzésekkel. Például a direkt neki címzett levélben azt kéri Cseffeitől, hogy ha visszatérnek a peregrinációból, hozzon magával lovászmestereket és külföldi zenészeket.⁴⁰¹

4.4. Diplomata és kémek, Liszti Ferenc és Bornemisza Ferenc

4.4.1. Liszti Ferenc

Felső-magyarországi gazdag katolikus nemesi családból származott.⁴⁰² Fiatalon került Erdélybe, és Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában csinált karriert. Közeli tanácsosa lett, érdemei elismeréseként megkapta a szamosújvári főkapitányi címet.

A fejedelem fontos küldetéssel bízta meg: őt küldte ki tárgyalni a brandenburgi választóval, György Vilmossal, hogy megkérje hűga, Brandenburgi Katalin kezét saját maga számára. Ez volt az első leánykérő küldöttség, amit még további három követett.⁴⁰³ Liszti nem egyedül tolmácsolta a fejedelem üzenetét, hanem a fejedelem egy másik ügynökével,

³⁹⁸ *Monok I.*: Cseffei László i. m. 628.

³⁹⁹ Uo. 622.

⁴⁰⁰ Ezt megemlíti Kármán Gábor is. L. *Kármán. G.*: Külföldi diplomata i. m. 157.

⁴⁰¹ Bethlen Gábor Cseffei Lászlóhoz 1627. július 20-án írt levelében: „Elfelejtettük meghagyni, hogy egy jó cavalcatort szerezzetek, [...] egy olyat, aki legyen elégséges tudománnyal és tudja arte lovainkat javítani; bizonyosan assecuráljátok tisztességes állapotja és jó fizetése felől. [...] A francusok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért, hogy szerezzetek, [...] de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne híjjatok.” Bethlen Gábor. *Levelek*. i. m. 219-220.

⁴⁰² Érdekes módon Kemény János önéletírásában mégis idegenként említi Lisztit. A forrásokban az ő neve is gyakran latinosan Listiusként szerepel. Kemény János visszaemlékezései i. m. 108. Hivatkozik rá *Kármán G.*: Külföldi diplomata i. m. 164.

⁴⁰³ *Kármán Gábor*: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas* 30. (2015) 3. sz. 11-12.

Weinhard Schulitzcal⁴⁰⁴ együtt. Kármán Gábor szerint először Schulitz egyedül ment a brandenburgi választóhoz és Liszti – aki négy nappal később kapta kézhez megbízólevelét – csak később, már a választófejedelem udvarában csatlakozott. De mivel Schulitz indulásának ideje (1625 márciusa) egybeesett a peregrináció indulásának időpontjával, valószínűnek tartom, hogy együtt keltek útra, még akkor is, ha őt külön nem említik a kíséret tagjaként. Választ is együtt kaptak, ha egyelőre nem is egyértelműen meggyőzőt.⁴⁰⁵ György Vilmos ekkor még feltehetően a császár – akinek a lányát nem sokkal korábban szintén megkérte Bethlen – és a lengyel király reakciójától tartva nem mert beleegyezni a frigybe.⁴⁰⁶

Érdeemes egy rövid kitérőt tenni Schulitz személyével kapcsolatban. Az ő neve is gyakran előfordul a peregrinációval kapcsolatos levelezésekben. Például, amikor komoly aggályok merülnek fel Kornis rátermettségével kapcsolatban és id. Bethlen István a fejedelemmel karöltve új nevelőt keres a fiának, hosszas és gondos mérlegelés után Schulitzot találják a legalkalmasabbnak – aki a fentiek fényében egyáltalán nem meglepő módon orvosként és politikusként szintén nem rendelkezett semmiféle nevelői tapasztalattal. „... im Docor Schultetival indultunk Tractaban Urunk eo Felesege kglmes tettesebol, ha fell vállalnaja, mivel igen Fo Deák, s feo Oratort meind Nemetul mind Deakul, eo felole nem is gondolhatom hogj Papista vallasra igjekeznek Fijamat hajtani mind anyi látásra melto sok kulomb fele celebris Papista fu helyeken valo járási közöttis semmi persvasioval es intimálásival is.”⁴⁰⁷ Nevelői képességekről itt sem esik szó, sőt Shulitzot egyenesen „oratornak” (követnek) címezi. Az idegen nyelvekben (a németben és latinban) való jártasságot és a református vallást tekinti perdöntőnek a kiválasztásnál.

Már eldöntött tény volt, hogy ő vesz részt a peregrinációban, mikor hirtelen még ugyanennek a levélnek a későbbi kelt utószavában lecserélik, és inkább Cseffeit küldik helyette a döntést csupán homályosan indokolva. „Noha ez levelemet regen ez előtt meg irtam volt, de mivel a peregrinatioa való személyt olly nehéz feltalálni, [...] mert im Scultetusra

⁴⁰⁴ Erdélyben általában inkább a latinosított változatban Scultetusként fordul elő a neve. Születési idejét valamikor az 1590-es évekre teszik. Feltehetően nemesi származású volt. A fehérhegyi csatát követő 1620-as emigránshullámmal érkehetett Erdélybe. A Gyulafehérváron tartózkodó Martin Opitz ajánlotta földijeként a fejedelem figyelmébe. Bethlen Gábor nemcsak diplomáciai, hanem orvosi szolgálatait is igénybe vette. Tehetséges orvos lehetett. 35 évesen Bethlen egyik vezető orvosaként tevékenykedett, ő ápolta a fejedelem vízkórját. Ezután valamilyen eddig nem ismert okból kegyvesztetté vált. Feltehetően valamilyen információt szivárogtathatott ki, de Bethlen vízkórja súlyosbodása miatt megbocsátott neki és visszarendelte száműzetéséből. Később Brandenburgi Katalin uralkodása idején is fontos politikai szerepet tölthetett be. Erre utal, hogy a fejedelemasszonyhoz közelálló körök összeesküvést szőttek ellene, és 1630 decemberében megkötözve a jeges Olt folyóba dobták. *Kármán G.: Külföldi diplomaták i. m. 162-165.*

⁴⁰⁵ Uo. 164.

⁴⁰⁶ *Kármán G.: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 12.*

⁴⁰⁷ Bethlen István levele 1627. május 31-én íródott az utóirat július 1-jén. In: *Gömöri Gy.: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 200.*

vettük vala bizonyos Conditiook alatt, de eo Felesge meg nem nyughaték természetiben. Hanem az utan az Asszonyunk eo Felsege Secreturiussaval kezdtük vala tractalni, de abbanis sok difficultasok talalkoznak. [...] Hanem im ujobban eo Felsegenek tettzik, hogy Cseffei Laszlo Urt bocsassa eo Felsege ugj mint ki fo Gondviselo legjen, mellette Bornemisza Ferencet (ki fo Franczuz, fo Deak es oda sokat lakot) bocsassa eo Felseghe ugj, hogj mindenekben Cseffei Urtól legjen függesek...⁴⁰⁸ Valószínűleg szerepe lehetett a döntésben azoknak a kezdődő intrikáknak, amelyek végül súlyos bizalomvesztéshez vezettek Schulitz személyét illetően és kegyvesztetté tették a fejedelem szemében. Olyannyira, hogy 1628 végén Bethlen már börtönbe vetette, majd száműzte Schulitzot.⁴⁰⁹

Visszatérve a lánykérésre, a fejedelemnek itt nagyon óvatosan kellett eljárnia. Különösen nehéz dolga volt, mivel nem rendelkezett előkelő származással, így ügyes diplomatára volt szüksége, hogy jó színben tüntesse fel személyét, és körültekintően felvázolja a házasság előnyeit mindkét fél számára. A II. Ferdinánd részéről kapott többszöri elutasítás is némileg visszavethette ambícióit, mikor annak lányát, Cecília Renátát akarta nőül venni. Úgy tűnik, hogy Liszti alkalmasnak bizonyult a feladatra. Rövid tárgyalás után feltehetően pozitív – ha nem is egyértelműen megnyugtató – válasszal tért vissza Erdélybe.

Bethlen Péter peregrinációja éppen kapóra jött. Bethlen Gábor kihasználta a kínálkozó alkalmat, hiszen Liszti küldöttsége nyomukban, különösebb feltűnés nélkül eljutathatott Berlinbe. A peregrináció beavatatlan tagjainak gyanútlanlansága kitűnik Kecskeméti beszámolójából, aki ezt vagy elfelejti említeni vagy csak mellékesnek tartja. Csupán annyit közöl, hogy Bethlen Gábor egy levelet küldött Liszti által, amit nyilvánosan fel is olvasott a választófejedelemnek. A levél tartalmáról Kecskeméti közléséből csak annyit tudunk, hogy kéri benne a választót, támogassa és segítse unokaöccsét, aki a tartományában lévő Odera melletti Frankfurt egyetemén készül megkezdeni tanulmányait.⁴¹⁰ Bizonyára nem ez, hanem a lánykérés készítette arra, hogy rögtön utána összehívja a Titkos Tanácsot – amit már Kecskeméti is említ.

Liszti azonban nem csupán diplomáciai küldetést kapott a fejedelemtől. Többfunkciós ügynök mivoltára következtethetünk a fejedelem kiadásait összeíró könyvből, melyben

⁴⁰⁸ Uo. 201. A levél utóirata júl. 1-jén.

⁴⁰⁹ *Kármán G.*: Külföldi diplomaták i. m. 163.

⁴¹⁰ Egy későbbi: 1626. április 15-én kelt levelét ismerjük, melyben hasonló szándékkal fordul Vilmos Györgyhöz, illetve arra kéri, hogy adjon unokaöccse mellé valakit, aki kalauzolja a továbbiakban. Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 336-337.

kereskedelmi funkcióira is fény derül: 1625. május 10-én tért vissza Németországból „holmi lantosokat, musikusokat hozván”.⁴¹¹

4.4.2. Bornemisza Ferenc

Bornemisza Ferenc az út egyik legkevesbé ismert figurája. Sem róla, sem családjáról nem sokat lehet tudni. A Bornemiszaák egy jelentéktelenebb ágából származhat. Feltehetően a testvére Bornemisza János, akit hozzá hasonlóan gyakran különféle diplomáciai küldetésekkel bízott meg a fejedelem.⁴¹² Biztosan tudjuk róla, hogy korábban a fejedelem konstantinápolyi követeként is teljesített küldetést, a londoni velencei megbízott emlékezett rá és felismerte.⁴¹³ Korábban Franciaországban többször is megfordult a fejedelem megbízásából, ahol szintén diplomáciai egyeztetésekkel kapcsolatos megbízást teljesíthetett.⁴¹⁴ Talán ő a kíséret egyik legizgalmasabb tagja. Ő lehetett az egyetlen, a szó szoros értelmében vett diplomata (sőt talán még a kém elnevezés is illene rá). Noha a második kíséretből rajta kívül már Cseffei is teljesített hivatalos követségi szolgálatot, mégis a fejedelem az igazán fontos tárgyalásokat Bornemisza Ferencre bízhatta. Valószínűleg benne bízott meg a leginkább és az ő képességeit tartotta legtöbbre.⁴¹⁵

Bár Bornemisza pontos küldetését homály fedi, mégis bizonyos körülményekből következtetni lehet a fejedelem szándékaira, melyeket ő közvetített. A szakirodalom⁴¹⁶ diplomáciai küldetésük céljának csupán a protestáns szövetségeik kiengesztelését tartja, és a pozsonyi béke miatti magyarázkodást, de ismerve Bethlen diplomáciai lépéseit közvetlenül Bornemiszaék kiküldése előtt, ennél többről lehetett szó.

Bethlen a pozsonyi békével nem tekintette végleg befejezettnek a Ferdinánd elleni hadakozást. Feltehetően azzal a céllal küldte Mansfeldet Franciaországba és Angliába, hogy

⁴¹¹ Bethlen Gábor fejedelem vásárlásai, OSZK Kézirattár, 67. Fol. Hung., 62 r.

⁴¹² A Bornemisza testvérek francia kapcsolataira és a franciaországi megbízására Harai Dénes hívta fel a figyelmet. Vö. Harai Dénes: *Gabriel Bethlen, prince de Transylvanie et roi élu de Hongrie, (1580-1629)*. L'Harmattan, Párizs, 2013. 243-250.

⁴¹³ Contarini 1628. február 29-én kelt levelében leírja, hogy Bethlen Péter „Kísérői között van egy Bornemisza nevű úr, aki azelőtt Konstantinápolyban volt diplomáciai megbízással.” Idézi: *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai i. m. 23.

⁴¹⁴ Bornemisza francia orientációjú diplomáciai tevékenységét említi még: *Bíró V.*: i. m. 121. 1626-ban „Kolozsvári Bornemisza Ferenc titkos követ a francia oratorhoz”. Bethlen István is említi, hogy „fo Franczuz, fo Deak es oda sokat lakot” 1627. május 31-én íródott levele július 1-jén kelt utóiratából. *Gömöri Gy.*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez i. m. 200.

⁴¹⁵ Erre utal egyik levelének megjegyzése is, amit Alvinczinek írt 1626. július 27-én: „Ha valaki jön innét Kglmed szorgalmasan vigyázzon és meg ne engedje késlelni őket. Bornemisza urammal közölheti a dolgot. Látván, hogy nem consultum, ha senkire itt való tisztviselőink közül semmit nem bízhatunk, ő vele kommunikáltam és bőségesen conferáltunk mindenről;” Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 342.

⁴¹⁶ *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai i. m. 24.; *Kruppa T.– Monok I.*: i. m. 11.

tájékoztassa őket, arról, hogy újabb támadásra készül,⁴¹⁷ illetve igyekezzen kicsikarni tőlük a rég beígért pénzügyi támogatást a háború folytatásához. 1626 novemberében indult el, de az út elején bekövetkezett halála megakadályozta küldetése teljesítésében.⁴¹⁸ Bethlen ilyen irányú terveire utalhat az lépése, hogy még 1627 januárjában is arról próbálta meggyőzni a portai angol követet, Sir Thomas Roe-t, hogy valójában csak fegyverszünetet kötött Ferdinánddal, és kérte, járjon közben egy esetleges török segély megszerzése ügyében egy újabb támadáshoz.⁴¹⁹ Mindezek azt mutatják, hogy Bethlen sem a protestáns „támogatói” által ígért pénzügyi behajtását, sem a Habsburgok elleni támadás tervét nem adta fel.

A fejedelem a háttérben egy újabb támadás előkészítésén ügyködött egészen Bornemiszáék 1627. augusztusi útnak indításáig, mielőtt instrukcióival látta el őket a diplomáciai tárgyalásokra vonatkozóan. Bár később is említi, hogy Berlinből (1627. november 10.) és Hamburgból (1627. november 19.) is levelet kapott Bornemiszáétól, ezek tartalma sajnálatos módon nem ismert.⁴²⁰ Az azonban feltételezhető, hogy nemcsak a kíséret jó egészségben való megérkezéséről, hanem az út során hallott, a fejedelmet érdeklő hadmozdulatokról és szövetségkötésekről szóló hírekről is tájékoztatta. Bethlen fel is használta az első kézből szerzett információkat portai tárgyalásain. 1627 nyaratól a török közhangulat is egyre inkább Bethlen ellen látszott fordulni. Ez nagyban a nyugat-európai rezidensek áskálódásainak volt köszönhető, akik még mindig nehezteltek rá a pozsonyi békekötés miatt, és a hágai szövetség cserbenhagyásával vádolták. Bethlen, aki számára létszükséglet volt, hogy a Porta ne forduljon ellene, egyik legrátermettebb emberét, Toldalaghy Mihályt küldte Konstantinápolyba, hogy biztosítsa a törököket töretlen hűségéről, bizalmuk visszaszerzésre pedig olyan stratégiai fontosságú információk közlésére hatalmazza fel, amelyekről külföldi peregrinációt folytató unokaöccse kísérőitől – valószínűleg a német területeken áthaladó Bornemisza fent említett leveleiből értesült: Ferdinánd hadai létszámának gyors növekedéséről a német területeken, Spanyolország és az osztrák Habsburgok küszöbön álló újabb szövetségéről, melynek köszönhetően seregük 150 000 főre gyarapodna, és melynek egy részével a török területekre való betörést tervezik.⁴²¹ Üzenete olyannyira hatásos volt, hogy nemcsak a törökök biztosították ismételten bizalmukról, hanem az angol és

⁴¹⁷ Ekkorra valószínűleg már komolyan foglalkoztatta a lengyel korona megszerzése is. Ennek biztosítására is kezdeményezhetett tárgyalásokat. Különösen a franciák (vagyis Richelieu) támogatását próbálta megszerezni ez ügyben. Erdély története II. i. m. 680.

⁴¹⁸ Kármán Gábor tagadja, hogy Mansfeldnek bármi ilyen szerepe lett volna. Kármán G.: Külföldi diplomaták i. m. 160-161.

⁴¹⁹ *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 201.

⁴²⁰ Bornemisza leveleiről csupán a Bethlen Gábor 1628. március 7-én kelt kísérethez írt levelének megjegyzéseiből tudunk. Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 228-232.

⁴²¹ *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 216-217.

németalföldi rezidenseket is reménnyel töltötte el, és egy újabb Habsburg-ellenes támadásban kezdtek bizakodni. Így ezek a tudósítások felbecsülhetetlen szolgálatot tettek Bethlennek.⁴²²

Noha az információk pontos forrását nem lehet azonosítani és azt sem, hogy Bornemisza milyen súlyú híreket közölt leveleiben a fejedelemmel, nem valószínű, hogy nagy horderejű diplomáciai kérdésekben kért volna tanácsot, vagy hogy Bethlen szándékaiban bármiféle változás állt volna be. Ezeket ugyanis egészen biztosan nem bízták volna postakövetekre. Bethlen céljainak töretlenségéről tanúskodik az a jelentés is, amit Contarini küld Velencébe a Bornemisza és az angol király közti tárgyalásokról, amiket a velencei titokban lehallgatott: „Úgy találom, hogy Bornemizza (sic!) Ferenc, aki az ifjú tutora, parancsot kapott Bethlentől, hogy megvédje ura visszavonulását és a Császárral kötött békéjét... Ennek megfelelően járt el, mert mikor a Herceg [Buckingham gr. angol miniszterelnök] panaszkodott, hogy Gábor csávéban hagyta Dániát, ő ezt azzal tromfolta, hogy megmondta, az angolok ugyanezt csinálták, s hogy az angol követ Konstantinápolyban [Roe] szavakon kívül nekik mást nem adott... Úgy találom, hogy ez az ember meglehetősen franciapárti”⁴²³ Majdnem szóról szóra ugyanez a jelenet játszódhatott le korábban Bethlen és Roe között, ami arra utal, hogy Bethlen álláspontja 1627 júliusában nem változott meg.⁴²⁴

Érdekes az is, hogy éppen az a lord Buckingham vádolja Bethlent szöszegéssel, aki a hágai szövetség megkötésénél levelében még mindenáron támogatásáról és követeléseit teljesítéséről igyekezett meggyőzni őt.⁴²⁵ Noha I. Károly anyagi nehézségekkel küzdhetett, amit természetesen nem akart Quadtal, a fejedelem követével megosztani, a westminsteri szerződés aláírásakor mégis arról biztosította Bethlent, hogy Anglia a maga részéről a következő június hónap folyamán 10 000 angol fonttal járul hozzá a hadakozáshoz, amit aztán azóta sem kapott meg.⁴²⁶ Ez annak fényében, hogy a dán uralkodó – a Tillytől elszenvedett katasztrofális veresége dacára – az évek során hozzávetőlegesen 415 000 font támogatásban részesült angol részről, nem tűnt túl megtisztelőnek Bethlenre nézve.⁴²⁷ Mindezt figyelembe véve jogos lehetett Bornemisza kitörése, aki feltehetően Bethlen Gábor véleményét tolmácsolta.

Az angol diplomácia – ahogy azt már a fejezet elején is említettem – végig kétes módon viszonyult Bethlenhez. Még az I. Károly trónra kerülése utáni angol külpolitikai

⁴²² Uo. 218.

⁴²³ Calendar of State Papers i. m. 20. Idézi: *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai i. m. 24.

⁴²⁴ Uo. 203.

⁴²⁵ Public Record Office State Papers (=PRO SP) 80/6. f. 107. Hivatkozik rá: *Piri Z.*: i. m. 172.

⁴²⁶ *Piri Z.*: i. m. 175.; *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 164.

⁴²⁷ *Kurucz György*: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 63.

orientáció megváltozásával és Thomas Roe minden igyekezete ellenére sem tekintették egyenrangú diplomáciai partnernek. Nem tudták leküzdeni a főleg híresztelések útján hallott Bethlen „törökbarát politikájával” kapcsolatos aggályait, holott Roe, aki egyre jobban kiismerte Bethlen politikáját, gyanította, hogy mindez csupán színlelés a részéről.⁴²⁸ Bár szívesen elfogadták volna a Bethlen bekapcsolódásával érkező török katonai segítséget a Habsburgok elleni harcban, a fejedelmet még mindig – éppen ez okból – szalonképtelennek tartották.⁴²⁹ Továbbá az a tény is kellemetlenül érintette őket, hogy Bethlent a törvényes uralkodójuk ellen lázadó magyar rendek választották meg, és ő sokáig használta is a királyi címet. Ezt Roe is megfogalmazta: „Tudom, az egyetlen aggály a török segítség botránya, valamint az az érzékeny pont, mely Magyarország koronájának bitorlására vezethető vissza.”⁴³⁰ Az angolok részéről ugyan jogos aggály, hogy Bethlen a békekötéssel kapcsolatban megtévesztette őket, azonban az is valószínű, hogy Bethlen igazat mondott, amikor azzal biztatta Roe-t, hogy amennyiben megkapja az ígért pénzsegélyt, újra fegyvert fog. Ezzel alighanem Roe is tisztában lehetett, és ezt – ahogy arról 1627 júliusában Conway államtitkárnak küldött levelében is írja – ki is használta volna: „Megvallom, hogy Bethlen könnyelműsége a legcsekélyebb bizalomra is érdemtelen; de minden eszközt a maga természetes mineműsége szerint kell használni. Ha Bethlen biztosan tudja, hogy pénzt és segítséget kap, mindvégig kitartó marad.”⁴³¹

Az angliai látogatáson kívül érdemes megvizsgálni a franciaországi kitérőt is. Bornemisza eddigi reputációját és franciákkal való gondosan kiépített kapcsolatait figyelembe véve a fejedelem bizonyára nem hagyott ki egy ilyen páratlan diplomáciai lehetőséget terve megvalósításához. 1627-től Richelieu is stratégiát váltott. A Habsburgok elleni háborúba a tehetetlennek bizonyuló IV. Keresztély helyett inkább az energikusabb Gusztáv Adolfot akarta bekapcsolni, amihez Bethlen Gáborban jó szövetségest talált, aki házassága révén a svéd király sógora volt. Ehhez először fel kellett számolni a korábban megkötött svéd-lengyel-török oroszellenes együttműködés maradványait – hogy kizárják a hátbatámadás lehetőségét bármely részről – illetve rá kellett venni az uralkodót, hogy Lengyelország helyett – aminek trónjára Gusztáv Adolf ácsingózott – a német területekre koncentráljon. A francia bíboros ezen tervek kivitelezésében fordulhatott Bethlen segítségéhez.⁴³²

⁴²⁸ Uo. 61.

⁴²⁹ *Csetri E.*: i. m. 127.

⁴³⁰ PRO SP 97/10. f. 182. „I know the only scuole is the scandall of the Turkish ayd, and that tender poynt of usurpin the crown of Hungarye...” Idézi: *Kurucz Gy.*: i. m. 62.

⁴³¹ The negotiations of sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman porte from the year 1621 to 1628. London 1740. 659-661. Idézi: *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 204.

⁴³² *Makkai L.*: i. m. 410.

Abban a levélben, melyet a fejedelem a kísértetnek írt – bár természetesen nem írhatott bele semmilyen diplomáciai küldetésre vonatkozó instrukciót – található egy megjegyzés, mellyel valamilyen komolyabb szolgálatra céloz a francia királynak, különösen Bornemiszának címezve: „Az kivált őfelségét [a francia királyt, XIII. Lajost] igen böcsülettel salutáld, Bornemisza hívünk, az mi kész és igaz sincera affectionkat őfelségének offeráld, az gyermeket gratiájába commendáld; [...] Végezetre kérj egy salvus passust őfelségétől valamely belső tanácsúr által [...]; őfelségének data occasione, ha parancsol, mi is nagyobb dologban akarunk szolgálni.”⁴³³

Lehetséges, hogy Bornemisza keresztül a fejedelem valamiféle megállapodásra juthatott a franciákkal. Ez az általa képviselt politikai irányvonal megváltozásán is lemérhető. Erre utalhat az a jelenet, ami nem sokkal Bethlen Péter és kísérete visszaérkezése után játszódott le Bethlen és a svéd király követe, Paul Strassurg között. Gusztáv Adolf már 1626-tól sikertelenül igyekezett rávenni Bethlent, hogy ne az osztrákok, hanem Lengyelország ellen fordítsa haderejét, szüksége volt ugyanis az erdélyi könnyűlovasokra a lengyelek elleni támadásához. Bethlen akkor fontosabbnak ítélte a hágai szövetség támogatására indított Ferdinánd elleni hadjáratot. Azonban – ahogy azt a követnek is kifejtette – csalódva nyugati szövetségeseiben véleménye megváltozott és Gusztáv Adolfban látta az egyetlen reménysugarat. A külföldi útjáról hazatérő unokaöccse által hozott hiteles információkra hivatkozva, melyek bizonyára Bornemiszától származtak, megváltoztatta álláspontját, és támogatásáról biztosította a svéd királyt Lengyelország elleni terveiben.⁴³⁴ Az is sokatmondó, hogy a terv megvalósítása érdekében két francia kalandort küld követségbe a moszkvai cárhoz: Jacques Rousselt és Charles de Talleyrand-t. Az előbbinek Strassburgot is bemutatta.⁴³⁵ Ennek dokumentumokkal való alátámasztása további kutatásokat igényel.

Összességében Bornemisza kitűnően alkalmas volt a feladatra, híven és teljes diszkrécióval teljesítette küldetését. Ez is cáfolja Benda állítását, hogy még Bethlen legjobb embereire sem lehetett kreatív diplomáciai feladatokat bízni.⁴³⁶

4.5. Kereskedők és bankárok: Zeller Márton és Daniel Nijs

4.5.1. Zeller Márton

Zeller Márton szintén egyike azoknak, akiről kevés adat áll rendelkezésünkre. Jórészt a levelek hézagos említéseiből tudjuk rekonstruálni szerepét. Gazdag kolozsvári kereskedő

⁴³³ Bethlen Gábor. *Levelek*. i. m. 230.

⁴³⁴ *Gindely A.–Acsády I.*: i. m. 219-222.

⁴³⁵ *Kármán G.*: *Külföldi diplomaták* i. m. 165-167.

⁴³⁶ *Kruppa T.–Monok I.*: i. m. 11.

lehetett, akinek háza számos alkalommal fogadott külföldi követeket, és nem egyszer vendéglátott meg erdélyi fejedelmeket is.⁴³⁷ Hosszabb-rövidebb időre külföldi kiküldetésekre ment a fejedelem megbízásából beszerezni a szükséges cikkeket. Feltételezhetően kiterjedt hálózatot sikerült neki is kiépítenie, sőt bizonyos helyeken bizonyos ideig még a fix kapcsolattartó ügynök szerepét is elláthatta. Kapcsolatait kihasználva szinte bármit be tudott szerezni a fejedelem számára a luxuscikkektől kezdve az információkig. A levelek és a Bethlen Gábor kiadásait tartalmazó számadáskönyv bejegyzései szerint többször (1624 decemberében, 1626. januárjában és augusztusában) járt kiküldetésben Velencében. A feljegyzésekben luxuscikkek szerepelnek, általában drága ruhaanyagok selyem, bársony, brokát stb. hosszú sora, de az is előfordult, hogy a fejedelem kérésére Padovából muzsikusokat szerződtetett.⁴³⁸ Másfelé is lehettek érdekeltségei. Például Lengyelországban is járt hasonló kiküldetésben, hogy zenészeket szerezzen a fejedelemnek.⁴³⁹

A peregrináció tagjaival Amszterdamban találkozott, és rögtön tudósította a fejedelmet unokaöccse és kísérete Leidenbe való érkezéséről. Bethlen meg is dorgálta őket, amiért előbb kapott tájékoztatást Zellertől megérkezésükről. Ebből arra következtethetünk, hogy a kereskedelmi tevékenysége mellett hírközlői feladatokat is ellátott.⁴⁴⁰ Leidenben is jelen volt. Lehet, hogy feladatul kapta, hogy az ittlétük alatt tartsa szemmel Bethlen Pétert és kíséretét és számoljon be a fejleményekről a fejedelemnek. Mindenesetre leideni jelenlétére és a kísérettel való kapcsolatára utal, hogy az ő neve is szerepel Pauludanus albumában, melyben a peregrináció többi tagja otthagya kézjegyét.⁴⁴¹

4.5.2. Daniel Nijs, a kettős ügynök, bankár és információbróker egy személyben

Daniel Nijs az egyik legérdekesebb vizsgálandó személy, aki lépten-nyomon feltűnik a levelezésekben, általában valamilyen közvetítőként. Ki volt ő valójában? Nijs református, délnémetalföldi származású, Velencébe emigrált kereskedőként különféle luxuscikkekkel (selyem, tükrök, szőrmék), műkincsekkel és nem utolsósorban információkkal kereskedett. Családja a spanyol vallásüldözések alatt menekült át először Amszterdamba, majd

⁴³⁷ „[1630] Februarii. Jövének az német császár követei a fejedelemasszonyhoz, úgymint Prini Gábor, Bakos István és hét szürke barát. Szállanak az Zeller Mártonné házához és az három diákhhoz, az lábasházhoz”. *Segesváry Bálint*: Történeti feljegyzései (1606-1654). In: Kolozsvári emlékirók i. m. 159.

⁴³⁸ 1624. december 24. *Király Péter*: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. Erdélyi Múzeum 56. (1994) 1-2. sz. 1.

⁴³⁹ Uo.11.

⁴⁴⁰ Gyulafehérvár, 1628. március 7. Bethlen Péter kíséretéhez – a peregrinációról, Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 229. Vö. *Binder P.*: i. m. 75.; *Szilágyi Sándor*: A kis gróf utazásához. Történelmi Tár, 4. (1881) 1. sz. 197.

⁴⁴¹ Bernhard Pauludanus album amicorum, KB 133/N63, fol. 351. Vö. *Gömöri Gy.*: Bethlen Péter körutazásának nyomai i. m. 22.

Velencébe.⁴⁴² Kereskedőként – és ügynökként – fényes karriert épített és nagy hírnevet szerzett magának az évek során, így nem csoda, hogy Bethlen Gábor is felfigyelt rá, és nem egyszer igénybe vette szolgálatait. Karrierje épp a vizsgált peregrináció ideje alatt érte el csúcspontját, mikor korának legnagyobb műkincsgyűjteményét, a Gonzaga-örökséget (90 festményt és 200 szobrot) sikerült eladnia I. Károly angol királynak.⁴⁴³

Sikerei titka kiváló összeköttetéseiben rejlett. Az Itáliába emigrált Dél-Németalföldről érkezett kereskedőnek ugyanis ottmaradt családtagjai révén voltak kapcsolatai Amszterdammal, ami az itáliai városok hanyatlásával párhuzamosan az új kereskedelmi központ lett. Velence számára így nagyon fontossá váltak azon kereskedők, akik amszterdami kapcsolatokkal rendelkeztek.⁴⁴⁴

Mint azt már a bevezetőben is említettem, az ügynökök egyik legfontosabb ismérvei közé tartozik, hogy felépítsenek és fenntartsanak egy hálózatot. Ennek megvalósítása Nijsnek kapcsolatai révén nem okozott nehézséget, hiszen tulajdonképpen a világkereskedelem két legfontosabb központját összekapcsoló hálózatot sikerült létrehoznia. Mivel Bethlen emberei között még nem voltak olyanok, akik képesek lennének rá, hogy egy ilyen teljes hálózatot kiépítsenek a nyugat-európai országokban, ezért egész egyszerűen más – már kiépített – hálózatokat használt fel céljai elérésére, így például a Daniel Nijs által már létrehozott és fenntartott hálózatot.

Ezt nemcsak kereskedelmi célokra használta, hanem arra is, hogy politikailag kényes információkat közvetítsen velencei politikusoknak és külföldi követeknek. Velencében ugyanis a fentiekben már említett szigorú korlátozások miatt külföldi követek nem tarthattak fenn direkt kapcsolatot velencei államférfiakkal, ezért az információt csak titkos csatornákon át lehetett eljuttatni rendeltetési helyére. Ő egyike volt az ilyen nem hivatalosan működő közvetítőknél (például Paolo Scarpi és a velencei angol követ Sir Dudley Carleton között). Ebben a tevékenységében református vallása is nagyban segítette. Velencében ugyanis tilos volt protestáns istentiszteleteket tartani. Mindössze négy házban engedélyezték ezeket, ezek közül az egyik Daniel Nijs háza volt. Kiváló nemzetközi kapcsolati miatt élvezett bizonyos előjogokat, például ezt. Az istentiszteletek pedig remek alkalmat nyújtottak a protestáns országokból érkezett követek találkozására. Nem csoda, hogy a Velencében járt Bethlen Péter és kísérete is tiszteletét tette nála. Háza más miatt is nevezetességnek számított. „Múzeumként” is funkcionált, ugyanis az egyik legszebb raritásgyűjteményt tudhatta

⁴⁴² *van Gelder, Maartje*: Acquiring Artistic Expertise: The Agent Daniel Nijs and His Contacts with Artists in Venice. In: *Double Agents* i. m. 113.

⁴⁴³ Uo. 112.

⁴⁴⁴ Uo. 114.

magáénak, ami odavonzotta a műtárgyak iránt érdeklődő külföldi követeket is. Különösen egy ritka műgyűjteményt tartalmazó szekrény került az érdeklődés középpontjába, melyet számos levelezésben szinte kivétel nélkül kiemelnek a Nijshoz látogatók. Így például Constantijn Huygens is, aki 1620. július eleji látogatása során csodálattal nyilatkozik erről az elefántcsont szekrényről, ami ritka miniatúrákkal, medálokkal, egy különleges kagylóhéjakból álló gyűjteménnyel és egyéb ritkaságokkal van tele.⁴⁴⁵ Ezért tartom némileg különösnek, hogy a Bethlen Pétert kísérők ugyan rengeteg helyen megemlékeznek arról, hogy meglátogatták a velencei kereskedőt és pénzt is vettek fel nála, viszont még a raritások iránt fogékony Cseffei vagy Pálóczi sem tesz említést sem Nijsh műgyűjteményéről, sem arról a bizonyos szekrényről.

Informátorként való felhasználásának azonban megvoltak a maga veszélyei, melyekkel feltehetően Bethlen Gábor is tisztában volt. Minden kora újkori ügynök természeténél fogva kettős ügynök is volt. Vagyis egyszerre nem csak egy patrónust szolgáltak ki. Nijsszel is ez volt a helyzet. Számos európai uralkodóval kötött üzletet és szállított nekik híreket.⁴⁴⁶ Valószínűleg így került kapcsolatba az ekkor a nemzetközi érdeklődés középpontjába került erdélyi fejedelemmel is. A kutatás idáig – még a Nijst kutató külföldi történészek is – vajmi keveset tudtak Bethlenhez fűződő kapcsolatairól. Pedig érdekes, teljesen új aspektusait mutatják be mind Nijsh szerepének, mind Bethlen külkapcsolatai sokszínűségének. Mikor a peregrináció Velencébe érkezett, elfogyott minden pénzük, így a fejedelem utasítására ügynökétől, Daniel Nijstől vettek fel pénzt. Így Nijsh egy máig, a külföldi kutatás számára is ismertetlen bankár, pénzkölcsönző funkciójára is fény derül. A levelek utalásaiból kiderül, hogy ez bevett gyakorlat volt. Sokszor küldte el patronált diákjait hozzá, ha Itáliában jártak és pénzsűkében voltak, vagy éppen levelet küldött általuk és közvetítőre volt szüksége.⁴⁴⁷

Hogyan működött ez a pénzkölcsönzés? Milyen anyagi ellenszolgáltatást vagy fedezetet ajánlott cserébe Bethlen? Miért érte meg a diákoknak kisebb-nagyobb költségekre való pénz kölcsönzése ekkora a Gonzaga-eladással karrierje csúcsára ért kereskedőnek? Ez a fajta bankártevékenység bevett volt a korszakban. Ekkorra Bethlen is a külföldi pénzügyeit már átutalásokkal – úgynevezett *carta biancákkal* – intézte. Diákjai ösztöndíját és költségeit

⁴⁴⁵ *van Gelder, M.*: i. m. 116.

⁴⁴⁶ Összeköttetésben állt vele és közvetítőként használta fel például Paulo Sarpi, aki Velence és a pápa konfliktusa ideje alatt tárgyalásokat folytatott protestáns követekkel, mert be akarta kapcsolni Velencét egy esetleges Habsburg- és pápaellenes protestáns szövetségbe. Úgy említi Nijst az angol nagykövettel folytatott levelezésében, mint „közös barátunkat”, akin keresztül a kapcsolatot tartották. *van Gelder, M.*: i. m. 115.

⁴⁴⁷ Pálóczi és Krauss György is kitér erre a pénzkölcsönző funkcióra. Ez utóbbi egy itáliai utazása során hasonló helyzetben szintén igénybe vette az említett Daniel Nijsh szolgáltatásait. L. Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 231., 236.; *Krauss Gy.*: Erdélyi krónika i. m. 192-193.; *Kovács K. A.*: Egy peregrinációs körút tanulságai i. m. 77.

is ilyen módon, velencei és hollandiai kereskedelmi ügynökei útján biztosította.⁴⁴⁸ Az utazók számára egyébként is veszélyes lett volna ennyi pénz maguknál tartani. Így viszont egy tanúsítvány vagy levél átadása fejében a helyszínen megkaphatták a megfelelő összeget, – ahogy arról Bethlen levele is beszámol Pálóczi Horvát János esetében.⁴⁴⁹

Hogy jobban átlássuk Bethlen és a németalföldi származású velencei ügynök közös pénzügyi érdekeken alapuló kapcsolatát, érdemes áttekinteni Bethlen gazdasági-kereskedelmi koncepcióját. Jövedelmei nagy részét – amiből többek közt Bethlen Péter gazdag útjának reprezentációs költségeit is fedezte – az általa kisajátított kereskedelmi monopóliumokból nyerte, mint a só-, méz-, szarvasmarha-, réz-, viasz- és higanykereskedelem. Ezen árucikkek értékesítéséhez pedig kihasználta Velence szerepét az európai közvetítő kereskedelemben. Így nagy hangsúlyt fektetett a várossal való kereskedelmi kapcsolataira, amelyben kulcsszerepet töltött be a németalföldi származású kereskedő. 1621 és 1629 között hatszor küldött követeket tárgyalni a Signoriához, és bár nem érte el kívánt politikai céljait, de minden alkalommal megerősítette a két ország közti kereskedelmi együttműködést. Az 1621-es tárgyalásokra küldött szavojai származású ügynöke Lorenzo Agazza levele is megerősíti ezt: „Ő felségének [Bethlennek], hogy alkalma van a hatalmas velencei köztársasággal is szoros szövetségi viszonyba lépni. [...] Ő felsége hajlandó továbbá viaszt, rezet, higanyt, szarvasmarhát, juhokat és egyéb terményeket szállítani a velencei köztársaságnak.”⁴⁵⁰

A magyar áruk behozatalát Velencébe egy Velutello Marcantoni nevű kereskedelmi ügynök intézte, aki közvetlenül Bethlennel állt levelezési összeköttetésben, Daniel Nijs csak az ő közvetítője volt. Velutello velencei tanácsnak tett jelentéseiből kiderül, hogy évente 35 000 arany értékű (800 mázsa) higanyt szállítottak a Fejedelemségből Velencébe, ennek árán pedig selyem- és gyapjúszöveteket vásároltak.⁴⁵¹ A higany nélkülözhetetlen volt a nemesfémek (arany, ezüst) ércekből való kinyeréséhez, ezért keresett cikk volt az Erdélyben bányászott higanyérc. A Fejedelemségből Velencébe érkező higany pedig feltehetően Nijs közvetítő tevékenysége folytán jutott el Angliába. Talán éppen ez lehetett a kereskedő és Bethlen kapcsolatának fő mozgatórugója, és ebből eredhetett Nijs pénzkölcsönző funkciója a városba érkező peregrinusok számára. Bethlen ugyanis több mint valószínű, hogy nem kézpénzzel egyenlítette ki a számlát, hanem a jövedelmező higanykereskedelemből származó

⁴⁴⁸ R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor jelenléte i. m. 6.

⁴⁴⁹ Bethlen Gábor. Levelek. i. m. 235-236.

⁴⁵⁰ Óváry L.: i. m. 13-15., Lorenzo Agazza szerepét említi még Kármán G.: Külföldi diplomaták i. m. 169.

⁴⁵¹ Uo. 22-23.

haszonért cserébe megérte Nijsnek időközönként kisebb-nagyobb összegeket kölcsönözni a Bethlen által odaküldött diákoknak.⁴⁵²

Pénzkölcsönző funkciója mellett levél- és hírközvetítő szerepe fontosságáról tanúskodik Alvisse Contarini, velencei követ megjegyzése is, mikor Londonban találkozott a peregrinációval: „Gábor unokaöccse megkért, hogy továbbítsam az itt mellékelt levelet Velencébe, ahonnan Daniel Nys továbbküldi Erdélybe”.⁴⁵³ De a fejedelem hozzáfordul közvetítésért, mikor zenészeket és lovászokat kell szerezni. Ez a Pálóczi Horvát Jánosnak írt sorokból derül ki: „Igen fő muzsikusokat és cavalculatorot (lovázmestert) ha találtok Velencében, vigyetek onnét, iktassátok be; Dániel uram által Velencébe bocsátjuk emberünket, aki szeptemberben, októberben ott várakoznék reátok, és ha isten odavezérel, minekünk minden addig való járástoknak seriessét historice⁴⁵⁴ megírhasátok és küldhessétek.”⁴⁵⁵

⁴⁵² Bethlen Gábor és Daniel Nijs kapcsolatában a higany-kereskedelemre mint összekötő kapocsra Kiss Erika hívta fel a figyelmet, illetve arra, hogy ez összefüggésben lehet a kereskedő diákoknak való pénzkölcsönző funkciójával. Arra, hogy Angliába adta el a higanyt, bizonyítékkul szolgál a Gonzaga-örökség eladásával kapcsolatos anekdota. Az első szállítmányban lévő festmények közül néhány tönkrement, mert valaki higanyt szállított melléjük, ami kiömlött. *Kiss Erika*: „...derekas Inuentalsnak Regestruma” – Bethlen Gábor kincstára és kincsei. In: Bethlen Erdélye i. m. 655.

⁴⁵³ Contarini 1628. március 15-én kelt levele, State Papers 1916, 20.

⁴⁵⁴ figyelemre méltó részletességgel

⁴⁵⁵ Gyulafehérvár, 1628. március 7. Bethlen Péter kíséretéhez – a peregrinációról, *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. i. m. 379.

IV. A második esettanulmány: a peregrinushálózat működése, Pataki István, egy erdélyi teológushallgató körútja

1. Az utazás kulisszái, történelmi háttere

Ahogy az előző *Kavelierstour* történelmi háttere némiképp más megvilágításba helyezte az utazás résztvevőinek szerepét, úgy igaz ez az alábbiakban bemutatásra kerülő peregrinációra is. Ezért érdemes a kor politikai és kulturális hátterét kicsit alaposabban áttekinteni, hiszen az 1670-es évek zavaros eseményei, szemléletbeli változásai – mind európai, mind erdélyi viszonylatban – nem kis mértékben befolyásolják a peregrinusok és az általuk egyre jobban kiépülő (kommunikációs) hálózat funkciójának alakulását. Először a Hollandiában lezajló eseményeket járom körül, majd az erdélyi állapotokat tekintem át.

1.1. Hollandia helyzete és az angol–holland háborúk

Az 1670-es évtized mélypontot jelent a peregrináció történetében. Ugrásszerűen csökkent a holland egyetemre érkező erdélyi diákok száma. A szakirodalom ezt a visszaesést általában a hazai protestánsok vallásüldözésének tulajdonítja. A hazánkban csak „gyászévtizedként” emlegetett időszak elnevezése is magáért beszél. Kevesen tesznek említést arról, hogy ez az évtized a holland történelemben is vészterhes volt. A franciákkal folytatott háború közvetlenül érintette az olyan egyetemi városokat is, mint Utrecht.

Az 1648-as vesztfáliai (münsteri) béke után az utrechti unióból kifejlődő Egyesült Tartományok formálisan is a spanyoloktól független köztársasággá vált,⁴⁵⁶ szuverén államnak ismerték el. Meghatározó jellemzői voltak: a protestáns jelleg, a városi autonómia és a tartományi-rendi önállóság. A kora újkori országok külpolitikai orientációjában a vesztfáliai béke előtt az államközi kapcsolatok konfesszionálizálódtak, vagyis a külpolitikára döntő hatással volt a vallás és politika összefonódása. A 17. század közepétől viszont a hatalmi érdekek háttérbe szorították a felekezeti hovatartozást. Mindez a folyamat a Holland Köztársaságban a tartományi rendek túlzott önállósága miatt nem zajlott le.⁴⁵⁷ Felemelkedését és külpolitikai stabilitását az európai nagyhatalmi politika pillanatnyi állásának

⁴⁵⁶ *Kossmann-Putto, J. A.–Kossmann, E. H.*: History of the Northern and Southern Netherlands. Rekkem, Flemish-Netherlands Foundations (Stichting Ons Erfdeel vzw), 1987. 30.; *Borus György*: Az angol-holland háború valódi okai. *Aetas* 26. (2011) 2. sz. 121.

⁴⁵⁷ Ez a vonás valamennyire Erdélyre is jellemző, ahol a nemesek – különösen a század második felében – erős hatalmi súlyt képviselnek.

köszönhette.⁴⁵⁸ Míg a többi ország erőt gyűjtött, vagy a területükön zajló polgárháborúval voltak elfoglalva, Hollandia ezalatt valódi vetélytársak híján szédítően gyors gazdasági fejlődést produkált, és vezető európai hatalommá emelkedett. Ebben kedvező földrajzi fekvése is segítette, hiszen az Atlanti-óceán, a Balti-tenger és az Északi-tenger fontosabb kereskedelmi útvonalainak találkozásánál feküdt. Főleg a közvetítő kereskedelem előnyeit használta ki.⁴⁵⁹ Hozzá kell tennünk, hogy a vesztfáliai béke nem a háborúskodás végét, csupán hangsúlyeltolódást eredményezett a nemzetközi viszonyokban.⁴⁶⁰

Az 1650-es év fordulópont volt a rövid ideje fennálló állam történetében. II. Orániai Vilmos helytartó (*Stadtholder*) halálával először fordult elő, hogy az ország vezető nélkül maradt. (Fia, III. Orániai Vilmos egy héttel apja halála után született.) Az elkövetkezendő 1672-ig tartó időszakban nem töltötték be a helytartói tisztséget. A hatalmi vákumot a középosztályból származó, Orániai-házzal szemben álló Johan de Witt használta ki, aki a *raadpensionaris*⁴⁶¹ tisztséget viselve átvette az ország irányítását.⁴⁶² Személyével megerősödött a tartományi különállás és előtérbe került a kereskedelem érdekeinek védelme, ami főként legnagyobb támogatója, Holland tartomány (és Amszterdam) érdekeit szolgálta. Talán az anyagi haszonszerzést szem előtt tartó kereskedőréteg megerősödésének is köszönhető a Köztársaság nagymértékű kulturális és vallási toleranciája, ami a korszakra jellemző. Az 1650-60-as években a tartományok viszonylag önálló és semlegességre törekvő külpolitikát folytattak. Fő céljuk a nagy kereskedelmi társaságok érdekeinek védelme volt az angol konkurenciával szemben, illetve a balti-tengeri szabad hajózás elleni svéd fenyegetés elhárítása.⁴⁶³ A következő évtizedekben két dolog megóvásáért folytattak háborút: a területi integritás, amit főleg Franciaország; és a szabad kereskedelem, amit Anglia fenyegetett.⁴⁶⁴

Az Angliában ekkor uralomra került csonka parlament üdvözölte a holland fordulatot, és követek révén felajánlotta egy unió lehetőségét, ami részben az Orániai-ház elleni ellenszenvüknek is volt köszönhető. A Köztársaság azonban – ahol még mindig erős volt az

⁴⁵⁸ Pósan László: Egy kis ország a nagyhatalmi küzdőterén: Hollandia külpolitikája a 17. század második felében. In: Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk. Bitskey István–Pusztai Gábor, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2008. 13-15.

⁴⁵⁹ Borus Gy.: i. m. 121.

⁴⁶⁰ Kossmann-Putto, J. A.–Kossmann, E. H.: i. m. 30.

⁴⁶¹ A *raadpensionaris* a tartományi ügyészi poszt utódja. Vö. Prak, Maarten: Hollandia aranykora. Osiris, Bp., 2004. 48. Először Holland tartomány döntött úgy, hogy 1651-ben nem helytartóra bízta ügyeinek intéését, hanem *raadpensionaris*ra és igyekezett a többi tartományt is rávenni erre. Ez a lépés megszilárdította Holland vezető szerepét, mivel helytartó hiányában, aki összehangolná a tartományi érdekeket, a többi tartomány nem tudta felvenni a versenyt Hollanddal. Pósan L.: i. m. 17.

⁴⁶² Borus Gy.: i. m. 121.

⁴⁶³ Kossmann-Putto, J. A.–Kossmann, E. H.: i. m. 31.

⁴⁶⁴ Prak, M.: i. m. 48.

Orániai-ház támogatottsága – visszautasította az ajánlatot.⁴⁶⁵ Anglia 1651-ben kiadta a hajózási törvényt (*Navigation Act*), amelynek célja, hogy támogassa az angol kereskedelmet a konkurenciát jelentő holland közvetítő kereskedelem tilalma révén. Vagyis politikai eszközökkel igyekeztek visszaszorítani a hollandok gazdasági térnyerését.⁴⁶⁶ A törvény vált az első angol–holland háború (1652-1654) hivatalos *casus bellijévé*, amely az Orániai-ház visszaszorítását volt hivatott biztosítani. Cromwell kormányzata (okkal) tartott attól, hogy az Orániai-ház és a Stuartok rokonsága révén Hollandiából mehet végbe az angol monarchia restaurációja. A háború az Orániai-ház híveinek megerősödéséhez vezetett növelve azok táborát, akik a helytartói intézmény visszaállítását követelték. Mivel a hajózási törvény hosszú távon az angol gazdaságot is károsította, Cromwell beleegyezett, hogy a békébe belefoglalja a törvény eltörlését. Egy titkos záradékban viszont feltételül szabta, hogy cserébe nem helyezik vissza vezető pozícióba a hollandok az Orániai-házat.⁴⁶⁷

A háború lezárása lehetővé tette az angolok és franciák kereskedelmi és politikai szövetségkötését, amitől De Witt a legjobban tartott. Az angoloknak átengedték Dunkerque-t, cserébe szemet hunytak afelett, hogy a franciák a spanyoloktól elfoglalták Flandria nagy részét. Így Franciaország a Köztársaság közvetlen szomszédságába került. Az Egyesült Tartományok kénytelenek voltak 1662-ben barátsági szerződést kötni a franciákkal, ami nem gátolta meg a francia kalózkodást abban, hogy rendszeresen kifosszák a holland kereskedőhajókat. Mikor De Ruyter admirális katonai ellenlépéseket tett, elmérgesedett a holland–francia viszony.⁴⁶⁸

Angliában Cromwell halála után visszaállították a monarchiát és II. Károlyt ültették a trónra, aki 1660-ban újabb hajózási törvényt szavaztatott meg a parlamenttel, amiért cserébe a hollandok semmissé nyilvánították a békeszerződés azon pontját, mely kizárta az Orániai-házat a hatalomból. A viszony megromlásához hozzájárult a két ország kereskedő társaságainak rivalizálása a cukor- és rabszolga-kereskedelemért.⁴⁶⁹

Az újabb háborút 1664-ben provokálták ki az angolok Hollandia nyugat-afrikai erődjei és Új-Amszterdam elfoglalásával. De Ruytert a Földközi-tengerre vezényelték, ahol sorra foglalta el az angol kereskedelmi támaszpontokat. Anglia válaszul embargó alá helyezte a kikötőiben horgonyzó holland hajókat. Kitört a második angol-holland háború (1665-1666), melyben az erőviszonyok szintén kiegyenlítettek voltak. Mindazonáltal a holland flottának De

⁴⁶⁵ Borus Gy.: i. m. 122.

⁴⁶⁶ Pósnán L.: i. m. 17.

⁴⁶⁷ Uo. 19-20.; Prak, M.: i. m. 49.

⁴⁶⁸ Pósnán L.: i. m. 21.; Prak, M.: i. m. 50.

⁴⁶⁹ Pósnán L.: i. m. 22-23.

Ruyter vezetésével sikerült néhány győzelmet aratnia. Betörték a Temze torkolatába, és a kikötőben semmisítették meg az angol csatahajókat. A háborúnak végül az vetett véget, hogy Franciaország 1667-ben megtámadta Spanyol-Németalföldet. A francia expanzió mindkét felet aggodalommal töltötte. Amszterdam attól tartott, hogy a franciák feltámaszthatják Antwerpent, a régi riválist, így megkötötték a bredai békét,⁴⁷⁰ a Köztársaságban pedig az ún. Örökös Ediktumban – a gazdag kereskedőrétegek nyomására – eltörölték a helytartói tisztséget, mivel nem akarták, hogy az állam irányítása és a főparancsnoki hatalom ismét egy kézben koncentrálódjon.⁴⁷¹

1668-ban szövetséget kötött az Egyesült Tartományok, Anglia és Svédország, majd együttes erővel fordultak a franciák ellen. Franciaország érezte magán a nyomást, ezért gyorsan békét kötött Spanyolországgal, bár a szövetség ingatag lábakon állt: Svédország túl távol volt, Anglia és Hollandia a korábbi ellentétek miatt nem bíztak meg egymásban.

A franciák továbbra sem mondtak le a Németalfölddel kapcsolatos területszerzési ambícióikról, inkább Anglia felé közelítettek. A támadás előkészítésére 1670 júniusában megkötötték a doveri egyezményt a holland hajózási és kereskedelmi egyeduralom megtörése érdekében. (Ennek része volt egy az angol királynak folyósítandó francia pénzsegély, amire nagy szüksége volt az előző két háború során eladósodott koronának.) A szárazföldi hadműveleteket Franciaország, a tengerieket Anglia bonyolította.⁴⁷²

A francia csapatok 1670-ben megszállták Lotharingiát, amivel folyosót nyitottak a még spanyol kézen fekvő flandriai területek felé. 1672 júniusára már a Rajna-menti holland erődöket ostromolták egyre közelebb kerülve a holland határhoz.⁴⁷³ A gyakorlott francia csapatok három-négyszeres túlerőben voltak a parasztokból verbuvált holland seregekkel szemben.⁴⁷⁴ De Ruyter ez alatt Norfolknál megverte az angol-francia hajóhadat, de sikerei nem voltak elegendők a holland győzelemhez. Általánosan elfogadott nézet, hogy az Egyesült Tartományokat az a holland történelem során gyakran alkalmazott módszer mentette meg, hogy átvágták a gátakat, és határterületeiket elárasztották vízzel.⁴⁷⁵ Az Ijssel vonalának feladása után a sereg az úgynevezett vízvédvonal („*waterlinie*”) mögé húzódott vissza, ami a Holland és Utrecht tartomány között kialakított területen feküdt. Az, hogy a franciák ilyen közel jutottak, szemmel láthatóan meglepte a hollandokat, ezért Utrecht kiürítése is igen kaotikusra sikerült. A város lakossága ugyanis saját serege előtt sem volt hajlandó megnyitni

⁴⁷⁰ Uo. 24.

⁴⁷¹ *Prak, M.*: i. m. 51.

⁴⁷² *Borus Gy.*: i. m. 127.

⁴⁷³ *Pósán L.*: i. m. 25-26.

⁴⁷⁴ *Prak, M.*: i. m. 52.

⁴⁷⁵ *Borus Gy.*: i. m. 128.

kapuit,⁴⁷⁶ és június 27-én a franciák gyakorlatilag ellenállás nélkül foglalták el a várost. Való igaz, hogy ezzel időlegesen elvágták a franciák útját, a vízvédvonal viszont a száraz nyár miatt csak lassan telt meg vízzel. A francia seregek olyan gyorsan nyomultak előre, hogy ez nehézségeket okozott a hadsereg élelem-ellátásában, XIV. Lajos pedig túlságosan elbízta magát a gyors sikereken felbuzdulva.⁴⁷⁷

A háború végül mégis a franciák vereségét hozta. Egyik oka, hogy az 1672. augusztus 20-án kitört hágai felkelés helytartóvá emelte III. Vilmost, aki azonnal kézbe vette a szárazföldi csapatok irányítását és a védelem megszervezését. 1674-ben a holland tartományi gyűlés örökletesnek nyilvánította a helytartói tisztséget, ezzel megszilárdította az Orániai-ház pozícióját a helytartói székben. Vilmos óriási kölcsönöket vett fel a hadi kiadások fedezésére és a hadsereg fejlesztésére. A másik ok, hogy az angol parlamentet aggodalommal töltötték el a holland flottától elszenvedett vereségek, és a franciák sikeres szárazföldi előrenyomulása, ezért úgy döntött, 1674-ben befejezi a háborút.⁴⁷⁸ Hollandiának 1672 óta számos szövetségest (az osztrák Habsburgokat, Spanyolországot, Lotharingiát, később Dániát és Brandenburgot) sikerült maga mellé állítani. Franciaország így kénytelen volt 1678-ban Nijmegenben békét kötni.⁴⁷⁹ A háború befejezése ellenére a század végéig folytatódott az ellenségeskedés.

A zűrzavaros külpolitika, állandó hadakozások és politikai csatározások ellenére, hogy sikerült virágzó és zavartalan kulturális légkört teremteni a Köztársaságban, ami magához vonzotta Európa legjelesebb tudósait, diákjait? Az 1650-es évek békés időszaka elősegítette, a holland városokban megerősödő, kereskedelemről meggazdagodó réteg uralmát, akik nyugalmat és prosperitást tudtak biztosítani az országnak. A folytonos háborúk is jórészt a tengereken zajlottak és – az 1672-es események kivételével – rendre elkerülték a városokat. A jólét pezsgő kulturális, művészetekre és tudományok művelésére alkalmas légkört volt képes biztosítani. Ehhez járult hozzá a különböző vallási irányzatok iránti tolerancia, ami garantálta, hogy a környező országokból háborúk vagy vallásüldözések miatt menekülők nyugodt otthonra találjanak. Például a külföldi tudósok is, akiket főleg az egyetemi központok fogadtak be. Ezek az erdélyi peregrinusok előtt is nyitva álltak, akik a háborúk ellenére is töretlenül látogatták őket.

A Holland Köztársaság és az Erdélyi Fejedelemség 17. századi történelmében számos közös vonás fedezhető fel. Mindkét államnak fontos volt az önálló külpolitika megőrzése,

⁴⁷⁶ Mikor Orániai Vilmos csapataival megérkezett a város védelmére, Utrecht város elöljárói nem voltak hajlandóak beengedni, mert attól féltek, hogy a védelmi zóna kialakításához le kéne rombolni a külvárosi részeket. *J. R. Jones: The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century.* Routledge, New York, 2013. 70.

⁴⁷⁷ *Prak, M.:* i. m. 53.

⁴⁷⁸ *Pósán L.:* i. m. 26.

⁴⁷⁹ Uo. 27.

mely szuverenitásuk zálogát jelentette. Erre csak korlátozott eszközök álltak rendelkezésükre a nagyhatalmak miatti szorongatottság, kis ország voltuk, illetve a külpolitika erős felekezeti és rendi irányítása miatt, mely tényezők erősen behatárolták lehetőségeiket. Ily módon mindig csak az aktuális nemzetközi helyzet folyamatos figyelemmel kísérésével, és az adódó lehetőségek gyors kihasználásával sikerült a században túlélésüket és virágzásukat biztosítani. Ez teremtette meg mindkettőjük számára a küzdelmekkel teli külpolitikai helyzet ellenére is a viszonylag nyugodt belpolitikai légkört, mely mindkét országnál a kultúra és művelődés fejlődését hozta magával. Közös pontjuk volt a vallási tolerancia, noha ebben más-más indokok játszottak közre. A Köztársaságot inkább kereskedelmi tevékenysége miatti döntő politikai túlsúlyra szert tett Holland tartomány befolyása tette engedékennyé a különböző vallási irányzatokkal szemben. A tartomány vezetése a követendő politikai irányvonalat nem annyira a vallásnak, mint inkább a profitnak és a kereskedelem sikerének rendelte alá.⁴⁸⁰

Ez az atmoszféra teremtette meg a kedvező feltételeket, hogy a két ország főleg – a peregrináció közvetítő eszköze révén – szoros együttműködést alakíthasson ki, és a 17. század folyamán a háborúk és egyéb csapások dacára is, töretlenül fenntartsa a kapcsolatokat.

1.2. Az erdélyi állapotok

Az 1660-as évektől kezdődő időszak eseményei, a korábbi „aranykorhoz” képest, sokként érték Erdély lakosságát. Az erős fejedelmi hatalom megingott, a fejedelmjelöltek sorozatban váltották egymást, miközben a török, tatár és Habsburg csapatok folyamatos dúlásai lassanként kivéreztték Erdélyt. Szimbolikus jelentőséggel bírt Várad feldúlása. A pusztítás az iskolákat sem kerülte el: a váradi diákság elmenekült, a háború és pestis mind a tanárokat, mind a diákokat megtizedelte.⁴⁸¹

1.2.1. Apafi, az ellenmondásos fejedelem

Ezekben a vészterhes időkben emelkedett a fejedelmi székbe szinte az ismeretlenség homályából Apafi Mihály, Erdély történetének egyik legellentmondásosabb és talán legfélreértettebb alakja. A korabeli metszetek szikár alkatú, kiugróan magas homlokú, komor embernek ábrázolják.⁴⁸² A források és a történelmi vélemények szinte egybehangzóan elmélkedő, intellektuális, filozofikus alkatú, ámde döntésképtelen, befolyásolható, nem uralkodásra teremt embernek állítják be. Olyannak, aki több érdeklődést mutatott a teológiai,

⁴⁸⁰ *Prak, M.*: i. m. 202-203.

⁴⁸¹ *Horn Ildikó*: Apafi Mihály művelődéspolitikája. *Élet és Tudomány* 42. (1987) 22. sz. 685.

⁴⁸² *R. Várkonyi Ágnes*: Akinek adója maradt Európa – Apafi Mihályról. *Hitel* 3. (1990) 16. sz. 26-29.

filozófiai olvasmányai és szeretett órái, mint az erdélyi politika ügyei iránt.⁴⁸³ Az is gyakran vádként szerepel ellene, hogy erősen befolyásolták a környezetében megerősödő, egymással marakodó főurak, elsősorban Teleki Mihály, illetve erősakarátú felesége, Bornemissza Anna.⁴⁸⁴ Ezt megerősíteni látszik, hogy a fejedelmi udvarban megforduló francia követeknek is ez volt a benyomásuk Apafiról.⁴⁸⁵ Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a források, bár őszinték, szubjektív – azaz a posztmodern történetírás szemléletmódja szerint szükségképpen torz – nézőpontot tükröznek, és talán nem is az uralkodó felfogást. Vagyis ezek az egymás mellett élő narratívák nem fedik le a tényleges, megtörtént valóságot, csak árnyalják egymás nézőpontját.⁴⁸⁶

Először talán Várkonyi Ágnes igyekezett rehabilitálni a fejedelmet.⁴⁸⁷ Ahhoz, hogy megítélhessük jelentőségét a németalföldi–erdélyi kapcsolatok építése és az elődei által létrehozott hálózat fejlesztése terén, érdemes röviden megvizsgálni alakját. Igazat adunk a kortárs források elmarasztaló értékítéletének vele kapcsolatban vagy eredményei alapján revideálni tudjuk alakját és történelmi jelentőségét? Ügyes, megfontolt, Bethlen Gábor nyomdokain járó diplomata volt vagy tehetetlen, halogató, cselekedni nem képes bábú a főurak kezében?

Már az is sokat elmond személyéről, ha megvizsgáljuk hatalomra kerülésének körülményeit. II. Rákóczi György bukása után Kemény János volt a legesélyesebb a fejedelmi trónra. Az erdélyi főurak: Bethlen János, Bánffy Dénes, Haller Gábor és a fiatal, ambiciózus Teleki Mihály is mögé sorakoztak fel. A Porta viszont nem támogatta fejedelemmé választását. Veszttét nemcsak szűkös anyagi bázisa, korszerűtlen, gyakorlatlan hadserege, de

⁴⁸³ Erdély története II. i. m. 791.; *R. Várkonyi Á.*: Akinek adósa maradt Európa i. m. 26.

⁴⁸⁴ Ezért a negatív megítélést különösen egy kortárs történetíró, Cserei Mihály a felelős. Így ír az öreg fejedelem Telekihez és a főurakhoz fűződő viszonyáról: „de Teleki Mihály [...], akitől már utoljára annyira félt, hogy ha valaki más beszélt is a fejedelemmel, mind vigyáztata, ha nem jö-e Teleki Mihály [...]. Nem volt semmi gondja [Apafinak] az ország dolgaira, ha valami dolgot occurált is, csak azt mondta: »lássák az urak ökegyelmek, amint Teleki uramnak tetszik.« [...] Az urak, valamire akarták, rávették, nem is mene soha egy fejedelem alatt is annyi sok istentelenség véghez Erdélyben, mint az ő idejében, s ám el is vesztek az országot az ő lágysága miatt.” *Cserei Mihály*: Erdély históriája [1661-1711]. Kiad. Bánkúti Imre. Bp., 1983. (Bibliotheca Historica.) 220-221. Vö. *Csorba Dávid*: Apafi fejedelem mecenatúrája. Debreceni Szemle 14. (2006) 2. sz. 193.

⁴⁸⁵ A francia követek bizalmas jelentéseikben igen szókimondóan fejezik ki véleményüket az erdélyi politikai élet fontosabb szereplőiről, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ők is elfogultak. A vélemények forrásai az Erdélybe küldött francia követek és a segédhadak francia tisztjei. Az a benyomásuk Apafiról, hogy a magyar korona megszerzésére vágyik. Telekit Forbin-Jansons francia diplomata ambiciózusnak és becsvágyónak látja, olyannyira, aki még a magyar trónnal is kacérkodik. Illetve a magyar főurak magatartása és Teleki pökhendi viselkedése is azt sugallja, hogy teljes mértékben befolyása alatt tartja a fejedelmet. *Héjjas Eszter*: Apafi udvara francia szemmel. In: Régi és új peregrináció i. m. 1026-1027.

⁴⁸⁶ *Csorba D.*: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 203.

⁴⁸⁷ Vö. *R. Várkonyi Á.*: Akinek adósa maradt Európa i. m.; Erdély története II. i. m.; *Csorba D.*: i. m.

legalább annyira a Habsburg és török diplomáciával szemben tájékozatlan apparátusa okozta.⁴⁸⁸

A Porta végül – szokásához híven – egy kevésbé ismert családból származó, fiatal erdélyi nemest, Apafi Mihályt emelte a fejedelmi székbe 1661-ben arra számítva, hogy engedelmes eszköz lesz a kezükben. Első látásra uralma nem tűnt hosszú életűnek tekintve Konstantinápoly folyton változó álláspontját a fejedelmek támogatása terén. Hatalmának nem volt megfelelő társadalmi bázisa, a rendek csak török nyomásra hajoltak meg előtte, a székelyek már fegyverkeztek ellene, míg a szászok óvatosan kivártak. Az sem könnyítette meg a dolgát, hogy az előző, levitézlett fejedelmeknek – akik egy Erdélyen belüli hatalmi válságot is előidéztek –, illetve a Habsburg–török agresszióknak köszönhetően országát csupán kis területszigetek alkották, hatalmát pedig mind a Habsburgok, mind a törökök folyamatos ellenfejedelem-állítási kísérletei ásták alá. Helyzete a kezdetektől fogva korántsem volt stabil, lehetőségei pedig rendkívül behatároltak voltak.⁴⁸⁹

Az, hogy Erdély oszmán védnökség alatt álló vazallus állam, kegyetlen realitás volt. Intő például szolgált, hogy 1657 és 1662 közt két fejedelem is, akik a Portának nyíltan ellenszegülve életüket veszítették, és a Fejedelemségre zúduló, fosztogató seregek óriási pusztítást idéztek elő. Ilyen helyzetben felelős politikusként Apafi is belátta, hogy Erdély nem bírna ki még egy katonai beavatkozást, így egyetlen esélye egy óvatos, tapogatózó politikai útkeresés volt. A kortársak és a történészek szemében, akik nem látták át behatárolt lehetőségeit, valószínűleg ez tűnhet gyengeségnek.

Huszonévesen maga is járt peregrináción. Látva a gyorsan átrendeződő erőviszonyokat ráébredt, hogy elődeihez képest más korszak követelményeihez kell alkalmazkodnia. Személyesen tanúja volt Kemény János tragédiájának, aki vesztét az okozta, hogy túlságosan megbízott a császár ígéreteiben. Ennek hatását saját bőrén is tapasztalhatta, kis híján négy évet töltött vasra verve a Krimben, tatár fogságban. Mindez a tapasztalat politikai előrelátásra ösztönözte.

Első lépésként ügyesen maga mellé állította a szászokat, lecsendesítette a székelyeket, és hozzálátott hatalmi szervezetének kiépítéséhez.⁴⁹⁰ A Bethlen Gábor-féle recept alkalmazásával diplomáciai lavírozásba kezdett: elküldte tárgyalni megbízottját a Habsburg udvarba, miközben hűségéről biztosította a szultánt. A királyságbeli főurak táborából támogatókat keresett. A korábban Kemény Jánost támogató erdélyi főurakat is megnyerte

⁴⁸⁸ Erdély története II. i. m. 790.

⁴⁸⁹ Uo. 791.

⁴⁹⁰ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 26.; Erdély története II. i. m. 791.

magának azzal, hogy államvezetésében előkelő helyet biztosított nekik. Bethlen Jánost kancellárrá, az akadémia műveltséggel rendelkező Haller Gábort pedig első tanácsossá emelte.⁴⁹¹

A külpolitikában nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy jelen legyen Európában, ezért felelevenítette az elődei által bejártatott francia, angol, holland és német fejedelemségekkel való összeköttetéseket. Az általa kedvelt Grotius elmélete alapján meggyőződése volt, hogy a kis országok fontos hatalmi tényezővé válhatnak az európai erőegyensúly szempontjából.⁴⁹² Különösen Erdély, ami geopolitikai helyzetéből adódóan, a nemzetközi viszonyok alakulásából kifolyólag, valamint a keresztény Európa határainak védelme szempontjából továbbra is kulcsszerepet kapott.⁴⁹³ A vesztfáliai béke után megváltozott viszonyoknak megfelelően változtat európai propagandájának hangján is. Panaszok helyett inkább arról tájékoztatja az európai közvéleményt, hogy nyitott az együttműködésre. Ebben segítségére lesznek a *Kavalierstourjaik* alatt az európai viszonyokról tájékozódott emberei.⁴⁹⁴

Köprülü Mehmed nagyvezír 1661-ben bekövetkezett halála miatt kialakult hatalmi vákumot is előnyére tudta fordítani. A Habsburgok természetesen azonnali szervezkedésbe kezdtek ellenfejedelem állításával (Kemény Simon személyében), ami a Porta figyelmét sem kerülte el.⁴⁹⁵ Így Apafi kihasználva a kínálkozó alkalmat, támogatásáról biztosítva a törököket megszilárdította erdélyi hatalmát, sőt szabad kezét és adókedvezményt is sikerült kialakítania.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Erdély továbbra is kényszerpályán mozgott a politika terén. Mikor a török császári kézen lévő várak (Görgény és Fogaras) bevételére indult, Apafinak kötelezően 8000 fegyveressel kellett csatlakoznia. A háttérben a Királyi Magyarország területén jó kapcsolatokkal rendelkező Haller Gábor titkos közbenjárásával próbálta rávenni a Habsburg felet, hogy amíg még jó alkupozícióban van, békés úton vonuljon ki, kedvező feltételekért cserébe.⁴⁹⁶ Mindeközben Teleki Mihály Habsburg segítséget igyekezett kicsikarni a török kiűzésére és a Kemény-párt híveit juttatta volna a hatalomba. Lipót – aki ekkoriban készült a német birodalmi gyűlésre – nem engedhette meg magának, hogy gyengeséget mutasson, ezért egy Montecuccoli által készített

⁴⁹¹ Uo. 792.

⁴⁹² R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 27-28.

⁴⁹³ Csorba D.: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 193.

⁴⁹⁴ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 27.

⁴⁹⁵ Erdély története II. i. m. 792.

⁴⁹⁶ Uo. 793.

röpiratban a várak elvesztéséért a Kemény-pártot okolta.⁴⁹⁷ Ezzel Apafi táborába kergette egyedüli erdélyi támogatóit, Teleki Mihályt, Bánffy Dénest és körét.⁴⁹⁸

Stabil pozíciója dacára Apafi nem bízta el magát. Tudta, hogy nem tartja szilárdan hatalma alatt Erdélyt. A portai tolmács, Panajot folyamatosan titokban tájékoztatta a császári rezidentet Apafi minden lépéséről. Eközben egyre inkább realitássá vált, hogy Európa egy átfogó, az Oszmán Birodalom elleni háborúra készül.⁴⁹⁹ 1663 őszén a Rajnai Szövetség már komoly diplomáciai és hadászati előkészületekről tárgyalt.⁵⁰⁰ Amennyiben ez bekövetkezett volna, úgy egyetlen esélye fejedelmi címének megtartására, ha meg tudja hódítani a Magyar Királyságot. A hatalmi pozícióba került Köprülü Ahmed nagyvezírnek – is nagyratörő ambíciói voltak: Kréta bevételét fontolgatta, hogy kézben tartsa a földközi-tengeri kereskedelem keleti felét. Ehhez Erdélyben nyugalomra volt szüksége.⁵⁰¹ Azt tervezte, hogy Apafit a Királyi Magyarország trónjára emeli. Apafi ugyanazzal a dilemmával szembesült, mint annak idején Bethlen Gábor; elfogadja-e a török által felkínált királyi címet? Tudta, hogy ez azzal járna, hogy a Királyság is a török uralma alá hajtja magát, ezért ő is Bethlenhez hasonló döntésre jutott. Bár zseniális módon oldotta meg a helyzetet, ám ez kifelé való megítélésének nem használt. Kénytelen volt a nagyvezír táborába vonulni, de ott – íródeákja, Rozsnyai Dávid beszámolója szerint – fejedelemhez nem illő módon viselkedett: gyengének és betegesnek tűnt, folyton panaszkodott a körülményekre, orvosokkal vette körül magát meggyőzve a nagyvezírt alkalmatlanságáról, aki kezdte megbánni, hogy Apafi mellett tette le a voksát. A szerencse is a fejedelem mellé szegődött. Köprülü elállt tervétől, ehhez bűnbakra volt szüksége, akit feltehetően Haller Gábor személyében talált meg, és 1663 novemberében lefejeztette árulás vádjával. Mindezt Haller magyarországi kapcsolataira hivatkozva különösebb ürügykeresés nélkül megtehetette.⁵⁰² Valószínűleg ez is nagyban hozzájárult Apafi negatív megítéléshez. A kortársak szemében – különösen a törökökében – nagy jelentősége volt annak, hogy egy ország vezetője egészséges, erős ember legyen, és annak is mutassa magát. Apafi viselkedése egy kívülálló szemszögéből gyengeségnek vagy diplomáciai

⁴⁹⁷ Uo. 794.

⁴⁹⁸ Uo. 795.

⁴⁹⁹ Uo. 796.

⁵⁰⁰ Uo. 798.

⁵⁰¹ Uo. 796.

⁵⁰² Uo. 799. Szabó András Péter ezt a verziót csupán Haller kivégzésének egyik lehetséges magyarázataként említi, melyet Bethlen János véleményére alapoz, amit Rhédey Ferenchez írt levelében fejt ki. 1663. december 8., Görgény. Bethlen János Rédey Ferencnek. MOL E 190, 31. cs. No. 7995. Hivatkozik rá: *Szabó A. P.*: i. m. 242. Emellett a kortársak között is számos elmélet létezett Haller Gábor félreállításának okáról. Rozsnyai Dávid arra hajlik, hogy Apafi akarta félreállítani bizonyos magyar főurak tanácsára, akik szerint Haller a fejedelmi trónra tört. Uo. 244.; *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. 60.

tiszteletlenségnek tűnhetett, nem pedig időhúzó taktikája részének.⁵⁰³ Ezt a törökkel szemben egyszer már bevált módszert a későbbiekben többször újra meg újra alkalmazta.

Mindazonáltal a Fejedelemség több önállósággal rendelkezett a külpolitika terén, mint a Habsburgoktól erősen függő Királyi Magyarország. Apafi külkapcsolatairól csak töredékes adataink vannak. Magát Bethlen Gábor utódjának tekintve fel akarta eleveníteni annak külkapcsolatait.⁵⁰⁴ A török hódoltatási terv kudarca után Apafi veszélyes, kettős játékba kezdett. Bízva egy – egyre valószínűbben Habsburg vezetéssel – küszöbön álló török alól felszabadító háborúban megpróbálta húzni az időt a Porta irányába. Közben igyekezett növelni tekintélyét a bécsi udvarnál és támogatásáról biztosítani a törökellenes koalíciót.⁵⁰⁵ Ez azért is ügyes húzás volt, mert így Lipót kénytelen volt fejedelemeként elismerni, hiszen másként nem lehetne a koalíció legális szövetségese. Persze közben Apafinak Köprülü Ahmed oldalán fegyverkezni kellett, de katonai tevékenysége nem nevezhető valódi segítségnyújtásnak.

Óvatosnak kellett lennie, mert tudomására jutott, hogy már titokban folytak a feje fölött a Habsburg–török tárgyalások. Teleki Mihályt bízta meg követének, akinek ragaszkodnia kellett Várad visszaadásához.⁵⁰⁶ Eközben kapcsolatot keresett XIV. Lajos, francia királlyal, aki az európai hatalmi viszonyok szempontjából mérlegelte Erdély helyzetét.⁵⁰⁷ A peregrinációján éppen Franciaországban tartózkodó Bethlen Miklósnak azért kellett hazasietnie, hogy titokban kézbesítsen egy levelet, amelyben XIV. Lajos támogatásáról biztosította a fejedelmet.⁵⁰⁸ A francia király a Fejedelemségnek fontos szerepet szánt kelet-európai politikájában, ezért 1664-től kezdve bécsi követei az erdélyi–Habsburg tárgyalások meggátolásán munkálkodtak.⁵⁰⁹

1664. augusztus 10-én azonban megkötötték a vasvári békét, amely nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Lipót ugyan elismerte Apafi fejedelemségét és kivezényelte az országból a császári csapatokat, de a töröknek adta át a területeket. Néhány vár mindkét oldalon gazdát cserélt, viszont Várad továbbra is török kézen maradt. Apafi legnagyobb

⁵⁰³ *Csorba D.*: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 194.

⁵⁰⁴ Erdély története II. i. m. 799.

⁵⁰⁵ Uo. 800.

⁵⁰⁶ Uo. 801.

⁵⁰⁷ Uo. 846.

⁵⁰⁸ „Nagy hadakozása lévén ekkor a töröknek Magyarországon a kereszténységgel, a francia király is adott nyolcezer válogatott hadat oda. Én erre nézve annál is inkább siettem haza, [...] engemet Turenne fejedelem, aki procurálta ennek a hadnak készítését és küldését, [...] abba a hadba tisztességes állapotra bészerezett volna. [...] Turenne kérdezé, hogy ha elhozhatnék-é Erdélybe a fejedelemnek egy levelet a királytól, de azzal sietni kellett, mert Erélynek és a fejedelemnek nagy javára való.” Bethlen Miklós önéletírása, i. m. 593-594. „Megadám titkon a fejedelemnek a király levelit, és mivelhogy franciául volt írva magammal is fordítottam meg.” Uo. 597.

⁵⁰⁹ Még azt is megpendítik, hogy nem ragaszkodnának Apafi fejedelemségéhez, helyette talán Rákóczi Ferencet támogatnák. Ezt Apafi csak gyors politikai akciójával lesz képes elhárítani. Erdély története II. i. m. 847-848.

csalódása, hogy a megegyezés hosszú időre a törökellenes nemzetközi összefogás szüneteltetését jelentette.⁵¹⁰ Ráadásul a török bosszúból ismét fosztogatásba kezdett Erdélyben, mindennek dacára sikerült megőriznie Erdély államiságát, így a fejedelem hozzáláthatott a belső rend megteremtéséhez.⁵¹¹

1665-ben IV. Fülöp, spanyol király halála után versengés indult a Habsburgok és franciák közt a spanyol trónért. A helyzetet kihasználva a törökök elfoglalták Krétát.⁵¹²

1666-tól a Habsburg politika egyre inkább sértette a magyarországi főurak önrendelkezését, és korlátozta a protestáns vallásszabadságot. Mindez a magyar főurak szervezkedéseire vezetett, akik Erdélyben kerestek szövetségest. A mozgalmat Wesselényi Ferenc nádor fogta össze.⁵¹³ 1667-ben Wesselényi halála után a mozgalom szétzilálódott, az udvar végig tudott szervezkedésükről.⁵¹⁴ Ennek Apafi is tudatában volt. Lipót elzárkózott a török-ellenes koalíció felújításának erdélyi kezdeményezésétől, és kegyetlenül revansot vett a magyarországi területek ellenszegüléséért. 1670-től azt követelte Apafitól, hogy adja ki az ellenszegülő magyar urakat. Erdély viszont – a törökök határozott nemtetszése dacára – menedéket nyújtott az összeesküvőknek. Csak akkor vonult passzivitásba, amikor megtudta, hogy Zrínyi Péter a háttérben az ő leváltásán munkálkodott és Rákóczi Ferencet akarta helyette a fejedelmi székbe ültetni. Ezért, amikor 1670-ben kitört a magyarországi felkelés, nem tett semmit.⁵¹⁵

A Királyság végleg elvesztette beleszólását a politikai döntéshozatalba. A magyar államiság átmentése inentől kizárólag Erdélyre hárult. Továbbá 1671-től számolnia kellett a magyarországi menekültek („bujdosók”) áradatával. Erdély ismét pengeélen táncolt, hiszen ezt sem a török, sem a Habsburg oldal nem nézte jó szemmel. Bár a török hallgatólagosan beleegyezett, a császár követelte kiadatásukat, amit Apafi a magyarországi protestánsok védelmére hivatkozva utasított el.⁵¹⁶

Közben elérkeztünk a fejezetben vizsgált peregrináció idejéhez. Erdély ezután folytatta rejtett „önálló” politikáját: újjászervezték a határvédelmet, megerősítették a gazdaságot és tájékoztatták az európai közvéleményt. A fejedelem védelmében 1671-ben megjelent *Austrica Austeritas* című röpirat (amely szerzője feltehetően Szatmárnémeti Mihály

⁵¹⁰ Uo. 802-803.

⁵¹¹ Uo. 805.

⁵¹² Uo. 848.

⁵¹³ Uo. 849.

⁵¹⁴ Uo. 852.

⁵¹⁵ Uo. 853.

⁵¹⁶ Uo. 854.

volt) tájékoztatja az európai közvéleményt Lipót törvénytelen és agresszív politikájáról és a protestánsok elnyomásáról.

Apafi óvatos egyensúlypolitikáját igencsak kikezdték az 1672-es év eseményei. 1671-ben ugyanis Köprülü Ahmed Lengyelország ellen indult Moldván keresztül. A hadjáratához, nem bízva az erdélyi seregek hűségében, nem követelt katonai segítséget.⁵¹⁷ A lengyelekkel folytatott háború lekötötte a törököt, így a Habsburgok ismét a nyugati eseményekre tudtak koncentrálni. A franciák, akik eddig az 1671-es Hollandia elleni támadásuk okán kénytelenek voltak semlegességi szerződést kötni velük, most ismét fenyegetve érezték magukat; ezért a francia követek újfent megjelentek Apafi udvarában, hogy egy Habsburgok elleni szövetségi tervről tárgyaljanak.⁵¹⁸ Igyekeztek rávenni a fejedelmet, hogy támadja hátba a császárt. Ebben kapóra jöttek nekik a Fejedelemségre rázúduló menekültek: újfent a moldvaiak, akik a bujdosó magyarokkal karöltve szintén erre biztatták a fejedelmet. Apafi túl kockázatosnak ítélte a vállalkozást, ezért elutasította a támadást. Teleki viszont a háta mögött magánakcióba kezdett. A bujdosók tordai gyűlésükön őt választották főgenerálisuknak, és a kezdeti sikereken felbuzdulva fejedelmi parancs ellenére mégis hadba szálltak.

Bánffy közben megpróbálta az udvarnál menteni a menthetőt és meggyőzni őket, hogy a lengyel-török háború jó alkalom lenne a Habsburgoknak, hogy hátba támadják az oszmánokat. 1672 szeptemberében a hivatalos erdélyi követ is megerősítette, hogy a támadás az erdélyi fejedelem parancsa ellenére történt.⁵¹⁹ Addigra a bujdosók vereséget szenvedtek, a Habsburg-kormányzat pedig felfüggesztette a magyar alkotmányt, a nádori tisztséget nem töltötte be, helyette gubernátort állított az ország élére és 1681-ig nem hívta össze a magyar országgyűlést.⁵²⁰ A protestáns lelkészeket rendkívüli bíróság elé idézte.

Tennünk kell egy rövid kitérőt a prédikátorperrel kapcsolatban is! Az udvar prédikátorok elleni fellépésének egyéb okai is voltak. A rendi mozgalmak vereségei és pozícióik meggyengülése maga után vonta Bécs rekatolizációs tevékenységének erősödését. A Habsburgok fejében a protestantizmus összekapcsolódott a velük ellenszegülő nemességgel, hiszen hagyományosan a rendi sérelmek közé tartozott a vallásszabadság és a protestáns templomok építésének követelése.⁵²¹ Valóban, a vallásszabadság kérdését a magyar nemesség politikai kérdésnek tekintette. Az is erősítette ezt a képzetet, hogy az elbocsátott, Erdélybe menekült végváriak csatlakoztak a kuruc mozgalomhoz, portyázásaikkal

⁵¹⁷ Uo. 855.

⁵¹⁸ *Héjjas E.*: i. m. 1025.

⁵¹⁹ Erdély története II. i. m. 856.

⁵²⁰ *Papp K.*: 52.

⁵²¹ Uo. 51.

a kelet-felvidéki városokban elsősorban az udvar rekatolizációs törekvéseit torolták meg. Így Bécs egyértelmű összefonódást látott a bujdosók támadásai és a protestánsok sérelmeinek képviselője között. Az ostor természetesen a városokon – amelyek vezetését a peregrináción is részt vett tanult protestáns réteg látta el – és főként a református és evangélikus prédikátorokon csattant. Az udvar felségsértéssel és felségárulással vádolta őket, a döntéshozásra pedig különleges bíróságot jelöltek ki. Mivel a nemesség ekkorra már nem volt képes megvédeni őket,⁵²² a pozsonyi véstörvényszék koholt vádak alapján 1674-ben gályarabságra ítélte őket. A büntetés szokatlan formájának oka az lehetett, hogy nem akartak a protestáns közvélemény előtt a kivégzésükkel mártírt csinálni belőlük. A gályarabságra ítélt prédikátorok szabadulásukat 1676-ban De Ruyter admirális akciójának és a megsegítésükre szerveződő nemzetközi összefogásnak köszönhatték.⁵²³

Mindez az erdélyiekkel való viszonyra is rányomta a bélyegét. Bécs Erdélyre nézve kompromittáló információkat szolgáltatott ki titkos diplomáciai összeköttetésein keresztül lejárta a fejedelmet a bujdosók és a Porta előtt, ami szintén nem kedvezett Apafi későbbi megítélésének.⁵²⁴ Forval, francia követ beszámolója alapján kiderül, hogy Apafi tudatában volt annak, hogy a királyságbeliek odaadása a fejedelem felé erősen megkérdőjelezhető.⁵²⁵

Az erdélyi főurak (élükön Telekivel, Beldivel és Bethlen Miklóssal) kihasználva az alkalmat, Bánffy Dénest bíróság elé idézték, és fő- és jószágvesztésre ítélték. Miután 1673-ban már biztosnak tűnt, hogy Sobieski János, lengyel király felülkerekedik a török csapatokon, a Habsburgokkal hadakozó Franciaország maga mellé akarta állítani Erdélyt. Cserébe pénzt és katonákat ígértek, amennyiben Bécs ellen fordul.⁵²⁶ Apafi viszont nem akart felhagyni a franciák kétes értékű segítségéért cserébe a jól bevált egyensúlypolitikával. Így a bűnbakot a kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkező – egyébként fejedelmi parancsra cselekvő – Bánffyban találta meg. Várkonyi Ágnes szerint Apafi ekkorra már szinte betegesen félt a trónkövetelőktől. Bánffyban is ilyen riválist láthatott.⁵²⁷

Előrehaladott életkora, betegségei és gyermekei halála igencsak megviselték idegzetét.⁵²⁸ Hosszú uralkodása utolsó másfél esztendejében súlyos depresszióval küzdött.

⁵²² Uo. 53-54.

⁵²³ Uo. 58.

⁵²⁴ Erdély története II. i. m. 857.

⁵²⁵ *Héjjas E.*: i. m. 1027.

⁵²⁶ Erdély története II. i. m. 857.

⁵²⁷ Uo. 858.

⁵²⁸ Uo. 871.

Egyre inkább könyvtárban és órai társaságában keresett menedéket a zűrzavaros politikai állapotok, a főurak hatalmaskodása és visszaélései elől. 1690. április 15-én halt meg.⁵²⁹

Elmondhatjuk róla, hogy reálpolitikusként tökéletesen átlátta mozgásterének szűkösségét, ugyanakkor lépést tudott tartani a kor gyorsan változó erőviszonyaival és követelményeivel, felelős uralkodóként viselkedett, valamint rendelkezett megfelelő politikai előrelátással. Azért döntött a viszonylag biztonságos egyensúlypolitika mellett, mivel meggyőződése volt, hogy csak ez képes megőrizni és átmenteni a magyar államiséget. A kifosztott Erdély gazdasági viszonyait képes volt rendezni olyannyira, hogy a felemelt összegű adókat, hadisarcokat és ajándékokat mindig pontosan fizette, sőt még az oktatást és kultúrát is bőkezűen tudta támogatni. Politikája sikerességének bizonyítékaként is felfogható, hogy egy politikai és eszmetörténeti szempontból zűrzavarosabb és bizonytalanabb korszakban a leghosszabb ideig regnáló erdélyi fejedelem volt: huszonkilenc évig (haláláig) uralkodott.⁵³⁰

1.2.2. Erdély kulturális és vallási viszonyai

Bár a kortársak Apafi uralkodását a romlás időszakának nevezték, mindennek dacára a fejedelemségben virágzó szellemi élet tudott kibontakozni. Bővültek az iskolák, gyarapodtak a könyvtárak, híres tudósok dolgoztak és maradandó művészeti alkotások születtek.⁵³¹ A fejedelem kulturális és oktatástámogató tevékenységét, vallási toleranciáját egybehangzóan elismerik a kortársak és a történészek egyaránt.⁵³² Nemcsak a külpolitika, de a művelődés téren is folytatta elődei, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György törekvéseit és politikáját. Meggyőződése volt, hogy az állam vezetésében sem árt külföldi országoktól módszereket tanulni. A továbbra is kisszámú erdélyi értelmiség képzettségét már szinte kivétel nélkül nyugati egyetemeken szerezte.⁵³³ A szorosabb tanácsadói körébe tartozó, ekkor felemelkedő erdélyi főurak közül is többen *Kavalierstouron* vettek részt. Pozícióikat rátermettségük mellett külföldön szerzett tudásuknak, műveltségüknek és tapasztalataiknak, illetve nem utolsósorban szerteágazó külkapcsolataiknak köszönhették, amelyeket fel is használhattak az ország vezetésében. Felemelkedésükhöz nagyban hozzájárult, hogy Apafi nem zárkózott el attól – szemben a Rákócziak fejedelemsége idején bevett gyakorlattal –, hogy az előző

⁵²⁹ Uo. 878.

⁵³⁰ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 26-27.; Csorba D.: Apafi fejedelem mecénatúrája i. m. 194.

⁵³¹ Merényi Hajnalka: Apafiak, Bethlenek, Telekiek: művelődés az Apafi-kori Erdély főúri udvaraiban. *Sic itur ad astra* 13. (2002) 1. sz. 103.

⁵³² Horn I.: i. m. 685.

⁵³³ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 28.

fejedelmek által taníttatott nemeseket alkalmazza legfelsőbb tanácsadóiként az ország vezetésében.⁵³⁴ A legszembeötlőbb példák erre a fejedelemhez közelálló Haller Gábor és Bethlen Miklós. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején támogatott és kinevelt ifjak taníttatása ekkora hozta meg gyümölcsseit. A bethleni koncepció tehát bebizonyította működőképességét. Ennek sikerét tapasztalva Apafi is serényen folytatta a peregrinusok támogatását és a hálózat továbbépítését. Ezt a tendenciát erősítve törvénybe foglalta a külföldi tanulás szabadságát, illetve –Bethlen nyomdokain járva – 1684-ben ő is nemesi rangra emelt lelkipásztorokat.⁵³⁵ Ennek eredményeként holland egyetemeken soha nem látott számban képviseltették magukat a magyar diákok.⁵³⁶ Felismerte az erdélyi iskolarendszer hiányosságait, ösztönözte az anyanyelvi oktatást, a kollégiumokat alapítványokkal gazdagította,⁵³⁷ ösztöndíjakkal támogatta a külföldi egyetemeken való tanulást.⁵³⁸

Az 1660-as évek eseményeinek hatására lényegesen átrendeződött a protestáns oktatási rendszer. A váradi és gyulafehérvári kollégiumok 1660 körül, a pápai 1666-ban, a sárospataki 1672-ben kénytelen volt időlegesen vagy végleg bezárni kapuit.⁵³⁹ Ezek felkarolásában is oroszlánrészt vállalt a fejedelem, nem egy kollégiumot ő mentett át: a gyulafehérvárit például Nagyenyedre helyezte, ide telepítette a később Sárospatakról elmenekült professzorokat és diákokat. Mindezzel hosszú időre lefektette az erdélyi művelődés intézményi alapjait.⁵⁴⁰ Jogában állt az oktatásban részt vevő rektorok, tanárok kinevezése és leváltása. Évente felülvizsgálta munkájukat, fizetésüket, sőt a diákok javadalmazásra adott juttatásokat is, így ennek a polgári származású értelmiségi rétegnek a sorsa nagyban függött a fejedelemtől. Beleszólhatott egy-egy lelkipásztor kinevezésébe is, amennyiben nem találta elég karizmatikusnak. Nem meglepő tehát, hogy a protestáns

⁵³⁴ A fenti tendenciák azt mutatják, hogy a fejedelmek bizalmatlanok voltak az elődeik alatt kitaníttatott diákok lojalitásával kapcsolatban, ezért jórészt azokat szerették alkalmazni, akiket maguk neveltek ki. Tipikus példa erre a II. Rákóczi György által felemelt új lelkészgeneráció, akik írásaikban támogatták lengyelországi hadjáratait, míg a korábbi fejedelmek patronáltjai – így Medgyesi Pál is – egyenesen az ország pusztulását vizionálták. L. Csorba D.: Apafi fejedelem mecénatúrája i. m. 199. Mindez arra is hatással volt, hogy kiket engedtek az államvezetés szempontjából kulcspozíciót betölteni. De mivel a peregrinációhoz idő kellett, a saját alumnusok vezető pozíciókban való alkalmazása értelemszerűen csak a hosszú ideig regnáló fejedelmeknél volt lehetséges. Ezáltal éppen a hálózat legfontosabb funkcióját nem használták ki, vagyis, hogy folytonosságot teremtsenek az államigazgatásban résztvevő értelmiségi réteg utánpótlásának biztosításában. Ez a probléma valószínűleg nem állt volna fenn, vagy legalábbis nem ilyen mértékben, ha a fejedelmek dinasztikus utódlási rend szerint követik egymást.

⁵³⁵ Uo. 196.

⁵³⁶ Horn I.: i. m. 658.

⁵³⁷ Főleg a kösöböl származó fejedelmi regáléjövendelmek teremtették meg az ehhez szükséges anyagi alapot.

⁵³⁸ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 28. Ilyen volt az általa létrehozott *bursa sacra* (1666), melyet elsősorban a peregrináló diákok külföldi tanulmányútjai támogatására hoztak létre. Csorba D.: Apafi fejedelem mecénatúrájai. m. 196.

⁵³⁹ Uo. 195.

⁵⁴⁰ R. Várkonyi Á.: Akinek adósa maradt Európa i. m. 28.; Horn I.: i. m. 658.

prédikátorok, akik nemcsak taníttatásukat, de karrierjüket és megélhetésüket is neki köszönhatték, pozitívan nyilatkoznak róla. Emögött azonban nem kell feltétlenül megfélemlítést gyanítani. A fejedelemnek szóló dicsérő szavakat bizonyára épp annyira motiválta az őszinte hála, mint a személyes érdek.⁵⁴¹ Nem meglepő tehát, hogy ezek a prédikátorok könyveik előszavában vagy verses köszöntőikben a fejedelmet Mátyáshoz hasonlítják vagy „nagy Apafi Mihály” névvel illetik, személyét bibliai párhuzamokkal Jákobhoz és Jósiáshoz is mérték.⁵⁴²

Apafi könyvtárának jegyzéke sokoldalú műveltségéről tanúskodik,⁵⁴³ hiszen maga is lelkes gyűjtője volt minden tudományág jelesebb képviselői munkáinak. Magyar és nemzetközi szempontból is korszerű könyvtárat hozott létre, mely felvehette a versenyt a hazai tudósok magángyűjteményeivel is.⁵⁴⁴ A fejedelmi udvari könyvtár elődei hagyományait követve nyilvános volt, így a tudósok, lelkészek és diákok is használhatták anyagát. Ez számított az udvarbeli szellemi élet központjának, egyúttal ez szabta meg az erdélyi művelődés irányát. Ennek ellenére a belföldi könyvtermelés – a nyomdák számának növekedése dacára – nem volt számottevő, külföldi könyvhöz pedig még minidig nehéz volt hozzájutni. Továbbra is a korábbi gyakorlatot követve az akadémiákat járó alumnusok révén szerezte be ezeket a fejedelmi könyvtár illetve a patrónusként működő nemesek magángyűjteményei. Mivel a diákok általában nem konkrét kérésre, hanem saját ízlésük és érdeklődésük alapján vették meg a könyveket, ily módon ők is befolyásolni tudták a hazánkba eljutó műveltég irányát.⁵⁴⁵

A vallási tolerancia szempontjából nemzetközi szinten is mintaállamnak számított Erdély. Az 1680-as évekig Közép-Európa menedékhelyeként tekintettek rá, amely mindenkit – legyen az bármilyen vallási irányzat vagy felekezet híve – befogad: lengyel unitáriusokat, morva anabaptistákat, román jobbágyokat, bujdosó nemeseket, elbocsátott végvári katonákat, menekülő sárospataki tanárokat és diákokat.⁵⁴⁶ Ez a tolerancia a kollégiumi tanítás szellemére is kiterjedt: a karteziánus filozófiától az orvostudományon, csillagászaton át a legmodernebb természettudományos ismeretekig mindent oktattak.⁵⁴⁷ A fejedelem maga is érdeklődéssel

⁵⁴¹ *Csorba D.*: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 196-197.

⁵⁴² Uo. 199., 121-122.

⁵⁴³ Thallóczy Lajos szerint a régi idők könyvtárai még híven tükrözték tulajdonosaik műveltségét, mivel jóval kevesebb könyv jelent meg, így az érdeklődők könnyebben elmélyedhettek bennük. A mai magánkönyvtárakra a hihetetlen mennyiségű könyv megjelenéséből következően ez már nem igaz. *Thallóczy Lajos*: Öreg Apafi Mihály könyvtára. Magyar Könyvszemle 6. (1881) 2-3. sz. 121.

⁵⁴⁴ *Csorba D.*: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 201.

⁵⁴⁵ *Merényi H.*: i. m. 111.

⁵⁴⁶ *R. Várkonyi Á.*: Akinek adósa maradt Európa i. m. 27.

⁵⁴⁷ *Horn. I.*: i. m. 658.

követte nyomon, sőt döntéseivel bele is kapcsolódott az 1670-80-as években zajló coccejánus, karteziánus disputákba, teológiai vitákba.⁵⁴⁸ Erről a későbbiekben lesz szó részletesen.

Felmerülhet a kérdés: egy politikailag zűrzavaros és bizonytalan időszakban hogyan lehetséges, hogy továbbra is virágzott a kultúra; a fejedelem miért fektetett ilyen sok pénzt és energiát a művelődésbe és a diákok taníttatásába. Apafi felismerte a művelődés ország megtartó jelentőségét, és azt, hogy a hatalom a tudás birtoklásából fakad, ezért válhatott Erdély olyan hellyé, ahol fejlődtek az iskolák, tudományos intézmények, nyomdák alapultak, és a külföldi egyetemekre irányuló peregrináció töretlenül folytatódott.⁵⁴⁹

2. Források és módszerek

2.1. A Pataki-napló és jelentősége

A Pataki Istvánnal kapcsolatos fejezethez elsődleges és legfontosabb forrásom ránk maradt naplója, amelynek főként az utazásról szóló részét használtam fel. Ez azért értékes munka számunkra, mert részletesen bemutat egy tipikus európai peregrinációs körutat, illetve rekonstruálható belőle egy 17. századi erdélyi polgár életútja.

A napló kiváló mentalitás-történeti forrásként is szolgál, hiszen az utazó „minden élménye saját kulturális horizontjának szűrőjén át jut el olvasóihoz. [...] témáinak megválasztásán keresztül reflektál hazájának kultúrájára is.”⁵⁵⁰ Ebből kiindulva – egy eddig még a kutatás szempontjából részben kiaknázatlan forrásból – szemünk elé tárul, hogyan látja egy erdélyi diák Nyugat-Európát hozzátéve egy darabkát ahhoz a mozaikhoz, ami a többi útleírás alapján rajzolódik ki.

A korabeli utazási irodalom egyik jellegzetes darabjaként is értelmezhetjük. Ez alapján tökéletes pontossággal nyomon lehet követni a Pataki István és társai által megtett utat, még a legapróbb falvakat is megemlítve az Utrechttől Marburgon át egészen az Erdélybe való visszatérésig. Továbbá aprólékosan részletezi a közlekedési eszközöket, a fogadók állapotát és mindezek pontos költségeit.

Azt is precízen közli, hogy mikor, kikkel találkozott, kinek küldött, vagy kitől kapott levelet, pénzt, híreket. Számba veszi azokat a személyeket is, akiről az egyetemi matrikulákból kiderül, hogy vele egyszerre, néha napra pontosan ugyanakkor iratkoztak be az utrechti egyetemre. Elejtett megjegyzéseiből, tanáraitól szóló bejegyzéseiből, illetve a

⁵⁴⁸ Csorba D.: Apafi fejedelem mecenatúrája i. m. 200.

⁵⁴⁹ Merényi H.: i. m. 131.

⁵⁵⁰ Kármán G.: Identitás és határok i. m. 72.

naplóban közölt könyvlistákból jelentős következtetéseket vonhatunk le a szerző beállítottságával, teológiai nézeteivel kapcsolatban.

Emellett a napló az életmódtörténet számára is jelentős forrásul szolgálhat, hiszen turisztikai kalauzba illő alaposággal örökíti meg a szerzője által érdekesnek tartott épületeket és egyéb látnivalókat (mint például kivégzéseket vagy ritka és egzotikus állatokat). Részletesen bemutatja az utazás körülményeit külön kiemelve az erdélyiek által rendszerint borzalmasnak tartott hajóutak viszontagságait, valamint a szállásokat, fogadókat, korabeli közlekedési eszközöket, és természetesen az étel- és italfogyasztási szokásokra is következtetni tudunk belőle. Emellett, mivel mindig precízen közli mindennek az árát, sőt a pénzek átváltási értékeit is, a pénztörténet számára is jelentőséggel bírhat. Mindazonáltal dolgozatomban a napló mindezen – életmódtörténettel összefüggő – funkcióira nem térek ki, mivel ezek nem illeszkednek szervesen a vizsgálandó célokban meghatározott koncepcióhoz.⁵⁵¹

Míg az elmúlt években a peregrináció számos forrását (naplókat, útirajzokat, leveleket) sorozatosan adtak ki, valahogy egyre inkább kiesett a köztudatból a Pataki István által írt naplóra való hivatkozás a holland-magyar peregrináció forrásaként. Az ezzel kapcsolatos szakirodalom is csak elvétve tesz róla említést.⁵⁵² Pedig a napló egy részéről már 1887-ben is készült nyomtatott kivonatolás Török István tollából, ami megjelent a Történelmi Tárbán.⁵⁵³ Ő azonban főként a magyarul írott szakaszokra koncentrált, így az utazásairól és külföldi tanulmányairól szóló, javarészt latin nyelvű részről csupán egy-két mondat erejéig emlékezik meg.

Ezt követően mindezidáig senki sem foglalkozott behatóbban a napló utazásról szóló részeivel, holott Segesváry Lajos (1935) és Herepei János (1971) is komolyan fájalta, hogy csupán Török hézagos közlésére vagyunk kénytelenek hagyatkozni Pataki utrechti tartózkodásával és utazásaival kapcsolatban. Valószínűleg ebben annak is döntő szerepe lehetett, hogy a napló sokáig magántulajdonban, a család egyik leszármazottja, Pataki Jenő birtokában volt. Jelenleg Kolozsváron, a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán található.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ A témáról egy korábban megjelent tanulmányomban részletesebben írok. Vö. *Kovács Katalin Anita*: Pataki István, egy peregrinus viszontagságai naplója tanúsága szerint. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újvári Zsuzsanna, Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2014. 203-225.

⁵⁵² Vö. *Herepei János*: Pataki István, a naplóíró, udvari pap. In: Uő.: Adattár i. m. 84-89.

⁵⁵³ Pataki István ref. pap naplója (1672-1705). Kiadta: *Török István*: Történelmi Tár 10. (1887) 1. sz. 144-154.

⁵⁵⁴ Pataki-napló i. m.

A napló 1672 júniusától kezdődik. Az első bejegyzés arra vonatkozik, hogy társaival együtt a franciák elől el kellett menekülnie Utrechtből, ahol teológiai tanulmányait végezte. Bár az első fedőlapon is akad néhány, az utrechti tanulóéveire visszanyúló bejegyzés 1671. szeptember 8-áról, a napló végén pedig néhány – feltételezhetően utólag írt – betoldás, visszaemlékezés, amelyek az 1670-1672-es évek eseményeiből szemezgetnek. Ezek főleg az odaútról és Hollandiában töltött időszakról adnak felvilágosítást. Érdekes, hogy itt nem kronologikus sorrendben veszi számba az eseményeket, ahogyan azt az elején teszi, hanem csak néhány általa fontosnak tartott érdekességet közöl, például külön kitér az út során megcsodált „raritások” leltárszerű összegyűjtésére. Az események utólagos felidézésében nagy valószínűség szerint peregrinustársa, Horváti Békés János diáknaplóját hívta segítségül, aki szembeötlően ugyanazokat az eseményeket tartja megörökítésre méltónak ebből az időszakból. Például mindketten leírják, hogy Utrechtben megnézték egy komédiás társulatot egzotikus állatokkal, illetve részletesen bemutatnak egy doktorra avatási szertartást.

Részben a fentiekben leírtakból kiindulva feltételezem, hogy létezett egy másik, korábbi változat, amely utazása kezdetének naplószerű leírását tartalmazta, aminek az általam feldolgozott napló csupán a folytatása. Azok a peregrinusok, akik utazásaikról diáknaplót vezettek, már az utazás kezdetétől megörökítették az eseményeket. Valószínűtlen, hogy – a legapróbb kiadásait is precízen dokumentáló – Pataki éppen akkor kezdene bele egy napló írásába, mikor a francia támadás elől menekülve neki és társainak is mindenüket hátrahagyva gyorsan el kell hagyniuk a várost.⁵⁵⁵ Azért is következtethetünk erre, mivel Pataki, aki minden egyes általa használt pénz átváltását tallérban megadva azok első említéskor következetesen közli; nem valószínű, hogy elmulasztaná a napló elején használt stif. (stifer)⁵⁵⁶ nevű holland váltópénz átváltási értékét megadni. Ez feltételezhetően a napló egy korábbi példányában lehetett feloldva, ami mára valószínűleg a menekülés következtében elveszett.⁵⁵⁷

Elején egy lelkes, tanulni vágyó erdélyi ifjú képe rajzolódik ki, aki tanulmányai mellett nem veti meg a társaival való italozást, gyakran keveredik adósságba, amit aztán

⁵⁵⁵ Ezzel kapcsolatban Horváti naplóbejegyzésére is hivatkozom: „Június 4/14-én a legszükségesebbeket összekészítve az útra, minden más holminkat (könyveinket, ruháinkat, stb.) Isten nevében hátrahagyva hajóra szálltunk két berni emberrel együtt, hogy Amszterdamba menjünk.” Pintér Gábor fordításában. *Pintér G.*: i. m. 12.

⁵⁵⁶ A stif. / stifer holland váltópénz, tőle nagyobb pénzegység a belga forint. Valószínűleg a stuiver Amszterdamban és Antwerpenben használt fizetőeszközzel lehet azonosítani. Többek közt Pataki Sámuel, Pataki István fia említi a pénznem teljes elnevezését a naplójában. Vö. *Pataki Jenő*: Pataki Sámuel naplója. I-VI. Erdélyi Orvosi Lap 3. (1922) 18. sz. 298-300; 19. sz. 315-317.; 21. sz. 343-346.; 23. sz. 378-380.; 24. sz. 388-391. Vö. Early modern European currencies <http://www.emerysnyder.org/projects/currency0.html> (2011. október 9.)

⁵⁵⁷ Vö. *Kovács Katalin Anita*: A holland-erdélyi peregrináció egy új forrása, a Pataki-napló. In: Történelmi emlékezet és identitás. Modern Minerva Könyvek. Szerk. Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián, Heraldika, Bp., 2012. 93-112.

igyekszik kiegyenlíteni, konfliktusai támadnak a fogadóssal, ahol megszáll, vagy éppen a városi őrséggel. Az utazásait megörökítő részletek is legalább annyira izgalmas, színes leírások, mint a későbbi pályájáról szólók. Nemcsak a kora újkori magyar, de éppannyira az európai történelem értékes forrásául szolgálnak. Hazatérése után megváltozik a napló stílusa, tartalma és nyelve is. Eddig nagy része latinul íródott, innentől átvált magyarra. Talán azért, mert már nem kellett a napi kommunikációban használnia a latin nyelvet, vagy tanulmányairól és peregrinációjáról ír a tudomány nyelvén, mindennapi élményeit pedig az anyanyelvén jegyzi le.⁵⁵⁸ Erdélybe való visszatérte után megkomolyodik, ami a bejegyzések tartalmából is leszűrhető. Nem ír többet tivornyákról, kivégzésekről. Ezt meg is követeli tőle társadalmi helyzete, patrónusai, később alapított népes családja – hiszen tizenkét gyermek édesapja lesz – illetve felelősségteljes papi hivatása.

2.2. Néhány szó a műfajról

A 17. századi utazási irodalom (*ars pergrinandi*) – ahogy arról a második fejezetben már írtam – nagy népszerűségnek örvendő, sokak által művelt, igen heterogén műfajú és terjedelmű műveket magába foglaló olvasztótégely. Ebbe a sokszínű „kavalkádba” illeszkedik bele a Pataki-napló is. Hátterében egy tipikus *peregrinatio academica*, azaz egy egyetemlátogatási céllal történő utazás állt, leírása tehát saját tapasztalatokból táplálkozik. A napló első fele a leginkább elterjedt prózai útirajz vagy útinapló (*diarium*) műfajba sorolható, a műfaj szabályainak szem előtt tartásával született. Pataki – ahogy Horváti is – olvashatta az apodemikus irodalmat, és minden valószínűség szerint két magyar teoretikusának, Szepsi Csombor Mártonnak és Frölich Dávidnak műveit is kézben tarthatták utazásuk előtt. Peregrinációra vonatkozó intelmeik a kor külföldre látogató magyar ifjúsága – így bizonyára Pataki István és társai számára is – ismertek voltak. Naplója alapján peregrinációja az utazás-módszertani irodalom által rögzített hármass célnak, azaz a hasznosság (*utile*), az élvezet (*dulce*) és a változatosság (*varietas*) alapelveinek is igyekszik megfelelni.

Érdekes továbbá megjegyezni, hogy nemcsak ilyen elméleti alapvetéseket, hanem egy személyesen nekik szóló instrukciót is megszívlelhettek. Nem kizárt, hogy ez a napló forrásául is szolgált, sőt magához a napló elkészítéséhez is innen meríthette Pataki az ötletet. Magyar példák alapján az ilyen instrukciók általában a nemesi peregrinációk kellékei voltak, ahogy azt már korábban láthattuk, Bethlen István is ilyen intelmeket intézett fiához és

⁵⁵⁸ Ez utóbbi elvet tartja érvényesnek Czibula Katalin, mikor egy hasonló módon szerkesztett diáknaplót, a 18. században peregrináló Szilágyi András naplóját elemzi. *Czibula Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója (1712-1732)*. Lymbus, Bp., 2004. 124. A Pataki-napló nem követi teljes pontossággal ezt az elvet. Az első rész latin szövegében ugyan előfordulnak ilyen jellegű magyar betoldások, de nem lehet őket kizárólag ezek alapján az elvek alapján kategorizálni.

tanulótársaihoz. Az eddig ismert egyetlen, kuriózumnak számító nem nemesi instrukciót 1670 körül valamelyik tanára írhatta Horváti János számára.⁵⁵⁹ Mivel a peregrináció tagjai ugyanabba a kolozsvári református kollégiumba jártak, ugyanazok tanították és támogatták őket, ráadásul még peregrinációra is együtt indultak, így könnyen elképzelhető, hogy az instrukció nem kizárólag Horvátinak, hanem tanulótársainak (így Patakinak is) szólt. Főleg gyakorlati információkkal szolgál: útvonalat javasol, megadja az út során felkeresendő személyeket, akik az utazás folytatásában nyújthatnak segítséget, vagy az Utrechtbe és Amszterdamba érkező diákokat szállás dolgában eligazíthatják, esetleg egyszerűen az „üdvözlendő” kategóriába tartoznak. Például Voetius Utrechtben, aki valóban az első olyan személy volt, akit – Horváti beszámolójának tanúsága szerint – a peregrináció tagjai közvetlenül megérkezésük után felkerestek. Mindez arra enged következtetni, hogy az instrukció szerzője maga is járt Hollandiában, valószínűleg ő is Voetius-tanítvány volt, mivel személyes üdvözlését is elküldi régi tanárának diákjain keresztül.⁵⁶⁰

Visszatérve a naplóra, stílusát tekintve egyértelműen dokumentum jellegű, nem pedig irodalmi igényű leírás. Precízen, napra lebontva rögzíti az eseményeket, kiadásairól is – a kor szokásainak megfelelően – pontos feljegyzéseket vezet. Ezen kézenfekvő praktikus funkciója mellett az otthoniak, elsősorban a pénzt rendelkezésére bocsátó patrónusok tájékoztatását is szolgálta. Többek közt ennek a tájékoztató funkciónak volt köszönhető az út során látott *raritások* (ritkaságok) számbavétele is.⁵⁶¹ Nem szabad elvonatkoztatnunk attól sem, hogy egy magánember magánhasználatra szánt művéről van szó, tehát a napló elsődleges célja valószínűleg az emlékek utólagos felidézése volt. Erdélyben a humanizmus beköszöntével előtérbe kerül az egyéniség, minden egyes írástudó: a kézműves városi polgártól a főnemesig tollat ragad, hogy maga és az utókor számára megörökítse élményeit. Ezen leírások fontos eleme a szubjektivitás, az író a saját személyiségén át szűri meg a vele történt dolgokat, az események szemtanújaként és résztvevőjeként számol be mindarról, amit fontosnak tart.⁵⁶² Mindezek alapján – különösen a napló második felét – az emlékirat-irodalom termékének is tekinthetjük.

⁵⁵⁹ Bujtás László Zsigmond: Instrukció egy Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között). Lymbus, 2011. 208.

⁵⁶⁰ Uo. 209., Pintér G.: i. m. 26-29.

⁵⁶¹ Az ilyen jellegű feljegyzéseknél arra gyanakodhatunk, hogy a szerző egy ún. *guidát* (útikönyvet) használt, és innen merített adatokat másolt be naplójába, természetesen mindennemű hivatkozás nélkül. Ez elterjedt szokás volt a 17. században. Vö. Kovács S. I.: A régi magyar utazási irodalom i. m. 196. Lehetséges, hogy Pataki is egy ilyen *guidát* használhatott, én azonban a fentiek alapján valószínűbbnek tartom, hogy mivel naplója korábbi változata az út során feltehetően megsemmisült; ezért emlékei megőrzése céljából útitársa, Horváti Békés János naplójából utólag lemásolta a közösen látott dolgokat.

⁵⁶² Kolozsvári emlékirók i. m. 46.

2.3. Egyéb források

A napló mellett szintén hasznos forrásom egyik útitársa, a már említett Horváti Békés János diáknaplója.⁵⁶³ Ritka szerencsés helyzet, hogy egy peregrinustársaságból két részletes – egymással szinte minden tekintetben egyező – leírás is ránk maradt, így a kettőt összevetve biztosabb állításokat tehetünk külföldi tartózkodásukkal kapcsolatban. De nemcsak a megtörtént események mozaikjának új kirakóelemeit kaphatjuk meg a másik napló révén, hanem ez egyúttal egy új nézőpontot is jelent, hiszen két mikrotörténet találkozásának lehetünk tanúi. A kor két tipikus polgári származású teológiai műveltséggel rendelkező, akadémista diákja nézőpontjának hasonlóságai és különbségei révén hűebb képet alkothatunk erről a rétegről, hálózataalkotó szerepükről, műveltségükről, tanáraikhoz és patrónusaikhoz fűződő viszonyukról; illetve arról, hogy mennyit fogtak fel és mennyire voltak részesei a körülöttük zajló történelmi eseményeknek. Sőt nem csak kettejükéről juthatunk értékes információkhoz, hanem társaikról és tanáraikról is. A két naplóban szereplő könyvlisták is fontos forrásul szolgálnak műveltségükkel kapcsolatban. Az általuk vallott nézetek, és a különböző vallási és filozófiai irányzatokhoz való kötődésük rekonstruálásában fontos szerepük van.

A pénznemek és a naplókban szereplő helységnevek azonosításában segítségemre volt Pataki István fia, Pataki Sámuel naplója⁵⁶⁴, valamint Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas* című útleírása⁵⁶⁵. A fő forrásaimul szolgáló két napló egyes elemei értelmezéséhez összehasonlítási alapként több útleírást, diáknaplót, önéletírást is felhasználtam; így a már említetteken kívül Pápai Páriz Ferenc⁵⁶⁶, Vizaknai Bereck György⁵⁶⁷ és Bethlen Miklós⁵⁶⁸ írásai is értékes segítséget nyújtottak.

A Pataki és társai által küldött levelek is fontos forrásértékkel bírnak. A peregrinációval kapcsolatba csupán Selyki Péter peregrinuslevele maradt fenn, melyet patrónusához, Teleki Mihályhoz írt.⁵⁶⁹ A diákok németalföldi kapcsolatait igazoló levelezésük is szerepel felhasznált forrásaim között, amelyeket a Bujtás László Zsigmond által publikált forráskiadásokból használtam fel. Ezek és a Staten Generaal határozatai, valamint egyéb dokumentumok főleg Kolosvári István valamint Otokocsi Fóris Ferenc szerepéről és

⁵⁶³ Kiadott változata: *Pintér G.*: i. m.

⁵⁶⁴ *Pataki J.*: i. m.

⁵⁶⁵ *Szepsi Csombor M.*: i. m.

⁵⁶⁶ *Pápai Páriz Ferenc*: Életem folyása. In: Uő.: Békességet magamnak, másoknak. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Nagy Géza. Kriterion, Bukarest, 1977.

⁵⁶⁷ Vizaknai Bereck (Briccius) György naplófeljegyzései i. m. 223-256.

⁵⁶⁸ Bethlen Miklós önéletírása, i. m.

⁵⁶⁹ Selyki Péter levele Teleki Mihálynak, 1671. március 21. In: Teleki Mihály levelezése. V. kötet, 1670-1671. Szerk. *Gergely Sámuel*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1910. 485-486.

összeköttetéseiről, illetve a peregrinustársaság két jeles tanárával, Frans Burmannal és Johannes Leusdennel kapcsolatban nyújtanak értékes információkat.⁵⁷⁰

Továbbá a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban megtaláltam azoknak a Johannes Leusden által írt műveknek egy-egy példányát, melyek az Apafi Mihálynak és a Teleki Mihálynak szóló ajánlásokat tartalmazzák.⁵⁷¹ Ezek szövegét is felhasználtam munkámhoz. Végül tanulmányoztam más, korabeli peregrinusok coccejánus vagy éppen azt ellenző nézeteit, és ezen eszmék hatását az erdélyiek gondolkodására.

2.4. A felhasznált módszerek

Ebben a részben a résztvevő erdélyi diákokon keresztül igyekszem megvilágítani a peregrinusok szerepét Erdély kulturális és művelődési viszonyainak alakulásában; felvázolni néhány vallás- és eszmetörténeti vitát, melyek a korhangulatot meghatározták. Hogyan kapcsolódtak ebbe bele, vagy maradtak tőle távol peregrinusaink? Mivel itt már a kiépített és Apafi, erdélyi fejedelem által tudatosan használt hálózat jól működő kapcsolatokat tartott fenn, érdekes megvizsgálni ezen keresztül az eszmék áramlásának módját és csatornáit, illetve, hogy ezek milyen filozófiai, teológiai vagy tudományos gondolatokat közvetítenek. Míg a Bethlen Péter-féle peregrinációnál a hálózatépítő funkciókat tanulmányoztam, itt inkább a már működő hálózat fogaskerekeiként funkcionáló Pataki és társai szerepére fókuszálok.

Először eseménytörténeti áttekintést nyújtok az utazásról, értékelem kapcsolattörténeti jelentőségét. Röviden felvázolom az önkényesen főszereplőnek választott Pataki mellett társai útját is, illetve életpályájuk további alakulását; ezáltal is jelezve a kor akadémitáinak tipikus szereplehetőségeit, akik a 17. század második felében holland egyetemeket látogattak. A napló feldolgozása során igyekszem alkalmazni a mikortörténeti-kutatás módszereit, amennyiben a peregrináción résztvevő baráti társaság egyes tagjainak nézőpontjából vizsgálom meg akár a korabeli Európa vagy Erdély képét, akár a vallási csatározásokat.

Végül röviden áttekintem a korszak jellemző – Erdélyre is nagy hatást gyakorolt – filozófiai és teológiai áramlatokat (mint a puritanizmus, coccejанизmus és a karteziánizmus), alapítóit, holland és erdélyi követőit, illetve Pataki és társai ezen irányzatokhoz fűződő kapcsolatán keresztül bemutatom a kor erdélyi értelmiségijének lehetséges álláspontját és

⁵⁷⁰ *Bujtás László Zsigmond: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolozsvári István, Apafi követe Hollandiában (1684-1686).* Lymbus, 2010. 57-95.; *Bujtás László Zsigmond: Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673-1669).* A Lymbus füzetek 36. Scriptum Kft., Szeged, 1994.; *Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-1676).* In: Lymbus füzetek 40. Scriptum Rt., Szeged, 1999.

⁵⁷¹ *Leusden, J.: Compendium Biblicum i. m.; Leusden, J.: Philologus Hebraico-mixtus i. m.*

viszonyulását ezekhez az intellektuális csatározásokhoz. Külön kitérek ezzel kapcsolatban a holland teológia új irányaira. Közben próbálok választ találni arra, hogyan és miért találhattak ezek a nézetek termékeny táptalajra kiindulásuktól ilyen messze, az erdélyi református értelmiség berkein belül az ott uralkodó ortodox nézetek ellenére. Mindeközben szót ejtek patrónusaik és tanáraik – azaz a hálózat csomópontjait képező összekötők – befolyásoló szerepéről is. Közöttük ott volt a teológiai érdeklődésű erdélyi fejedelem, Apafi Mihály, illetve az egyik legrangosabb erdélyi főúr, Teleki Mihály. Mindketten komoly támogató funkciót tölthettek be ezzel közvetett módon részt vállalva a karteziánus és coccejánus elvek terjedésében. Tanáraik közül Johannes Leusden és Frans Burman szerepét igyekszem megvilágítani.

3. Az utazás ismertetése (az 1671-74-es peregrináció mint kiindulási alap)

1671. március 10-én Kolozsvárról (kb. 21 évesen) indult – közel négyéves – holland és német egyetemekre tartó *peregrinatio academicára*. Az indulás pontos dátumát Horváti János naplójában is megtaláljuk, aki azt is megemlíti, hogy öt társával indult útnak.⁵⁷² Az utazás első felét a Horváti-naplóból tudjuk rekonstruálni, mivel ez feltehetően Pataki naplójának korábbi változatában lehetett részletezve. Arról is Horváti emlékezik meg egyedül, hogy a peregrinációjukhoz részletes instrukciókat kaptak Kovásznai Péter, erdélyi püspöktől, aki maga is Hollandiában végezte tanulmányait (1643-46 között), így hasznos gyakorlati tanácsokkal láthatta el az útnak indulókat. Ezeket az intelmeket oly mértékig megszívlelendőnek tartja, hogy be is másolja őket naplója elejére és útja során végig ezekhez fog igazodni.⁵⁷³ Például azt is ő javasolja, hogy milyen útvonalat érdemes követniük. Erdélyt Nagybánya felé tanácsos elhagyni, majd a Sátoraljaújhely, Eperjes felé továbbhaladni. Ettől a ponttól két alternatívát is felkínál: vagy a lengyelországi Boroszló felé, innen pedig tengeri úton hajóval továbbmenni (ahogy annak idején Cseffeiék is haladtak, hogy csatlakozzanak Bethlen Péter kíséretéhez), vagy egy némileg veszélyesebb szárazföldi útszakaszt: Lőcsén és Zsolnán át Sziléziába.

A peregrinusok az előbbi választották. Útvonaluk a következő városokon vezetett keresztül: Huszt, Munkács, Sátoraljaújhely, Eperjes, Lőcse (március 27-én), Késmárk, Csáca, Jablonkó (április 19-én) és Briga. Boroszlót április 23-ára érték el. Horváti beszámol arról, hogy itt ellenőrizték útlevelüket, illetve egy fogadóban találkoztak négy, külföldi

⁵⁷² Horváti nem közli név szerint útítársait. Pintér Gábor, a Horváti-napló kiadója közülük mindössze háromra tud következtetni: Otrokocsi Fóris Ferencre, Pányoki Mihályra és Selyki Péterre. *Pintér G.*: i. m. 5. A másik kettő Pataki István és Kolozsvári István volt.

⁵⁷³ *Bujtás L. Zs.*: Instrukció i. m. 209.

tanulmányútjukról hazafelé tartó magyarral.⁵⁷⁴ Négy napot töltöttek velük, közben hasznos információkhoz illetve német ruhákhoz jutottak tőlük.⁵⁷⁵ Innen hajóval folytatták az útjukat. Május 7-én már az Odera melletti Frankfurtban találjuk őket, ami a peregrináló magyarok szokásos állomása. A század közepén – épp Bethlen Péterék *Kavalierstourja* alatt élte fénykorát. Akkor még a magyar peregrinusok rendre beiratkoztak az egyetemre és legalább néhány hónapig itt tanultak. Hanyatlását mutatja, hogy a század második felére a diákok már csak átutaznak rajta. A peregrináció tagjai sem iratkoznak be, rögtön továbbhaladnak Hollandia irányába.

Berlint május 17-én érték el, ahol az első (ügynöki) küldetésüket teljesítették. Apafi fejedelem levelét kellett átadniuk Harsányi (Nagy) Jakabnak, a brandenburgi választófejedelem magyar származású tanácsosának, aki Apafi Mihály rezidenseként is funkcionált, illetve ő felelt a választófejedelem Erdéllyel való kapcsolatairért.⁵⁷⁶ Érdekes lenne kideríteni, hogy a társaság melyik tagja vitte a levelet. Ki lehetett az, akit Apafi már ekkor ilyen feladattal bízott meg? Vajon már ekkor Kolozsvári Istvánt szemelte ki, akit hazatérése után is megbízott hasonló feladatokkal és visszaküldött az Egyesült Tartományokba ügyei intézésére?

Berlinben egy hétig időztek Harsányi vendégszeretetének köszönhetően, Horváti is külön megemlékezik róla, hogy megvendégelte őket „kenyérrel, borral és sörrel”.⁵⁷⁷ Valószínűleg az ő közbenjárásának köszönhetően azt is, hogy körbevezették a társaságot a választófejedelem palotájában és kertjében. „Megnéztük a választófejedelem palotáját, a sok ritkaságot, a fegyverraktárban a különféle fegyvereket, melyeket hosszú lenne leírni; a díszkertet, ahol a pálmaházban különleges fákat, ritka virágokat láttunk.” – írja tömören összefoglalva Horváti.⁵⁷⁸ Horváti tárgyilagos leírásával ellentétben Patakit nagyon magával ragadhatta a látvány, mert hosszan áradozik az itt látott raritásokról naplója végén. Különösen

⁵⁷⁴ A négy magyar: Hunyadi Pál, Szenczi Pál, Abádi István és Szoboszlai Sámuel volt.

⁵⁷⁵ A peregrinusok esetében sokszor szimbolikus jelentőséggel bírt a ruhacsere. Elsősorban praktikus okai voltak. Egyrészt az eltérő éghajlati viszonyokhoz való alkalmazkodás igénye; másrészt mivel a magyar viselet feltűnően eltért a nyugatitól, általában megütközést váltott ki az emberekből, nem egyszer neveltség tárgyává tette a magyarokat. *Jankovics József*: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”. In: *Viseletkódex a XVII. századból*, Európa, Bp., 1990. 9. Pápai Páriz Ferenc is leírja, hogy a beilleszkedést is átöltözéssel kezdi: „A világ új arcúlatára új külsőt öltetni készlet: a bujdosók ruházatát” Kolozsvári emlékirók i. m. 73. Emiatt az összes nyugatra tartó magyar ügynevezett „német ruhába” öltözött, még mielőtt német területre lépett volna. A német ruha (és a század vége felé divattá vált paróka) később státuszszimbólumként is funkcionált, viselője akadémista voltát jelképezte. Ezért gyakran előfordult, hogy még hazatérve is sokáig – akár évekig – hordták a „német ruhát”. (Az információért Ősz Sándor Előd szóbeli közlésére hagyatkozom.) Erre utal a Pataki-napló 1676. június. 30-i bejegyzése, mely két évvel a hazaérkezése után kelt: „Öltöztem ki a német köntösből papai gránát köntösbe.” *Török I.*: i. m. 149.

⁵⁷⁶ Harsányi Nagy Jakab Apafi ügynökeként ellátott feladatairól és kalandos életéről l. bővebben: *Kármán Gábor*: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században – Harsányi Nagy Jakab élete. L’ Harmattan, Bp., 2013.

⁵⁷⁷ *Pintér G.*: i. m. 6.

⁵⁷⁸ Uo. 7.

lenyűgözték az egzotikus növények, a kitömött állatok és a szökőkutak. „Voltunk abban a házban is, [...] egy télikertben, ahol kemencék voltak, és fűtött, a növények cserepekben vannak, így melegítik őket.”, illetve a díszes szökőkutakon is álmélkodik: „itt sok kőből ki faragott bálványok vadnak, a mellyek[ne]k vagy száján, vagy szemérem testen, vagy másut ugyan ki buzog az víz mikor meg indittyák, ugy hogy vizzel el burita[na]k abba[n] az házb[an] lévő embert, igen szép mesterség.”⁵⁷⁹

Ezután az Elbán hajóztak keresztül Hamburgig (június 6-án), ahol egy hajós katonaiszt gazdagon megvendégelte őket kapitányukkal együtt. Innen hajóval indultak tovább az Egyesült Tartományokba, a tengeri úton eközben átélek egy gyorsabb lefolyású vihart. Először Amszterdamot látogatták meg június 11-én. 12-én szálláskeresés közben ismét összefutottak honfitársaikkal.⁵⁸⁰ Végül – több mint háromhónapnyi utazás után – június 14-én érkeztek meg úticéljukhoz, Utrechtbe. Itt az instrukciókban megfogalmazottakhoz hűen először az itteni magyarokat keresték fel, majd beszerezték a szükséges holmikat. Horváti „ruhaanyagot, kalapot, lábbeliket, szükséges könyveket és egyebeket” vett.⁵⁸¹

Az utrechti egyetemi matrikulába 1671. június 25-én jegyezte be nevét Pataki István négy magyar diáktársával: Horváti (Békés) Jánossal, Kolozsvári Sárospataki Istvánnal, Selyki Péterrel és Otrókosi Fóris Ferencsel együtt.⁵⁸² Erről az eseményről Horváti is megemlékezik: „Június 24-én, vagyis a régi időszámítás szerint 14-én⁵⁸³ voltunk az ez idő szerint Rector Magnificusnál, Gisbertus Futiusnál, vagy amiként írják Voetiusnál, ahol az Akadémia anyakönyvébe mindenki saját kézzel beírta a nevét.”⁵⁸⁴ 1672. június 3-áig tartózkodtak Németalföld egyik fontos szellemi és tudományos központjának számító Utrechtben.

Ahhoz, hogy megértsük Utrechtből való távozásuk okát, érdemes felidézni ismét az ebben az időszakban az Egyesült Tartományokban lezajlott történelmi eseményeket. Az 1672-es évet Hollandiában katasztrófaévként is emlegetik. Ez volt ugyanis az az év, amikor nem

⁵⁷⁹ Pataki-napló i. m. 51. v. Az eredeti latin szöveg: „Fuim[us] et in illa domo, [...] in horto, in qua su[nt] fornaces, Et calefacit[us], planta s[un]t in vasis, ita infornat[us]” A másik szövegrészlet az eredetiben is így, magyarul szerepel. Innentől lábjegyzetben közlöm a naplóból idézett szövegek latin nyelvű eredetijét.

⁵⁸⁰ Losonczy Istvánnal és Enyedi Jánossal.

⁵⁸¹ *Pintér G.*: i. m. 7.

⁵⁸² A következő néven szerepelnek az utrechti egyetem matrikulájában: „Pataki S. Stephanus, Hungarus”, „Horváth / Horvati Joannes”, „Kolozsvári / Kolozsvári Stephanus, Hungarus”, „Selyki Petrus, Hungarus”, „Foris Otrókosi / Törös Otrókofsinus Franciscus, „Panyoki P. Michael, Hungarus”. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 136. (Őket a naplóban is említi Pataki mint útítársait.)

⁵⁸³ Magyarországon a 17. század második felében már a Gergely-naptár volt használatban, a protestáns államok azonban gyakran még a Julianus-naptárt alkalmazták. A különbség 10 nap volt a két időszámítás között. Az anyakönyvbe való beírás és a napló által említett dátum közti egy nap eltérésnek az lehet a magyarázata, hogy Horváti valószínűleg csak utólag, akár napokkal később jegyezte fel az eseményeket, így nem mindig emlékezett a pontos dátumra. (A Pataki- és Horváti-napló közt is lehet találni ilyen jellegű eltéréseket.)

⁵⁸⁴ „24. Junii seu 14 ejusdem stylo veteri, fuimus apud Rectorum Magnificum pro tempore Gisbertium Futium seu ut scribitur Voetium. Ubi Academiae Albo nomen inscriptum unusquisque manu sua reliquit.” *Pintér G.*: i. m. 37.

csak a tengeren kényszerült háborút vívni, hanem magát a hátszínigot is komoly veszély fenyegette. Négy oldalról fogták harapófogóba a Köztársaságot. Egyrészt az angol flotta sorozatos támadásait kellett visszaverni, akik szívesen látták volna kereskedelmi vetélytársuk bukását. A franciák – akik már korábban megszerezték Flandria egy részét, amit az 1668-as aacheni békében szentesítettek –, áprilisban ismét támadást indítottak, ezúttal a Köztársaság ellen. Az alkalmat kihasználva a kölni érsek és a münsteri püspök csapatai is betörték Groningenbe és az ország más részeibe.⁵⁸⁵ A csekély holland szárazföldi haderő nem tudta felvenni a harcot az óriási francia túlerővel szemben, így kénytelenek voltak visszavonulni átengedve a területeket az ellenségnek.⁵⁸⁶

Ebben a szorongatott helyzetben Pataki István kénytelen volt megszakítani utrecht tanulmányait, és útitársaival együtt, akik valószínűleg azonosak a fent említett, vele egyszerre beiratkozott magyar diákokkal, elhagyni a várost, mielőtt még a franciák megérkeztek volna: „Junius a[nn]o 1672. Die” III. Futottunk Ultrajectu[m]bol Amsterdamb[a] az Gally előtt”⁵⁸⁷ A többes szám itt magára, Horváti Jánosra, Selyki Péterre, Otokocsi Fóris Ferencre és két bernire vonatkozott (ez utóbbiakat Horváti említi meg).⁵⁸⁸ Feltehetően itt szakadt le a társaságról Kolozsvári István, aki a háborús fenyegettség ellenére továbbra is az Egyesült Tartományokban maradt, Pányokival együtt, bár az ő sorsáról innentől kezdve nincs biztos adatunk. Valószínűleg még a város elfoglalása előtti utolsó pillanatban sikerült távozniuk, és eljutniuk Amszterdamba, június 4-én „Virradolag Amsterdamba érkeztem” – írja Pataki.⁵⁸⁹ Nem tudni, hogy Pataki és társai mennyit észleltek a várost fenyegető veszélyből. Valószínűleg nem voltak tudatában – legalábbis Pataki naplóbejegyzéseiből erre lehet következtetni – a valódi fenyegetés mértékének. Június 20-án még épp Amszterdamban tartózkodtak, mikor a hollandok átvágták a gátakat. A lakosság nagy részét az úgynevezett „régii hollandiai vízvonall” („*Oude Hollandse Waterlinie*”) mögé telepítették át, ezt a 16-17. században létrehozott összefüggő területet 1672. június végén, a francia támadás idején védelmi céllal teljesen elárasztották vízzel. Csak ez volt képes megállítani a franciák előrenyomulását és megmenteni a várost. Utrecht ezen kívül esett, illetve a franciák már a hadműveletek kezdetén, az elárasztás előtt, június 18-án elfoglalták.⁵⁹⁰ A peregrinusok viszont a háborús állapotok és a városban uralkodó pánikhangulat ellenére is csak az Amszterdamban megcsodált látnivalókról és a komédiások által felsorakoztatott egzotikus

⁵⁸⁵ *Pusztai Gábor*: Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős. In: Michiel de Ruyter i. m. 111.

⁵⁸⁶ *Pintér G.*: i. m. 12.

⁵⁸⁷ Pataki-napló i. m. 1. r.

⁵⁸⁸ *Pintér G.*: i. m. 8.

⁵⁸⁹ Pataki-napló i. m. 1. r.

⁵⁹⁰ *Prak, M.*: i. m. 183.

állatokról tudnak áradozni. Látszik, hogy kettejük fantáziáját más-más dolgok ragadták meg. Horváti szavai itt is tömörek és lényegre törőek: „Amszterdamban láttam macskához hasonlóan játékos tigris, leopárdot [...] jegesmedvét, orrszarvút, mely az elefántok ellensége, hatalmas állat...” Pataki leírása ennél sokkal érzékletesebb. Gyermeki kíváncsisága és a soha nem látott állatok jellemzése Cseffi beszámolóira emlékeztet: „láttam Amszterdamban egy leopárdot, amit egyesek indiai macskának neveztek, háromszor nagyobb a házi macskánál, rendkívül vad, olyan a bőre, mint a húznak bőre. Ugyanitt egy tigris”,⁵⁹¹ aminek hízelkedő farka volt, „Fejér medvét”. Különösen találó egy kitömött orrszarvúról készült leírása: látott egy „unikornist, de holtat, szalmával töltött volt, nagy mint az ökör, két szarvu, de az felső hosszszab-”.⁵⁹²

A háborús fenyegetés komolyságára is máshogy reagáltak. Gyanútlanágukat látszik igazolni az is, hogy amikor az Amszterdamból induló komppal átkeltek Enkhuisenbe,⁵⁹³ meglepődtek és nevetségesnek tartották, hogy a városi fegyveres örök muskétát szegeztek rájuk, és csak úgy léphettek be, ha leadták fegyvereiket. „Die' XXII. Enhusá[ban] volta[m] ki szalvá[n] az hajorol, [...] Az kapun be menván az társaim fegyverit elszedték, ig[en] nevetséges dolog volt, hogy előnk[en] allitván egy muskotélyost, kész kanócos muskotéllyal, rendel részéről fogta hozzánk.”⁵⁹⁴ Enkhuisen egyébként megnyeri a tetszését: „igen szép hely az Tenger alluállya [mossa] az falát”.⁵⁹⁵

Majd a part mentén hajózva Hamburgba mentek. Pataki már csak négy társát említi, akikkel itt megnéztek egy református falut. Következő úticélja Marburg volt, ahol az egyetemre akart beiratkozni. Viharos körülmények közt átkeltek az Elbán. Innentől nagyon nehéz rekonstruálni az útvonalat, ugyanis a Pataki által említett városok írásmódját csak nehezen lehet beazonosítani. Említ egy „*Vriczmar*” [?] nevű települést, ahol megszálltak. Cellében („*Czèle*”) megcsodálták a fellegvárat, mely a lüneburgi herceg fennhatósága alá tartozott. Áthaladtak Hannoveren, Hildesheimen, ami a kölni püspök fennhatósága alatt állt, „Castelláig” [?] postakocsin utaztak. Ezután egy „*Candesheim*” [?] nevű városban éjszakáztak, melyről lesújtóan nyilatkozik, „igen csúf és rossz városnak” tartja. Majd átutaztak egy „*Munden*” nevű településen is, ami sörkészítőiről volt híres. Hessen tartományba

⁵⁹¹ Pataki-napló i. m. 51. r. Az eredeti latin-magyar szöveg: „Vidi Amsterami Leopardu[m], quida[m] Dicunt catu[m] Indicu[m], triplo 3 major m[axim]o Domestico, est ferus admod[um], ollya[n] az bőri mint az Húzn[na]k bőre. Ibidem tigridem”

⁵⁹² Uo. 51. r.

⁵⁹³ Enchusa: Enkhuisen (Enkhuisen). Vö. *Szepsi Cs. M.*: i. m. 162. A városok átírásához ezt használom fel a továbbiakban.

⁵⁹⁴ Pataki-napló i. m. 1. r.

⁵⁹⁵ Uo. 1. r.

érkeztek, ami szépségben „messze fölülmúlja a Luneburgi Herceget.”⁵⁹⁶ Innen a következő város, amin áthaladtak: Kassel („*Cassel*”) volt.

Végül sok viszontagság után eljutott Marburgba, ahol társaival – Selyki Péterrel, Horváti Jánossal, Otrókosi Fóris Ferencel⁵⁹⁷ – június 7-én beiratkozott az egyetemre, továbbá itt találkozott T. Eperjesi Mihállyal.

Pataki ezen a helyen hosszú ideig maradt, befejezte Utrechtben félbehagyott tanulmányait. Naplójában a marburgi tanulás idejét, az itt végzett munkát, a beszerzett könyveket és a megismert professzorokat mutatja be a legrészletesebben. Horvátinak ellenben nem nagyon tetszett a város, így nem is igazán részletezi tanulmányait és egyéb tapasztalatait, ami az utrechti hosszú leírásaival összehasonlítva szembeötlő különbség. Pedig az itteni egyetemen hét hónapot és két hetet töltött el. Végül Marburgban csatlakozott egy másik peregrinustársasághoz és újdonsült társaival: Veresegyházi Tamással, Pápai Páriz Ferencel és egy porosz ifjúval együtt 1673. február 8-án indultak el Bázeli egyetemére. Pápai csak egy darabig tartott velük, inkább Heidelbergben maradt, minderről Pataki is megemlékezik naplójában.⁵⁹⁸

Pataki és társai tanulmányaik befejeztével 1674. március 22-én (vasárnap) dél körül hagyták el Marburgot és indultak vissza Erdélybe. Útjukat az Utrechttől Marburgig tartó utazás részletességével örökíti meg név szerint említve minden települést, még a legapróbb falvakat is, ahol megszálltak vagy átutaztak, sőt azt is, hogy ezek pontosan hány mérföldre voltak egymástól, és az is előfordul, hogy a fuvar árára kitér. A várostól dél felé tartva Hessen tartományon utaztak keresztül. Először egy Lollar („*Löller*”) nevű faluban szálltak meg, majd postakocsival haladtak tovább – Pataki elmondása szerint a darmstadti herceg fennhatósága alatt álló – Gießenbe („*Gezam*”), ahol megcsodálták a város díszére való lutheránus akadémiát. Végül Butzbach („*Bukxbach*”) és Friedberg („*Fridburg*”) településeken áthaladva március 24-én délben értek el a Majna menti Frankfurtba.⁵⁹⁹ A városban mindössze négy napot töltenek a Wilde Man (Vad Ember) nevű fogadóban megszállva. A következő nagyobb tereppont, amit célba vettek, a negyven mérföldre fekvő Lipcse volt. A továbbiakban valamennyire azonosíthatóak azok a települések, melyeken áthaladtak: Gelnhausen („*Gelhauzen*”), Salmünster („*Salmister*”) és Schlöntern („*Slichter*”), mind a hannoveri herceg fennhatósága alá tartoznak.⁶⁰⁰ December 30-án elérték Fuldát, ami már a casseli herceg

⁵⁹⁶ Uo. 2. r. Az eredeti latin szöveg: „Haec Provincia it[em] pulchra, praeferen da longe Luneburgico”.

⁵⁹⁷ A marburgi matrikulában „Fóris Otrókoviccs Ferenc” néven szerepelt.

⁵⁹⁸ Uo. 4. r.; *Török I.*: i. m. 145.

⁵⁹⁹ Pataki-napló i. m. 6. v.

⁶⁰⁰ Uo. 7. r.

felsőterülete volt és Pataki szerint pallosjogot is gyakorolt a város fölött. Itt a napló elmondása alapján magánál az apátnál költöttek el egy kiváló reggelit, és a Fulda folyót is megcsodálták. Innen ismét számos kisebb településen keresztül Tübingián át vezetett az útjuk. A következő azonosítható nagyváros: Erfurt volt. Ide április 2-án érkeznek, ismét megtekintettek egy lutheránus akadémiát. Patakit különösen a dóm óriási harangja nyugözte le. A következő – általa említett falvakat és településeket a megnevezések alapján nem sikerült pontosan azonosítani.⁶⁰¹ Május 5-ére érkeztek meg Lipcsébe. Innen Szilézián át Pozsony felé vették az irányt.⁶⁰² 1674. május 24-én érkezett haza Désre. Május 27-ére már magyar területen, Újváron voltak.⁶⁰³

4. Pataki István és társai

4.1. Pataki István, a lelkészjelölt

Ebbe a közegbe hazatérve – a radnóti zsinat után egy évre – indult pályájára Pataki István. De mielőtt beállítottóságára rátérek, nem árt tisztázni, ki is volt az ő. Sárospataki Pataki István, nem keverendő össze a kolozsvári professzor Pataki (Tót) Istvánnal (noha ezt a hibát olykor még a szakirodalomban is elkövetik). Az általam vizsgált Patakival eddig viszonylag kevesen foglalkoztak. Nagy Iván⁶⁰⁴ és Kővári László⁶⁰⁵ családtörténeti összefoglalóiban részletes családfát közölnek a Pataki családról. Szinyeyi József⁶⁰⁶ is ír róla a *Magyar írók élete és munkái* című gyűjteményében.

Apja Sárospatakról származó szabómester volt. 1630-ban költözött át Kolozsvárra, ahol szép karriert futott be. Három gyermeke közül a legfiatalabb volt Pataki István. Herepei szerint 1650 körül született. A kolozsvári református kollégiumban tanult, bár nem szerepel az alumnusok névsorában.⁶⁰⁷ Tanárai voltak Porcsalmi András, Tolnai István és Pataki (Tót) István.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ Pataki-napló i. m. 7. v.

⁶⁰² Uo. 8. r.

⁶⁰³ Uo. 9. r.

⁶⁰⁴ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. kötet. Helikon, Bp., 1988. 146-147.

⁶⁰⁵ Kővári László: Erdély nevezetesebb családjai. Históriaantik, Bp., 2010. 201.

⁶⁰⁶ Szinyeyi József: Magyar írók élete és munkái. X. kötet. Kiadja: Horánszky Viktor könyvkereskedése, Bp., 1905. 486-487.

⁶⁰⁷ Herepei szerint azért nem szerepel a listán, mert úgynevezett *publicus* diák volt, vagyis a szüleinél lakott, nem volt rászorulva a kollégium anyagi támogatására. *Herepei J.*: Pataki István, a naplóíró i. m. 85.

⁶⁰⁸ Szintén kolozsvári teológus professzor. Később rokonsági viszonyba kerül vele: Pataki Tóth István feleségül veszi a későbbi radnóti pap unokatestvérét, Kobzos Borbálát. Majd Bánffy Dénes udvari papja annak kivégzéséig.

1671. március 10-én Kolozsvárról (kb. 21 évesen) indult külföldi – közel négy évig tartó – holland és német egyetemekre való peregrinációs körútra. Az utrecht-i egyetemi matrikulába társaival együtt 1671. június 25-én jegyezte be a nevét. 1672. június 3-áig tartózkodott Utrechtben, július 7-én már Marburgban találjuk Selyki Péterrel és Horváti Jánossal együtt.⁶⁰⁹

1674. május 24-én érkezett haza Désre. Hazatérte után nem sokkal 1675. március 1-jén Radnóton kapott fejedelmi udvari papi kinevezést. Itt Miskolczi Csulyak Gábor lelképásztor lányát, Juditot vette feleségül 1675. szeptember 24-én.⁶¹⁰ 1681-ben Kolozsba kérette magát, mivel családjának gyarapodása miatt szüksége volt az ottani nagyobb járandóságra. Nemsokára elhunyt felesége. 1691-ben torockószentgyörgyi, később marosszentkirályi, gernyeszegi, és végül görgényi lelkész lett. 1689-ben Böszörményi Nagy Katát vette feleségül. A két feleségétől összesen tizenkét gyerek született. Közülük a leginkább említésre méltó Pataki Sámuel, híres kolozsvári orvosdoktor. 1705-ig vezeti a naplót, fia ekkorra teszi halálát, a szakirodalom 1710-re, amikor az Erdélyben dúló nagy pestisjárványnak eshetett áldozatul.⁶¹¹

4.2. Pataki István társai

Izgalmas és tanulságos áttekinteni egy ilyen peregrinus társaságot is, amely tagjaként utazott külföldi egyetemekre az ifjú Pataki. Ez nem *Kavalierstour*, nem nemesi peregrináció, amely hierarchikus felépítésű, tagjait főleg az anyagi érdek szervezi utazó közösséggé, és bár ez az ürügye létrejöttének, de nem a külföldi akadémiákon való okulás tűzi ki legfőbb céljául. Ezzel ellentétben itt a tagok általában spontán szerveződnek, ezért lazább a köztük lévő összetartó erő. Legtöbbször tanulótársak vágnak neki közösen az útnak, de résztvevői gyakran cserélődnek, rendszeresen előfordul, hogy leválik valaki, vagy újonnan megismert – akár külföldi – útitársak is csatlakoznak. Felépítése nem hierarchikus, a tagok általában baráti viszonyban vannak egymással, bár tagadhatatlanul közös érdek is rábírja őket arra, hogy ne egyedül vágjanak neki a hosszú útnak. A magyar peregrinusok általában csoportosan utaztak, szívesen keresték egymás társaságát. Erről tanúskodik a napló alábbi bejegyzése is: 1672. augusztus „Die. XIV. styl. Vet.”⁶¹² Ékeztek Marpurgumban hozzánk ujjolag hazúl jött 5 atyafiak, debreczeni senior Veresegyházi Tamás, Vásárhelyi György

⁶⁰⁹ Az egyetemi matrikula tanúsága szerint ide július 3-án iratkozott be. A marburgi matrikulák pontos bejegyzését közli: *Zoványi Jenő*: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig, Irodalomtörténet 43. (1955) 3. sz., 345. Hivatkozik rá: *Herepei J.*: Pataki István, a naplóról i. m. 86.

⁶¹⁰ Uo. 86-87.

⁶¹¹ Uo. 88-89.

⁶¹² *Stylo vetero*: a régi naptár szerint.

ugyan oda való diák [oldalt, más tintával] (collega proxim. a püspökihazúl mester) et tres soc. Calud. missi Joh. Dálnoki, Samuel Bölöni, Paulus Bölöni, ugyanekkor vöttem az édes atyám levelét és Pataki uramét hazúl, item Dálnoki Jánostól küldött hat aranyakat hazúl a parente”.⁶¹³

A peregrináció történetéhez kiváló adalékul szolgál egy ilyen társaság tanulmányozása, egyúttal érdekes áttekintést nyújtanak a kor erdélyi – nem főnemesi származású – értelmiségi rétegének tagjairól. Már több ízben említettem diáktársait, Horváti Békés Jánost, Kolozsvári Sárospataki Istvánt, Selyki Pétert, Otokocsi Fóris Ferencet és Pányoki Mihályt, akikkel valószínűleg egyszerre indult útnak Kolozsvárról, végig együtt utaztak és egyszerre iratkoztak be az utrechti egyetemre. Előfordul körükben, református lelkész, a fejedelem későbbi ügynöke, természettudományos és orvosi érdeklődésű, külföldön elhalálozott diák, hányattatott sorsú gályarab prédikátor és olyan is, aki a továbbiakban nem fut be fényes pályát. Átaluk bepillantást nyerhetünk a peregrinusok életkörülményeibe, felmérhetjük teológia-filozófiai műveltségüket, számba vehetjük, milyen karrierlehetőségek tárultak fel a kor akadémita ifjai előtt, sőt a háttérben talán felsejlik hálózatalakító funkciójuk is, melyet patrónusaik a megfelelő módon ki tudtak használni külföldi kapcsolataik mélyítésére. Most tehát vizsgáljuk meg Pataki társainak alakját, tekintsük át röviden későbbi sorsuk pályájukat, és szerepüket a hanyatló Fejedelemség időszakában.

4.2.1. Horváti Békés János, a naplóíró

Ahogy azt már említettem, ugyanarról a peregrinációs utazásról egy másik, tartalmában és felépítésében nagyon hasonló napló is rendelkezésünkre áll. Vagyis lehetőségünk adódik, hogy egyszerre két különböző egyéni szemszögből is megvizsgáljuk ugyanazokat az eseményeket. Pataki egyik útítársa, Horváti János Bázalban megőrzött és Pintér Gábor által kiadott diáknaplójából sok olyan részletet tisztázni tudunk *peregrinatio academicájukkal* kapcsolatban, amit barátja nem említ meg, de legalábbis nem tart olyan hangsúlyosnak. A két napló összehasonlítása róluk, illetve útjukról további érdekes adalékinformációkkal szolgálhat. A továbbiakban vizsgáljuk meg egy kicsit a másik naplóíró, Horváti Békés János személyét.

Életéről csak kevés információnk van. Valószínűleg 1648 körül született az erdélyi Erdőhorvátiban. Mind szülei neve, mind társadalmi helyzetük ismeretlen. Apjáról naplójában mindössze egyszer emlékezik meg, akkor is csak annyit ír, hogy Sátoraljaújhelyen némi pénzt kapott tőle. Peregrinustársaival együtt minden bizonnyal ő is a kolozsvári református

⁶¹³ Pataki-napló i. m. 3. r. Vö. *Török I.*: i. m. 144.

kollégium tanulója volt.⁶¹⁴ Bánffy Dénes alumnusaként 200 tallér támogatást kapott. 1671. március 10-én indult peregrinációra Kolozsvárról öt társával.⁶¹⁵

Peregrinatio academicájuk elsődleges célállomása a már említett Utrecht volt. A városban töltött idő alatt írt bejegyzések tanulmányozásán érdemes egy kicsit elidőzni, hiszen a napló részletes leírásaiból sok minden kiderül szerzője érdeklődéséről, személyiségéről és kapcsolatairól. A leírtak alapján egy felelősségteljes és alapos ifjú képe rajzolódik ki. Kiadásait rendszeresen, de korántsem olyan görcsös precizitással vezette, mint Pataki István. Erre utal az is, hogy szinte pontról pontra megfogadta mentora, Kovásznai Péter tanácsait. Ugyanakkor ő is kiveszi a részét a mulatozásokból, ahogy a többiek (sörről és borról szóló kiadások is bőségesen szerepelnek a listán, noha korántsem akkora arányban, mint Pataki esetében).

Tanáraihoz erősen kötődött, jó és közvetlen viszonyt alakított ki velük. Közülük is különösen két utrechti professzorral: Johannes Leusdennel és Frans Burmannal. A leggyakrabban ezt a két professzort említi naplójában ő is és Pataki is. Valószínűleg ő is azok közt a magyar diákok között lehetett, akik öregbítették az utrechti professzorok szemében az erdélyi diákok renoméját, és ezáltal tovább erősítették a peregrinusok által kiépített kapcsolati hálót. A tanulást is komolyan vette. Saját bevallása szerint kétszer is disputált; egyszer Frans Buman, másodszer pedig Andreas Essenius elnöklete alatt.⁶¹⁶ Magánórákért fizetett pénzek nem egyszer szerepelnek a kiadási tételek között, és számos diáktársa disputációján is érdeklődéssel részt vett. Nem egyhez üdvözlőverset is készített. Veresegyházi Tamására héberül.⁶¹⁷ A teológia mellett az orvostudomány iránti fogékonysága is nyilvánvalóan látszik. Hosszan és nagyon részletesen ír például egy boncolásról, melyen szintén pénz fizetése ellenében vett részt, és ami bizonyára mély benyomást gyakorolt rá.⁶¹⁸ Természettudományos

⁶¹⁴ Az Apáczai-album tanúsága szerint az 1668-as évre be van jegyezve Bánffy Dénes alumnusai névsorába. Apáczai-album (1656-1948). Református Gyűjtőlevéltár (Kolozsvár), D2 A Kolozsvári Református Kollégium levéltára, 54.

⁶¹⁵ Pintér társai közül mindössze háromra tud következtetni: Otrókosi Fóris Ferencre, Pányoki Mihályra és Selyki Péterre. *Pintér G.*: i. m. 5. A másik kettő: Pataki István és Kolozsvári István volt.

⁶¹⁶ „11/21. Novembris. [1671] In Auditorio publico majori Academiae bis opposui, ante Meridiem contra Tarczali Ungarum, Preside Burmanno, Post Meridiem contra Respondente Groningensem Alberthomam praeside Andrea Essenio.” Uo. 44. Fordítás: [1671] November 11/21-én az Akadémia nagy előadótermében kétszer vitatkoztam. Dél előtt a magyar Tarczali [P. Pál] ellenében Burmannus elnökletével. Délután a groningeni [Petrus] Alberthomával, Andreas Essenius elnöklete alatt. Uo. 11.

⁶¹⁷ Veresegyházi Tamással Marburg egyetemén tanult együtt. Vele együtt ment tovább a bázeli egyetemre. Az itt tartott disputációján 1673 májusában Horváti opponensként szerepelt. Uo. 14. (RMK III 2647.)

⁶¹⁸ „9. stylo veteri. Coepi frequentare demonstrationes Anatomicas in subjecto muliebri 25. annorum [...] Demonstrationes faecerunt haec per horas 13. soluit qui illas demonstrationes videre voluit stifer 20.” Uo. 45. Fordítás: December 9-én a régi számítás szerint elkezdtem látogatni az anatómiai bemutatókat, amelyeknek tárgya egy 25 éves nő [hullája] volt [...] Ezek a bemutatók 13 órán át tartottak, aki látni akarta ezeket, 20 stifer fizetett”. Uo. 11.

érdeklődése későbbi életében is jellemző maradt, svájci tanulmányai során is felbukkant. Ellenben Pataki szinte kizárólag a teológia iránt mutatott fogékonyságot.

Szembeötlő különbség kettejük között továbbá, hogy Horváti a politika iránt is élénken érdeklődött, a körülötte zajló események folyását is naprakészen nyomon követte a korabeli sajtóban, sőt olykor maga is próbált következtetni a háttérben álló külpolitikai okokra. Naplójában értesülései forrásaiként sűrűn említi a *novellákat*, amelyekből a hollandiai és erdélyi eseményekkel kapcsolatos információit is merítette.⁶¹⁹ Emellett – saját szóhasználata alapján – a „pletykákából” is sok eljutott hozzá, amelyeket elsősorban professzoraitól, az újonnan Hollandiába érkező magyar diákoktól illetve az otthonról küldött levelekből szerzett be. Az általa kiemelt események fontos támpontot adhatnak nemcsak arra nézve, hogy milyen információkkal szolgáltak a korabeli újságok; hanem arra is, hogy miről értesültek a magyar diákok, és milyen események iránt érdeklődtek olyannyira, hogy naplóikban feljegyzésre méltónak tartották és esetleg haza is továbbították őket. Ezeken keresztül többek közt az újságok megbízhatósága is tesztelhető.

Érthető módon különösen az éppen ekkor zajló angol–holland háború eseményei foglalkoztatták. Naplójában a háborús fenyegetettség közeledtével egyre sűrűbben és egyre hosszabban találunk ezzel kapcsolatos megjegyzéseket. (1671-ben még csak elvétve fordulnak elő, 1672-ben viszont már minden második bejegyzése erről szól.) Ezek részben nyilván a közhangulatot is tükrözik, hiszen elég valószínű, hogy a kocs máktól a templomokig a leggyakoribb beszédtema a közeledő francia támadás lehetett. Beszámol például arról, hogy a franciák megszállták Lotharingiát. Külön kitér Kölnbe való bevonulásukra ezzel szabaddá téve az utat a holland területek felé: „[1671. október] 16. Ugyanott, ugyanakkor hallottam, hogy a francia király három táborát, [...] a király éppen három irányba a belgák ellen küldi, és hallom, a királyságnak határait, hogy Kölnt elfoglalja”.⁶²⁰ Az újságokból szerzett értesüléseit később professzora, Burman is megerősíti: „Ugyanezen este azt hallottam Burmantól, hogy a kölniek szabad utat adtak a belgákkal szemközti területükön vonuló franciáknak.”⁶²¹

Érdekletesen beszámol III. Orániai Vilmos ünnepélyes bevonulásáról Utrechtbe 1672 januárjában: „15-én mindenki várakozása közepette, miközben az egész város összecsendülve figyelte, [...] hogy lássák, megérkezett III. Orániai Vilmos herceg, ez a körülbelül 22 éves

⁶¹⁹ Egy ízben konkrétan meg is nevezi az olvasott újságot: „9. maji venerunt item in Novellis harlemensibus, quod...” Ez minden bizonnyal az *Oprechte Haerlemse Courant*. Uo. 51.; Vö. *Bujtás László Zsigmond: Vásárhelyi Tőke István levele Bethlen Miklóshoz (1690). Egy hollandiai peregrinuslevél művelődéstörténeti vonatkozásai*. Lymbus, 2009. 45.

⁶²⁰ Eredeti szöveg: „Eodem audivi habere regem Galliarum castra 3 [...] a Rege int res forte partes mittenda contra Belgas et auditor, ad expugnandam coloniam” *Pintér G.*: i. m. 41-42.

⁶²¹ Eredeti szöveg: „Eadem vespera audivi, [quod] a Burmanno quod Colonienses liberum passum Gallo per territorium suum contra Belgas”. 1671. december 26-án kelt. Uo. 46.

ifjú, katonás testtartású, horgas orrú, széles mellű stb. fennhéjázás nélkül, szerény kísérettel. Az ő fogadását a következő nap a vidámság minden kellékével, víg lakomával, napközben néhány csapat folytonos puska lövésével, naplementekor pedig tűzijátékkal és egyéb süvítő tüzes eszközökkel [ünnepelték].”⁶²² Pedig ekkor még nem volt hivatalosan helytartó, a vezető szerepet továbbra is Johan de Witt töltötte be az Egyesült Tartományokban.

Különösen nagy hangsúllyal és meglepő pontossággal ír a harmadik angol–holland háború kitöréséhez vezető *casus belliről*, amikor 1672 márciusában az angol flotta („12 hadihajóval”) megtámadt a csatornán a törökországi Szmirnából (Izmirből) hazafelé tartó 40 holland hajóból álló kereskedőflottát.⁶²³ A támadást látva öt holland hadihajó segítségükre sietett. Az összecsapás során mindkét fél veszteségeket szenvedett, többek közt az angol admirális is életét veszítette. A hollandok kártérítés gyanánt blokád alá helyezték a kikötőkben veszteglő angol és skót hajókat. Erre válaszul az angol parlament megszavazta a háború megindítását. Itt értékeli is az eseményeket: az angol királyt háromszoros esküszegéssel vádolja: ezzel megszegte a spanyoloknak Brabant tartomány megvédésére tett esküjét a franciáktól, és az 1668-as franciák ellen kötött holland–svéd–angol szövetséget is felrúgta. Meglehet persze, hogy ez az értékelés is a forrásául szolgáló újságból származik. De felhívja a figyelmet a hírek pontosságának bizonytalanságára is, különösen, ami a veszteségek számát illeti: „Ezekről mégsem biztosak az értesüléseim, egyesek ugyanis azt mondják, hogy az angoloknak egyetlen hajója sem pusztult el, és a belgáknak három azonnal elsüllyedt.”⁶²⁴

Emellett ugyanúgy foglalkoztatják az otthoni események. A különböző utakon szerzett információk azonban gyakran szintén kétes értékűek – különösen, ami a messzebbi, erdélyi ügyeket illeti – elbizonytalanítják és gyakran el is kedvetlenítik. „[1672] 26. január / február 5. a kollégiumban (az egyetemen) ismét megtudtam az újságokból, hogy Magyarországon az, aki nem akarja a pápista hitet felvenni, készüljön a halálra. Tehát vagy halj meg vagy légy

⁶²² Eredeti szöveg: „15. Januarii ingressus est cum omnium exspectatione et in occursum tota Urbe tuente, [...] ad videndum Princeps Auriacus Vilhelmus 3 juvenis circiter 22. annorum complexionis militaris, sinus nasu, longus lateribus etc. sine superbia, exiguo comitatu. Quem receptum sequenti die omni laetitiarum apparatu, convivio laeto, aliquot turmis perpetuo musquateris tonantibus per diem labente vero die pyrobolis reliquisque ignitis” Uo. 47.

⁶²³ Jones, J. R.: i. m. ix-x. (kronológiai táblázat) Az esemény 1672. március 13/23-án történt. II. Károly, angol király pedig erre válaszul március 17/27-én üzent hadat. Horváti a támadást egy kicsit korábbra: március 8/18-ára teszi. Kissé zavaró módon két különböző helyen is ír a dologról. Pintér G.: i. m. 49-50.

⁶²⁴ Eredeti szöveg: „Non tamen certo haec habeo quidam dicunt, quod et Anglicis nulla navis periit ac Belgicis tres saltem ablatae.” Uo. 50.

pápista: nagyon álságos és nyomorult számunkra ez a választás.”⁶²⁵ – írja egy helyen naplójában.

Noha lojalitása Apafi fejedelem és patrónusa, Bánffy György felé továbbra is töretlen, a fejedelemről terjedő ellenséges Habsburg propaganda és a pletykák az ő fülébe is eljutnak. Próbál bizonyosságot szerezni a rémhírek igazságtartalma felől az otthoniaktól: „röviden írtam igen ragyogó Pataki uramnak ezekről, hozzátéve, hogy azt a hírt hallottuk, hogy [...] Apafi fejedelem a segítő szándék és a töröktől kapott megbecsülés ellenére pápista lett.”⁶²⁶ Valószínűleg egykori tanáratól megnyugtató választ kaphatott efelől, mivel megvédi a fejedelmet a vádaktól, mikor holland professzorai rákérdeznek, hogy vajon hihetnek-e a *novellák* tájékoztatásának arról, hogy a fejedelem katolizált.⁶²⁷

Végül az egyre közelebb húzódó háború és a lakosságot fenyegető francia seregek nyomására el kellett hagyniuk a várost, és a német területen lévő Marburg egyetemére mentek tanulmányaik folytatására. Mivel az előzőekben részletesen beszámoltam a peregrinusok utazásáról, itt nem térek ki rá ismét. Horváti itt nyilvánvalóan nem találta meg a számítását. Eleve a város sem nyerte el a tetszését: „Nem különösebben szép, nem erős, legfeljebb a vár miatt, amelyről jól lehet védeni más földeket is. A szükségesnél is több igen gazdag kertje van.”⁶²⁸ Naplójában nem is részletezi az itt folytatott tanulmányait. 1673. február 8-án Veresegyházi Tamással illetve egy porosz ifjúval indul el Svájc kálvinista egyetemeire, Heidelbergig velük tart Pápai Páriz Ferenc is. Útjuk Darmstadton, Heidelbergben és Strassburgon át vezet Bázelbe. Különösen a strassburgi templom gyakorol rá mély benyomást, óráját a világ egyik csodájának tartja. Itt már kifogyóban volt a pénzük, így szekéren vagy gyalog kényszerültek folytatni útjukat. A viszontagságos utazás során panaszkodik, hogy talpa véresre sebesedett.

Éles kontrasztot alkot, hogy a bázeli tanulmányairól sokkal részletesebben beszámol, sőt naplója végén még táblázatos kimutatást is vezet óralátogatásairól. Tehetségére felfigyelhetek tanárai is, egyikük ösztöndíjat szerzett neki, sőt még órák tartására is felkérték: „Júniusban elrendelték, hogy nyári [canicularis] professzor legyek, amiért is július 21-én

⁶²⁵ Eredeti szöveg: „26. Januarii/5. Februarii in Collegio iterum ex novellis⁶²⁵ habui quod in Ungaria, qui papismum nolit amplecti habeat paratam mortem. Ergo vel morere vel esto Papista, sane cornutum et miserabile nobis dilemma.” Uo. 48.

⁶²⁶ Eredeti szöveg: „compactum Scripsi Clarissimo Pataki de hisaddidi quod auditum hic fuerat [...] (Principem Apafium contra intentibus subditis et honore Turcico Papistam esse factum.)”. Naplója 1672. április 24-i bejegyzésében. Uo. 51.

⁶²⁷ Uo. 52.

⁶²⁸ Uo. 12.

elkezdem magyarázni Dávid utolsó szavait [ti. a zsoltárok könyvét]”.⁶²⁹ 1674. június 11-én pedig orvostudományokból tett disszertációt és teológiából disputált.⁶³⁰

Fényesen induló karrierjének tragikus módon betegsége vetett véget. Már korábban, 1673 augusztusában és szeptemberben is panaszkodik betegeskedésre, végül 1674-ben szánta rá magát, hogy ágyéksérvét megműttesse a híres berni sebésznél, Langiusnál. Pápai Páriz Ferenc, aki akkoriban tanult Bázelen, beszámol Horváti halála körülményeiről. „Itt, miután a sebész meggyőzte, műtétnek vetette alá magát, ami [1674] július 11-én reggel 8-kor elég szerencsésen folyt le. Könnyen viselte egészen nyolcad napig, amikor görcsök kezdtek kínozni. Ezek tovább súlyosbodtak a műtét utáni kilencedik napon. Igen nagy kínok között, de teljes öntudattal és beszédképességgel, miután javairól rendelkezett, Istenhez buzgón és szüntelenül könyörögvén, ugyanazon napon jámborul kiszenvedett. Ez június 20-án, hétfőn este fél öt órakor történt, s a következő napon a tiszteletre méltó bernai gyülekezeti közösség által kikísérve, eltemették.”⁶³¹ A halála előtti utolsó naplóbejegyzésében tudományos könyveit a magyar református hallgatók épülésére hagyományozza.⁶³² Levélben elbúcsúzik patrónusától, Bánffy Györgytől is.⁶³³

Pápai-Párizt, aki közeli barátságban állt az elhunyttal, őszintén megrendítette a hír. Talán búcsúzó szavaiban kifejtett jellemzése írja le leghívebben Horváti alakját: „Ez az annyira váratlan hír minket, honfitársait, engem és Kopis Kállai János urat, akik ekkor Basielában időztünk, felette megrendített. Részben mert elveszítettünk egy igen kedves barátot, aki ily gyötrelmek között s méghozzá tőlünk távol pusztult el, részben a legfőképpen a veszteséggel sújtott hazára gondolva, mely a tudományok minden ágában kiváló férfiút, jeles teológust, a latin, görög és héber nyelvben kivételesen jártas, az egyházatyák irataiban igen tájékozott tudós férfiút ékesszavú prédikátort, felette kemény, buzgó hitvitázót s mindezen felül jámbor, alázatos, szerény embert veszített el.”⁶³⁴

Sokkal közhelyesebb és sablonosabb másik peregrinustársa, Rácböszörményi János⁶³⁵ az elhunyt szüleinek vigasztalására írt verse, mely a Horváti Békés János halálára készült írásokat tartalmazó kötet végén található:

⁶²⁹ Uo. 14.

⁶³⁰ RMK III. 2647; Szabó M.–Tonk S.: i. m. 134.

⁶³¹ Pápai Páriz F.: i. m. 157. Vö. Pintér G.: i. m. 15.

⁶³² Pintér G.: i. m. 15.

⁶³³ Uo. 16.

⁶³⁴ Pápai Páriz F.: i. m. 157.

⁶³⁵ Rácböszörményi János erdélyi peregrinus, Horváti diáktársa. Szintén Leusden-tanítvány volt, mestere halálára 1677-ben szintén gyászverset írt. (RMK III. 3124.) Érdekes, hogy ő is tanulmányai alatt hunyt el, Odera-Frankfurtban. Bujtás L. Zs.: Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz i. m. 79.

„Oda van szép színe BEKES JANOSTOKNAK.

Ki bujdosásábann járt és költ békével
 Meg nem körmöltetett Oroszlány körmével,
 Rhenus Moenus vizét látta egésséggel
 Im meg fogta ravasz madarász törivel.
 Még az bús Tengeris hátánn jól hordozta,
 Két ízben halaknak torkábann nem adta,
 Mint meg rakodott méh midönn Udvarába
 Urának készüle, meghala BERNABA.

[...]

Mert Tudós Fiatok, sűrű könnyörgések
 Között ajánlotta lelkét Istenének,
 Baráti fogták bé szemét s Keresztények
 Tisztes BERNALIAK ajánlották földnek.
 Nem tsak néktek nehéz hanem fáí sokaknak,
 Ez véletlen sorsa, fáí Nagy BANFI Háznak,
 Fáj hires és tudos nagy Tanitoinak,
 Fáj, nehéz, szomoru bujdoso társinak.”

A kötetben emellett tanárai, például az utrechti Johannes Leusden vagy a bázeli Johannes Buxtorf (1564-1629) is búcsúverset írtak.⁶³⁶

4.2.2. A sokoldalú Kolosvári István: tanár, püspök és a fejedelem ügynöke

Kolosvári sokoldalúsága korának igen érdekes alakjává teszi. Jó példája annak – amire már Bethlen Péter *Kavalierstourja* során is láthattunk precedenst – hogy a peregrináción résztvevő diákok lelkészi, tanári pályája; sőt adott esetben politikai–diplomáciai karrierje is szorosan kötődik külföldi tanulmányútjukhoz. Kolosvári is a tanulmányútja során kialakított kapcsolatain révén közvetítőként részesévé vált ennek a hálózatnak, olyannyira, hogy még majd tíz év távlatából is képes volt felhasználni a Fejedelemség szolgálatában ezeket.

1649-ben született valahol Erdélyben (a pontos helyet nem ismerjük). 1656-ban Debrecenben végezte az elemi iskolát, majd a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban folytatta tanulmányait (neve 1662-ben és 1669-ben is feltűnt a kollégium dokumentumai között). Peregrinusként ő is Teleki Mihály alumnusa volt.⁶³⁷ 1671-ben együtt indult Patakiékkel Kolozsvárról, és egészen Utrechtig velük tartott. Annak dacára, hogy hónapokig utaztak és

⁶³⁶ Justa piis manibus Clarissimi ac Eruditi Viri D. Johannis Bekes Horvati..., 1674. A Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár kéziratára (Kolozsvár).

⁶³⁷ Bozzay R.–Ladányi S.: i. m. 136., 193., 252.; Szabó M.–Tonk S.: i. m. 198.

tanultak együtt, mindkét napló csak ritkán említi a nevét. Mindazonáltal a jó kapcsolat és barátság megmaradhatott az egykori peregrinustársak között. Mikor Pataki fia az enyedi kollégiumba készült tanulni, Kolosváritól kapott ajánlást: „29. novembr[is] Introducalta T. Kolosvari Istvan komám uram az syntactica classisba.”⁶³⁸

1672-ben, mikor a város környékén már francia seregek gyülekeztek, és ki kellett üríteni, a peregrinustársaság több tagjának útja itt vált el. A legtöbben elhagyták Hollandiát és német egyetemekre mentek tanulmányaikat befejezni. Merészségre vall, hogy társaival ellentétben a háborús viszonyok dacára egyedül is az Egyesült Tartományokban maradt, bár neki is távoznia kellett Utrechtből.⁶³⁹ Viszont meg kell jegyezni, hogy Pataki naplójából kiindulva, nem biztos, hogy tisztában volt a valódi fenyegetés mértékével.

Amíg a helyzet el nem csitult, átiratkozott a leideni egyetemre még 1672. március 15-én. Itt teológiai tanulmányokat folytatott. (Az egyetem matrikulájában többször ismételtén feltűnik a neve 1673-ban, 1674 februárjában és 1675-ben is.) Mindeközben Groningen egyetemén is megtaláljuk 1673. március 8-án. 1675-ben tett egy angliai kitérőt is: februárban Oxford, nyáron pedig Cambridge egyetemét látogatta meg. Felbukkanása valószínűleg – legalábbis részben – annak a tendenciának köszönhető, hogy az angol–holland háború miatt a holland egyetemek biztonsága megkérdőjeleződött, így az erdélyi peregrinusok érdeklődése rövid időre megnőtt az angliai egyetemek iránt. Remek kapcsolataira és talpraesettségére utal, hogy cambridge-i tartózkodása alatt a King’s College-ből és még három másik helyről is sikerült támogatást szereznie, míg sok diáktársa nyomorgott.⁶⁴⁰ *Peregrinatio academicá*járól valószínűleg 1675-ben érkezett haza. Hazatérve főleg egyházi berkeken belül indította el karrierjét, ami gyorsan ívelt felfelé. 1678. június 12-től udvari pap, majd 1679. április 29-től Marosvásárhelyi lelkipásztor, 1686-tól a nagyenyedi kollégium tanára.⁶⁴¹

Kolosvári István esetében nem annyira a peregrinációs körútját szokták kiemelni, nem is későbbi pályáját – pedig egészen a püspökségig vitte –, hanem későbbi kiküldetését, mellyel Apafi Mihály fejedelem bízta meg. Tulajdonképpen itt is egy olyan jelenségnek lehetünk szemtanúi, mikor egy kulturális–tudományos hálózat (a *respublica litteraria*) összekapcsolódik egy politikaival. Kolosvári személye az egyik legékezebb példája az

⁶³⁸ Pataki-napló i. m. 15. r.; *Török I.*: i. m. 150.

⁶³⁹ Nem tudni pontosan, hogy a társaságból valóban csak ő maradt-e holland területen. Innentől ugyanis Pányoki Mihály sorsáról – legalábbis peregrinációja további menetéről – nincsenek információink. Csupán annyit tudunk, hogy biztosan nem halt meg, mivel hazatérte után lelkipáztorként és esperesként tevékenykedett Magyarkeszin és Avasvámfalun 1687-től. *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 426. Pányoki peregrinációjáról l. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 136., 193., 252.; *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. 198.

⁶⁴⁰ *Gömöri György*: Nagy utazók és emigránsok. Magyarok a Restauráció-korabeli Londonban. Forrás 34. (2002) 2. sz. 202.

⁶⁴¹ *Szabó M.–Tonk S.*: i. m. 268.

ügynökök fentiekben már tárgyalt kulturális és politikai szerepének összefonódására. Apafi, aki a hálózat kulturális, művelődési funkcióit elődeinél jobban meglátta és ki is tudta aknázni, Bethlen Gábor nyomdokain járva éleslátóan észrevette a benne rejlő politikai lehetőségeket. Viszont a kortársak lesújtó jellemzése alapján úgy tűnhet, – a „nagy fejedelemmel” ellentétben – nem a megfelelő emberbe helyezte bizalmát. Kolosvári István valóban nem rendelkezett olyan kvalitásokkal, mint annak idején Bornemisza Ferenc, melyek alkalmassá tették volna ilyen tárgyalások sikeres lefolytatására?

Mivel több volt ez egyszerű kulturmissziónál, nem árt ismételten felidézni az esetet háttérben álló politikai előzményeket. 1684 tavaszán a pápa védnöksége alatt végre megalakult Szent Liga: a Habsburg Birodalom, Lengyelország és Velence törökellenes szövetsége. Lipót császár felszólította Apafit a csatlakozásra, azonban szándékosan a fejedelem számára elfogadhatatlan feltételeket támasztott.⁶⁴² Így Apafi – akinek a török sereg 1683-as Bécsnél elszenvedett veresége után ugyancsak szándékában állt csatlakozni – inkább a szövetség lengyel–francia orientációjú ága felé hajlott. A fejedelemnek elemi érdeke volt, hogy még időben a jó oldalra álljon, ha továbbra is meg akarta őrizni szuverenitását.⁶⁴³ Itt mérettetett meg Erdély korábban gondosan kiépített diplomáciai kapcsolatainak hatékonysága, vagyis itt derült ki, sikerül-e Európa protestáns hatalmait megnyernie annak biztosítására, hogy úgy teremtsen meg a Magyar Királysággal való egységét, hogy közben átmentse az eddig megőrzött önálló államiság eredményeit.

Kolosvári Istvánt, Pataki egykori diáktársát, ekkor már enyedi professzort peregrinációja során szerzett ismeretségeire építve azzal a nem könnyű megbízatással küldi ki 1684-ben Berlin, Németalföld és Anglia uralkodói udvaraiba, hogy járjon közben ennek érdekében.⁶⁴⁴ „Mikor Erdélyieknek állapotjok a’ Napkeleti és Napnyugoti Tsaszaroknak hadakozások által meg-nehezedet volna, az Erdélyi Fejedelemtől, és a’ Réformátus Státustól küldetett ez Követségbe a’ Brandenburgiai Választó-Fejedelemhez, és a’ Belgiumi Felsőleges Ordókhhoz, hogy azok vennék munkában Erdélynek a’ Vallásra nézve jó móddal a Felsőleges Ausztriai Házhöz való hajlását 1685-dik Eszt. ben. Járt abban két Esztendőig; mitsoda haszonnal vagy kárral, semmi olyas nyoma nem látszik.”⁶⁴⁵ – írja Bod Péter Kolosvári kiküldetéséről. Finoman utal rá, nem véletlen, hogy Kolosvári egyben a református egyház embere, lelkes is volt. A Bethlen Gábor-féle diplomáciához képest némi váltást jelent, hogy

⁶⁴² Erdély története II. i. m. 870.

⁶⁴³ *Bujtás L. Zs.*: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia i. m. 57.

⁶⁴⁴ Erdély története II. i. m. 870.

⁶⁴⁵ *Bod Péter*: Smirnai Szent Polikárous, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok. Nagyenyed, 1766. 156. Vö. *Bujtás L. Zs.*: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia i. m. 57.

Apafi egy kifejezetten egyházi személyt bízott meg ilyen feladattal. Mind a kálvinista brandenburgi választófejedelemnél, mind a „belga rendeknél” való közbenjárás elnyerésében ennek komoly jelentősége lehetett. Bár már Bod is szkeptikus Kolosvári képességeivel kapcsolatban, Bethlen Miklós ennél jóval élesebben és szókimondóbban fogalmaz. Kolozsvárit Teleki bérencének nevezi, sőt már-már azzal is gyanúsítja, hogy szándékosan aknázza alá Apafi terveit: „Kolosvári István két esztendei chimerica [rejtélyes, kérdéses] követségből, Berlin, Hága, Londinumból hazajövén, noha oda fel azt javallották a mű lelki atyánkfiai, hogy ante victoriam [ti. Buda visszafoglalása előtt] kössük meg a békeség és status csomóját Bécsben: ekkor Teleki parancsolatjára vagy hallgatott vagy hazudott.”⁶⁴⁶ Érdekes, hogy Bethlen azzal is vádolja, hogy mindezt ráadásul az egyház pénzén tette – itt valószínűleg a Biblia kinyomtatására vonatkozó feladataira gondolhat, amit valójában támogatott a református egyház –, ez egyértelműen diplomáciai és kulturális feladatainak összemosására utal.⁶⁴⁷

Tekintsük át röviden, hogy mi is lehetett valójában Kolosvári küldetésének lényege! 1683-ban az erdélyi országgyűlés arról hozott határozatot, hogy – erdélyi nyomdák híján – külföldön kell elegendő Bibliát nyomtatni, mivel a korábban nyomtatott példányok elfogytak. Erre a legalkalmasabb hely a nyomdászatáról híres Hollandia volt, amivel Erdély egyébként is kiváló kulturális kapcsolatokat ápolt. Fedezetül a református egyház által összegyűjtött 2500 aranyforintot Apafi átutalta Amszterdamba. Kolosvári küldetése – legalábbis a felszínen – eredetileg ennek megszervezése és lebonyolítása lehetett. Ez azonban nem tűnik olyan nehézségű feladatnak, hogy ne lehetett volna egy egyébként is peregrinációs körútra induló tehetséges ifjúra bízni elintézését.⁶⁴⁸ Ez valószínűleg csak kiutazása ürügye lehetett, és komolyabb küldetése álcázására szolgált.

Kolosvári utazásainak kronológiája csak nagyon nehezen követhető. Valamikor 1684 tavaszán indulhatott útnak először Berlinbe. Tárgyalásai Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemmel Apafihoz és Telekihez írott leveleiből visszafejthetőek.⁶⁴⁹ A

⁶⁴⁶ Bethlen Miklós önéletírása i. m. 354.

⁶⁴⁷ *Bujtás L. Zs.*: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia i. m. 57.

⁶⁴⁸ A fejedelemnek és a református egyháznak már korábban is voltak a Biblia kinyomtatásához szükséges nyomdász-mesterség kitanulását támogató ambíciói. Apafi korábban (1647 körül) feltehetően egy másik erdélyi peregrinust, Gávai Mihályt is külön ezzel a céllal küldött ki Hollandiába. Gávait egyébként Johannes Leusden, utrechti professzor is patronálta. Kutatásaim során felfedeztem, hogy Patakival és peregrinustársaival is kapcsolatba került. A jövőben tervezem Pataki és társai könyvkiadással kapcsolatos tevékenységét tovább kutatni és egy esetleges publikációban foglalkozni velük a továbbiakban. Gávai küldetéséről l. *Bujtás L. Zs.*: Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz i. m. 81.

⁶⁴⁹ Kiadta őket Koncz József: *Koncz József: Kolosvári István, gyulafehérvári professor követsége biblia-nyomtatás és más politikai ügyekben Németországba, Belgiumba, sat.* In: *Protestáns Közlöny* 16 (1886) 471-472.; *Koncz József: Kolosvári István levelei Teleki Mihályhoz 1-4. (1684-1685).* In: *Protestáns Közlöny* 17

szakirodalom eddig jórészt a küldetése álcájául szolgáló Bibliakiadással kapcsolatos levelezésével foglalkozott. A dolog akkor vált némileg kínossá, mikor Kolosvári már Berlinben volt és értesült róla, hogy egy Tótfalusi Kis Miklós nevű erdélyi peregrinus, aki kitanulta a nyomdász mesterséget, saját költségén már elkezdett kinyomtatni Amszterdamban egy magyar nyelvű Bibliát. Így további útja – legalábbis a külső szemlélődők számára – tulajdonképpen okafogyottá vált. Mikor erről Erdélyben értesültek, megdöbbenek, és talán ennek köszönhetően csak vonakodva egyeztek bele, hogy a továbbiakban anyagilag is támogatják Tótfalusi magánakcióját. Kolosvári számára így új indokot kellett találni, illetve az időközben Amszterdamba kiutalt és feleslegessé vált pénz sorsáról is kellett rendelkezni.⁶⁵⁰

Innen az Egyesült Tartományokba valószínűleg 1684 szeptemberében indult, megérkezése Bujtás László Zsigmond szerint feltehetően 1684 vége és 1685 eleje közé tehető. Megbízólevelét 1685. január 20-ára küldték el. Innentől több mint két hónapig a pénz befektetése körül foglalatostkodott. A pénzt (mely az átnyújtott elismervény szerint 12 500 dukát volt)⁶⁵¹ végül március elején sikerült befektetnie Amszterdam város kincstára által kibocsátott kötvényekbe. Egy bizonyos Willem Anslaar (1633-1694) nevű református lelkész gondjaira bízta kezelését. Majd innen ismét Berlinbe kellett mennie Apafi fejedelem utasításra⁶⁵² – a történészeket nem kis mértékben megzavarva a helyes kronológia megállapításában –; majd egy hathónapos kitérő után tért vissza ismét Hollandiába. Kétséges az is, hogy közben valóban eljutott-e Angliába, amire ugyan felhatalmazást kapott megbízólevelében, viszont egyetlen levelében sem szól ilyen utazásról.⁶⁵³ Saját bevallása szerint végül 1686 januárjában indult haza. Útja során harmadszor is megállt Berlinben.

Bujtás László Zsigmond feltételezi, hogy Kolosvári két hollandiai útja közül az elsőben csupán a Biblia nyomtatásával és a pénzbefektetéssel kapcsolatos ügyekben járt el, míg a második ottléte lehetett diplomáciai küldetése. Tótfalusi méltatlankodásából kiderül, hogy Apafi megbízottja csak zavarta munkájában: az amszterdami egyházközség tanácsa, sőt a magyar diákok révén is próbálta eltántorítani kitűzött céljától. Hozzá kell tenni, hogy ő csupán a fejedelem utasításait követte, amelyektől kevéssé mert eltérni. A szakirodalom szerint is körültekintően és alaposan járt el ebben az ügyben, noha leveleiből némi rezignáltság érződik ki, különösen miután a fejedelem végül mégis Tótfalusi támogatása

(1887) 152-153., 214-215., 222-223., 231. Hivatkozik rá: *Bujtás L. Zs.*: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia i. m. 58.

⁶⁵⁰ *Bujtás L. Zs.*: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia i. m. 58.

⁶⁵¹ Uo. 71. Willem Anslaar tanúsítványa a rábízott kötelezvények visszaszolgáltatásáról. Amszterdam, 1685. május 23. (Lelőhelye: MOL, R 319, No. 2370.)

⁶⁵² Minderre a január 20-i megbízólevelében kapott utasítást.

⁶⁵³ Uo. 59.

mellett döntött, őt pedig a pénzbefektetés lebonyolításával bízta meg.⁶⁵⁴ Ez – lelkész lévén – biztosan nem tartozott Kolosvári eddigi preferenciái körébe és nem kis jártasságot követelt meg Amszterdam – a korszak pénzügyi központja – bonyolult bankügyleteivel kapcsolatban.

Érdemes kicsit Anslaar személyére is kitérni, akire Kolosvári végül a pénz kezelését bízta. Mivel rengeteg erdélyi peregrinus fordult meg holland területen, akik tanulmányaihoz nem kevés pénzt kellett mozgatni, ráadásul ezek a pénzek mindig otthonról, kisebb-nagyobb részletekben a patrónusoktól érkeztek, ezért létfontosságú volt, hogy kialakítsanak egy a pénz mozgásához szükséges átutalási rendszert. Ehhez a fejedelmek úgynevezett *összekötőket* használtak, olyan helyieket, akik némiképp tájékozottak voltak az ottani kereskedelmi- és pénzügyi viszonyokban.⁶⁵⁵ A diákok bizalommal fordulhattak hozzájuk, ők pedig a pénzkölcsönzés gördülékenységét segítették elő, amit a fejedelem aztán valamilyen módon honorált. Jelen esetben Anslaar lehetett az erdélyiek egyik ilyen hollandiai összekötője, aki egyebek mellett a fentiekben vázolt pénzbefektetési ügyeket intézte. Bujtás némileg megütközik rajta, hogy a 19-20. századi szakirodalom nem lelkészként, hanem kifejezetten „bankárként” említi, holott ezek a kategóriák a században nem foglalkozásként értendők, a többfajta szerep betöltése pedig nagyon is megfér a kor gondolkodása szerint egymás mellett egy ügynök esetében.⁶⁵⁶ Kolosvári választása logikus volt, nyilván lelkészi hivatása és összeköttetései révén is célszerű volt egy ottani egyházi személlyel érintkezésbe lépnie. Anslaarnak pedig Coccejus vejeként már eleve lehettek kapcsolatai magyar diákokkal.⁶⁵⁷ Kolosvári pénzügyekkel kapcsolatos döntései szerencsések voltak. Mindenesetre felelősségteljes alkatra vallanak, olyanra, aki nem szeret nagy kockázatot vállalni. Bár bevallja, hogy ha másba fektette volna a pénzt, magasabb kamatot is kaphatott volna, ezzel azonban megnőtt volna a kockázat. Mivel nem akarta kockáztatni a tőke biztonságát, inkább emellett döntött, ráadásul négy részre osztotta a pénzt, hogy ha szükség lenne a tőke egy részére, akkor se kelljen a teljes összeghez nyúlni. Az, hogy épp Anslaarra bízta az ügyek intézését szintén helyes döntésnek bizonyult. Ilyen szempontból tehát az, hogy Kolosvárit bízta meg a feladat elvégzésével, tökéletes választás volt Apafi részéről. Ez azonban még nem

⁶⁵⁴ Uo. 60.

⁶⁵⁵ Ilyen volt a Bethlen Péter *Kavaliertourjával* kapcsolatban említett Daniel Nijs is Velencében.

⁶⁵⁶ Anslaar valójában inkább a korábban már definiált „bróker” kategóriába esett, mivel Kolosvári szerint tevékenységéért jutalékot számított fel: „hanem a nekem adott pénzért [...] interesül valamit el venne, mely teszen circiter [körülbőlül] Talleros Imperiales 10. és ha a’ maga fárattagarais valamit nem kivan. Mert az ilyen Agensnek fizetese jar, de ugy hiszem, eö kegyelme, mint az olyanok, sokat nem kivan, mert a’ Magyaroknak szeretője és minden fele az Ecclesiaknak nagy Promotora, elegeis vagyon.” Uo. 90. Kolosvári István levele ismeretlenhez. Nagyenyed, 1691. május 31. (Lelöhelye: MOL, P 1952, 1. cs.)

⁶⁵⁷ Uo. 61.

indokolja a választását, hiszen útnak indításakor még nem tudhatta a fejedelem, hogy megbízottjának ilyen természetű ügyekben kell majd eljárnia.

Ami a követség diplomáciai részét illeti, Kolozsvári megbízatásához hozzátartozott, hogy erősítse Erdély nemzetközi pozícióit, kapcsolja be a török ellen szerveződő szövetségbe és közbenjárást eszközöljön ki a Habsburgokkal való megbékélés elősegítésében. Az ügyben a holland parlament külügyi bizottságának 1686 januárjában született határozata nagyon szűkszavúan fogalmaz, így látszólag nem sok eredménnyel járt Kolozsvári tevékenysége. Az is érdekes, hogy néhány nappal a határozat megszületése után rögtön hazaindult. Ez is könnyedén keltheti azt a látszatot, hogy vállalkozása kudarcot vallott. A háttérben lezajlott informális tárgyalásokról a holland források nem adnak tájékoztatást, csupán Kolozsvári Apafinak és Telekinek szóló beszámolóiból derül ki néhány dolog. Ezek alapján a megbízott nem tétlenkedett, Erdély ügyét a lehető legmagasabb fórumok elé tárta, állítólag magával Orániai Vilmostal, a helytartóval is sikerült találkozót egyeztetnie.⁶⁵⁸ Levelői dátumából is az derül ki, hogy megbízólevelének megérkezése előtt már informális tárgyalásokat folytatott. Az óvatos Hollandia valószínűleg hivatalosan csak kevés dolgot tárt a nyilvánosság elé, a háttérben azonban sokat tett Erdély szuverenitását megőrző törekvéseinek támogatására, illetve ennek nemzetközi elismertetéséért. Kolozsvári szerint Orániai Vilmos a császárnak is írt levelet Erdély ügyében, illetve tanácskozott a császári követtel, sőt Svédországot is igyekezett rávenni a közreműködésre. Apafit is arra biztatta, hogy vegye fel a kapcsolatot a svéd királlyal. A holland bécsi és konstantinápolyi rezidenst is megbízta, hogy kísérje figyelemmel Erdély sorsának alakulását, illetve tartsanak fenn kapcsolatot a portai követtel.

Kolozsvári megítélésében a kortársak elmarasztaló véleményét a látszat tulajdonképpen alátámasztja. Ha csak a holland parlament semleges levele alapján akarnánk megítélni szerepét, talán tényleg igazat adhatnánk Bethlen Miklósnak. Igaz, hogy leveleiből kiérződik a kezdeményezőkézség és némileg a fantázia hiánya. Bethlen Miklós az árulás jeleit, illetve a Telekivel való összejátszást érzi azon tanácsán, hogy Erdély még Buda visszafoglalása előtt állapodjon meg a császárral; a dokumentumok tanúsága szerint viszont valóban ezeket a tanácsokat kapta Hollandiában. A udvar és a fejedelem megállapodásra azonban csak későn, már az ostrom alatt került sor, 1686. június 28-án.

Apafi azonban nyilvánvalóan sikeresnek ítélte tevékenységét minden elmarasztaló ítélet és vélemény ellenére, hiszen az 1684-1686-os külföldi küldetése mégsem törte derékba

⁶⁵⁸ Uo. 62.

pályáját. Ebben osztozhatott az erdélyi református egyház is, hiszen 1713-tól erdélyi püspökké választották.⁶⁵⁹

4.2.3. *Selyki Péter*

Talán róla tudunk a legkevesebbet a társaság tagjai közül. Pontos születési helye sem ismert. Patakihoz hasonlóan ő is a kolozsvári református kollégium tanulója volt, ahol 1671-ig seniori tiszteletet töltött be.⁶⁶⁰ Valószínűleg innen ered ismeretségük is. Teleki Mihály alumnusa (valószínűleg Pányokival együtt). Fennmaradt patrónusának írt levele peregrinációja kezdetén 1671. március 21-éről, melyben eddigi utazásukról számol be, emellett a hozzájuk elért hírekről is tájékoztatja Telekit.⁶⁶¹

Selyki Péter Pataki közeli barátja lehetett, naplójában talán őt említi legtöbbször útitársai között (a főszövegben hatszor szerepel a neve és még egyszer, könyveinek listáján). Neki kölcsönzött a legtöbbször (4 alkalommal) pénzt: „T. Se’lyki Pete’r Jo-akaro Barátomnak adtam az utazásban pénze nem lévén, kölcsön 12 stif híján 7 tallért fizettem Marburgban”.⁶⁶² Másol: „NB. adtam mindjárt egyik aranyát kölcsön Selyki Péternek, ugyanúgy fél tallér (Fizettem Marburgban becsülettel.)”⁶⁶³ Mindig hozzáteszi, hogy Selyki minden alkalommal becsülettel visszafizette adósságát. A közeli barátságra utalnak olyan bejegyzések is, melyek arról szólnak, hogy együtt mentek fürdőbe,⁶⁶⁴ vagy Utrechtben együtt tapostak káposztát: „Anno [1671] Eodem Die 21. Octobris⁶⁶⁵ Egy kád aprítot káposztát szonk, Selyki Pétert bellé állatván mezitlábbal, majd csak nem két óráig tapodtattuk.”⁶⁶⁶ Érdeklődési köre is megegyezhetett Patakiéval. Teológiából disputált Marburgban 1674. március 20-án, vagyis két nappal hazaindulásuk előtt.⁶⁶⁷ Feltehetően az ő disputációjához igazíthatták hazaindulásukat. Hazatérve Patakihoz hasonló pályát töltött be: Teleki Mihály udvari papja, 1679-től újtordai lelkész, később egyházmegyei jegyző.⁶⁶⁸ Nem emelkedett túl magasra karrierje, de minden bizonnyal elegendő megélhetést biztosított számára, ahogy Pataki számára is. Valószínűleg az ő életútjuk lehetett tipikus és átlagos az erdélyi peregrinusok körében.

⁶⁵⁹ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 111.

⁶⁶⁰ Szabó M.–Tonk S.: i. m. 235.

⁶⁶¹ Selyki Péter levele i. m. 485-486.

⁶⁶² Pataki-napló i. m. 2. v.

⁶⁶³ Uo. 3. r.

⁶⁶⁴ Uo. 5. r.

⁶⁶⁵ 8bris

⁶⁶⁶ Uo. 79. r.

⁶⁶⁷ Szabó M.–Tonk S.: i. m. 235.

⁶⁶⁸ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 538.

4.2.4. *Otrokocsi Fóris Ferenc, a gályarab*

Szintén a peregrinus társaság tagja volt a jóval hányattatottabb sorsú Otrokocsi Fóris Ferenc, egy nem kevésbé ellentmondásos és izgalmas figura. Életútja még Kolozsváriénál is fordulatosabb és a Kolozsvárról 1671-ben együtt induló öt diáké közül minden kétséget kizáróan a legzaklatottabb. Az Otrokocsi pályafutását kutatók általában nem foglalkoznak behatóan peregrinációjával, pedig tagadhatatlan, hogy az ifjúkorában Utrechtben töltött alig egy év nem kevés mértékben járult hozzá későbbi sorsa alakulásához. Az ott kialakított kapcsolatai élte megmentésében is felbecsülhetetlen jelentőségűnek bizonyultak. Mivel tisztában vagyok vele, hogy személyével kapcsolatban könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre, mindkét (a protestáns és katolikus) oldal egyháztörténészei részéről, művei okán pedig irodalomtörténészek is sok szempontból feldolgozták tevékenységét és szerepét, főleg katolizálásának okaival foglalkoztak. Ezért érthető módon a terjedelmi keretek szűkössége és a témától való nagymértékű elrugaszkodás veszélye miatt nem áll szándékomban teljes mértékű áttekintést nyújtani személyéről és tevékenységéről. Inkább azt próbálom megvizsgálni – a teljesség igénye nélkül –, hogy hollandiai peregrinációja során kialakított kapcsolatai és szerepe ebben a szövevényes hálózatban milyen pontokon és hogyan befolyásolták pályája és sorsa alakulását.

1648 októberében született Otrokócson (Gömör megyében). Tanulmányait Sárospatakon végezte (1667. március 26-ai dátummal van bejegyezve neve a kollégium anyakönyvében). Később rektóriára ment, a szatmári református kollégiumba hívták oktatónak Veszprémi István mellé. Külföldi egyetemi tanulmányait kérésére Gömör vármegye támogatta anyagilag.⁶⁶⁹ Érdekes, hogy mégis egy Kolozsvárról induló, főleg az ottani kollégiumban tanuló diákokból álló társasággal indult útnak Hollandiába. Bár igaz, hogy az 1670-es években az ellenreformációs törekvések már egyre inkább szorongatták a Királyi Magyarország keleti felében élő protestánsokat, sőt 1672-ben a sárospataki kollégiumnak is költöznie kellett, így Erdély pártfogó szerepe egyre erősödött a protestánsok körében.

Az ő neve is megjelent 1671. június 25-én az utrechti egyetem matrikulájában a többieké mellett. Itt Burman, Essenius, Voetius és Leusden tanítványa. Ez utóbbi különösen szerette őt, mivel fogékonyságot mutatott a héber és a keleti nyelvek iránt.⁶⁷⁰ Még sikerült az

⁶⁶⁹ Szinnyei J.: Otrokocsi Fóris Ferenc. In: Uő. i. m. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/o/o18572.htm> (2015. augusztus 9.)

⁶⁷⁰ Uő.

egyetemen disputálnia teológiából 1672. február 21-én.⁶⁷¹ Különös, hogy Horváti – akinek Otrókocsi közeli barátja lehetett – erről nem emlékezik meg naplójában, holott rendre részletesen feljegyzte a magyarok disputációt. Annál is inkább, mivel Otrókocsi kedves tanáruk, Burman alatt disputált. A város ostroma előtt ő is a menekülő Patakiékkal tartott Marburgba, ahová 1672 szeptemberében iratkozott be, viszont korábban tért haza, mint társai.⁶⁷²

1673-ban már lelkészi hivatalba került be Rimaszécsen. De nem sokkal hazatérése után 1674-ben őt is perbe fogták prédikátortársaival együtt, és a pozsonyi véstörvényszék elítélte. Először a lipótvári börtönben raboskodott, majd 1675 márciusában a nápolyi gályákra hurcolták. A maga és társai szabadulásában komoly szerepet játszott levelezésével. A cél érdekében hatékonyan mozgósította hollandiai tanulmányai során létesített kapcsolatait, és rajtuk keresztül végül sikerült érnie 1676. február 11-én kiszabadításukat.

A gályarabok ügye nagy nemzetközi felháborodást váltott ki a protestáns közösségből. A megmentésükért folytatott kampány röplapok formájában eljutott a szélesebb nyilvánosság elé. Ezen források vizsgálata kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy megfigyeljük ennek a szövevényes hálózatnak a működését egy magasztos cél: a szerencsétlen sorsú magyarországi prédikátorok megmentése érdekében. Mindezt egy volt peregrinus kapcsolatai hozták mozgásba. A prédikátorok – különösen Otrókocsi – gályára kerülésük után nem sokkal (1675 nyaratól) élénk diplomáciai levelezésbe kezdtek, hogy párfogókat keressenek. Írtak a nápolyi és velencei reformátusoknak, a zürichi városi tanácsnak és egyháznak, a brandenburgi választófejedelemnek, a német rendeknek, német egyetemeknek. Emellett Károly Lajos, pfalzi választófejedelemnek és II. Károly angol királynak is, de elsősorban Hollandia segítségére számítottak, aki protestáns nagyhatalomként tökéletes közvetítő lehetett számukra.

Otrókocsi már 1675 júniusában felvette a kapcsolatot egykori tanáraival: Burmannal és Leusdennel, és közvetítésükkel a holland parlament segítségét akarta kieszközölni. (Egyúttal levelet küldtek a bázeli holland rezidensnek, Malapertnek⁶⁷³ és Nicolaus Zaffirusnak, egy velencei prédikátornak és orvosnak, illetve Hamel Bruynix, bécsi holland rezidensnek hasonló szándékkal.) Bár Otrókocsin kívül még két másik prédikátortársa: Kálnai Péter (1646-ban) és Séllyei István (1655-ben) is Utrechtben tanult; viszont Otrókocsi – mivel csupán néhány éve jött el onnan és személyesen is ismerte ezeket a professzorokat – sokkal

⁶⁷¹ Disputatio Theologica De Vocatione Abrahami, juxta locum Genes. XII. vers 1-3. [...] Quam [...] Sub Praesidio Francisci Burmanni [...] Publicè ventilandum proponit [...] Ad diem 21. Februarii. Ultrajecti, 1672. (RMK III. 2600)

⁶⁷² 1672 novemberében még biztosan Marburgban volt a Pataki-napló tanúsága szerint. Pataki-napló i. m. 3. v.

⁶⁷³ *Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-1676).* In: *Lymbus* füzetek 40. Scriptum Rt., Szeged, 1999. 36.

szorosabb kapcsolatokkal rendelkezett, ezért neki volt a legnagyobb esélye, hogy megpróbálja bekapcsolni Hollandiát egy kiszabadításukat célzó nemzetközi akció megszervezésébe. Burman 1662 óta tanított teológiát és 1671-től egyháztörténetet Utrechtben, jól ismerte és igen nagyra becsülte a magyar és erdélyi diákokat.⁶⁷⁴ Az említett peregrinustársasággal pedig még ezek felett is igen szoros lehetett a kapcsolata, ahogy az a Horváti-naplóból is kiderül. Ráadásul Otrókocsi még a disputációját is az ő elnöklete alatt tartotta, Leusden héber és görög előadásain is részt vett, kedves tanítványának számított. Így nem véletlen, hogy először hozzájuk fordult, ami jó döntésnek bizonyult. Innentől az információáramlás megvizsgálásán keresztül remekül nyomon lehet követni a két professzor kapcsolati hálójának kiterjedését. Volt tanítványuk levelét továbbküldték a genfi egyházközségnek,⁶⁷⁵ továbbá Burman közbenjárt érdekükben a holland parlamentben ülő ismerőseinél és rávette a Frankfurt am maini,⁶⁷⁶ hanai és zürichi gyülekezetet, hogy kezdjenek pénzt gyűjteni a prédikátorok kiváltására.

Augusztus 25-én a gályarab prédikátorok újabb levelet küldtek a professzoroknak és egyet az Utrechtben tanuló honfitársaiknak, melyeket úgy döntött a parlament, hogy rölap formájában (két nyelven: latinul és holland fordításban) Habsburg-ellenes propagandára fog felhasználni.⁶⁷⁷ Kérdéses, hogy a magyar diákokhoz szóló levél mennyire volt hatásos, mivel az 1670-es évek közepe mind a holland, mind az erdélyi történelem szempontjából zűrzavaros időszak volt, és egyúttal a peregrináció mélypontját is jelentette. 1675-ben mindössze egy diák, Rácbszörményi János tartózkodott a városban, akihez a levél talán eljuthatott.⁶⁷⁸ Esetleg Tarczali Pál jöhet még szóba, aki bár korábban valóban Utrechtben volt,⁶⁷⁹ ekkor épp Leidenben tartózkodott. Mindketten ismerték Otrókocsit és barátságban is lehettek vele. Burman decemberi válaszlevelének utóirata mégis arra utal, hogy több magyar diák is ott tanult. Tarczalihoz valószínűleg valóban eljuthatott Otrókocsi felhívása, mivel az ő tájékoztatásából értesült Leusden a magyarországi állapotokról, amit a professzor továbbított

⁶⁷⁴ Uo. 37.

⁶⁷⁵ Uo. 38.

⁶⁷⁶ 1675 novemberére csak Frankfurt am Mainból 140 birodalmi tallér érkezett, melyet meg is küldtek Otrókocsiéknak.

⁶⁷⁷ A rölapok egy példányát a hágai királyi könyvtár pamfletgyűjteményében őrzik: Twee Brieven Geschreven Uyt de Galeyen van Napels, De eerste aen twee Profoessoren, Franciscus Burmannus, ende Johannes Leusden, De andere aen de Hungerse studenten tot Utrecht studerende..., Utrecht, 1675. KB: pfl 11262. Vö. *Bujtás L. Zs.*: A gályarab prédikátorok i. m. 39.

⁶⁷⁸ Ez az a diák, aki Horváti halálára gyászverset írt, az ő halálára pedig Otrókocsi írt búcsúztatót.

⁶⁷⁹ Tarczali Pál 1671. november 11-től 1672 decemberéig tanult Utrechtben teológiát, vagyis éppen akkor, amikor Pataki és társai is ott tartózkodtak. Mindkét naplóban vannak utalások rá, hogy ismerték egymást, és barátságban is lehettek. Tarczali Utrecht elfoglalása után továbbra is az Egyesült Tartományokban maradt. Még 1678-ban is Leidenben találjuk, ahol orvostudományt tanult. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. 136.; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 446-447.

az utrechti egyháztanács felé.⁶⁸⁰ Az egyháztanács szeptember 6-ai ülésén Burman is felállt és felolvasta Otrókocsi levelét. A tanács elhatározta, hogy a levelet röplap formájában közzéteszik, gyűjtést rendeznek a rabok számára és a pénzt Burmanhoz juttatják el, megígérték azt is, hogy a tartomány rendjein keresztül a kérést továbbítják a parlament felé.⁶⁸¹ Tarczali leveléből kiderült, úgy döntött az utrechti tartományi gyűlés, hogy megpróbálják rávenni a parlamentet, levélben forduljanak a császárhoz, és a hágai külföldi követeket, hogy ők is gyakoroljanak nyomást rá.⁶⁸²

Malapert (a bázeli holland követ) úgy vélte, hogy mire a parlament döntésre szánja el magát, talán túl késő lesz a gályarabok számára, ezért október 23-án levelet írt az éppen a Földközi-tengeren tartózkodó Michiel de Ruyter admirálisnak (1607-1676), melyben felveti, hogy a nápolyi alkirálynál némi ráhatással könnyedén elérheti a gályarabok szabadon bocsátását.⁶⁸³ De Ruyter július óta a térségben tartózkodott. Hollandia Franciaország ellen létrehozott szövetsége tagjaként a spanyol flotta megtámogatására küldte a Staten Generaal. A parlament végül november 11-ére hozta meg a döntést, melyben hivatalosan is utasította de Ruytert a prédikátorok kiszabadítására, akinek február 11-én végül szabadságukat köszönhették. Minderről gyerekeinek címzett levelében is beszámolt: „... egy utasítást hozva számára Ófelségétől, az orániai herceg úrtól, hogy én itt ezen a tájon maradjak még egy ideig közelebbi intézkedésig; mire én azonnal a többször említett hajóhaddal az irányt Nápoly felé vettem, hogy magunkat ott minden szükséglettel ellássuk. [...] E hó [február] 11-én jövetelünk alkalmával való azonnali kérelmünkre az alkirály úr által a magyar rab prédikátorok, szám szerint 26-an rabszolgai gályarabságukból szabadon bocsáttattak.”⁶⁸⁴

Összességében Otrókocsi mindkét volt tanára, de leginkább Burman levelei rávilágítanak arra a kiterjedt kapcsolati hálóra és élénk diplomáciai tevékenységre, melynek középpontjában Burman állt. Az is kiderül leveleiből, hogy mekkora szerepe volt a gályarabok kiszabadításában. Ennek jelentőségével Otrókocsi is tisztában volt, meg is emlékezik róla *Furor Bestiae* című munkájában, melyben később megörökíti gályarabságuk történetét.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ *Bujtás L. Zs.*: A gályarab prédikátorok i. m. 40.

⁶⁸¹ Uo. 41.

⁶⁸² Uo. 40.

⁶⁸³ Uo. 42.

⁶⁸⁴ Michiel de Ruyter admirális levele gyermekeihez a magyar gályarab lelkészek kiszabadításáról. Nápoly. 1676. február 18. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (EREL), Kolozsvár, G5. Nagy Géza iratmásolati gyűjteménye. IV. Nr. 6.

⁶⁸⁵ Otrókocsi Fóris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. 1676. Ford. Herpay Gábor. Kiad. és bev. Csikesz Sándor. Bp., 1933. (Régi Magyar Református Könyvtár. III. sor 1./56.) *Bujtás L. Zs.*: A gályarab prédikátorok i. m. 43.

Ezután a kiszabadításukért felelős protestáns összefogásért köszönetet mondva (és további pénzeket gyűjtve) látogatja végig az őket segítő országokat: Svájcban, Németországban, Angliában és Hollandiában is járt.⁶⁸⁶ Utrechtben ismét felkereste régi ismerőseit – Szinnyei itt feltehetően a kiszabadításukban nem kis szerepet játszó kedves tanáira: Burmanra és Leusdenre gondol – akik örömmel fogadták. Sőt itt rövid ideig a felsőbb tudományokat is tanított, teológiai tanulmányokkal és tudományos könyvek írásával foglalkozott.⁶⁸⁷

Hazatérve ismét lelkészi hivatalt töltött be (először ismét Rimaszécsen 1678-ban, majd 1681 áprilisától Gyöngyösön, 1687 végétől Kassán). 1690-ben gyülekezetével támadt konfliktusai okán távoznia kellett, külföldre ment. Huzamosabb időt töltött Hollandiában és Angliában.⁶⁸⁸ 1690 decemberében – 42 éves fejjel – beiratkozott Oxford egyetemére, hogy használja a könyvtárat.⁶⁸⁹ 1691 novemberében Franekerben járt, ahol egyetemi tanárai másfél évig marasztalták, 1693 májusában pedig Utrechtben volt tanárát, Leusdent látogatta meg, akinek ajánlólevelével tért vissza hazájába. (Burman ekkor már nem élt.)⁶⁹⁰ Egyre inkább eltökélt célja volt – amiben külföldi útja is megerősítette –, hogy a katolicizmus és protestantizmus egyesítését véghezviszi. Ezzel a céllal tért haza 1693-ban.

Mivel sikertelensége egyre inkább elkedvetlenítette és megingatta bizalmát a református egyházban, 1694-ben katolizált. Megdöbbentő fordulat ez éppen az ő életében, aki a heves ellenreformációnak köszönhető bebörtönzését és szolgaságát, személyesen volt tanúja társai szenvedésének – amit a saját bőrén is megtapasztalt – és halálának a nápolyi gályákon. Illetve mindannak dacára, hogy nem sok olyan ember van, aki ennyit köszönhet a nemzetközi protestáns összefogásnak, ez a lépése nem kis hálátlanságra vall.

Ezután bölcsészeti, jogi és teológiai doktori címet szerzett. 1699-ben jogtanári állásban találjuk Szatmáron, illetve őt bízták meg a nagyszombati káptalani levéltár őrzésével. Mindannyiuk közül ő fejtette ki a legnagyobb mértékű irodalmi tevékenységet. Műveiből kitűnik, hogy igyekezett mindkét fél tanainak a lehető legelfogulatlanabb vizsgálatával felderíteni az igazságot. Zoványi szerint Coccejus követője, akit a legkitűnőbb tudósok közé sorolt.⁶⁹¹

⁶⁸⁶ 1678. március 3-án dedikálta Hodosi Sámuel album amicorumát Utrechtben. OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 777. 675.

⁶⁸⁷ Szinnyei J.: i. m.; *Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae Literatae*, Frankfurt–Lipce, 1711. 147.

⁶⁸⁸ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 446-447.

⁶⁸⁹ Gömöri Gy.: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken i. m. 35.

⁶⁹⁰ Szinnyei J.: i. m.

⁶⁹¹ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 447.

5. Eszmetörténeti hatások

A 17. században filozófiai és tudományos forradalom zajlott le Európában, melyet az „európai elme kírziseként”⁶⁹² is emlegetnek, mivel döntő változásokat hozott a nyugati világ eszme-, kultur- és vallástörténetében. A folyamat élvonalában három ország állt: Anglia, Franciaország és Hollandia. Ez utóbbi le is körözte társait, így méltán állíthatjuk, hogy az Egyesült Tartományok 17. századi intellektuális és tudományos története döntő fontosságú az európai intellektuális krízis megértéséhez.⁶⁹³ A modern gondolkodás fordulatát mélyebb politikai, gazdasági és társadalmi változások, illetve az intézményi struktúra átalakulása készítették elő.

Ha az eszmék terjedésének intézményi kereteiről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk az állam és az egyház szerepéről sem. Ez a kettő a vizsgált országokban szorososan összefonódott. A fellángoló viták fókuszában a legtöbb esetben a vallás vagy azzal kapcsolatos kérdések álltak. Hollandia a kezdetektől nagyon megengedő volt a különféle vallási és eszmei irányzatokkal szemben.⁶⁹⁴ A tartományok a politikai vezetésre bízták az egyházi rend szabályozását természetesen annak szem előtt tartásával, hogy ezzel senki egyéni nézetét se sértsék meg. Így jött létre egy Európában ekkor még egyedülálló alakzat: a „*publieke kerke*” (közegyház), azaz a református egyház államegyházként való működése. Ez azt jelentette, hogy a vallásszabadság ellenére a református egyház *primus inter pares* szerepet töltött be a többi felekezethez képest, lehettek templomaik, nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat.⁶⁹⁵ Ráadásul a 17. században egyfajta felekezeti megmerevedés zajlott le, így az egyszerű közembernek egyre nehezebb volt kívül maradni az egyházi kereteken.⁶⁹⁶ Erdélyben is hasonló volt a helyzet. A *recepta religio* elve alapján az állam olyan egyház felett álló főhatósággá emelkedett, mely bele tudott szólni az egyház belső életébe. Így a vallás ügye a mindenkori fejedelem kezébe került, aki gyakran élt az *innovatio* tilalmának eszközével. Ebben a sajátos rendszerben igyekeztek helyet találni maguknak az újító vallási és a hozzájuk kapcsolódó filozófiai irányzatok képviselői,⁶⁹⁷ akik főleg polgári

⁶⁹² Jonathan Israel használja ezt a kifejezést.

⁶⁹³ *Israel, Jonathan: The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1860.* Oxford University Press, Oxford, 1998. 889.

⁶⁹⁴ Már az Utrechti Unión belül is külön cikkelyben rögzítették a vallásszabadságról szóló passzust (13. cikkely).

⁶⁹⁵ *Prak, M.:* i. m. 195.

⁶⁹⁶ Uo. 197.

⁶⁹⁷ *Szabadi István: Medgyesi Pál az egyházkormányzatról.* In: Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról. Szerk. Fazakas Gergely Tamás–Győri L. János, DEENK, Debrecen, 2008. 148.

származású papok és tanárok voltak, így a református egyház és a világi hatalom is határozottan beavatkozott a velük kapcsolatos vitákba.⁶⁹⁸

Amíg Angliában és Franciaországon az eszmék a formális akadémiái szférán kívül terjedtek, addig Hollandiában mindez az egyetemi kereteken belül zajlott.⁶⁹⁹ A három vezető egyetem (Leiden, Franeker és Utrecht) által létrehozott fórum a protestáns szférában óriási nemzetközi hatókörrel bírt az általuk befogadott rengeteg külföldi diáknak köszönhetően. A siker elsősorban a század második felére már gördülékenyen működő holland egyetemi infrastruktúrájának és az egyetemek szoros együttműködésének volt tulajdonítható. A rendszer külföldi kapcsolatai révén az eszmék hamar eljutottak és meg is gyökeresedtek a többi protestáns európai országban, így Erdélyben is.⁷⁰⁰ Terjedésükhöz szükséges intézményi feltételek áttekintése után érdemes megvizsgálni kulturális és társadalmi hátterüket.

Az új eszmék: a descartes-i filozófia, a puritán és coccejánus teológiai irányzatok népszerűségének okai a kora újkori gondolkodás és világlátás megváltozásában keresendők. Az 15-17. század között élő európai emberek alapvető egzisztenciális élménye az individuum válsága volt. A középkorból örökölt felfogás felbomlása vezetett a reformációhoz és az ahhoz kapcsolódó társadalmi-szellemi mozgalmakhoz.⁷⁰¹ A skolasztikus rendszer már nem nyújtott elegendő eszmei alapot, amelynek hatása minden tudományterületen megmutatkozott. Mindezekkel párhuzamosan azonban még nem alakult ki olyan új filozófiai és természettudományos koncepció, amely újra egységbe tudta volna foglalni a széthulló világképet.⁷⁰² A korszak embere már nem elégedett meg azzal, hogy a korábbi egyetemes intézményi kereteken belül élje meg vallásosságát, hanem közvetlenül, személyesen is meg akarta mindezt tapasztalni. Tulajdonképpen itt egy szubjektivitásért folytatott küzdelemről van szó, amiben kulcsszerephez jut az egyén önértelmezése. Ennek igénye egyre inkább beépült a modern európai ember öntudatába: az egyén – mint öngáról gondolkodó, tevékeny, gondolkodására és hitére hagyatkozó szubjektum – került középpontba. Ez a felfogás mind a teológiában, mind a filozófiában egyaránt megjelent. Erre kínált magyarázatot a Descartes

⁶⁹⁸ Köpeczi Béla: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. ItK 79. (1975) 4. sz., 422.

⁶⁹⁹ Ebből kifolyólag Angliában és Franciaországban ezek csupán szűk tudományos körökhöz jutottak el a *respublica litteraria* révén. Ez a különbség nagyban felértékeli az ekkorra már komplett tudományos hálózattal rendelkező holland egyetemi szféra szerepét, mely nélkül a különféle eszmék, vallási irányzatok és tudományos újítások nem terjedhettek volna el ilyen széles körben, és megmaradtak volna csupán a szűk tudós körökön belül.

⁷⁰⁰ Israel, J.: i. m. 899.

⁷⁰¹ Ungvári-Zrínyi Imre: Erdélyi magyar kartezianizmus a 17. században. Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben. Kellék (1997) 8-9. sz. 158. Jonathan Israel szerinti ezek a folyamatok fordítva zajlottak le: a reformáció által létrehozott vallási megosztottság eredményezte a középkori egység felbomlását. *Israel, J.*: i. m. 899.

⁷⁰² Tordai Zádor: A magyar kartezianizmus történetének vázlatja. Magyar Filozófiai Szemle 6. (1962) 1. sz. 57.

által kialakított átfogó elméleti rendszer és módszer. Ugyanakkor nyilvánvalóan ez a megváltozott világlátás állította szembe az akadémiai világgal és heves vitákat indukált elsősorban holland területeken.

Az újonnan formálódó individualitás a filozófián kívül más területeken is éreztette hatását, a vallásra is jelentős befolyást gyakorolt. A középkor egyetemesség érzésével szemben, innentől az istenkereső egyén, illetve a zárt, kollektív individualitások (egyházközösségek) kerültek előtérbe, amelyek gyakran egymástól elszigetelve működtek, sokszor még egyazon felekezeten belül is. A kor embere átérezte ugyan Isten hatalmát, de mindezt nyomasztóan élte meg.

A tudományokhoz való viszonyt is átformálta az önazonosság keresése. Gyakorlati felhasználhatóságuk folytán egyre nagyobb szerephez jutottak a kor szellemi életében, ugyanakkor továbbra is csupán egy szűk társadalmi réteg foglalkozott velük, és csak lassan fogadták el őket a hagyományos kulturális fórumok. Mindazonáltal a tudományos eredmények erősítették az egyén önazonosság-tudatát, így a valláshoz hasonlóan közösségformáló erőt jelentettek. A 16-17. századra kialakult a tudományos kutatók kis világa, amely kívül esett a még mindig skolasztikus szellemű egyetemek falain, sőt általában – ahogy Descartes is – velük szemben határozták meg magukat. Noha ezek a tudományos eredmények a *respublica litteraria* hálózatán keresztül gyorsan terjedtek, csupán egy szűk körben. Kikezdték ugyan az egyetemek tekintélyét, de mivel a katedrákat elzárták képviselőik elől, nem jutottak el szélesebb rétegekhez. Az egyetemek így elviekben továbbra is az arisztoteliánus tudomány és filozófia féltve őrzött fellegrárai maradtak, ez azonban kultúráközvetítő szerepük beszűküléséhez vezetett.

Hogyan lehetséges, hogy – a *respublica litteraria* perifériáján elhelyezkedő – Erdélybe nemcsak beszivárogtak az új irányzatok, hanem 1673-ra már heves eszmei viták is folytak róluk? Ez azt bizonyítja, hogy az új felfogás más utakat, új közvetítő rendszereket talált magának arra, hogy utat törjön a szélesebb közönség felé. Ilyen volt például a nemzeti nyelv elterjedése a tudományosság terén, a könyvnyomtatás és nem utolsósorban a peregrinusokból álló hálózat is.⁷⁰³ A peregrinusokhoz ugyanis nemcsak a hivatalos egyetemi irányelvek szerint meghatározott tananyag jutott el, a hálózat csomópontjait képező tudósokkal levelezési kapcsolatban álló tanáraikon keresztül az új eszmék és a tudományos újdonságok elértek akár

⁷⁰³ Ungvári-Zrínyi I.: i. m. 158.

az egyszerű erdélyi diákokig is. Sőt nem egyszer sokkal élénkebb hatást gyakoroltak rájuk, ahogy az naplóikból és egyéb írásaikból ki is derül.⁷⁰⁴

Az erdélyieket későbbi pályájuk alapján gyakran érte az eszmei eklekticizmus vádja, vagyis, hogy válogatatlanul minden eszmét befogadnak, amit a holland egyetemeken szívnak magukba. Nem érdemes azonban ilyen szigorúan megítélni őket, hiszen a világkép átalakulása miatt a peregrinusoknak nem volt egyszerű eligazodni a különféle filozófiai és teológiai irányzatok között.⁷⁰⁵ A 17. századi Hollandiában ugyanis egy óriási szellemi megújulási folyamat kezdődött: rövid idő alatt hatalmas mennyiségű eredeti mű és tudományos felfedezés látott napvilágot, a peregrinusok pedig ennek a közepén találták magukat.⁷⁰⁶ Az erdélyi diákokra általában azok a szellemi irányzatok gyakoroltak nagy hatást, melyek megerősítették a bennük formálódó világképet és a hazai történelemről alkotott képzeteket a felekezeti aspektusok szem előtt tartásával.⁷⁰⁷

Bár a kor peregrinusai közül mindössze ötvenkét főnél említ a szakirodalom olyan konkrét eszmei hatásokat, melyek képviselőiként léptek fel. Sokszor ezek sem voltak egyértelműek azonosíthatóak vagy más nézetekkel elegyedve jelentek meg. A diákokat leginkább coccejánusként vagy puritánként azonosították. A puritanizmushoz kötődő presbiterianizmus csak néhányuknál van kiemelve. A karteziánusok aránya is magas volt körükben, sőt akadt köztük radikálisabb spinozista is, mindazonáltal azt is kevesükről állíthatjuk kategorikusan, hogy kifejezetten ortodox református nézeteket vallottak.⁷⁰⁸

Hollandia kultúráközvetítő szerepe azért is lehetett ilyen erős, mivel több szempontból párhuzamba lehet állítani a Fejedelemséggel. A Köztársaság megalakulásától fogva – Erdélyhez hasonlóan – a menekültek országa volt.⁷⁰⁹ Az emberek világlátásába beépült az üldöztetésükkel kapcsolatos elkeseredettség, a folyamatos háborúskodások miatt pedig felerősödött az apokaliptikus szemléletmód.⁷¹⁰ Mindezekkel a diákok az Erdélyben is államvallási rangú protestáns ortodoxia keretein belül találkoztak, így nem csoda, hogy magukba szívták a hasonló gondolkodású és mentalitású tanáraik által közvetített eszméket. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az irányzatokat nem érdemes egymagukban vizsgálni, mivel olyan szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hogy nehéz szétválasztani őket.

⁷⁰⁴ Az ilyen kapcsolatok megteremtésére remek példát ad a már említett utrechti tanár, Frans Burman, aki személyesen ismerte Descartes-ot, Johannes Leusden pedig Coccejusszal állt levelezési kapcsolatban.

⁷⁰⁵ *Csorba Dávid*: A történelem, ahogy Hollandiában írták avagy a 17. századi holland történelem-képzetek magyar recepciója. In: Debrecenről Amszterdami i. m. 258.

⁷⁰⁶ Uo. 260.

⁷⁰⁷ Uo. 256-257.

⁷⁰⁸ Vö. a CD-n lévő adatbázis vallási irányzatokkal kapcsolatos adataival.

⁷⁰⁹ Uo. 258.

⁷¹⁰ Uo. 262.

Eszmetörténeti vizsgálatom során inkább a viták háttérében álló társadalmi-politikai mozgatórugókra fókuszálok, mint a viták teológiai–filozófiai okaira és az eszmék közti ideológiai eltérésekre. Megkísérlem nyomon követni terjedésüket a kiépített intézményes keretek illetve a peregrinus-hálózat berkein belül.

5.1. A karteziánizmus

5.1.1. Descartes-ról és filozófiájáról dióhéjban

Descartes-ot az újkori filozófia alapítójának tekintik, aki Arisztotelész óta először kívánta új alapokra helyezni a filozófiát. Világfelfogásán a sajátos újkori gondolkodás jellemzői mutatkoznak meg, és nagyban befolyásolták a kor tudományos újításai.

A francia származású René Descartes (latinosan: *Renatus Des Cartes*⁷¹¹) maga is ezer szállal kötődött Hollandiához. 1618-tól itt tanult, a harmincéves háború alatt egy ideig Nassauai Móríc (1618-1625) seregében szolgált.⁷¹² 1628 és 1649 között a kor tudományos műhelyeként funkcionáló, toleráns Hollandiában telepedett le, ahol olyan könyveket is ki lehetett adni, amelyeket máshol betiltottak volna. Bár zárkózott ember volt, megismerkedett a legkiválóbb tudósokkal.⁷¹³ Az 1640-es években heves viták kezdődtek filozófiája megítéléséről, melyek odáig fajultak, hogy egyes egyetemeken be is tiltották nézeteit. 1649-ben ezért végleg elhagyta el az Egyesült Tartományokat Krisztina, svéd királynő meghívására Stockholmba ment, ahol nem sokkal ez után meg is halt.⁷¹⁴ Filozófiájának csupán főbb elemeit szeretném megragadni, főleg azokat, amelyek hatással voltak az erdélyi gondolkodókra, a szellemi élet fejlődésére, és heves vitákat indukáltak a karteziánusok és ellenzőik között.

Descartes saját filozófiájára úgy tekintett, mint egységes egészre, melynek különböző részei néhány alapelvre vezethetők vissza. A filozófiát egy fához hasonlította, mely gyökerét a metafizika alkotja, törzsét a fizika, lombját a morál, a mechanika és az orvostudomány. Ezen az alapon a tudományokat is a filozófia részének tekintette, amelyek az általa változatlanul tartott emberi bölcsességen (*humana sapientia*) alapulnak.⁷¹⁵ A filozófiának tehát szilárd alapokon kell nyugodnia.

⁷¹¹ Nevének latinos elnevezéséből ered a követőire használt karteziánus melléknév.

⁷¹² Boros Gábor: Életrajzi vázlat. In: René Descartes: Értekezés a módszerről (Teljes, gondozott szöveg), 1637. Műszaki Könyvkiadó, 2000. 2.; Kecskés Pál: A bölcsélet története. Szent István Társulat, Bp., 1981. 271.

⁷¹³ Boros G.: i. m. 4.; Kecskés P.: i. m. 271. Bár Descartes valósággal kerülte az embereket, kiterjedt levelezése révén számos korabeli tudóssal, filozófussal és teológussal állt kapcsolatban, ami nagyban hozzájárult művei elterjedéséhez. Ungvári-Zrínyi I.: i. m. 161.

⁷¹⁴ Uo. 5.

⁷¹⁵ Verbeek, Theo: Mennyi karteziánus... Különbözőség és azonosság a holland karteziánizmusban, Kellék (2007) 32. sz. 65.

Ehhez elsősorban minden kétséget kizáró módszert kell alkalmazni,⁷¹⁶ amit Descartes alapvetően fontosabbnak tartott a megoldandó problémáknál. A matematikából merített *deductio* elvét tartotta a legalkalmasabbnak, hogy általa megértsük a nagy rendet.⁷¹⁷ Viszont a filozófiát csupán eszköznek vélte, ami csak a probléma természetének megértésében segít, nem annak megoldásában; és aminek közvetítésével ez a módszer a többi tudományra is kiterjeszhető.⁷¹⁸ Diskurzusában a gyakorlati filozófia mellett áll ki a spekulatívval szemben, vagyis a természet gyakorlati problémáinak megértésére fókuszál.⁷¹⁹

A deduktív levezetés kiindulópontja az axiómák megtalálása, amely analitikus módon, a *cogito* segítségével történik. A filozófiának is a fogalmak analizálásával a homályostól az egyre világosabb felé haladva kell eljutnia a keresett tételhez. A descartes-i módszer lényege: az intuitív ismeretből dedukció segítségével kifejtett tartalom.⁷²⁰ Mindennek kulcsa a *cogito*, amely arra mutat rá, hogy minden igazság ugyanolyan módon ragadható meg.⁷²¹ Ebből következik a tudományok egysége, mivel mind ugyanazt a módszert használják.⁷²² Ebben az elvben mutatkozik meg Descartes racionalizmusa.

Továbbá Descartes csak az önállóan – a *cogito* által – szerzett ismereteket tartja kielégítőnek a következő elveket követve: 1. csak a legalapvetőbb axiómákból indulhatunk ki, amelyeknek olyan egyszerűnek kell lenni, hogy ne kételkedhessünk igazságukban; 2. a problémákat mindig részekre bontva kell vizsgálni; 3. az egyszerűbbtől kell a bonyolult felé haladni; 4. a rendszer teljességére kell törekedni, hogy ne hagyjunk ki semmilyen részletet. Az észnek minden eddigi előítéletétől függetlenül a tökéletes kétely álláspontjára kell helyezkednie egészen addig, míg olyan alapelvhez érkezünk, amelyben már nem kételkedhetünk.⁷²³ Ebben áll a descartes-i szkepticizmus (*dubium methodicum*) lényege. Újszerűsége tulajdonképpen módszertani eljárásában nyilvánul meg.

Szerinte a megismeréshez sem az érzékekre, sem az észigazságokra nem hagyatkozhatunk teljes mértékben. Tulajdonképpen az egyetlen dolog, amiben nem

⁷¹⁶ Módszerről szóló nézeteit a *Discours de la methode* (1637) című művében fejtette ki. *Kecskés P.*: i. m. 272.

⁷¹⁷ *Verbeek, T.*: Mennyi karteziánus i. m. 66.

⁷¹⁸ *Kecskés P.*: i. m. 272.; *Verbeek, Theo*: Tradition and Novelty: Descartes and Some Cartesians. In: *The Rise of Modern Philosophy. The Tension between the New and Traditional Philosophies from Machiavelli to Leibnitz*, Ed. Tom Sorell, Clarendon Press, Oxford, 1993. 181.

⁷¹⁹ Uo. 195.

⁷²⁰ *Kecskés P.*: i. m. 273.

⁷²¹ *Verbeek, T.*: Mennyi karteziánus i. m. 66.

⁷²² A dolog némileg sántít, hiszen bizonyos tudományokat, mint például a teológiát és a kémiát azon kívül, hogy mindkettőt a *cogitón* keresztül ismerjük meg, nem sok köti össze. Viszont erre hivatkozva tudja azt állítani, hogy a tudományokat a metafizikára lehet visszavezetni, ezért ez minden tudomány alapja. Uo. 67-68. Módszerét csupán mintának tekintette, nem alkalmazta szigorúan minden tudományágban, például a teológiai vizsgálatokra kifejezetten alkalmatlannak tartotta. *Kecskés P.*: i. m. 273.

⁷²³ Uo. 273.

kétkedik, az maga a kétkedés. Mivel a kétkedés alapja a gondolkodás, így jut el a „*Cogito ergo sum*” alapigazsághoz.⁷²⁴ Ez az az „arkhimédészi pont”, mely képes kimozdítani sarkaiból a világot és minden további igazság alapját képezi.⁷²⁵ Viszont amellett, hogy az értelmet ilyen mértékben felruhazza autonómiával, mindezt a keresztény hitttel is összeegyezteti.⁷²⁶

Metafizikája főleg az Istenről és önmagunkról való tudással foglalkozó kérdéseket feszegeti, illetve az Istenről és tudományról alkotott felfogás összefüggéseit. Descartes ezzel kapcsolatos elméletét általában Isten teremtéshez való viszonyáról és a természeti törvények működéséről szóló vitákon keresztül szokták vizsgálni⁷²⁷.

Nagy hangsúlyt fektetett Isten létének bizonyítására. Az önmagunkon kívül megismerhető fogalmak között ott van egy végtelen és tökéletes lénynek, az Istennek a fogalma. Az Isten létéről való gondolkodást a velünk született képzetek (*ideae innatae*) közé sorolja, melyeket csak maga Isten ültethetett el bennünk. Efelől épp úgy nem lehet kétség, mint a saját létezése felől. Létezésének oka önmaga tökéletessége.⁷²⁸

Descartes az isteni akarat és intellektus közti viszonyt próbálta módszerével megragadni. Ez alapján: Isten a természet rendjének megalkotásakor abszolút szabadsággal gyakorolta akaratát (*potentia absoluta*). A természeti törvények szükségesek, Istentől függenek, ezért állandóak. Mindezt arra hivatkozva állítja, hogy Istent változhatatlannak tekinti, tehát az akarata és intellektusa is változhatatlan.⁷²⁹ Mivel ő a legtökéletesebb lény, így önmagának nem mondhat ellent. Bármilyen változás tökéletlenségre vagy hibára engedne következtetni, ami összeegyeztethetetlen Isten tökéletes természetével.⁷³⁰ Ez teszi lehetővé, hogy bizonyos tudással rendelkezünk a világ működéséről. Ismeretelmélete és tudományos módszere is ezen alapul.⁷³¹ „A matematikai igazságokat, melyeket örök igazságoknak nevezünk, Isten fektette le, és éppúgy teljes mértékben tőle függenek, mint a teremtés többi része. [...] Egyetlen egy sincs közülük, amit meg ne értenénk, ha elménk odafordul, hogy

⁷²⁴ Ez a híressé vált állítás a *Discourse de la méthode* (1637), a *Meditationes de prima philosophia* (1641) és a *Principia philosophiae* (1644) című munkáiban is megjelenik.

⁷²⁵ *Kecskés P.*: i. m. 274.

⁷²⁶ *Turóczy-Trostler József*: Magyar cartesianusok. Irodalomismeret, 14. (2003) 5-6. sz. 93.

⁷²⁷ *Osler, Margaret J.*: Az örök igazságok és a természet törvényei: Descartes természetfilozófiájának teológiai alapjai. Világosság, 38. (1997) 7. sz. 29.

⁷²⁸ *Kecskés P.*: i. m. 274.

⁷²⁹ *Osler, M. J.*: i. m. 28.

⁷³⁰ Uo. 30.; *Kecskés P.*: i. m. 276.

⁷³¹ *Osler, M. J.*: i. m. 28.

megvizsgálja.” – fejt ki Descartes egyik levelében.⁷³² Felfogása szerint az általunk ismert univerzumban minden ezekből a törvényekből következik.⁷³³

A korábbi skolasztikus felfogással szemben szűkíti a *szubsztancia* fogalmát: csak olyan dolgot ért rajta, mely úgy létezik, hogy a létezéséhez nem szorul semmilyen más dologra. Ez egyedül az Istenre igaz. A szubsztanciát maradandó tulajdonságain keresztül vizsgálja. Ez alapján elkülöníti a (kiterjedt) *testi* és a (gondolkodó) *lelki szubsztanciát*.⁷³⁴

A testi szubsztancia minőségeit érzékeink, kiterjedését gondolataink fogják fel. Mivel az érzéki benyomások nem nyújthatnak biztos ismereteket, igyekezett geometriai és mechanikai fogalmakkal (a kiterjedéssel és mozgással) leírni a testeket. Természetbölcseletében is a testek természetének vizsgálatával, mechanikájukkal foglalkozott. Minden változást a vonzás és taszítás törvényeinek tulajdonított, ezáltal – szakítva a korábbi felfogással – egy *mechanikus világképet* írt le.⁷³⁵ Magára az emberi testre is úgy tekintett, mint egy mozgó gépre, egy óraműhöz hasonlította.⁷³⁶ A két általa elkülönített szubsztancia között szerinte nem állhat fenn szorosabb egység. A kettő szétválasztásával szakít az arisztotelészi felfogással, ez a descartes-i *dualizmus* („*kettős igazság*” *elve*⁷³⁷). Szerinte ennek köszönhető, hogy a lélek a test halála után is képes fennmaradni.

Erkölcstanát racionalista felfogásának köszönhetően a sztoikus etikára vezetik vissza. Ideálja a barokk hősi-ideáljának megfelelően a nemes lelkű ember, aki szabad akaratának helyes használata által képes megítélni és fegyelmezni érzelmeit. A társadalmi érintkezés terén az állam törvényeit, vallási kérdésekben pedig az egyház útmutatását tartja mérvadónak.⁷³⁸

Politikájából – ami kevésbé hangsúlyos része filozófiájának – főleg a tradicionalizmust és a társadalmi immobilizmust szokták kiemelni.⁷³⁹ Felveti az egyén társadalomban betöltött szerepének kérdését. Elítéli a zsarnokságot, Machivellivel ellentétben úgy gondolja, az uralkodó csak törvényes eszközökkel juthat a hatalom birtokába, ugyanakkor elutasítja a forradalmat. Ideális uralkodási formának az abszolút monarchiát tartja.⁷⁴⁰

⁷³² 1630. április 15-én Mersennéhez, egy francia ferences szerzeteshez írt levél, akinek tudományos köréhez tartozott Descartes párizsi tartózkodása alatt. Hivatkozik rá: Margaret Osler. Uo. 29.

⁷³³ Uo. 31.

⁷³⁴ *Kecskés P.*: i. m. 276.

⁷³⁵ Uo. 277.

⁷³⁶ Úgy vélte, a test mozgatását az ún. „életszellem” (*spiritus animales*) végzi, mely a test és lélek között teremt kapcsolatot. A lélek pedig a tobozmirigy nevű szervben lakozik.

⁷³⁷ *Tordai Z.*: i. m. 59.

⁷³⁸ *Kecskés P.*: i. m. 278-279.

⁷³⁹ *Köpeczi B.*: i. m. 417.

⁷⁴⁰ Uo. 418.

5.1.2. A descartes-i filozófia hatása és vitatott pontjai

Descartes filozófiája ellentmondásossága okán egyaránt táplálhatott olyan vallási irányzatokat, mint a puritanizmus, janzenizmus és pietizmus.⁷⁴¹ Nézeteit ellenzői több ponton is kifogásolták. Barátja, Henricus Regius (1598-1679) pamfletje szerint főleg azért, mert elvetette az arisztotelészi filozófián alapuló skolasztikus módszert.⁷⁴² Sokan – köztük Martin Schoock (1614-1669) – ebből kiindulva támadták szkeptikus felfogását is, mellyel a korábbi filozófiai terminusok felrúgásával az intézményi keretek elhagyására, és egyéni gondolkodásra ösztönzött. Az emberiség eddigi tapasztalatainak megtagadását látták benne,⁷⁴³ holott Descartes alapvetően nem az arisztotelészi filozófiával nem értett egyet. Nagyra becsülte Arisztotelészt, csupán követőit és az általuk alkalmazott skolasztikus módszert vetette el, mivel szerinte az ezt követő filozófusok inkább arra törekedtek, hogy valamilyen általános sémát tanuljanak meg, ahelyett, hogy önálló gondolatokra jutnának.⁷⁴⁴

Descartes a tudományok egységéről alkotott felfogása sem volt mindenki ínyére. Johannes De Raey (1622-1707) szerint a filozófusoknak nem kéne a filozófián kívül más tudományágakba beavatkozni.⁷⁴⁵

Azon nézete is heves vitákat indukált, mely a filozófia autonómiáját és a többi tudományágtól való szétválasztását hirdette. Ez ugyanis a teológiával kapcsolatban felvetette a kérdését, hogy melyik van a másiknak alárendelve. Az ortodoxok – noha nem kérdőjelezték meg a metafizika létjogosultságát a képzésben – továbbra is úgy tekintettek rá, mint a teológiát kiszolgáló (*ancilla teologiae*) segédtudományra, ezért elszántan küzdöttek az önálló diszciplínaként való elfogadása és tanítása ellen.⁷⁴⁶ Descartes metafizikában tett állításaira az arisztotelészi elvek negligálása miatt is félelemmel tekintettek, így inkább betiltották oktatását, minthogy megkockáztatták volna a descartes-i tanok elburjánzását.⁷⁴⁷ A heves ellenállási hullám láttán felmerülhet a kérdés: hogy tudott mégis elterjedni Descartes filozófiája ilyen széles körben?

⁷⁴¹ Uo. 419.

⁷⁴² Verbeek, T.: Tradition and Novelty i. m. 167.

⁷⁴³ Uo. 175., 167. A legtöbben pusztán a filozófiai terminológia terén nem értettek egyet Descartes-tal. Olyan fogalmait kérdőjelezték meg, mint a „szubsztancia”, „accidencia”, „minőség” stb. Uo. 170.

⁷⁴⁴ Uo. 178. Descartes feleslegesnek tartotta a filozófiai zsargonok bemagolását, amiket a diákok nem értenek, inkább a terminusok háttérben álló magyarázatokat tartotta lényegesnek.

⁷⁴⁵ Uo. 194.

⁷⁴⁶ Uo. 182.

⁷⁴⁷ Uo. 181.

5.1.2. *Kartezianizmus Hollandiában és a körülötte zajló viták*

Hollandiában már azelőtt vitatkoztak Descartes filozófiájáról, mielőtt Franciaországon egyáltalán ismerték volna. Nagyon gyorsan elterjedt és a filozófiai gondolkodás részévé vált.⁷⁴⁸ Érdeemes előrebecsátani azt a holland sajátosságot, hogy minden elvi vita kifejezetten az egyetemi intézményrendszer keretei között zajlott, és bár a szélesebb nyilvánosság is élénk érdeklődést mutatott a fejlemények iránt, ők jórészt pamfletekből értesültek a részletekről.⁷⁴⁹ A folyamat Utrechtből indult ki, ahol Descartes élt és működött.⁷⁵⁰ Utrecht – bár a kezdetektől nagyon megengedő volt a különféle vallási és eszmei irányzatokkal szemben – 1642-ben mégis ők tiltották be először az új filozófia tanítását.⁷⁵¹

A karteziánusokkal való viták kipattanásához az egyetemi intézményi háttérben keresendő okok is vezettek. A holland egyetemi képzésben elvileg a Filozófiai Kar (*Artes Facultas*) elvégzése volt az alapja és előfeltétele a felsőbb fakultásokon folytatott tanulmányoknak. De problémát okozott, hogy kevés hallgatónak volt pénze és ideje ennek végigjárására, mivel a tanulmányok elvégzése így meghaladta volna a nyolc évet, ezért praktikus okokból a filozófiai fakultást önállóvá akarták tenni.⁷⁵² A Hollandiában korábban lezajlott vallási viták azonban egyre inkább afelé mutattak, hogy a teológia számára még mindig fontos filozófiát rendeljék ismét a többi fakultás (különösen a teológia alá). A dodrechtli zsinat (1619-1620) is ezt az álláspontot szavazta meg. Mindez kedvezett a filozófiai szabadgondolkodásnak és a karteziánus tanok terjedésének, viszont egyúttal azt eredményezte, hogy a filozófia a többi tárgy tanításába is beleszólhat. Ezért az egyetemek kurátorai – a leidenit kivéve – ezt igyekeztek elutasítani.⁷⁵³ Leidenben az egyetemet vezető testület inkább a rendek képviselőiből állt, mint helyi magisztrátusokból, ami bizonyos függetlenséget biztosított a kormánynak, míg Utrechtben, ahol a város magisztrátusai alapították és finanszírozták az egyetemet, sokkal erősebb nyomást tudtak gyakorolni ilyen kérdésekben.⁷⁵⁴

A korai évek harcai az 1640-es években – még Descartes németalföldi tartózkodása idején – elsősorban hívei és a voetiánusok között zajlottak.⁷⁵⁵ Először Henricus Regius és

⁷⁴⁸ Verbeek, T.: Mennyi karteziánus i. m. 61.

⁷⁴⁹ Theo Verbeek szerint talán éppen ez készítette Descartes-ot arra, hogy filozófiája körül zajló harcoktól egy idő után félrevonuljon. Sosem kedvelte az általa szörszálhasogatónak tartott egyetemi közeget, nemesemberként pedig kicsit le is nézte azokat, akiknek ebből kell megélniük. Uo. 171.

⁷⁵⁰ Israel, J.: i. m. 889.

⁷⁵¹ Verbeek, T.: Mennyi karteziánus i. m. 72.

⁷⁵² Uo. 69.

⁷⁵³ Uo. 70.

⁷⁵⁴ Uo. 71.

⁷⁵⁵ Israel, J.: i. m. 889.

Gisbertus Voetius csapott össze főleg teológiai és metafizikai kérdéseken.⁷⁵⁶ A vitában végül az egyetem is Regius mellé állt, mivel a városi előjárók ráébredtek, hogy a karteizianizmus sok diákot vonz, de tevékenységét kizárólag az orvosi karra korlátozták. Sajnos a történet egyetlen szereplője sem volt jó diplomata, így a kompromisszumos megoldás ellenére a sértett Descartes addig ütötte a vasat, míg az ellenségeskedés újból fellángolt.⁷⁵⁷ A karteziánus eszmék tehát betörték a tudományosság színtereit jelentő egyetemekre és „*illustris scuolákba*”, és egyre nagyobb ütemben terjedtek tudományos körökben.

Az 1640-es évek végére a voetiánusok egyre radikálisabban keltek ki Descartes követői ellen, már nem csupán a korábbi arisztotelianus filozófia feladásának, hanem egyenesen rejtett ateizmusnak tekintették. Meggyőzték az egyetemek vezetését, hogy a karteizianizmus az egyházon belüli harmóniát, sőt a hitet magát is veszélyezteti. A viták Leidenbe helyeződtek át. Végül elérték, hogy 1648-ra az egyetemek betiltsák a karteziánus tanok oktatását.⁷⁵⁸ Innentől kezdve egyre nagyobb szakadék nyílt aközött a tananyag között, amit a hivatalos egyetemi politika írt elő; és aközött, amit a professzorok valójában tanítottak, illetve amiről a színpalak mögött vitatkoztak. Ezek a folyamatok éppen ellenkező hatást váltottak ki. 1656-ban a leideni egyetemen Lambert van Velthuysen feljegyezte, hogy „majdnem minden diák olvasta a karteziánus filozófiát”, sőt már Hebron egyetemén is felütötte fejét a „karteziánus fertő”. Ez azoknak a professzoroknak volt köszönhető, akik nyíltan propagálták Descartes eszméit, így sikerült diákjaik meggyőzésén keresztül a karteziánus eszmék mellé állítani a Köztársaság – sőt a peregrinusok révén – a protestáns Európa leendő intellektuális és politikai elitjét.⁷⁵⁹

Az 1650-es évek elejétől a karteizianizmus sikerének láttán a leideni és urtechti egyetemi vezetőség finomított álláspontján. Nem akarták nyíltan betiltani ezeket megkockáztatva egyetemük népszerűtlenné válását.⁷⁶⁰ Noha már nem elleneztek a karteziánus tanokat, de nem is oldották fel a korábbi tiltást, ami sok vitához vezetett. A karteziánusok megpróbálták közelíteni az álláspontokat, mondván, az arisztotelianus és az új filozófia között nem olyan mély a szakadék, ahogy azt annak ellenzői feltételezik.⁷⁶¹ Descartes művei 1656-ra értek el először hollandra fordítva az Egyesült Tartományokba.⁷⁶²

⁷⁵⁶ Verbeek, T.: Mennyi karteziánus i. m. 72.

⁷⁵⁷ Uo. 75.

⁷⁵⁸ Israel, J.: i. m. 889.

⁷⁵⁹ Uo. 890.

⁷⁶⁰ Verbeek, T.: Mennyi karteziánus i. m. 75.

⁷⁶¹ Israel, J.: i. m. 891.

⁷⁶² Először a *Diskurzusok*, majd az *Elmélkedések*, a *Passions de l'ame*, és egy évvel később a *Principia philosophiae*.

A helyzet olyannyira kiéleződött, hogy a dél-holland tartományok 1656-ban zsinatot hívtak össze a vitatott tanok megtárgyalására, illetve az egyetemek vezetősége és professzoraik közti helyzet rendezésére.⁷⁶³ Az államegyház és a társadalom közti feszültségnek a politikában is érzékelhető következményei lettek, mikor Heidanus nyílt állásfoglalás kérése ügyében egyenesen a Tartományokat vezető Johan de Witthez fordult, aki komolyan vette a fennálló konfliktust.⁷⁶⁴ Sőt a kérdés már nem kizárólag holland ügy volt, az Alsó-Rajna menti kálvinista német egyházak is a zsinat álláspontjától tették függővé ítéletüket az ügyben. De Witt, aki szimpatizált a karteziánus elképzelésekkel, próbálta rávenni a rendeket, próbálják meggyőzni a zsinatot, hogy ne foglalkozzanak filozófiával kapcsolatos ügyekkel. A főleg amszterdami kereskedők által támogatott De Witt célja – a kereskedelem zavartalanágának biztosítása érdekében is – az volt, hogy elsimítsa a konfliktust és minél hamarabb békés megoldást keressen. A karteziánusok eddig viszonylag erős pozícióban voltak, maga a zsinat is két táborra szakadt ebben a kérdésben. (A háttérből Coccejus is érzékelte, hogy a karteziánus filozófia elleni voetiánus támadás szorosan összefügg a coccejánus teológia elleni támadással.)⁷⁶⁵ Azzal mindkét oldal egyetértett, hogy szét kell választani a filozófiát a teológiától, de azt már vitatták, hogy melyik van a másik alá rendelve. Októberben rendeletet hoztak róla, amelyet 1657. január 8-án mindkét oldal aláírt. Ez felszabadította a filozófiát a teológia gyámsága aló, de azt is leszögezte, hogy a filozófusoknak tartózkodniuk kell a Szentírás interpretálásától.

1657 és 1672 között Leidenben és Utrechtben csendesebb fázisához érkezett a karteziánus ellentét, míg Frizlandban ismét fellángoltak a viták.⁷⁶⁶ Ezzel kapcsolatban Baltasar Bekker (1634-1698) munkájában, a *De Philosophia Cartesianában* (1688) megerősíti, hogy mind a teológiának, mind a filozófiának megvan a maga területe. A karteziánus filozófiát önmagában nem tartja a hitre ártalmasnak, ezt bizonyítandó az általa elismert karteziánusok is mind az államegyházhoz való hűségüket hangsúlyozták. Kijelentései komoly vitákat indukáltak Groningenben, különösen Samuel Maresius (1599-1673) és Jacobus Alting (1618-1679) között, amelybe még a groningeri rendeket is belekeverték csorbítva az egyetem hírnevét.⁷⁶⁷ Maresius – aki Descartes bizonyos tanait maga is üdvözölte – támadásai inkább Coccejus nézetei ellen irányultak, melyeket gyakran említettek egy lapon

⁷⁶³ *Israel, J.*: i. m. 892.

⁷⁶⁴ Az is arra mutat, hogy a vita egyben politikai ügyé is vált, hogy De Witt és támogatói a karteziánusok pártját fogták, míg az oranzsisták a másik oldalt támogatták. Uo. 894.

⁷⁶⁵ Uo. 893.

⁷⁶⁶ Uo. 894.

⁷⁶⁷ Uo. 895.

a karteziánus eszméssel. Coccejus ezért a vitában Alting mellé állt. Maresius a cél érdekében még arra is hajlandó volt, hogy összefogjon a kálvinista ortodoxiát képviselő Voetiusszal.

Újabb fordulat akkor következett be, mikor De Witt megbukott, és III. Vilmos emelkedett a kormányzói székbe. Ez megerősítette az ortodox ellenállást, amelynek képviselői 1672-től Leidenben és Utrechtben gyülekeztek, ahol az egyetemi hatóságok megtagadták, hogy coccejánusokat és karteziánusokat nevezzenek ki professzornak. Ráadásul mivel a karteziánusokat De Witt pártjával azonosították, így ismét kegyvesztetté váltak. Ez szakadást idézett elő Descartes követői körében: a magukat mérsékelt karteziánusnak tekintők igyekeztek elhatárolódni a radikálisoktól és Spinoza követőitől is.⁷⁶⁸ Gerardus de Vries (1648-1705) 1675-ben megtisztította az utrechti filozófiaoktatást a karteziánus hatásoktól, 1676-ban pedig a leideni kurátorok összeállítottak egy olyan listát, melyen húsz betiltandó coccejo-karteziánus doktrína szerepelt, amit az Orániai herceg is jóváhagyott. Ekkorra már a laikusok is nyomon követhették a vitát, mivel az amszterdami könyvesboltok kirakatai az 1670-es években – épp akkor, mikor Pataki és társai Hollandiában tartózkodtak – tele voltak olyan könyvekkel és pamfletekkel, melyek a karteziánus és coccejánus ellentétekről vitatkoztak.⁷⁶⁹ A közvélemény élénk érdeklődést mutatott az álláspontok alakulása iránt, ezt mutatja, hogy a vita újonnan megjelenő dokumentumait szinte azonnal kinyomtatták, sőt utánnnyomásra is szükség volt.⁷⁷⁰ A diákok jobban szerették a coccejo-karteziánus előadókat.⁷⁷¹ III. Vilmos voetiánusok mellé állása is ellentétes hatást váltott ki. A frízlandi stadholdert és udvarát egyre elkötelezettebb módon a coccejanizmus mellé állította. A franekeri coccejanizmus pártfogásában Herman Alexander Röell (1635-1718) játszott fontos szerepet, aki megpróbálta összeegyeztetni a református teológiát az új filozófiával, és olyan hevesen kelt ki a szociniánusok ellen, hogy az még a voetiánusokat is megrémítette. Radikális nézetei miatt a mérsékeltebb coccejánus Campegius Vitringával (1659-1722) is szembe került.⁷⁷² Különösen az váltott ki heves ellenérzéseket Röell-lel szemben, hogy megpróbálta a karteziánus módszert a teológiában alkalmazni.⁷⁷³

⁷⁶⁸ Uo. 896.; *Verbeek, T.*: Mennyi karteziánus i. m. 71.

⁷⁶⁹ *Israel, J.*: i. m. 897.

⁷⁷⁰ Uo. 898.

⁷⁷¹ Uo. 897.

⁷⁷² Uo. 898.

⁷⁷³ Uo. 899.

5.1.3. *Karteziánusok Erdélyben*

Minden 17. század második felének szellemi életével foglalkozó kutatás szükségszerűen szemben találja magát a karteziánizmussal.⁷⁷⁴ Az „erdélyi karteziánizmus”, de akár a „holland karteziánizmus” kifejezés is azt feltételezi, hogy a karteziánizmusnak több speciális, helyi kulturális sajátosságokat magába foglaló változata létezett. Vagyis a descartes-i gondolatok eredeti közegükből való kiszakítása és egy eltérő közegbe való beillesztése egyúttal a helyi nyelvi, kulturális és intézményi adottságoknak megfelelő újraértelmezést is jelent. Így könnyen előfordul, hogy az alapgondolatok más tartalmakkal keverednek, esetenként olyanokkal is, melyek eltérnek szerzőjük eredeti álláspontjától.⁷⁷⁵ A karteziánizmus erdélyi változata erősen összekapcsolódik az értelmiségképzés, illetve egyház- és művelődéspolitikai helyi sajátosságaival.⁷⁷⁶

Hogyan jutottak el a karteziánus eszmék Erdélybe? Mindkét ország kulturális és társadalmi életében léteztek olyan közvetítő rendszerek, melyek szerepe meghatározó volt a gondolatok elterjesztésében.⁷⁷⁷ Ennek legekleatásabb példája a peregrinus-hálózat. A 17. század közepétől felélénkült az erdélyi peregrináció, a diákok érdeklődése egyre inkább Utrecht felé fordult. Ez részben az ortodox és puritán nézeteket valló Voetiusnak volt köszönhető, aki az erdélyi református egyház körében nagy megbecsülésnek örvendett.⁷⁷⁸

A diákok még mindig leginkább a teológiát tekintették prioritásuknak, mivel a legtöbben református lelkésznek készültek. Viszont a teológia mellett gyakran filozófiai kurzusokra is beiratkoztak, éppen akkor, mikor az egyetemeken terjedt a karteziánus filozófia. A világiak közül is sokan érdeklődtek az új tudományok és filozófia iránt. Nem meglepő tehát, hogy a kint tanuló erdélyi arisztokrata ifjak, sőt maga az erdélyi fejedelem is hasonlóan viszonyult ezen nézetekhez.⁷⁷⁹

Így a descartes-i filozófia a peregrinusok közvetítő szerepének köszönhetően példátlanul korán, már a 17. század közepén eljutott Magyarországra és Erdélybe. Sőt – szinte a hollandiai folyamatokkal párhuzamosan – a század végére már olyan népszerűsége tett szert, hogy a református kollégiumok „hivatalos filozófiájává” lépett elő. Ezzel egy időben a teológiában a puritanizmus, majd a coccejanizmus térhódítását tudjuk nyomon követni, melyek összekapcsolódtak a karteziánus eszmékkel.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ Tordai Z.: i. m. 54.

⁷⁷⁵ Ungvári-Zrínyi I.: i. m. 15.7

⁷⁷⁶ Uo. 162.

⁷⁷⁷ Uo. 157.

⁷⁷⁸ Israel, J.: i. m. 901.

⁷⁷⁹ Uo. 902.

⁷⁸⁰ Köpeczi B.: i. m. 419.

A karteizianizmus népszerűségének oka az erélyi társadalom 17. századi változásaiban keresendő. A mezővárosi jobbágyság átrétegződésének köszönhetően kialakult egy „jobbágypolgári réteg”, akik növekvő gazdasági súlyuk következtében egyre inkább bele akartak szólni a politikába. Közülük – különösen a fejedelmek által felajánlott nemesítések reményében – egyre többen érezték indíttatást a tanuláshoz és az értelmiségi pályához.⁷⁸¹ A nemesség kereskedelmi tevékenysége is felélénkült a korszakban, a régi, feudális nemesi réteg is átalakulóban volt. Ők nemcsak fiaikat művelték ki holland egyetemeken, hanem sokan már maguk is ott szerezték tudásukat. Bethlen Miklós – aki később a fiát is hollandiai egyetemeken taníttatta – határozott elképzelésekkel rendelkezett a holland mintához való felzárkózásról Erdély kereskedelmi tevékenységének felélénkítése által. Mindehhez hozzájárult – amit jórészt a természettudományok előretörése indukált – hogy a kor emberének egyre nagyobb igénye támadt a spekulatív világtól a racionálisan átlátható, való világ felé való fordulásra.⁷⁸² Így nem csoda, hogy az újonnan formálódó, gazdaságilag megerősödő rétegek, akik fiait Hollandiában találoztak a karteziánus eszmékkel, megfelelő ideológiai alapra leltek bennük, és Erdélyben is terjeszteni akarták ezeket.

A középkori egyetemek hiánya a kezdetektől rányomta bélyegét a magyar művelődéstörténet alakulására. Az újonnan létrejött európai kapcsolati hálónk pedig a 17. század első felében szilárdult meg, a konfesszionális folyamatokkal párhuzamosan. A létrejövő kollégiumoknak így még nem volt meg az egyetemi szférában már intézményesült filozófiai alapja, míg külföldön az egyetemek skolasztikus filozófiai hagyománya már több évszázadra nyúlt vissza. A karteziánus befolyás a komoly skolasztikus előzmények hiányában szinte első benyomásként, nyitottan és még előítélet-mentesen érte a magyarokat.⁷⁸³

A felekezeti háttér is nagymértékben befolyásolta a karteziánus eszmék terjedését. Descartes-nak például nem voltak követői sem a katolikusok, sem az evangélikusok⁷⁸⁴ körében. Ennek elsődleges oka nem a vallással kapcsolatos, sokkal inkább abban áll, hogy a magyar reformátusok ugyanazon egyetemek ugyanazon professzorainál tanultak.⁷⁸⁵ Biztosan állítható, hogy a karteziánus eszmék Erdélyben való elterjedése a holland egyetemeknek köszönhető. Bár az erdélyi diákok egyre gyakrabban fordultak meg angol egyetemeken,

⁷⁸¹ A peregrinusok közül is sokan származhattak ebből a rétegből annak dacára, hogy kizárólag Apáczai vallotta magát jobbágy származásúnak. Pataki István társai közül is néhányan feltehetően ebből a rétegből kerültek ki.

⁷⁸² *Tordai Z.*: i. m. 56.

⁷⁸³ *Mester Béla*: A magyar karteizianizmus történetírásai hagyományaink tükrében. Kellék (2007) 32. sz. 95.

⁷⁸⁴ Egy-két kivételtől eltekintve. Teutsch András ritka példája ennek, hiszen ő evangélikus szász létére holland egyetemeken tanult és elkötelezett hívévé vált a karteziánus eszméknek földijéhez, Köleséri Sámuelhez hasonlóan. Ezek azonban elszigetelt példák voltak, nem gyakoroltak semmilyen hatást saját evangélikus közegükben a filozófiaoktatásra. Uo. 99.

⁷⁸⁵ Uo. 96.

ezeknek nem volt jelentős befolyása, csupán a már korábban is jelen lévő baconi hagyományt élesztették fel.⁷⁸⁶ A német egyetemekre is ugyanez igaz. Noha az erdélyi peregrinusok gyakran töltöttek el hosszabb-rövidebb időt német egyetemeken – ahogy azt Patakinál és társainál is láthattuk –; de biztosra vehető, hogy nem itt találkoztak először karteziánus eszmékkel. Igaz, hogy itt is voltak karteziánus tanárok, de őket célzottan csak olyan erdélyi diákok keresték fel, akik korábban Hollandiában már megismertkedtek a descartes-i filozófiával. Ez kiderül az erdélyi peregrinusok pályájának tanulmányozásából, és különösen szembetűnő az evangélikusok esetében, akik vallási okokból kizárólag német egyetemeken tanultak, őket abszolút érintetlenül hagyták ezek az eszmék.⁷⁸⁷ A német egyetemek felekezeti elszigeteltségüknek köszönhetően az egyetemi világ perifériájára szorulva relatíve kevés kulturális kapcsolatot tartottak fenn holland társaikkal. Ez lehetetlenné tette, hogy a magyar diákok küldő segítség nélkül karteziánussá váljanak.⁷⁸⁸ Ebből egyúttal az is lemérhető, hogy a különböző felekezetek európai kapcsolatrendszerének milyen nélkülözhetetlen szerepe van az eszmék terjesztésében.

A gyakorlat azt mutatta, hogy az erdélyiek már úgy indultak útnak, hogy kollégiumi tanáraiktól hallottak a karteziánus gondolatokról, sőt eleve olyan instrukciókat kaphattak tőlük, hogy tanulmányútjuk során a karteziánus professzorokat keressék fel. Az új filozófia terjedésének intézményi hátterét tehát a hazai református kollégiumok hálózata biztosította, illetve ezek holland kapcsolatai. Ám ezen intézmények is az erdélyi fejedelmek vagy befolyásosabb társadalmi-politikai csoportok bonyolult hatalmi hálójának befolyása alatt álltak. Egyedül talán a debreceni képezett kivételt, amit a városi előljárók tartottak fenn, valószínűleg ezért is igyekezett távol tartani magát a fellángoló ellentétektől.⁷⁸⁹ Ez a politikai befolyás nagy hatással volt a berkeiken belül zajló filozófiai vitákra. Hasonló jelenséget figyelhettünk meg a holland egyetemek esetében is. Talán részben ennek volt köszönhető, hogy – az egyébként karteziánus eszmékre fogékony – kolozsvári unitárius kollégium politikai okokból, a korszakban őt ért korlátozások miatt távol maradt ezektől az eszmei összecsapásoktól.

Az erdélyi protestáns ifjakra már korábban nagy hatással voltak a gyulafehérvári kollégium tanárai (elsősorban Alsted és Bisterfeld), akik megismertették őket a legfrissebb

⁷⁸⁶ Egyedül Pósa-házi János esetében emlegetik az angol hatást, de mivel nem bizonyítható egyértelműen, hogy járt a szigetországban, így lehet, hogy ezek az eszmék utrechti közvetítéssel jutottak el hozzá. Uo. 98.

⁷⁸⁷ Uo. 98.

⁷⁸⁸ Uo. 99.

⁷⁸⁹ Uo. 100.

filozófiai nézetekkel,⁷⁹⁰ illetve már a korabeli tanrendekben előkelő helyen szerepelt a természetfilozófia.⁷⁹¹

A szakirodalom a magyar karteziánizmus „megindítójának” az Alsted-tanítvány Apáczai Csere Jánost tartja, aki szintén holland akadémiákon tanult. Apáczait nem tudnánk egyetlen, jól körülhatárolható eszmeáramlatba se besorolni. Filozófiájában egyaránt jelen vannak karteziánus és antikarteziánus hatások, sőt még az angol puritanizmus és presbiterianizmus eszméi is,⁷⁹² amire kevés hazai vagy külföldi példát ismerünk.⁷⁹³ Hatott rá Descartes, Regius, sőt Voetius is.⁷⁹⁴ Őt tartják a magyar filozófiai gondolkodás elindítójának. Személye remekül példázza azt az eszmei eklekticizmust, amit a magyar peregrinusok Hollandiából magukkal hoztak. Gondolkodásában azért tudnak megférni ilyen egymással ellentétes eszmék, mert ő nem az egyik vagy másik irányzat elkötelezettjének tartja magát, hanem olyan gyakorlatban hasznosítható átfogó tudást, enciklopédikus műveltséget akar szerezni, amelyet elsősorban a köz boldogságának előmozdítására használna.⁷⁹⁵ Ez a fajta műgyűjtő magatartás nem állt távol a kor emberétől.⁷⁹⁶ Erre utal vállalkozása is egy enciklopédia megalkotására. Gyakorlati célja az oktatás modernizálásán keresztül felemelni az erdélyieket a nyugat-európai szellemi és anyagi szintre. A puritán eszmékből is ennek megfelelően a társadalmi-politikai aspektusokat emeli ki.⁷⁹⁷ Mindez nem azt jelenti, hogy Apáczai önálló, határozottan körvonalazott filozófiai felfogással rendelkezett volna, munkásságában nem látjuk nyomát Descartes gondolatainak átértelmezését, továbbgondolását, esetleg kritikáját, csupán korrekt interpretálásukat.⁷⁹⁸ Miért lehetett mégis átütő hatással a magyar szellemi életre?

Alapeszménye a tudomány egységét megfogalmazó karteziánus eszme, de egyúttal azt is vallja, hogy ennek megszerzése nem lehet kizárólag egy ember feladata, csak az évszázadok során felhalmozódott tudás összegzéseként építhető fel. Nála – ahogy a kortárs erdélyieknél sem – nem érvényesül a Nyugat-Európában terjedő szubjektivizmus az önálló művek megalkotása terén (ahogy Descartes-nál ez központi helyen szerepel). Mindez talán választ adhat az erdélyi peregrinusok a különféle eszmeáramlatok befogadása terén

⁷⁹⁰ Noha ők még nem voltak karteziánusok. Alsted például Bacon és Arisztotelész természetfilozófiáját és Ramus logikáját tanította.

⁷⁹¹ Uo. 96.

⁷⁹² *Ungvári-Zrínyi I.*: i. m. 163.

⁷⁹³ *van der Wall, Ernestine*: Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period. In: *In Search of Republic of Letters* i. m. 46.

⁷⁹⁴ *Ungvári-Zrínyi I.*: i. m. 162.

⁷⁹⁵ Uo. 164.

⁷⁹⁶ Uo. 166.

⁷⁹⁷ Uo. 164.

⁷⁹⁸ Uo. 165.

kaotikusnak tűnő gondolkodásmódjára. Ebben kereshetjük annak az okát, hogy sok peregrinus nem alkotott önálló műveket, műveik inkább fordítások, szó szerinti átvételek. Apáczai Enciklopédiájának jelentősége abban áll, hogy összefoglaló jellege révén lerakta a magyar filozófiai műveltség alapköveit. A magyarokat éppen akkor kapcsolta be a modern európai műveltségbe, amikor Nyugaton Descartes gondolatainak terjedése révén a filozófia modern fordulata lezajlott, ami nagymértékben meghatározta a magyar filozófiai gondolkodást és a tudományág egész későbbi struktúráját.⁷⁹⁹

Ez az elv tökéletesen összeegyeztethető a peregrinusoknak szóló tanácsokkal is, melyek a „*varietas*” nevében arra biztatták őket, hogy annyiféle egyetemet és professzort látogassanak meg, amennyi csak idejükből és pénzükből telik. Ennek köszönhető, hogy az általuk közvetített erdélyi karteizianizmust is számos különféle hatás érte, éppen ezek miatt nem lehet egyszerűen a holland karteizianizmus recepciójának tekinteni.⁸⁰⁰ Például speciálisan magyar sajátosság, hogy az angol és skót puritanizmus és presbiterianizmus is befolyásolta.⁸⁰¹

A magyar karteizianizmus első szakaszát Apáczai és közvetlen tanítványainak nemzedéke képezte, akik az 1660-as években tevékenykedtek.⁸⁰² Mivel mind Hollandiában, mind Erdélyben a viták színterei elsősorban az oktatási intézmények, itt is főleg a kollégiumi tanárok között érdemes keresni a karteziánus filozófia elkötelezett híveit.⁸⁰³ Ebbe a körbe tartozott Nagyenyeden Enyedi Sámuel, Hunyadi Pál, Dézsi Márton és Nadányi János, Debrecenben Mártonfalvi György,⁸⁰⁴ Kolozsváron pedig Porcsalmi András. Szintén részben Apáczai hatásának tudható be, hogy a korszakot a puritanizmus és karteizianizmus párhuzamos terjedése jellemezte, melyek elsősorban az oktatás fejlesztése terén akartak változtatásokat elérni. Ez viszont azzal a „mellékhatással” járt, hogy innentől a karteizianizmust elkezdték a nonkonformista teológiai nézetekkel azonosítani. Isaacus Basirius, az angol polgárháború elől menekült gyulafehérvári professzor pedig kifejezetten politikai nézőpontból tekintett Apáczai presbiterianizmusára,⁸⁰⁵ mivel a helyi viszonyokat

⁷⁹⁹ Uo. 167.; *Mester B.*: i. m. 108. Az Enciklopédia tulajdonképpen nagyrészt Descartes *Principia philosophiae* című munkájának fordítása.

⁸⁰⁰ Uo. 97.

⁸⁰¹ Uo. 98.

⁸⁰² Tordai Zádor 1962-ben a karteizianizmusról szóló összefoglalójában nem tartotta egyértelműen bizonyítottnak még maga Apáczai karteziánus voltát sem. *Tordai Z.*: i. m. 54. Bizonyos felosztások Ezt a nemzedéket is két részre bontják, Apáczai tanítványait már a második nemzedékbe sorolják, akik működése az 1660-as években volt jellemző. Erdély II. i. m. 940.

⁸⁰³ Hozzá kell tenni, hogy bár ők kerültek a viták tűzvonalaiba, de nem kizárólag ők voltak e filozófia képviselői. Apáczai tanítványai között akadtak egyszerű lelkészi pályát betöltők, sőt az arisztokrata Bethlen Miklós is ide tartozott.

⁸⁰⁴ Erdély II. i. m. 940.

⁸⁰⁵ Noha a vádak között felmerül a karteizianizmus is, itt elsősorban Apáczai presbiteriánus és puritán nézetei kerülnek célkeresztbe.

saját tapasztalatai szerint próbálta megérteni, számára ez a fogalom egyben egy olyan politikai csoportosulást is jelentett, akik Angliában megdöntötték a királyságot őt is emigrációba kényszerítve. Az ő szemében nem volt különbség a presbiteriánusok és a radikális „*independensek*” közt sem, Apáczait is ezzel vádolta. Ebben az ügyben valójában az angol és holland filozófiai kultúra ütközéséről és az ebből adódó félreértések megnyilvánulásáról van szó, melyek Apáczai áthelyezéséhez vezettek.⁸⁰⁶

Második szakasza a következő nemzedék időszakára, az 1670-80-as évekre esik, amikor egyre inkább kiéleződtek az ortodox eszmékkel való az ideológiai küzdelmek.⁸⁰⁷ Ekkor a karteziánizmus egyre inkább a coccejánizmus teológiai irányzatával fonódott össze. Rokonítja őket, hogy a coccejánusok is racionalizmusra törekednek, ésszerűséget akarnak a vallásba belevinni, ami például a bibliafordításokkal kapcsolatos forráskritika megjelenésénél mutatkozik meg, illetve abban, hogy a szövegek értelmezésére helyezik a hangsúlyt és igyekeznek ésszerű magyarázatot találni a Bibliában leírtakra. Nem meglepő, hogy ezen tanok terjesztésével a nagyenyedi kollégiumban Csernátoni Pál (Apáczai és Porcsalmi egykori tanítványa) magára haragította a protestáns ortodoxiát.⁸⁰⁸ Ezekbe a vitákba is erősen beleavatkozik a hatalom: nemcsak a fejedelem, de az erdélyi főurak is minden befolyásukat latba vetve kiállnak pártfogoltjaik mellett. A teológiai és filozófiai viták elkülönítéséhez támpontot adhat fórumaik, döntőbíráik és célközönségük vizsgálata. Míg a teológiai viták szinterei főként a református zsinatok, a filozófiai viták inkább pamfletháborút jelentenek.⁸⁰⁹ A teológiai „harcok” Tófeus Mihály (a fejedelem lelkésze) és Dézsi Márton (coccejánus elveket valló nagyenyedi tanár) közt folytak, filozófiai viták főszereplői: az ortodox oldalról Pósházi János (a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium professzora), fő ellenfele pedig Csernátoni Pál (volt Apáczai-tanítvány, a nagyenyedi kollégium filozófiaprofesszora).⁸¹⁰ Pósházi főleg a karteziánus ismeretelméletet és a kételkedéssel kapcsolatos felfogást támadta, Descartes szubsztancia-elméletét is főképp ismeretelméleti aspektusból kifogásolta.⁸¹¹

⁸⁰⁶ *Mester B.*: i. m. 102.

⁸⁰⁷ *Tordai Z.*: i. m. 61.

⁸⁰⁸ Uo. 62.

⁸⁰⁹ *Mester B.*: i. m. 103. Mindezek ellenére nem lehet száz százalékgig elkülöníteni a kétfajta vitát egymástól – ahogy azt Mester Béla megpróbálja –, hiszen az 1673-as radnóti zsinat vádlottjai között szerepel Pataki István kolozsvári professzor, akit kifejezetten karteziánus nézetei miatt állítanak a vádlottak padjára. Erdély II. i. m. 941. A teológiai vitákról és a radnóti zsinatról bővebben a coccejánizmusról szóló részben számolok be.

⁸¹⁰ *Mester B.*: i. m. 104.

⁸¹¹ *Tordai Z.*: i. m. 63.

Ezek a viták a közvélemény számára valószínűleg úgy csapódhattak le, mint az egyes (főként a nagyenyedi és a gyulafehérvári) kollégiumok összecsapásai. Holott ezek inkább politikai síkon zajlottak, és valójában a fejedelem és az erdélyi főurak párharcai voltak.⁸¹²

A vitákban valóban fontos szerepet töltött be a fejedelem patronálása alatt álló gyulafehérvári kollégium, melynek fő funkciója, hogy hivatalnokokat képezzen az állami adminisztráció ellátására. A fejedelem beleszólhatott az iskola belső ügyeibe, a professzorok kinevezésébe is. Emblematikus jelentősége miatt fontos volt, hogy távol tartsák a szélsőséges eszméktől, így annak is elsősorban politikai oka volt, hogy Apáczai kénytelen volt elhagyni a kollégium falait. Lerombolása után Nagyenyedre költözött át, és innentől az erdélyi arisztokrácia irányítása alá került.

A sárospataki kollégium, amelyet korábban szintén arisztokraták patronáltak, a Habsburgok üldöztetései miatt kénytelen volt Erdélybe menekülni és a gyulafehérvári kollégium elhagyott épületében talált menedékre. Politikai és anyagi értelemben is teljes mértékben a fejedelem jóindulatára kellett hagyatkoznia, így gyakorlatilag az egykori gyulafehérvári kollégium szerepét vette át.

A kolozsvári kollégium is viszonylag független tudott maradni, irányításában erősen részt vett a helyi magisztrátus. Ezen intézmények keretein belül zajlottak a kor legádázabb vitái az új filozófia körül.⁸¹³

A fent említett vita döntőbírája Apafi Mihály fejedelem volt, aki nem szándékozott politikai eszközöket bevonni a döntéshozásba, hanem az elhúzódó csatározást inkább –De Witthez hasonlóan – kompromisszumos megoldással kívánta lezárni.⁸¹⁴ A fejedelem mellett a nemesség is nagyban érdekelt volt a vitában.⁸¹⁵ Egyrészt azért, mert az oktatás támogatásában egyre nagyobb szerepet vállaló nemesek pártfogoltjait támadták, akik mögé patrónusukként kötelességszerűen odaálltak: Bethlen Miklós Csernátoni Pál, Teleki Mihály pedig a kolozsvári kollégium karteziánusnak bélyegzett tanára, Pataki István mögé. Másrészt a karteziánusok (és coccejánusok) pellengérré állítása legalább annyira a nemesség ellen irányult, mivel az egyház tartott egyre növekvő befolyásuktól az iskolatámogatás terén, ami főleg az enyedi kollégiumnál öltött egyre nagyobb mértéket. Már a professzori kinevezésekbe is beleszóltak. Így mivel ezek a felvilágosult szellemű nemesek maguk is szimpatizáltak a karteziánus eszmékkal, alumnusaik pedig egyenesen első számú terjesztői voltak; az eszmék elleni harcba burkolva tulajdonképpen a református egyház szellemi függetlenségének biztosítását is

⁸¹² *Mester B.*: i. m. 104.

⁸¹³ Uo. 101.

⁸¹⁴ Uo. 103.

⁸¹⁵ *Tordai Z.*: i. m. 62.

célozta ez a vita. Ezért is várták, hogy a fejedelem egyértelműen kiálljon mellettük, de csalódnuk kellett Apafiban, aki politikai okokból nem veszíthette el az egyre erősödő nemesség támogatását.⁸¹⁶ Ezt a karteziánusok a gondolkodás szabadságának győzelmeként fogták fel, ami megnyitotta az utat az új filozófia terjedése előtt. Az antikarteziánus Gyulafehérváron, székelő volt sárospataki kollégium pedig egyre inkább elszigetelődött álláspontjával.

Az utolsó korszak a katezianizmus kétes értékű győzelmével zárult.⁸¹⁷ Itt ismét nem az eszmék elvi síkon aratott győzelméről beszélhetünk, inkább arról van szó, hogy az 1690-1700 közötti időszak politikai eseményeinek és a társadalmi közönynek köszönhetően az ilyen viták érdektelenségbe süllyedtek,⁸¹⁸ illetve azon egyszerű oknál fogva, mivel ekkorra a karteziánusoknak már nem maradtak valódi ellenfelei. Idővel társadalmi bázisa is megváltozott: képviselői inkább egzisztenciálisan független orvosok (például Vizaknai Bereck György), arisztokraták (úgy mint Bethlen Miklós) vagy más független értelmiségiek (mint Apáti Miklós) lettek.⁸¹⁹ Az unitáriusok körében is ki tudott végre bontakozni ez a nézet, és Régeni Mihály, a kolozsvári kollégiumuk tanára révén bekerült az oktatásukban.⁸²⁰ Erdély függetlenségének elvesztése után sem szakadt meg a karteziánus filozófiai hagyomány, hanem fokozatosan beolvadt és alapjául szolgált az újonnan megjelenő irányzatoknak. Így záró dátumát se lehetne igazán meghatározni. A 18. századra azonban elveszítette szélesebb nyilvánosságát és visszatért az iskolák falai közé.⁸²¹

Valóban lehet tehát magyar karteziánizmusról beszélni, de nem önálló filozófiaként, hanem eszmetörténeti jelenségként. Ennek kritériumainak azonban tökéletesen eleget tett: képes volt önálló tanítványi láncokat létrehozni, rendelkezett saját történettel, illetve saját intézményrendszerén belül önálló vitákat folytatott le.⁸²² Hozzá kell tenni, hogy a karteziánus filozófia hatással volt a természettudományok fejlődésére is Erdélyben. Viszont az ezen a téren a nagy egyéni teljesítmények elszigetelt jelenségek maradtak,⁸²³ illetve ugyanazért nem voltak képesek nagy áttörésre és nem gyakoroltak döntő hatást a tudományos fejlődésre,⁸²⁴

⁸¹⁶ Uo. 63.

⁸¹⁷ *Mester B.*: i. m. 103.

⁸¹⁸ Erdély II. i. m. 941.

⁸¹⁹ *Mester B.*: i. m. 103.

⁸²⁰ Erdély II. i. m. 943.

⁸²¹ *Mester B.*: i. m. 104.

⁸²² Uo. 100.

⁸²³ Itt meg lehetne említeni: Szilágyi Tönkö Márton karteziánus fizikatankönyvét (1678), Köpeczi János disszertációját az üstökösök mozgásáról (1666), Köleséri Sámuel értekezést a fény természetéről (1681). Erdély II. i. m. 942-943. vagy Pápai-Páriz Ferenc *Pax corporis*-át, melyben nemzetközi tudományos színvonalon a korabeli orvoslás eredményeit foglalta össze (1690). Uo. 945.

⁸²⁴ Uo. 943.

mint ami miatt a karteziánizmus nem terjedt el az erdélyi evangélikusok körében: még hiányzott a tudás továbbítására szolgáló megfelelő infrastruktúra, azaz a hálózat, mely eljuttatta volna eredményeiket szélesebb rétegekhez.

5.2. A puritanizmus

5.2.1. A puritán hatás

A puritanizmus az angol polgári forradalom alatt kialakult vallási – és bizonyos mértékben ideológiai – irányzat, mely a kontinensen is befolyásos mozgalommá nőtte ki magát. A hitélet szempontjából tekinthetjük a pietista mozgalom egyik kora újkori megnyilvánulásának, ami az aszkézist, a belső vallásosságot és a Biblia tanulmányozását állítja előtérbe.⁸²⁵ Vallási szertartáskönyve a *praxis pietatist*,⁸²⁶ vagyis a kegyesség gyakorlását és a vallási élet megtisztítását⁸²⁷ tűzte ki célul. A megélt, tapasztalati vallásosság szükségességét hangsúlyozták a dogmatikai vitákba merevedett elméleti teologizálás helyett, és ezt kiterjesztették volna a mindennapi életre. Fontosnak tartották az egyéni és társadalmi keretek közt megélt vallásosságot, melyet szigorú erkölcsi és viselkedési szabályok alapján képzeltek el, illetve az egyház megreformálását.⁸²⁸ Ez az irányzat egyúttal heves társadalmi indulatokat is generált követőikben, akik eljutnak a feudalizmus kritikájáig is.⁸²⁹

Presbiteriánus nézeteket vallva a puritánok fellépnek az eddigi feudális egyházkormányzat ellen.⁸³⁰ A kor kálvinista egyházát elsősorban a püspökök és a zsinat irányították szoros együttműködésben a polgári hatalommal. A mérsékelttek az egyház demokratikus újjászervezését követelik oly módon, hogy az egyes közösségeknek autonómiát biztosítanak és nagyobb beleszólást egyházi ügyekbe; és olyan presbitériumok létrehozását, melyekben a társadalom különböző rétegei képviselhetik magukat.⁸³¹ Radikális szárnyuk, az independensek az egyház ügyeinek intézését teljesen kivették volna a püspökök kezéből és képviseleti zsinatra bízták volna.⁸³²

⁸²⁵ Köpeczi B.: i. m. 419.; van der Wall, E.: i. m. 37.

⁸²⁶ Lewis Bayly a puritán életszemlélet alapjait összefoglaló szertartáskönyve címének (*Praxis pietatis*) is ezt választotta.

⁸²⁷ Innen ered a „puritanizmus” terminus is, ami „megtisztítani” jelent.

⁸²⁸ Uo. 37-38.

⁸²⁹ Köpeczi B.: i. m. 422.

⁸³⁰ Uo. 419.

⁸³¹ Uo. 422.

⁸³² Uo. 419.

5.2.2. A holland és erdélyi puritanizmus

A holland puritanizmus a *Nadere Reformatie*⁸³³ részét képező mozgalom, amely a németalföldi pietisták egy körét foglalta magába.⁸³⁴ Elsősorban az Angliából Hollandiába menekült angol puritán teológus, William Ames (*Amesius*) (1576-1633), későbbi franekeri professzor terjesztette el, aki a magyar peregrinusok egyik legnagyobb mentora is volt. A holland puritanizmus a hazai és külföldi (angol, francia és német) tradíciók keverékének számított.⁸³⁵

A magyarországi puritanizmus a 17. század harmincas éveiben kezdte szárnyait bontogatni főleg kelet-magyarországi és erdélyi területeken. Már Szenczi Molnár Albert is lefordította a Bayly-féle *Praxis pietatis* bizonyos részeit, a teljes fordítást pedig Medgyesi Pál jelentette meg 1636-ban. Ez utóbbi egyébként nemcsak nem tartotta magát a puritán mozgalom magyarországi teoretikusának, de még magát sem vallotta soha puritánnak.⁸³⁶ A magyar puritanizmus szimbolikus kezdetének az 1638-ban Londoni Liga néven alakult első magyar puritán csoport létrejöttét tekintik a radikálisabb elveket valló Tolnai Dali János vezetésével. Noha Tolnai is fontosnak tartja a kegyességi irodalom anyanyelvre fordítását és terjesztését, – Medgyesivel ellentétben – inkább arra törekszik, hogy egy olyan mozgalmat szervezzen, mely a puritán törekvések megvalósítását tűzi ki céljául. A prédikálást, tanítást és a szigorú, kegyességre törekvő életmód elterjesztését tartja fő feladatának. Emellett egyházkormányzati reformtörekvései is azt a látszatot keltik, mintha a puritanizmus már mozgalommá szerveződött volna, ezzel egyúttal válaszreakcióra készíti a református egyházi hierarchia képviselőit és legfőbb patrónusukat, az erdélyi fejedelmet is.⁸³⁷ A puritanizmus hazai központjává később Debrecen vált (itt adták ki az első angol nyelvű könyvet is).⁸³⁸

⁸³³ A fogalmat a 19-20. század fordulójától használták a protestáns kegyességi megújulást szolgáló mozgalmak gyűjtőneveként. Jelentése: „második” vagy „újabb reformáció”. Csorba Dávid szerint ez a barokk korban a katolikus egyházban végbement szellemi megújulást célzó folyamatokra adott protestáns válaszként fogható fel. Csorba D.: A történelem, ahogy Hollandiában írták i. m. 258. Míg Peter Burke úgy véli, mindez még a reneszánsz megújulási folyamat részét képezi, ahogy a reformáció is. Vö. Burke, Peter: *The European Renaissance: Centres and Peripheres*. Oxford, Blackwell, 1998. (The Making of Europe).

⁸³⁴ Van der Wall, E.: i. m. 40.

⁸³⁵ Uo. 39.

⁸³⁶ A *Praxis pietatis* magyarországi recepciójához és Medgyesi szerepéhez l. Luffy Katalin historiográfiai összefoglalóját: *Luffy Katalin: Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historiográfia a kezdetektől az 1980-as évekig*. In: Medgyesi Pál redivivus i. m. 15-31.; *Luffy Katalin: „Romlás építőinek fognak nevezetni”*. Prédikatori szerepek és az alkami beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015. 17-50.

⁸³⁷ Balogh Judit: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: *Fiatál egyháztörténetek írásai*. Szerk. Fazekas Csaba. ME BTK Újkori M. Tört. Tsz., Miskolc, 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/balogh.htm> (2015. szeptember 15.)

Ezt mutatta az is, hogy 1638-tól folyamatosan tartottak olyan zsinatokat, ahol valamilyen módon terítékre került a puritanizmus kérdése. (Először 1638-ban, a debreceni zsinaton tették meg az első a puritanizmus elleni

A magyarokra a legnagyobb hatást a teológiai puritanizmus és a vallási életre vonatkozó reformok gyakorolták. Ezek új szint vittek a megmerevedni látszó református intézményrendszerbe és a való élettől egyre inkább eltávolodni látszó dogmatikus felfogásba. A puritán hatás abban is megmutatkozik, hogy a mezővárosokból egyre több szerzi meg a szabad papválasztás jogát, a konzisztóriumok önállósulásában, illetve a kelet-magyarországi, török támadások során megrongálódott díszes katolikus templomok az új igényeknek megfelelő újjáépítésében. A változások nem feltétlenül voltak forradalmiak és szembetűnőek az átlagemberek számára, mégis beépültek a református felfogásba.⁸³⁹

A puritánok nézetei közül sok elfogadható volt Descartes magyar követőiek is. Különösen a vallási köntösben jelentkező kulturális–társadalmi programjukkal szimpatizáltak, többek közt Apáczai Csere János is. Ez fakadhat a kor – holland egyetemeken szocializálódott – értelmiségijeinek felfogására jellemző nagyfokú eklekticizmusból a különböző irányzatok terén, illetve komoly politikai okai is voltak. A 17. század közepén az ortodoxok elkötelezett védnökre találtak II. Rákóczi György fejedelem személyében.⁸⁴⁰ A nyíltan puritán törekvéseket 1646-ban zsinati úton betiltotta a fejedelem támogatását élvező hivatalos egyházi vezetés. A döntés konzekvens és érthető, amennyiben figyelembe vesszük az angliaitól eltérő erdélyi társadalmi és gazdasági közeget. Az események ezen fordulata lehetetlenné tette, hogy a puritán eszmék legitim módon jelen legyenek a magyar reformációban és a többi nyugatról érkező teológiai–filozófiai áramlat katalizátoraként vagy közvetítőjeként működjenek.⁸⁴¹ Így azok, akik túlságosan radikálisan újító eszméket vallottak, könnyen egzisztenciájukat és megélhetésüket tették kockára, ahogy ez Apáczaival is történt. Bár mindennek ellenére akadtak olyan professzorok, akik továbbra sem riadtak vissza a merészebb társadalmi-politikai eszmék hirdetésétől. Különösen a királyi országrész keleti részén, ahová nem ért el az erdélyi fejedelem és arisztokrácia keze. Például az egyik legismertebb puritán, Martonfalvi Tóth György, aki a debreceni kollégiumban próbálta Amesius teológiáját népszerűsíteni.⁸⁴²

Erdély romlása után, a zűrzavaros 1660-as években a puritánok lecsendesedtek és visszavonultak a radikális társadalmi újításoktól, inkább a kultúra és oktatás területére koncentráltak. 1671 után, mikor a politikai helyzet valamennyire stabilizálódott Apafi fejedelemsége alatt, a társadalmi eszmék terjedése ismét felélénkült. Hatással voltak számos

lépéseket, majd az 1646-os gönci, nagyenyedi, illetve szatmárnémeti zsinatok tüzték ismét napirendre.) *Luffy K.*: Medgyesi Pál i. m. 15.

⁸³⁸ *Mester B.*: i. m. 98.

⁸³⁹ *Balogh J.*: Kérdések, hipotézisek, feladatok i. m.

⁸⁴⁰ *Köpeczi B.*: i. m. 423.

⁸⁴¹ *Balogh J.*: Kérdések, hipotézisek, feladatok i. m.

⁸⁴² *Köpeczi B.*: i. m. 423.

diákra, tanítóra és papra, akik az erdélyi értelmiség képviselőiként a politikai események ideológiai háttérének megteremtésében is fontos szerepet játszottak, egyúttal hozzájárultak a Habsburg-ellenes nemzeti tudat kialakításához, elsősorban a magyar bujdosók és a császári hadsereg partizánháborújára és a felekezeti üldöztetésekre keresve magyarázatot. Egyúttal a központi hatalom engedékenysége és a szabadabb légkör is hozzájárult a teológiai–filozófiai viták kiújulásához. Pósházi János – aki pályafutása kezdetén még hajlotta puritán teológia és a karteziánus filozófia felé – most teljes mellszélességgel kiállt az ortodox teológia mellett és hevesen kikelt az újító eszmék ellen, amire inkább politikai okok készítették. Úgy érezte, hogy a protestáns magyarság szorongatott helyzete megköveteli a teljes egységet vallási–filozófiai téren is. És mivel az erdélyi államegyház az ortodox irányvonal mellett tette le a garast, Pósházi ezt fogja foggal körömmel védeni a felforgatónak ítélt karteziánus, puritán vagy coccejánus eszmékkel szemben. Maga Apafi fejedelem is az ortodox irányvonal mellett kötelezte el magát, míg az arisztokraták inkább az újítókat védelmezték.⁸⁴³

5.3. A coccejanizmus

5.3.1. Coccejus és teológiájának alapjai

Johannes Coccejus – eredetileg Coch vagy Cock – (1603-1669) egy 17. századi református teológus volt. Tanulmányait a kálvinista Brémában kezdte.⁸⁴⁴ Hamar a bibliai nyelvek, főképp a héber tanulmányozása felé orientálódott. Itt többek közt Matthias Martinitől (1572-1630) és Ludwig Crociustól (1586-1655) tanult.⁸⁴⁵ Megismerkedett a rabbinikus irodalommal, és kialakult a szociniánus tanokkal szembeni ellenszenvé.⁸⁴⁶ Franekerben tanult keleti nyelvészetet Sixtius Amamától (1593-1629), teológiát pedig a híres puritán angol tudóstól, Amesiusától (1576-1633).⁸⁴⁷ Majd Leiden és Groningen egyetemeit is látogatta.

1630-tól Brémában, majd 1636-tól a franekeri egyetemen tanított⁸⁴⁸ először keleti nyelveket és rabbinikus irodalmat, később teológiát.⁸⁴⁹ Itt hatottak rá kollégái: Johannes

⁸⁴³ Uo. 424.

⁸⁴⁴ Asselt, Willem Jan van: *Amicitia Dei as Ultimate Reality: An Outline of the Covenant Theology of Johannes Coccejus (1603-1669). Ultimate Reality and Meaning.* 21. (1998) 36.

⁸⁴⁵ A magyarokkal való kapcsolatai már innen eredeztethetőek, ekkor ismerkedett meg és kötött barátságot egy szintén Brémában tanuló ifjúval, Csanaki Mátéval. Említi: *Zoványi Jenő: A coccejanizmus története.* Tanulmány a protestáns teológia múltjából. Horányosky Viktor Könyvnyomdája, Bp., 1890. 21.; Asselt W. J.: *Amicitia Dei* i. m. 36.

⁸⁴⁶ Zoványi J.: *A coccejanizmus története* i. m. 21.

⁸⁴⁷ Asselt W. J.: *Amicitia Dei* i. m. 36.

⁸⁴⁸ Zoványi J.: *A coccejanizmus története* i. m. 22-23.

Maccovius (1588-1644) és Johannes Cloppenburg (1592-1652). Coppenburgtól átvéve fejlesztette ki a *természeti törvény* koncepcióját, mely fő elemévé vált a munkáiban rögzített *szövetség doktrínájának*, és megkülönböztette tételei bizonyításában a bűnök megbocsátásának különböző módozatait. 1650-ben a nagyobb presztizst biztosító leideni egyetem teológia professzorává nevezték ki, ahol egészen 1669-ben bekövetkezett haláláig maradt. Ekkoriban Leiden a református teológia nemzetközi központjának számított, olyan tanárok tanítottak itt, mint Abraham Heidanus (1597-1678) és Johannes Hoornbeeck (1617-1666).⁸⁵⁰

Röviden összegzem teológiai rendszerét elsősorban a vitás pontok kiemelésére koncentrálva, melyek az erdélyi reformátusok között is heves vitákat idéztek elő, és nem ritkán karteziánus tanokkal is keveredtek.

A teológiára inkább gyakorlati tudományként tekintett. Isten és munkája megismeréséhez szerinte két út vezet. Az egyiket a *theologia naturalis* adja, mely a lelkiismereten (*conscientia*) és észzen (*ratio*) keresztül hat. A *conscientia* segít, hogy az ember megítélhesse, amit tesz, az megfelel-e a hitnek. Mivel ez Istentől származik, ezért sohasem téved.⁸⁵¹ Az észnek szintén a teológiát kell szolgálnia, de nem hagyatkozhatunk kizárólag rá, mivel olyan dolgokat is hinnünk kell, amiket ésszel nem tudunk felfogni.

Isten megismerésének másik eszköze a Szentírás, mivel kizárólag ebben szerepel az Isten által kinyilatkoztatott igazság.⁸⁵² Mindezt először Mózes törvényei foglalták írásba, amelyeket a Szentlélek ihletett. Elsődlegesen nem egyfajta gyakorlati vallásosságot akar megvalósítani a puritánokhoz hasonlóan, inkább a Szentírás fontosságát emeli ki és annak magyarázatát a hívek felé.⁸⁵³ Mivel ezt a Szentlélek ihlette, ezért nem lehet benne ellentmondás. Tanulmányozásához nem veti el az új tudományos módszereket sem, például a filológiát.⁸⁵⁴ Bár azt vallja, hogy le kell fordítani a Szentírást különböző nyelvekre, ateológusoknak mégis az eredeti nyelven kell tanulmányozniuk.

Szoros összefüggést lát a Biblia egyes könyvei között. Szerinte az Újszövetség tartalma már eleve benne foglaltatik az Ószövetségben. Az Ószövetség előképei (*typusok*) megtalálhatóak az Újszövetségben. Vagyis analógiák által kell vizsgálni a Szentírást. Azt állítja, ezek tanulmányozásával ki lehet mutatni a próféciaik beteljesülését, sőt bizonyos

⁸⁴⁹ Híressé vált itteni kollégái: Johannes Maccovius (1588-1644) és Johannes Cloppenburg (1592-1652) voltak. Cloppenburgot maga is nagyra becsülte, néhány ötletét át is vette és beépítette rendszerébe. *Asselt, W. J.: Amicitia Dei* i. m. 36.

⁸⁵⁰ Uo. 36.

⁸⁵¹ *Zoványi J.: A coccejanizmus története* i. m. 25.

⁸⁵² Uo. 26.

⁸⁵³ *Van der Wall, E.:* i. m. 38.

⁸⁵⁴ *Zoványi J.: A coccejanizmus története* i. m. 28.

események bekövetkezését előre meg lehet jósolni. Ez az úgynevezett *typológikus exegezis*módszere, melyet protestáns körökben még ma is sokat vitatnak. Részben ezért kérdőjelezzik meg teológiai rendszerének komolyságát.⁸⁵⁵

Üdvtörténeti állásfoglalása alapján a történelmet különböző korszakokra osztotta fel. Az első nagyobb korszak a messiás eljövele előtti, a második pedig az az utáni. Ez utóbbit további hét korszakra tagolta, amiből a hatodik volt az ő jelene: az Antikrisztus (pápa) elleni harc, és a református egyház megtisztítása a tévtanoktól.⁸⁵⁶

Teológiájában központi helyet foglal el a szövetség⁸⁵⁷ gondolata, ezért hívják *foederális teológiának*. Szerinte az Isten és az emberek közti viszonyt a köztük létrejött szövetségek határozzák meg. Két ilyen szövetséget emel ki: a munka szövetségét (*foedus operum*)⁸⁵⁸ és kegyelem szövetségét (*foedus gratiae*). Az elsőt még Ádámmal kötötte Isten a Paradicsomban, ez megtörik a bűn elkövetésével, a törvény áthágásával. Mivel az ember maga nem volt képes kiengesztelni Istent, ezért kellett a megváltó, aki új szövetséget kötött Istennel, a kegyelem szövetségét.⁸⁵⁹

Ez viszont felveti a bűnbocsánat kérdését, ami parázs vitához vezetett a reformátusok között. Vagyis, hogy a megváltás előtt éppen olyan mértékű bűnbocsánat létezett-e, mint utána? Coccejus ezt úgy oldotta fel, hogy az ószövetségi kegyesek csak egyfajta részleges bűnbocsánatban részesültek, véglegest csupán a megváltás után nyerhettek.⁸⁶⁰

A másik központi vita a sabbath jelentősége körül folyt. Ez már korábban is vitás kérdés volt Németalföldön.⁸⁶¹ Coccejus szerint igaz, hogy Isten az első szombatot megáldotta, de nem a pihenés kedvéért, hanem egyszerűen, mert ekkor fejezte be a teremtést. Az, hogy minden munkát szüneteltessünk, nincs benne az eredeti szövegben, csupán a zsidók tették

⁸⁵⁵ Ez a nézete a magyarokhoz is szervesen kapcsolódik. Coccejus ugyanis Ézs. 28:13-20-ban Magyarország történetének egy időszakát látta leírva. A részletben az asszírok romba döntik Káldeát. Coccejus ezen népek neveiben jelképeket lát a káldokat a magyarokkal, Tyrost Rómával, a törököt pedig az asszírokkal azonosítja. Arra hivatkozik, hogy ezek a népek akkor egymáshoz képest földrajzilag is épp úgy helyezkedtek el, mint a bibliai részletben említettek. Illetve a történelmi eseményekkel is párhuzamot von: a prófécia szerint a káldok (magyarok) semmit se tettek, az asszírok (törökök) az elfoglalt tartományt barbároknak adták. A nép (magyarok) várakat, palotákat épített, amit az asszírok (törökök) romba döntöttek. Uo. 34. Ez bizonyos erdélyi teológusokat is megragadott. Például Csengeri Istvánt, aki 1656. október 11-i levelében ilyen tipológiai fejtegetésekkel kapcsolatban tett fel kérdéseket Coccejusnak (Például: kimutatható-e a Szentírásból a Török Birodalom eredete és bukásának időpontja? A török és az antikrisztusi birodalom egyszerre fog-e elbukni, és bukása megelőzi-e a zsidók és pogányok egyesülését?) Érdekes lett volna ismerni Coccejus válaszát, de nem tudjuk, hogy válaszolt-e egyáltalán ezekre a kérdésekre. Kinyomtatott levelezései között ennek semmi nyoma. Uo. 30., 117.

⁸⁵⁶ Uo. 32.

⁸⁵⁷ Zoványi ezt „frigynek” fordítja.

⁸⁵⁸ Erre Zoványi a „cselekedeti frigy” fogalmát használja, illetve „természeti frigynek” (*foedus naturae*) is nevezi.

⁸⁵⁹ Uo. 36-37. Ezek a szövetségek egyúttal a Szentírás egyfajta dinamikus értelmezését sugallják, melyet az Isten és emberek egymással kötött szerződése biztosítanak. *Van der Wall, E.:* i. m. 38.

⁸⁶⁰ Uo. 42.

⁸⁶¹ L. a Gomarus és Walaeus közötti vita. Coccejus ebben a kérdésben ez utóbbi nézetei mellé állt.

hozzá, így a keresztények számára nem lehet kötelező. Egyébként is felülírja a szombat tiszteletét, hogy Krisztus vasárnap támadt fel.⁸⁶²

5.3.2. *A coccejanizmus hollandiai képviselői és terjesztői*

Coccejus hívei sem állapotok meg az általa kialakított rendszernél, hanem egyes elemeit átvették, egyéni felfogásuk szerint továbbfejlesztették. Százával születtek művek ellene, ellenfelei teológiáját eretnekségnek nyilvánították. Mások szerint maguk a nézetek ugyan nem eretnekek, de eretnekséghez vezetnek.⁸⁶³

Zoványi Jenő három csoportba sorolta a coccejanizmus képviselőit. (1.) Voltak olyanok, akik egy az egyben átvették rendszerét. Egyetlen céljuk a megtámadott tételek védelmezése volt. Az ő tevékenységük Coccejus halála után néhány évtizeddel megszakadt.⁸⁶⁴ (2.) Mások az egész rendszer átfogó lényegét vették át, és ezt igyekeztek saját egyéni felfogásuk alapján továbbfejlesztetni. (3.) A harmadik csoportja követőinek viszont abba a hibába esett, hogy a tanokat túlságosan is vegyítette más, újabb teológiai és filozófiai eszmékkel, bár ez sokaknál öntudatlan volt. Így elmosták a köztük és az ortodox irány közti határokat, idővel pedig a coccejanizmus is ortodoxszá vált. Ez azonban csak a 18. században valósult meg.⁸⁶⁵

Korszakunkra – a 17. század második felére – inkább a második csoportba tartozók jellemzőek. Sokan úgy tekintettek rájuk, mint akik potenciális fenyegetést jelentenek a református egyházra.⁸⁶⁶ A teológiához kapcsolódó kérdésekben szigorúan a Szentírást tekintették mérvadónak – vagyis coccejánus elveket követtek –, de ennek tanulmányozását karteziánus elveket követve a józanész és szabad gondolkodás által képelték el. Azt vallották, hogy mindenkinek a maga módján kell eljutnia az igazságig, mindenféle emberi tekintélytől függetlenül. Ezen irányzat első támogatója a leideni egyetem teológiatanára, Heidanus volt (1597-1678), akinek ajánlására jutott be Coccejus is tanárként a leideni egyetemre.⁸⁶⁷ Ő átvette Coccejus szövetség-elméletét, de nem tartotta kiemelt fontosságúnak és máshová helyezte annak hangsúlyait.⁸⁶⁸

Frans Burman (Franciscus Burmannus, 1632-1679), szintén a foederális elmélet híveként tizenhét évig volt az utrechti egyetem tanára. Ő is a szövetség fogalmát helyezi

⁸⁶² Uo. 43-44.

⁸⁶³ Zoványi J.: A coccejanizmus története i. m. 74.

⁸⁶⁴ Uo. 77.

⁸⁶⁵ Uo. 78.

⁸⁶⁶ Asselt, Willem Jan van: The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603-1669). Brill, Leiden, 2001. 24.

⁸⁶⁷ Zoványi J.: A coccejanizmus története i. m. 79.

⁸⁶⁸ Uo. 94.; Asselt, W. J.: The Federal Theology i. m. 76.

dogmatikájának középpontjába, ahogy azt *Synopsis theologiae...* (Utrecht, 1671) című kétkötetes munkájában is kifejti. Mindazonáltal sokban eltér Coccejus felfogásától. Átveszi ugyan a kettős szövetség fogalmát, de nem ruházza fel olyan nagy jelentőséggel a munka szövetségét, mint Coccejus.⁸⁶⁹ Szerinte a kettő szorosabban összefügg egymással. Nem gondolta, hogy ezen szövetségek mindig az egész emberiségre vonatkoztak, hanem először csupán egy családra, majd egy népre, végül az egész emberiségre. A Biblia önálló tanulmányozását és a független egyéni gondolkodást tartja a legfontosabbnak. Elkötelezett coccejánusnak vallotta magát.⁸⁷⁰

Noha nem tartozik a mozgalom élharcosaihoz, de azért meg kell említeni az irányzat képviselőjeként Johannes Leusdent (1624-1699) is. A szakirodalom coccejánusnak, néhol karteziánusnak említi. A Voetius környezetében felnőtt ifjabb professzorgeneráció tagja. 1651-től az utrechti egyetemen tanított hébert és keleti nyelveket.⁸⁷¹ Bár részletesen sehol sem fejtik ki, hogy pontosan milyen elveket vallott, amik összekapcsolták volna eme két irányzattal;⁸⁷² de az erdélyi ifjakra gyakorolt hatása alapján, biztosan állíthatjuk, hogy maga is lelkes követője volt Coccejus nézeteinek, különösen a Szentírás eredeti nyelven való alapos ismerete tekintetében.

Nem árt röviden Coccejus ellenzőiről is szólni. Nagy ellenlábasa, Gisbertus Voetius (1589-1676) volt a holland „második reformáció” (*Nadere Reformatie*) fő élharcosa. A proto-pietista mozgalom élén állt, a spirituális elmélyülést és megtisztulást hirdette. Az egyházon belül a fokozott szigorú és a kegyességet egyesítette volna szigorú előírásokat támasztva a hívek életvezetésével és erkölcsivel kapcsolatban.⁸⁷³ Hollandiában ő volt az ún. „*pater orthodoxiae*” (az ortodoxia atyja), vagy ahogy az ellenségei hívták, „*papa Ultrajectinus*” (Utrecht pápája).⁸⁷⁴ Bár a protestáns ortodoxia hívei előszeretettel hivatkoztak rá, nem árt megjegyezni, hogy ő sem tisztán ortodox elveket vallott, maga is szimpatizált a puritán nézetekkel.

Követőjeként megemlíthetjük Johannes Hoornbeecket, aki 1654-től Coccejus kollégájaként a leideni egyetem tanára volt, egyben Voetius egyik tanítványa, és nem utolsósorban a későbbiekben a reformáció szisztematikus teológusa az utrechti egyetemen.

Voetius és társai nagyban hozzájárultak a főleg Coccejus halála után Hollandiában kirobbanó vitához. Bár Coccejusnak nem állt szándékában bármilyen iskolát vagy irányzatot

⁸⁶⁹ Zoványi J.: A coccejánizmus története i. m. 95.

⁸⁷⁰ Uo. 96.

⁸⁷¹ Pintér G.: i. m. 10.

⁸⁷² Művei részletes tanulmányozásával még adós a szakirodalom.

⁸⁷³ Prak, M.: i. m. 196.

⁸⁷⁴ Asselt, W. J.: *Amicitia Dei* i. m.. 37.; Prak, M.: i. m. 196.

alapítani, követői mégis coccejánusoknak nevezték magukat. Tanai népszerűsége gyakorlatias voltukban rejlik. Willem Jan van Asselt szerint a coccejанизmus befogadásának társadalmi vetületei is vannak. Ahogy a karteziánus tanok esetében, erre az irányzatra is ugyanaz az egyre jobban megerősödő réteg mutatkozott fogékonyak. Coccejust már gazdag polgári származása is közelítette ahhoz a protestáns kereskedő rétegekhez, akik körében terjedt a szövetségi gondolkodás. Méltán lehetett népszerű egy ilyen „szerződéses” rendszer a kialakulóban lévő korai protestáns kapitalista társadalomban.⁸⁷⁵

Hamarosan szemben találták magukat a Voetius neve által fémjelzett voetianizmus képviselőivel. A coccejанизmus különösen a karteziánus irányzattal egybeolvadt válfaja ellen keltek ki, ami arra utal, hogy nem annyira Coccejus nézeteit, mint inkább a descartes-i filozófiát nehezményezték, mivel Voetius és követői még a skolasztikus módszer hívei voltak.⁸⁷⁶ Vitájuk lassan kikerült az akadémiai berkekből. A 17. század közepére a konfliktus jelen volt a politikában és a kultúrában egyaránt. Politikai színezete már abban is megnyilvánult, hogy Coccejus követői – ahogy Descartes-éi is – inkább köztársaságpártiak voltak, míg Voetiuséi az Orániai-házát támogatták.⁸⁷⁷

5.3.2. *A coccejанизmus hatása Erdélyre*

A peregrinusok kulcsszerepet töltöttek be a kulturális, politikai és eszmei irányzatok közvetítése terén. Nem nehéz belátni, hogy az ifjú erdélyiek, koruknál és előképzettségük nélkül fogva is igen fogékonyak voltak ezek iránt. A legtöbben fiatal lelkész- vagy tanárjelöltként az európai viszonylatban is kiemelkedőnek számító teológiai képzést nyújtó holland egyetemeken tanultak, amelyek korukban igen szabadelvűnek számítottak; hiszen befogadtak minden olyan kiváló tudóst, akik kénytelenek voltak hazájukból elmenekülni radikális nézeteik miatt. Az is előfordult, hogy két teljesen ellentétes irányzat képviselői megfértek egymás mellett egy egyetemen: mint az ortodoxia és puritanizmus híve, Voetius és a coccejánus-karteziánus Burman, akik ugyanabban az időben tanítottak Utrecht nagyhírű egyetemén.⁸⁷⁸

Az erdélyi diákok tehát könnyedén megismerhették, és – tanáraik befolyására – lelkes követőivé válhattak a legújabb teológiai és filozófiai irányzatoknak. A korban elsősorban, az akkor heves vita tárgyát képező, coccejánus, és ennek különösen a karteziánizmussal

⁸⁷⁵ Asselt itt R. H. Reeling Brouwer véleményét idézi. *Asselt, W. J.:* The Federal Theology i. m. 24.

⁸⁷⁶ Uo. 72.

⁸⁷⁷ Uo. 25.

⁸⁷⁸ Uo. 36-37.

keveredett válfaja gyakorolt döntő hatást az erdélyi ifjakra. Ez a hatás világosan kimutatható Pataki István és társai peregrinációs útjának tanulmányozása során.

Ezen tanoknak nemcsak támogatói, de ellenzői is akadtak. Erdélyben a reformáció „államvallásnak” számító irányzata az ún. ortodox kálvinizmus volt. Ebbe természetesen itt-ott észrevétlenül is beszüremkedtek bizonyos Nyugatról hozott újító nézetek, de hivatalosan a lelkészeknek és tanároknak ezt az irányzatot kellett képviselniük. Így, ebben a közegben bármilyen újító eszmével csínján kellett bánni. De azért azt sem lehet ilyen kategorikusan kijelenteni – amit protestáns berkekben ma is előszeretettel hangoztatnak az erdélyi ifjakról –, hogy habár külföldön ezeket az új eszméket tanulták, hazaérve ebből semmit sem ültettek át a gyakorlatba. Bár a felületes szemlélő számára valóban így tűnhet, mivel nem születtek kifejezetten coccejánus vagy karteziánus szellemben megírt önálló művek erdélyiek tollából. Csekély kivételtől eltekintve ilyen jellegű irodalmunk nagy része kötelező disputáció formájában készült el, amelyek inkább az egyetemi professzorok nézeteit tükröző kötelező gyakorlatok voltak. Az összkép valójában sokkal árnyaltabb ennél.

Ezek az eszmék nem hagyták hidegen az erdélyi társadalmat, ami abból is látszik, hogy egész Európában Hollandia után csak itt alakult ki heves vita velük kapcsolatban. Erdélyben az irányzat leglelkesebb támogatója a leideni egyetemen magától Coccejustól tanult Dézsi Márton⁸⁷⁹ volt, aki 1671-től a nagyenyedi főiskola teológiatanáraként az ifjak oktatásába is beépítette ezeket a tanokat.⁸⁸⁰ Ezt nem nézték jó szemmel az ortodox lelkészek, így mozgalmat indítottak Dézsi katedráról való eltávolításáért. Hasonlóképpen a támadások céltáblájába került a szintén coccejánus elveket tanító kolozsvári teológus, Pataki István – aki a „mi” Pataki Istvánunkra talán a legnagyobb hatást gyakorolta kolozsvári tanulmányai során – és a köztudottan karteziánus Csernátoni Pál, aki ugyancsak az enyedi kollégiumban tanított.

Leghevesebb támadóik ortodox részről Tofeus Mihály, Pósházi János és Buzinkai Mihály voltak, akik Sárospatakról elmenekülve a gyulafehérvári akadémián tanítottak ekkor. A vádak egy Apafi által is engedélyezett zsinaton vitatták meg. Közben a vádlottak száma is gyarapodott Hunyadi Pál, nagyenyedi lelkésszel, akit egy prédikáció miatt panaszoltak be. 1673. július 16-án ült össze a zsinat Radnóton, ahol nemcsak a papság, hanem a nemesség is képviseltette magát. Ez utóbbiak kiharcolták, hogy végső döntés csak az ő beleegyezésükkel születhet. Apafi személyesen nem vett részt, de képviselőjét, Rhédei Ferencet elnökként

⁸⁷⁹ Dézsi Márton a kézdivásárhelyi egyház lelkésze, aki leideni tanulmányai alatt négy évig Coccejus házában lakott.

⁸⁸⁰ Zoványi J.: A coccejánizmus története i. m. 129.

elküldte.⁸⁸¹ A döntést azonban maga a fejedelem hozta. Az egyházi képviselők szigorú ítéletet követeltek: mindenkit a tanok nyílt visszavonására köteleztek, Dézsit még tanári állásából is elbocsátották volna. Ezt azonban megakadályozták a jelenlévő nemesek, akik egyrészt a vádlottak patrónusaiként léptek fel, másrészt ők maguk is hajlottak az efféle újító nézetek felé. Így gyakorlatilag az ortodoxok kerültek ki vesztesként. Annál is inkább, mert a nemesek nyíltan értésükre adták, hogy nem akarnak másik ilyen jellegű zsinatot, így a vitatott nézetek lekerültek napirendről. Ugyanakkor inentől a kedélyek lecsillapítása érdekében a coccejanizmus és karteizianizmus képviselőinek is kissé vissza kellett vonulniuk.⁸⁸²

6. Pataki István és a holland teológia

Az általánosan nyomon követhető tendenciák ellenére felmerülhet néhány kérdés. Vajon a tanulmányozott peregrinusokra tényleg hatottak ezek az eszmék? Ha igen, milyen mértékben? Valóban ezek elkötelezett híveikként tértek vissza Erdélybe? Felleptek-e terjesztőjükként, közvetítőjükként?

Kétségtelen, hogy az erdélyi peregrinusok nem maradtak érzéketlenek a tanáraik által képviselt filozófiai és vallási irányzatok iránt. Nehéz azonban megítélni, hogy milyen mélyen érintették meg ezek akár Patakit, akár diáktársait. A témával foglalkozók leginkább önálló műveik alapján szoktak képet alkotni az egykori peregrinusok nézeteiről, ebben az esetben ilyen művek hiányában ezekre a támpontokra nem számíthatunk. Ha végigtekintünk a peregrinusokon – kivéve Otrókosi Fóris Ferenc rengeteg művét, melyek összességében feltűnően eklektikus képet mutatnak szerzőjük álláspontjáról – disputációikon kívül nem sok kiindulópontunk akad.⁸⁸³ Ez lehet a magyarázata annak, hogy miért nem dolgozták fel eddig a peregrinusok disputáció-irodalmát. Honnan derülhet hát ki álláspontjuk?

A két rendelkezésünkre álló napló – már a műfajból adódó személyességük és őszinteségük miatt is – nyomravezető lehet ez ügyben. Noha a naplók egyikében sem szerepelnek konkrétan hosszas filozófiai vagy teológiai fejtegetések, sem egyetemi jegyzetek; csupán rövid megjegyzések egy-egy előadáshoz, és ezek is inkább gyakorlatias jellegűek. Csak közvetett utalásokból következtethetünk rá, hogy milyen eszmei hatások érték őket. Ebből a szempontból fontos minden professzoraikkal, hallgatott óráikkal vagy tantárgyaikkal kapcsolatos megjegyzésük. Mivel a diákok jórészt saját ízlésüknek megfelelően szemezgettek egy-egy egyetem kínálatából; az, hogy milyen tanárok óráit választották, mindenképpen képet

⁸⁸¹ Uo. 131.

⁸⁸² Uo. 133-134.

⁸⁸³ *Tordai Z.*: i. m. 54. Otrókosi Fóris Ferenc még 1672-ben, Utrechtben; majd 1674-ben Selyki Péter Marburgban; Horváti János pedig 1674-ben Bázelen disputált. Mindhárman teológiából.

ad irányultságukról. Ebből rengeteg következtetést lehet levonni azzal kapcsolatban, hogy professzoraik hatására a későbbiekben milyen irányt vett gondolkodásuk. Mindemellet választásuk azt is tükrözi, hogy korábbi erdélyi tanáraik milyen álláspontot képviseltek, milyen nézeteket tolmácsoltak nekik; hiszen elsősorban az ő ajánlásainak köszönhetően keresték fel ezeket a professzorokat. Azok az egyetemi tanárok pedig, akikkel később, hazaérkezésük után is leveleztek, egyértelműen mély benyomást tehettek rájuk, és ők kapcsolták be az erdélyieket leveleik által a *respublica litterariába*.

Fontos kapaszkodót adnak azok a könyvlisták is, amelyek a naplókba ágyazva maradtak fenn. Többnyire azokat a könyveket tartalmazzák, melyeket utazásaik során szereztek be. Ez igen tetemes mennyiséget jelentett, hiszen a peregrinusok valószínűleg maguk is megtapasztalták a könyvek otthonról való beszerzésének hihetetlen nehézségeit; így tisztában kellett lenniük vele, hogy későbbi könyvtárukat már peregrinációjuk során meg kell alapozniuk. Ez a magyarázata annak az óriási könyvmennyiségnek, amit ezen a hosszú utazáson magukkal hordtak, vagy társaik által hazaküldtek. A patrónusaiknak és egykori kollégiumuknak szánt ajándékkönyvek is beleszámolandók ebbe a mennyiségbe. Könyvtára összetételét pedig természetesen minden peregrinus a maga ízlésének és tanárai ajánlásainak megfelelően alakította ki. Így tehát sokat elárul egy-egy diák gondolkodásáról, ha a könyvtára szerzői között jórészt a fenti filozófiai és teológiai irányzatok képviselői szerepelnek.

Végül nem szabad megfeledkeznünk a patrónusok lehetséges befolyásáról sem. Hiszen a peregrinusok, akiknek ők fedezték tanulmányait és későbbi pályájuk is tőlük függött, nem téveszthették szem elől patrónusaik eszmei irányultságát és már meglévő kapcsolatait. Egy későbbi udvari pap például – akármi volt is a személyes meggyőződése – nem prédikálhatott nyíltan coccejánus szellemben, ha patrónusa ortodox nézeteket vallott. Ugyanígy azonban fordítva is hatással lehetett az *almunusok* és egyetemi tanáraik felfogása a távoli Erdélyben élő patrónusaik nézeteire, hiszen ez utóbbiakkal nem egy alkalommal maguk a patronáló főurak is levelező kapcsolatban álltak.⁸⁸⁴

6.1. Tanárai szerepe

Az erdélyi kaotikus történelmi helyzetben, heves vallási viták közepette indult meg a lelkeszi pályán Pataki István. Beállítottságát már peregrinációja előtti tanulmányai is befolyásolták. A kolozsvári kollégiumban nagyhatású tanára volt – a már említett – Pataki (Tót) István, aki Leidenben még maga Coccejus előadásait hallgatta, és akit a radnóti zsinaton perbe fogtak újító nézetei miatt. Főleg karteziánizmussal vádolták, illetve azzal, hogy

⁸⁸⁴ Teleki Mihály és Johannes Leusden levelezéséből több darab is fennmaradt.

előadásain nyíltan coccejánus elveket hirdetett. A kolozsvári tanár az ifjú Pataki egyik elsőszámú mentora volt, pénzadománnyal is támogatta peregrinációs útját – másik tanára, Tolnai István mellett – ahogy az a napló 1674 márciusi bejegyzéseiből kiderül.⁸⁸⁵ Lehetséges, hogy az ilyenkor szokásos szóbeli instrukciókkal is ő láthatta el indulása előtt; ahogy a szintén Coccejus-tanítvány, Kovásznai Péter, erdélyi püspök tette ezt Horváti János esetében.⁸⁸⁶ Sőt minden bizonnyal ő járhatott közben tanítványa érdekében Teleki Mihálynál, akinek korábban ő maga is *alumnusa* volt. A holland professzoroknak, Leusdennek és Burmannak szintén ő ajánlhatta be, ahogy azt sok tanítványa esetében is tette.

Pataki és társai még a kolozsvári kollégiumban, tanáraik révén ismerkedhettek meg először a karteziánus és coccejánus elvekkel. Mester Béla úgy véli, hiába fordultak meg a magyar peregrinusok német egyetemeken is, a kor eszmeáramlataival kapcsolatos döntő befolyás mégis a hazai kollégiumokban, majd hollandiai tanulmányaik során érte őket.⁸⁸⁷ Pataki is követte ezt a fentiekben felvázolt gyakorlatot, külföldi tanulmányai során is kifejezetten ilyen szemléletű professzorokat keresett fel Utrechtben – egykori tanára ajánlására –, és később a németországi Marburgban is, mikor már magának kellett mentort találnia. Eszmei beállítottságuk tanulmányozásánál nem árt tüzetesebben áttekinteni a rájuk nagy hatással lévő egyetemi tanáraik személyét, ezért a továbbiakban elsősorban utrechti tanáraikra fogok fókuszálni.⁸⁸⁸

Pataki István utrechti tanulmányai során két híres coccejánus tudóssal is szorosabb kapcsolatba került: Burmannal és a bibliai nyelveket tanító Leusdennel. Johannes Leusden, az utrechti egyetem hébernyelv-professzora a magyarországi és erdélyi diákok nagy pártfogójának számított, ezért kapta tőlük a „*pater Hungarorum*” nevet.⁸⁸⁹ Vele naplója alapján Pataki István különösen bizalmas viszonyban állhatott, amire többek közt az is utal, hogy rábízta számlája kiegyenlítését egy mézszárossal, miután a franciák 1672-es támadása miatt mindenüket hátrahagyva, hirtelen kellett elhagyniuk Utrechtet.⁸⁹⁰ Ez a fajta bizalom és a

⁸⁸⁵ Pataki-napló i. m. 1. r. A naplóban közölt könyvlistákban is szerepel egykori tanára egyik műve: *S. Pataki István* (1640–1693): *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége...*, Kolozsvár, 1681. (RMK I. 1263). L. Pataki-napló i. m. 71. v.

⁸⁸⁶ *Pintér G.*: i. m. 5.

⁸⁸⁷ *Mester B.*: i. m. 98. Németországi egyetemeken Mester Béla szerint csak olyanok kerestek fel karteziánus tanárokat, akik célirányosan ezzel az irányzattal akartak megismerkedni. Ez a coccejánusokkal is így lehetett.

⁸⁸⁸ Uo. 100.

⁸⁸⁹ *Bujtás L. Zs.*: Vásárhelyi Tőke István levele i. m. 46-47.; A kifejezés megjelenik Gerardus de Vries (1648-1705), az utrechti egyetem filozófia- és teológiaprofesszora által Leusden temetésén mondott oratióban, illetve Bod Péter is feljegyzi vele kapcsolatban ezt a megnevezést. *Bod Péter*: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. Vö. *Bujtás L. Zs.*: Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz i. m. 77.

⁸⁹⁰ „Junius a[nn]o 1672. [...] Die IV. Virradolag Amsterdamb[an] érkezte[m]. Hinc lanioni misi quib[us] debebam – stif. 76. Mellyet Leusden ur[am] által administaltunk neki.” Fordítás: 1672. június 4-én virradólag

professzorok általi anyagi segítségnyújtás nem egyedi jelenség volt. Leusden az erdélyi peregrinusoknak nem egyszer tehetett hasonló szívességet. A diákoknak történő pénzkölcsönzéssel elsősorban az olyan *összekötők* foglalkoztak, amilyen később Willem Anslaar, református lelkész is volt, aki Kolosvári Istvánnak segített a Biblia kiadására szánt pénzt befektetni. A diákoknak való kisebb-nagyobb összegek kölcsönzéséről szóló feljegyzések alapján valószínűleg Leusden is hasonló funkciót láthatott el. Ez megmagyarázná, hogy miért fordultak az Utrechtbe érkező magyar diákok hozzá pénzügyeikkel. (Más tanárok esetében nem találkozunk pénzkölcsönzésről szóló utalásokkal.) Leveleiből kiderül, hogy többször komolyabb összegeket is kölcsönzött, amit a diákok nem egy alkalommal hazautazásuk előtt elfelejtettek visszafizetni; így számos alkalommal futhatott a pénze után.⁸⁹¹

Nem valószínű, hogy ebben az esetben is erről lett volna szó. A precíz és lelkiismeretes Pataki, aki minden apróságot feljegyzett, észben tartotta tartozásait. Erre utal például, hogy a fent említett mészárossal is utólag Amszterdamból, Leusden közvetítésével rendezte az anyagiakat.⁸⁹² Azt, hogy adósságát hamar kiegyenlítette egykori professzora felé, abból is gondolhatjuk, hogy a későbbiekben sem szakította meg a kapcsolatot vele. A napló számos pontján megemlékezik hollandiai tanárainak küldött és tőlük érkezett levelekről. 1673. május 18-án küld először levelet Burmannak és Leusdennek.⁸⁹³ A december 1-jén érkezett válaszlevél tartalmáról részletesen beszámol, amelyben Leusden leírja az utrechti állapotokat és a háború alakulását.⁸⁹⁴ Arra is egykori tanárát kérte meg, hogy hátrahagyott könyvei közül legalább néhányat küldjön utána, amit feltehetően meg is tett.⁸⁹⁵ Hosszú távú levelezési kapcsolatra utal, hogy feljegyzése szerint Leusdentől még egy évvel hazaérkezése után, 1675. október 11-én is kapott levelet.⁸⁹⁶

Amszterdamba érkeztem. Innen küldtem a mészárosnak, amivel tartoztam – 76. stífert, melyet Leusden uram által adminisztráltunk neki.” Pataki-napló i. m. 1. r.

⁸⁹¹ *Bujtás L. Zs.*: Vásárhelyi Tőke István levele i. m. 46-47.

⁸⁹² Pataki-napló i. m. 1. r.

⁸⁹³ „Die 18. Irás dedi ad D. Burmannu[m] et D. Leüsdenu[m]” Fordítás: 18-án írást küldtem Burman és Leusden uraimnak. Uo. 4. v.

⁸⁹⁴ „Die [Decem]bris 1ma St[ilo] vet[ere] accepi li[tte]ras ex Belgio a Cl[arissimus] D[omino] Joh[annes] Leüsdenu. In quibus scribit:” Fordítása: „A régi naptár szerint december 1-jén levelet kaptam Belgiumból, a nagytiszteletű Johannes Leusden uramtól, amelyben azt írja: [...]”, hogy a franciákat kiszorították az Orániai herceg seregei 1673. november 13-án. A behatoló seregek a rengeteg felgyújtott és kifosztott házért cserébe 200 ezer birodalmi tallér értékű jóvátételt fizettek. Végül protestáns lelkészeket és tanárokat túsul ejtve vonultak vissza Vesztfáliába. Az utrechti domkerket a franciák távozása után visszakapták a katolikusoktól, ahol Voetius tartotta az első istentiszteletet. Uo. 5. v.

⁸⁹⁵ Lehetséges, hogy a Belgiumból érkező könyvek Leusden közvetítésével érkeztek meg. „A[nn]o 1673 Februariis [...] XI. Hamburgu. et in Belg. missis p[ro] li]bris solvi – Alb. 6.” Fordítása: 1673. év február [...] 9. Hamburgba és Belgiumba küldtem könyvekért, 6 albist fizettem. Uo. 4. r.

⁸⁹⁶ „11. Vöttem Academiából T. Leusden János Lingv. Prof. uram levelit Ulraj.” Uo. 12. v.; *Török I.*: i. m. 149.

A Horváti-napló további információkkal szolgál a tanáraikkal való szoros kapcsolatáról. Ő számol be arról is, hogy először Leusdennél vettek fel héber nyelvi, illetve Burmannál teológiai órákat. Külön kiemeli, hogy Burman „[minket] nem ellenségesen fogadott, és olyan személyeket ajánlott, akik támogathatnak minket”.⁸⁹⁷ Burman órái Patakira is nagy hatást gyakorolhattak. Könyvlistájában szerepel Burmantól egy kéziratos jegyzet, amelyet tanulmányaiból megőrzött,⁸⁹⁸ illetve külön beszámol róla naplójában, hogy Marburgban beköttette Burman *Synopsis theologiae* című művét.⁸⁹⁹ Közvetlen viszonyukat mutatja, hogy egy ízben meg is hívták a két tanárt vacsorázni, ami minden bizonnyal nagyon jól sikerült, hiszen majdnem éjfélig maradtak.⁹⁰⁰ Egy másik esetről is beszámol, mikor diáktársaival (akik között Pataki is jelen lehetett) és tanárjukkal, Leusdennel átkeltek a befagyott Rajnán és több fogadóba is betérve együtt borozgattak.⁹⁰¹ Nem valószínű, hogy ez a két jeles, európai hírű tudós ilyen mértékben kitüntette volna őket a figyelmével, amennyiben nem lettek volna arra érdemesek. Nemcsak a két naplóíró diák, hanem társaik is mestereikként tekinthettek rájuk. Erre utal például, hogy Otrókocsi Fóris Ferenc automatikusan hozzájuk fordult segítségért, mikor prédikátortársaival a nápolyi gályákra került, és egykori tanárai valóban minden követ megmozgattak kiszabadításuk érdekében.

6.2. A teológiai és filozófiai hatások

Továbbra is kérdés viszont, hogy vajon a fenti professzorok teológiai–filozófiai nézetei hatottak-e az erdélyi diákokra, és ha igen, milyen mértékben. Sajnálatos módon Patakitól nem maradt fenn disputáció és semmilyen olyan későbbi mű, melyben kifejtette volna, hogy pontosan milyen nézeteket vall vagy következtetni lehetne a tanárai által átadott tanokra. Tanulmányai alapos áttekintéséből azonban nagyon sok kiderül. Az előzőekben

⁸⁹⁷ L. A Horváti-napló 1671. június 30-án kelt bejegyzése. Eredeti szöveg: „Fuimus apud Burmannum qui non hostes exceptit et promovit ra quibus nobis prodesse possit.” *Pintér G.*: i. m. 37. Leusden héber óráit valószínűleg még erdélyi tanáraik ajánlásaira látogatták, hiszen annak ellenére törekedtek felvenni, hogy az időpont egyáltalán nem volt megfelelő.

⁸⁹⁸ „23. Habeo Comm. [commentarii] in libr. Histor. in Colleg[ibus] privatis a celeberrimo Domino Franc. Burmanno ad calamum exceptum etc.” Fordítás: 23. egy történelem könyvben vannak jegyzetek, amelyeket egy magán előadáson adott elő Frans Burman úr, tollal feljegyezve stb. Pataki-napló i. m. 71. r.

⁸⁹⁹ *Burman, Frans*: *Synopsis theologiae et speciatim oeconomiae foederum Dei...* Trajecti ad Rhenum, 1671-1672. A naplóbeli feljegyzés: „Pro synop[osis] azur. compactori Abos 5.” Fordítás: A kék *Synopsis*-ért a könyvkötőnek 5 albist [fizettem]. Uo. 2. v. Ez utóbbi kötetből két példány is szerepel listáján.

⁹⁰⁰ Eredeti szöveg: „26. decembris (seu 5. Januarii) invitavimus in convivium Professores duos, Burmannum et Johannem Leusdenum et bene tractavimus ab hora octava ad undecimam saltem [...] nocti” *Pintér G.*: i. m. 46. Fordítás: „December 26-án (vagyis január 5-én) meghívtunk vendégségbe két professzort, Burmannust és Leusdent és jól lakomáztunk 8 órától majdnem éjjel 11-ig.” *Pintér G.*: i. m. 11.

⁹⁰¹ Eredeti szöveg: „2. Februarii stylo Veteri fuimus quinque una cum Professore Leusdenio nostro per glaciem Viennam ultra Rhenum, eadem via intravimus tria diversoria, unum Viense quod melius erat Belgicis, et vinum melius, nec ita charum” Uo. 48. Fordítás: „A régi naptár szerint február 2-án öten együtt voltunk Leusden professzorunkkal a jégen át a Rajnán túli Viennában [?], ugyanezen úton bementünk három fogadóba: az egyik viennai, amelyik jobb volt a belgáknál, és jobb a bor, nem annyira drága”.

leírtak alapján méltán feltételezhetjük, hogy maga is coccejánus, sőt az is valószínű, hogy tanárai hatására még karteziánus nézeteket is vallott.⁹⁰² Az, hogy nemcsak a kolozsvári kollégiumban, de Utrechtben, sőt később Marburgban is végig elkötelezett coccejánus tanokat valló tanároktól tanult,⁹⁰³ mindenképpen ezt erősíti meg. Noha németországi tanárai közül egyik sem tartozott nemzetközi szinten a teológia véleményformálói közé; de Pataki választásából kitűnik, hogy itt is célirányosan coccejánus tanárok előadásainak hallgatására törekedett. A naplóban szereplő magánelőadásokért fizetett összegekből kiderül, hogy a marburgi professzor, Pauli Coccejus szövetségstanáról szóló kurzusán, illetve a puritán szellemű Amesius: *De consciencia* című művéről szóló előadásán is részt vett. Ez utóbbi művet meg is vette.⁹⁰⁴

A peregrinusok tanulmányaik során összegyűjtött könyvgyűjteményeikből szintén sokat megtudunk irányultságukról. Ahogy már említettem, főleg külföldön szerezték be későbbi könyvtáraik köteteit. Horváti is 25 könyvet vásárolt csak Hollandiában, melynek egy része a menekülés során szintén Utrechtben maradt.⁹⁰⁵ Teljes könyvtárát a naplójában található két jegyzékből lehet rekonstruálni: összesen 58 kötetet tartalmaz.⁹⁰⁶ Könyvtára annak dacára, hogy széleskörű érdeklődéséről tanúskodik, eszmetörténeti szempontból igen kaotikus képet mutat. Erősen látszik teológiai beállítottsága. Könyvlistáin 6 különböző Bibliát találunk (köztük latin, magyar, sőt héber és görög nyelvűek is szerepelnek).⁹⁰⁷

Már a 16. században, a reformáció megindulásával kiemelten fontossá vált a Szentírás. Később más-más okból kifolyólag mind a puritán, mind a coccejánus felfogás hangsúlyozta a Biblia eredeti szövege tanulmányozásának jelentőségét, emellett a karteziánusok is támogatták minden tudományágban az alapokhoz való visszatérést. Noha mindkét teológiai irányzat képviselői pártolták a Szentírás anyanyelvre fordítását, ugyanakkor leszögezték, hogy még az egyszerű papoknak is a lehető legalaposabban és legprofesszionálisabban ismerniük

⁹⁰² Nehéz kimutatni, hogy a karteziánizmus gyakorolt-e Patakira és társaira hatást, és ha igen, mekkorát. Amennyiben igen, úgy valószínűleg a később karteziánizmussal vádolt kolozsvári tanárunknak, Pataki (Tót) István befolyásának tudatát be, valamint Burman közvetítésének lehetett ebben nagyobb szerepe, aki erősen érdeklődött a karteziánus eszmék iránt. Már ifjúkorában nagy hatással volt rá találkozása az akkor már idősebb és neves francia filozófussal, Descartes-tal. Vö. Descartes' Conversation with Burman. Translated with Introduction and Commentary by John Cottingham. Calderon Press, Oxford, 1976.

⁹⁰³ Marburgi tanárait részletesen felsorolja. Pataki-napló i. m. 2. v. Közülük Sebastian Curtius (1620-1684), Johannes Hein (1661-1686) és Johannes Georgius Crotius (1629-1674) az irénizmus; Heinrich Duysing (1626-1691) és Reinhold Pauli (1638-1682) pedig a coccejánus föderalista teológia elkötelezett hívei. *Ősz Sándor Előd*: Pataki István (1650 k.-1705 k.). A „haldokló Erdély” lekipásztortársadalmának reprezentatív alakja. In: „Vidimus enim stellam eius...” Szerk. Szávay László. L'Harmattan, Bp. 2011. 316.

⁹⁰⁴ Pataki-napló i. m. 76. r.; *Ősz S. E.*: i. m. 316.

⁹⁰⁵ *Pintér G.*: i. m. 36-37., 39.; *Ősz S. E.*: i. m. 319.

⁹⁰⁶ Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. In: Uő.: Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3. Szerk. Keserű Bálint. Scriptum Kft., Szeged, 1994. Vö. *Pintér G.*: i. m. 36-37., 82-83.

⁹⁰⁷ *Pintér G.*: i. m. 36-37., 82-83.

kell az eredeti szöveget, hogy megfelelően tolmácsolhassák a hívek felé. Ezt az elvárást Szatmárnémeti Mihály is megfogalmazza nyelvtana patrónusának szóló ajánlásában: „Nem könnyű ugyanis annak, akinek bölcsőbbnek kell lennie a községnél, utat nyitni a Szentírás magyarázatára a görög és héber nyelv ismerete nélkül. [...] Ezeknek hiányában a Szentírás magyarázója a Biblia értelmezésében, kifejtésében, oltalmazásában nyomorultul megbotlik és vakoskodik. [...] Mindaz, aki a szent szolgálatra elhívást érez, a lelkiismerettől indítatva legalább annyira szorgoskodjék ezekben a nyelvekben, hogy lexikonnal tőle telhetően boldogulhasson, úgy legyen tanító és igaz sáfár az Isten házában.”⁹⁰⁸ Vagyis egy alapvető nyelvismeret megkívántatott az egyházi pályára készülöktől. Ebből kiindulva érthető, hogy a lelkészjelöltek könyvtárak alapvető tartozékának tartották, és igyekeztek minden szent nyelven beszerezni a Bibliát. Ez a magyarázata annak is, hogy számos nyelvkönyvet, szótárt és lexikont is tartalmaz a jegyzék: köztük 5 görög, 9 héber, sőt 1 arab nyelvtan is található.

A coccejánus tanok iránti elkötelezettségéről tanúskodik, hogy Coccejustól 6 kötet volt meg, illetve coccejánus tanáraitól Leusdentől (5) és Burmantól (2) is több mű található gyűjteményében. Viszont nála – Patakival ellentétben – a coccejánus tanok ellenzői közül éppúgy akadnak kötetek: Andreas Essentől⁹⁰⁹ is (2), valamint az antikarteziánus Hoornbeektől (2), Maresiustól (2) és Rysseniustól⁹¹⁰ (1).

Mindemellett a puritanizmus is hatással lehetett rá. Bár az ezzel kapcsolatos viták már jóval korábban lezajlottak, és az 1646-os zsinati tiltás is érvényben volt még a puritán tanok terjesztésével kapcsolatban, hatásuk továbbra is jelen volt. Noha kevés egykorú leírás áll rendelkezésünkre arról, hogy a kor embere hogyan élte meg a hitét, az erre vonatkozó közvetett forrásokat főleg könyvlisták és az olvasott könyvek possesszori bejegyzései szolgáltatják.⁹¹¹ Kiváló eligazítást adhat ebben a kérdésben a korszak lelkésznek készülő, külföldi akadémitái teológiai műveltségének vizsgálata, hiszen ők fogják majd a laikusok felé közvetíteni ezeket a nézeteket. Könyvtárak tanulmányozása egyúttal támpontot adhat ahhoz is, hogy a puritán hatás mennyiben érvényesült kollégiumi képzésükben, mivel mindkét vizsgált személy puritán témájú könyvei közül nem egyet még otthonról, Erdélyből vittek magukkal útravalóul. Horváti könyvtárában 3 angol puritán mű is gazdagítja a repertoárt

⁹⁰⁸ *Szatmárnémeti Mihály*: Tyrocinium Hebraicum, Hoc est Brevis et Methodica Linguae Hebraeae Institutio. Franeker, 1667. (RMK III. 2386.) Vö. *Dienes Dénes*: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16-17. században. 2015. 9. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/h%C3%A9bernyelv.pdf> (2015. augusztus 21.)

⁹⁰⁹ Andreas Essen (1618-1677) az utrechti egyetem teológiai professzora, Voetius tanítványa és szellemi örököse. Az arminianusok, coccejánusok és karteziánusok ellenfele. Uo. 314.

⁹¹⁰ Leonardo Rijssenio (1636-1700), latinosan Leonardus Ryssenius. Horváti jegyzékében *Summa Theologiae Elencticae Completa* című munkája szerepel. *Pintér G.*: i. m. 38.

⁹¹¹ *Balogh J.*: Kérdések, hipotézisek, feladatok i. m.

(közülük egy a millenarista nézeteket valló angol puritán, Thomas Brightman munkája⁹¹²), illetve Patakihoz hasonlóan nála is szerepel a puritán és karteziánus nézeteket is valló debreceni tanár, Martonfalvi György két Amesius-munkát elemző műve.⁹¹³ Az, hogy mindkettejükénél pontosan ugyanezek a művek találhatóak meg, talán arra utalhatnak, hogy még közös kollégiumi tanulmányaik időszakából származnak.

Horváti könyvtárában emellett helyt kapnak az antik szerzők is (Vergilius és Ovidius művei)⁹¹⁴, ami kortársai között is kurióznak számít, illetve a szokásos történeti – főleg egyháztörténeti – alkotások. Ez utóbbiak érdekes módon pontosan ugyanazok, amelyeket Pataki hazatérve ajándéknak szánt patrónusainak: Teleki Mihálynak és Apafi Mihálynak.⁹¹⁵ Érdeklődése sokszínűségére vall, hogy egy-egy jogi és orvostudományi munka is előfordul nála.⁹¹⁶

Pataki nála is több, 36 könyvet vásárolt Hollandiában, bár ebből 22 kötetet kénytelen volt menekülésekor hátrahagyni. (Tizenkettőt kért, hogy juttassanak el később hozzá, a többit eladhatónak vagy elcserélhetőnek minősítette.) Könyvtára összesen 104 tételt tartalmaz. Emellett egy későbbi listában még további 5 kötet szerepel, amit az előzőben nem említ. Utazásai során és későbbi pályafutása alatt pedig összesen 109 kötetet gyűjtött össze.⁹¹⁷

A Pataki-naplóban található hosszú és részletes listákból az derül ki, hogy szinte kizárólag teológiai tárgyú kötetekből állt könyvtára. Olvasmányai homogénebb képet mutatnak, mint Horvátiéi.⁹¹⁸ Patakinál főleg coccejánus kötetek bukkannak fel, amelyeket minden bizonnyal prédikációihoz használt fel segédanyagként. Csak Coccejustól 8 mű szerepel nála.⁹¹⁹ Későbbi pályája során, 1677 áprilisában sikerült beszereznie összes művének 8 kötetes, 1675-ben megjelent gyűjteményét.⁹²⁰ Emellett Burmantól 2, Leusdentől pedig 6 művet találunk listáiban. Mindez arra utalhat, hogy a kollégiumi és egyetemi tanulmányai során megismert coccejánus tanok elkötelezett híve volt. Feltételezhetően valamilyen

⁹¹² *Pintér G.*: i. m. 39.

⁹¹³ *Uo.* 83.

⁹¹⁴ *Uo.* 36.

⁹¹⁵ *Ósz S. E.*: i. m. 320.

⁹¹⁶ Justinianus: *Institutiones* és James Primerose: (1598-1659) *De vulgi erroribus in medicina* című művei.

Pintér G.: i. m. 36., 82.

⁹¹⁷ *Ósz S. E.*: i. m. 319.

⁹¹⁸ *Pintér G.*: i. m. 38.

⁹¹⁹ *Coccejus, Johannes* (1603–1669): *Summa theologiae ex sacris scripturis repetita*, Leiden 1662.; *Uő.*: *Cogitationes de Cantico Canticatorum Salomonis ut Icone regni Christi*, Lugduni Batavorum, 1665.; *Uő.*: *Observata ad Danielelem*, Lugduni Batavorum, 1666.; *Uő.*: *Cogitationes de Apocalypsis S. Johannis theology ...* Lugduni Batavorum 1665.; *Uő.*: *Judaicarum responsionum et quaestionum consideratio...* Lugduni Batavorum 1662.; *Uő.*: *Explicatio catecheseos Heidelbergensis...*, Leiden 1671.; *Uő.*: *Summa Doctrina de Foedere et Testamento Dei...*, Lugduni Batavorum 1648.; *Uő.*: *Opera omnia theologica, exegetica, didactica, polemica, philologica divisa in octo volumina*. Amstelodami 1675.

⁹²⁰ *Ósz S. E.*: i. m. 320.

mértékben ezeket közvetítette a szószékről is, bár erre a radnóti zsinat határozatai alapján csupán burkolt formában volt lehetősége. Hazatérve miután 1675. március 1-jétől meghívták a radnóti udvari papságra, neki is le kellett vizsgáznia a Generális Zsinat előtt (Marosvásárhelyen, július 26-án) és tanúsítani kellett, hogy nem fog terjeszteni a református ortodoxia által heretikusként bélyegzett eszméket.⁹²¹

Leusden hatására utalhat, hogy feltűnően sok héber nyelvvel kapcsolatos munka található mind Pataki, mind Horváti könyvei között. Horvátinál egy héber nyelvű Biblia, és 9 héber nyelvkönyv is megjelenik (köztük Leusden héber lexikona és nyelvtana, illetve Alting és Buxtorf héber grammatikája, sőt még Menasse ben Izrael héber zsoltárai is).⁹²² Pataki esetében pedig két héber Bibliáról és 12 (többnyire) héber nyelvtankönyvről van szó.⁹²³ Az erdélyi lelkészjelöltektől a latin és a görög nyelv alapos ismeretén túl minden bizonnyal megkövetelhetők, hogy a Biblia lehető legmélyebb tanulmányozása érdekében a héber nyelv alapjaival is ismerkedjenek meg. Erre későbbi egyetemi tanulmányaikhoz is szükségük volt. Nehéz feltételezni, hogy a bibliai nyelvek ismerete nélkül komolyabb teológiai tanulmányokat folytathattak Nyugaton, noha sokszor megfelelő képzettségű tanárok híján nem mélyíthették el megfelelően héber nyelvi ismereteiket. (A sárospataki kollégiumban például adottak voltak erre a feltételek.)⁹²⁴ Több mint valószínű, hogy mind Pataki, mind Horváti már komolyabb héber előképzettséggel érkezett az utrechti egyetemre. Erre utal, hogy Horváti héber nyelvű üdvözlő verset írt egyik társa disputációja alkalmából. Az ő esetében otthoni hébertanulmányait bizonyítja, hogy Erdélyből is hozott magával egy héber nyelvkönyvet (Buxtorf: *Grammaticam hebraeam* című tankönyvét). Ő és Pataki feltehetően már Kolozsváron, Pataki (Tót) Istvántól megtanulhatták a nyelv alapjait, aki maga is a sárospataki kollégiumban sajátíthatta el ezen ismereteket, és 1665-ben héberül írt üdvözlő verset.⁹²⁵ A coccejánus felfogás alapján pedig a Biblia minél alaposabb tanulmányozásához elengedhetetlen volt a héber nyelv ismerete.

Érdekes kérdés az is, hogy a külföldi tanulmányútjáról széleskörű teológiai műveltséggel és tekintélyes könyvtárral hazatért Patakitól miért nem maradt fenn eredeti mű. Horváti esetében korai halála szolgál magyarázatul erre. Patakinál az ok részben Erdély politikai és vallási helyzete, illetve a korabeli protestáns közvélemény elvárásai. A radnóti zsinat (1673) után általánosan jellemző volt, hogy visszafogták a coccejánus szerzőket. Bár az

⁹²¹ *Ősz S. E.*: i. m. 317.; Pataki-napló. i. m. 11. r.

⁹²² Erdélyi könyvesházak III. i. m.; Vö. *Pintér G.*: i. m. 36-37., 82-83.

⁹²³ *Ősz S. E.*: i. m. 320-321.

⁹²⁴ *Balogh J.*: Kérdések, hipotézisek, feladatok i. m.

⁹²⁵ *Dienes Dénes*: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16-17. században. 8.

ortodoxok továbbra is támadták őket, többnyire ők sem írásban, hanem inkább a szószékről tették ezt. Ha meg is jelentek polémiák az erdélyi coccejánusokról, azzal ők is egyetértettek Tofeussal az élükön, hogy még egyszer nem ildomos zsinat elé vinni az ügyet. Ezen polémiákra pedig a coccejánusok hivatalos nyomtatásban – szintén a fenti zsinat határozatai miatt – nem reagálhattak.

Nemcsak az egyházi rendszabályok, de az ilyen művek kiadásának anyagi vonzatai is megkötötték a kezüket, hiszen patrónusaiknak, akik politikai érdekeiket szem előtt tartva a megbékélésre törekedtek, nem állt érdekükben támogatni ezen művek kinyomtatását, és még egyszer nyíltan konfrontálódni az ortodoxokkal. Ebből következően az ilyen témájú írások többnyire kéziratban maradtak.⁹²⁶ Így tehát korántsem meglepő, ha a Patakihoz hasonló lelkészeknek, akik pályája nagyon is patrónusaik jóindulatától függött – akármilyen felkészültek is voltak teológiai téren – esélyük sem volt nézeteik írásban való megjelentetésére. Más volt a helyzet a kollégiumokban – különösen az erdélyi arisztokrácia által támogatottakban – tanári pozíciót betöltők esetében, akik némileg nagyobb szabadságot élveztek ezen a téren.

A Patakihoz hasonló lelkészek valódi nézetei nagyrészt csupán levelezésükből derülnek ki. Ezért érdekes lenne egy-egy Burmannak vagy Leusdennek küldött levelébe bepillantani, amit mindezidáig nem sikerült találni. Naplójában is mindössze egyszer számol be egy Leusdentől jött levél tartalmáról, amelyben egykori tanára elemzi az utrechti háborús viszonyokat, tudományos témákat viszont Pataki rövid összefoglalása alapján nem érintenek.⁹²⁷

Az erdélyi szerzők műveiből, disputációiból és leveleiből kiderül, hogy elkötelezettek voltak a coccejánus és karteziánus tanok iránt. Ez a radnóti zsinattal megszakadt. De korántsem azért, mert az irányzat visszaszorult volna, szóban (prédikációkban vagy a katedrán) továbbra is terjedt; csupán írásban nem volt ildomos közzétenni ezeket a nézeteket. Viszont innentől ellenzőik sem mertek újra nyíltan konfrontálódni a coccejánusokkal, és megkockáztatni egy újabb zsinat lehetőségét, mivel a radnóti zsinat tulajdonképpen az ő vereségükkel zárult. Az is szempont volt, hogy reformátusoknak kifelé: a többi felekezet és a katolikusok irányában is egységes képet kellett mutatniuk. Az erdélyi főnemesek anyagi támogatásától is nagyban függtek kollégiumi vagy lelkészi pozícióik, akik világosan értésükre adták, hogy ellenzik a hasonlóan heves támadásokat és alumnusaik zsinat elé való citálását. Ráadásul a későbbiekben a holland egyetemeken is háttérbe szorultak az ortodoxok, és a

⁹²⁶ Erre Zoványi is hoz példát.

⁹²⁷ Pataki-napló i. m. 5. v.

skolasztikus irányzat képviselői, és előtérbe kerültek a coccejánus és karteziánus tanárok. Ezért állhatott elő az a helyzet, hogy ezen tanok nagymértékű terjedésére nincs bizonyíték önálló művekben, csupán disputációkban, külföldről szerzett könyvgyűjteményekben illetve a coccejánus tanárokkal való levelezésben lehet ennek nyomára bukkanni. Az ellenük intézett heves támadások is arra szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékot, hogy az irányzat létezett, és ellenzői komoly fenyegetést láttak benne. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, ha sem Pataki Istvántól sem peregrinustársaitól nem találunk komolyabb, irányultságukról tanúságot tevő munkákat, akik induló egzisztenciájuk megteremtése érdekében és természetüknél fogva is óvatosan és diplomatikusan álltak a kérdéshez. Mindazonáltal nézeteikre – ezeken keresztül pedig egy átlagos erdélyi lelkészértelmiségi irányultságára – könnyedén lehet következtetni a fentiek alapján.

6.3. A patrónusok szerepe

A patrónusok szerepéről már részletesen volt szó a korábbi fejezetekben. Különösen Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem patrónusi tevékenysége volt figyelemre méltó. Azonban nem maradtak el tőle a későbbi fejedelmek sem támogató tevékenységükben, sőt a század közepén egyre népesebb és változatosabb táborot alkottak a különböző társadalmi rétegekből kikerülő patrónusok, akiknek nem kevés szerepe volt az eszmék áramlásában.

Pataki István tanulmányainak támogatásában is nagy szerepet töltöttek be. Ahogy azt a II. fejezet patrónusokról szóló részében már említettem, arról, hogy pontosan kik patronálták a diákokat és mekkora összegekkel járultak hozzá az út költségeihez, csak halvány becsléseink lehetnek. Szerencsés esetben fennmaradtak a diák patrónusához írt levelei vagy megemlékezik támogatóiról disputációjában, de az adományozott összegről általában nem tesz említést.

Mi azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy forrásként rendelkezésünkre áll Pataki István naplója. Nemcsak azokat nevezi meg pontosan, akik kisebb-nagyobb összegekkel támogatták utazását, hanem a pontos összegeket is közli. Hazatérte után, 1674 márciusi bejegyzésben utólagos elszámolást készít. A tőle megszokott precizitással feljegyzi az adományozók nevét és az összeget is. Becslése szerint összesen 120 tallérba került az út. Ebből egyvalaki 100 tallérral támogatta, de a bőkezű adományozó nevét nem közli. Utána rögtön az első helyen apja szerepel, aki módos szabómesterként igyekezett minél nagyobb mértékben hozzájárulni az út költségeihez: 10 és fél tallérral segítette fia külföldi tanulmányait. Ez a második legnagyobb összeg volt a listán. A naplóbejegyzésekből kiderül, hogy általában akkor kapott kisebb-nagyobb pénzügyi segítyt a szülői házból, amikor

anyagilag szorult helyzetbe került és a peregrinustársai által hazaküldött üzenetekben segítséget kért. Ezután következnek Pataki tanárai (2 tallérral Pataki Tót István, 5 tallérral pedig Tolnai István.) Emellett kisebb, jelképes adományokat kapott más kolozsvári polgároktól is (Szöcs Lőrincznétől, és hűgától, Gyarmathinétől 1 tallért, Szabó Mihálynétől pedig fél tallért).⁹²⁸ Miért volt szüksége ezekre a nyilvánvalóan elenyésző jelentőségű adományokra? Ez a gesztus valószínűleg arról a már korábban említett hagyományról tanúskodik, hogy a 17. század végére divattá vált a városi polgárok részéről a peregrinusok támogatása. Így mutatták ki, hogy a közösség szívében viseli a leendő – főleg egyházi – értelmiségiek képzését. Ezek csupán szimbolikus adományok voltak, nem az volt a céljuk, hogy komoly anyagi segítséget nyújtsanak. A szegény peregrinus pedig, akinek minden fillér számított, nem volt abban a helyzetben, hogy bármilyen apró adományt visszautasítson. Ebből a kimutatásból nemcsak az derül ki, hogy milyen társadalmi rétegek, mekkora összeg ráfordításával patronálták a diákokat, hanem az is, hogy mennyibe került egy átlagos hollandiai peregrinuskörút.

Azonban továbbra is nyitva marad a kérdés: ki lehetett a rejtélyes patrónus, aki ilyen tetemes összeggel támogatta az ifjú Patakit? Miért nem nevezi meg? Nem valószínű, hogy kollégiumtól kapott volna ekkora összeget, hiszen már kollégiumi tanulmányait is *publicus diákként* végezte. Illetve, ha az adományozók között kolozsvári tanárai nevét feltünteti, nem lenne rá oka, hogy ne említsen meg egy kollégiumtól kapott ösztöndíjat. Mivel nem maradt fenn nyomtatott formában disputációja, így ajánlásából sem derülhet fény legnagyobb patrónusa nevére. A kérdésre választ a napló további részei szolgáltathatnak. Mikor peregrinációjáról visszatérve 1674-ben Désre érkezett, itt bevárta Teleki Mihályt és feleségét. Leírja, hogy ajándékot is hozott nekik: „egy historicust, Ulisses peregrinanst, feleségének egy pár nyári kesztyűt, nagyobbik fiának, Teleki Jánosnak egy szép rezes kalamarist⁹²⁹ (cum appertinentiis)”.⁹³⁰ Mivel igen limitált hely és összeg állt a peregrinusok rendelkezésére, ezért ajándékot általában csupán a patrónusaiknak hoztak. Mindebből azt feltételezhetjük, hogy Teleki előkelő helyet foglalhatott el az utazását támogatók sorában. Afelől egészen biztosak lehetünk, hogy egyik társának, Selyki Péternek Teleki volt a patrónusa, mivel ő az út elején írott levelében magát *alumnusaként* említi.⁹³¹

Teleki köztudottan számos erdélyi diákot támogatt. Bod Péter szerint tizennyolc diákot küldött holland és angol akadémiákra, a Szabó–Hellebrandt-féle Régi Magyar

⁹²⁸ Pataki-napló i. m. 6. r. Vö. *Török I.*: i. m. 145-146.

⁹²⁹ A kalamáris porcelánból vagy fémből készült nagy tintatartó.

⁹³⁰ Vö. *Török I.*: i. m. 146. Idézi: *Herepei J.*: Pataki István, a naplóíró i. m. 86.

⁹³¹ Teleki Mihály levelezése i. m. 485-486.

Könyvtárban pedig összesen tizennégy külföldi disputációt ajánlottak neki.⁹³² A kollégiumoknak is előszeretettel adott nagy összegű támogatást.⁹³³ Különösen a kolozsvári kollégiumot pártfogolta, ahonnan sok *alumnusa* került ki, többek közt az ifjú Pataki is.⁹³⁴

Telekiról tudjuk, hogy maga is teológiai érdeklődésű volt, és az erdélyi coccejánusokkal is szimpatizált. Erre utal többek közt Bod Péter azon kijelentése, hogy szívesen társalgott Dézsivel és Pataki István, kolozsvári professzorral. Mivel ez utóbbi szintén alumnusa volt, így érthető, hogy Teleki a radnóti zsinaton is erélyesen kiállt mellette és társai mellett. Kihasználva a *respublica litteraria* kínálta lehetőségeket előszeretettel épített kapcsolatot alumnusain keresztül külföldi coccejánus tanárokkal is, így Frans Burmannal és Johannes Leusdennel. Őket drága ajándékaival is igyekezett megnyerni a magyar diákok pártfogására. Leusdennek például egy alkalommal nagyvonalúan egy aranyozott ezüst poharat küldött ajándékba.⁹³⁵ Az ajándék értékét mutatja, hogy Lesuden hálából évekkel később is neki ajánlotta *Philologus Hebraeo-Mixtus* című munkájának második, 1682-es kiadását. Előszavában Telekit az erdélyi ifjak iskoláztatása leghatalmasabb előmozdítójának nevezi. Sőt még az erdélyi főnemes halála után is, 1699-ben, műve harmadik kiadását is Teleki özvegyének és gyermekeinek ajánlja.⁹³⁶ Teleki könyvtára is tanúskodik ilyen irányú kötődéséről, számos coccejánus szerző műve található meg benne, melyeket főleg alumnusai hoztak külföldről.

Érdekes megvizsgálni Apafi Mihály szerepét is, aki köztudottan nagy érdeklődést mutatott a vallási és egyházi ügyek iránt. A teológiai irodalom lelkes olvasójaként maga is szívesen bocsátkozott akár vitába is ezen a téren. E tekintetben azonban igen ellentmondásos személyiség volt, hiszen bár szemmel láthatóan maga is felkarolta az újító irányzatok képviselőit, udvari lelkésze mégis az egyik legelvakultabban ortodox elveket valló Tofeus Mihály volt. Könyvtárában is egyaránt megvoltak Burman és Descartes művei, mint ahogy a nyíltan Coccejus-ellenes Hoornbeekéi is.⁹³⁷

Mindezt Patakival való kapcsolata is híven illusztrálja. Pataki a naplójában említést tesz róla, hogy visszatérte után alig néhány nappal Teleki közbenjárására találkozhatott

⁹³² *Herepei János*: Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. In: Uő.: Adattár i. m. 23.

⁹³³ Uo. 21.

⁹³⁴ *Merényi H.*: i. m. 127.

⁹³⁵ *Bod Péter*: Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. Ajánlás. Vö. *Herepei J.*: Teleki Mihály udvara életéhez i. m. 21-22. Az aranyozott serleget Kiskomáromi István juttatta el Leusdennek. *Koncz József*: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 50., 133.; *Bujtás L. Zs.*: Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz i. m. 80.

⁹³⁶ *Pintér G.*: i. m. 10.; *Bujtás L. Zs.*: Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz i. m. 78.; *Leusden, J.*: Compendium Biblicum i. m.

⁹³⁷ *Zoványi J.*: A coccejánizmus története i. m. 130.

Apafival és feleségével Radnóton 1674. június 17-én. Az ifjú lelkészjelölt műveltsége és teológiai tudása mély benyomást gyakorolhatott Apafira, hiszen nem sokkal azután június 22-én meghívta magához. Miután meghallgatta prédikációját, vendégül látta vacsorára és még utána is hosszú – valószínűleg teológiai témákról szóló – beszélgetést folytatott vele. Innentől párfogásába vette és maga mellett tartotta Radnóton, neki köszönhette papi kinevezését is 1675. március 1-jén.⁹³⁸

Pataki – amennyiben előzetes tanulmányaiból indulunk ki – feltehetően a legújabb coccejánus tanokat közvetíthette Apafi felé, amelyeket ő maga is tanult Leusden és Burman előadásain, és amelyek felé – könyvtára alapján – valószínűleg Apafi is hajlott, annak ellenére, hogy a radnóti zsinaton az ellentétes tábor számított a támogatására. A végül meghozott coccejánusokra nézve enyhe határozata talán részben ennek köszönhető.

Apafi mecénási szerepét is érdemes megvizsgálni. Nem alaptalan az a feltevés, hogy Patakit illetve a peregrinációban részt vett társait valamilyen módon patrónusi szárnyai alá vette a fejedelem. Nem feltétlenül peregrinációs körútjuk anyagi támogatásával, de a későbbi karrierjük beindításával mindenképpen. Erről tanúskodik, hogy Pataki hazatérve a fejedelmi udvarnál kap lelkészi pozíciót. Kolosvári ügynöki megbízatását, amit feltehetően peregrinációja során szerzett kapcsolatai miatt kapott, szintén Apafi pártfogásának köszönhette.

Annyiban közvetett módon is hozzájárult Pataki külföldi egyetemi tanulmányaihoz, hogy személyes példájával ösztönözött másokat. Különösen a belső köreiben lévő főurakat – Teleki Mihályt, Bethlen Jánost és Bethlen Miklóst –, akik szinte egymással rivalizálva versengtek az erdélyi diákok különböző ösztöndíjakkal való támogatásában. A jótékony szándék mögött az is állhatott, hogy mivel személyesen tapasztalták ennek a jól működő hálózatnak az előnyeit, maguk is kapcsolati tőkét akartak kovácsolni belőle, amit legkönnyebben a diákok pártfogásán keresztül tudtak elérni. Talán a saját hálózat létrehozásának szándéka motiválhatta a kortárs vélemények szerint is komoly politikai ambíciókat dédelgető Telekit is Pataki István támogatásában.

⁹³⁸ *Herepei J.*: Pataki István, a naplóíró i. m. 86-87.

Összefoglalás

Disszertációmban a peregrináció-kutatás eredményeit igyekeztem új megvilágításba helyezni és rendszerben láttatni azokat. Rámutatok arra, hogy a peregrinusok nem csak véletlenszerűen, spontán módon kerültek kapcsolatba a holland egyetemekkel és ezen keresztül a protestáns Nyugattal, hanem az erdélyi fejedelmek által tudatosan kiformált hálózat apró fogaskerekei voltak.

A peregrináció komoly középkori gyökerekre nyúlik vissza. Később, a 16. században a reformáció terjedésével párhuzamosan a német területeken formálódó protestáns – főként lutheránus – egyetemek (Wittenberg, Heidelberg stb.) kerültek az erdélyi diákok érdeklődésének középpontjába. A harmincéves háború pusztításai, illetve felekezeti okok miatt azonban az 1620-as évektől, különösen a református diákok a nem rég alakult holland egyetemek felé fordultak, amelyek később komoly ösztöndíjakat is kínáltak a magyar diákoknak. Ezt az újonnan formálódó kapcsolatrendszert Bethlen Gábor tudatosan kezdte kiépíteni és hálózattá szervezni. Ezzel elsősorban egy magasan képzett és hozzá lojális egyházi és főleg világi értelmiségi réteg kiképzését célozta meg, akiket nemcsak ő, de a későbbi fejedelmek is remekül fel tudnak majd használni az állam igazgatásában. Mivel a magyar területeken nem volt olyan egyetem, ahol a protestáns diákok tanulhattak volna, kénytelen volt a messzi Hollandiába küldeni a peregrinusokat, ugyanakkor a háttérben, Gyulafehérváron már megkezdte egy saját akadémia kialakítását is (1622-ben), ahol a későbbiekben számít a frissen kiképzett erdélyi akadémista értelmiségiek közreműködésére is.

Megpróbáltam rámutatni, hogy már Bethlen is össze kívánta kapcsolni a peregrinusokból álló hálózatot más – információszerző, diplomáciai és kereskedelmi célú – hálózatokkal. Noha – bizonyos kivételektől eltekintve, mint amilyen Maksai Özse Péter személye is volt – ő még egyelőre csak a peregrinusok kíséretében gyakran *praeceptor*ként (nevelőként) feltűnő „ügynökeik” használta fel ilyen célokra. A hálózat kiépítésének időszakában erre a jelenségre kitűnő példát nyújt a fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter peregrinációs utazása, amely valójában a nyugati udvarokban tett, főleg reprezentációs célokat szolgáló *Kavalierstour* volt. Mindazonáltal részletesebben megvizsgálva feltűnnek az „ifjú gróf” kíséretéhez csatlakozva a fejedelem különböző funkciókat betöltő ügynökei. Ilyenek voltak például a látszólag nevelőként feltűnő, de sokkal inkább ügynöki kvalitásokkal bíró Cseffei László vagy Pálóczi Horvát János; a titokban fontos diplomáciai küldetéseken eljáró Liszti Ferenc vagy Bornemissza Ferenc; de említhetném akár a peregrináció holdudvarához csupán időlegesen kapcsolódó személyeket is, mint a kereskedelmi és

pénzkölcsönző funkciókat betöltő Zeller Márton vagy Daniel Nijst, illetve a fejedelem melletti propaganda közvetítésének eszközeként felhasznált Maksai Őzse Pétert is.

Ezen hálózat továbbépítését a későbbi fejedelmek is folytatták, de sokszor még nem tudták kihasználni teljes mértékben olyan célokra, melyekre feltételezhetően Bethlen eredetileg szánta. A Rákócziak által támogatott pergrinusok nagy száma is azt mutatja, hogy ők – szinte előről kezdve a Bethlen által elkezdett hálózat kiépítését – nem szándékoztak felhasználni az államvezetésben az előző fejedelem idején kiképzett értelmiségieket; hanem az általuk támogatott, így hozzájuk lojális diákokból akarták ezt megvalósítani. Ezzel tulajdonképpen sem a hálózatot, sem az általa kiképzett szellemi tőkét nem tudták kellőképpen kihasználni, hiszen az értelmiségiek taníttatása hosszú folyamat, így egy-egy fejedelem regnálása alatt ennek még nem érték be a gyümölcsei.

Apafi lesz majd az a fejedelem, aki erre ráérezve talán a leginkább ki tudta használni ezen funkciókat, és alkalmazott maga körül az előző fejedelmek által kinevelt peregrinusokat is. Ekkorra már egy jól működő hálózat működését tanulmányozhatjuk, amely a generációk óta külföldön tanuló erdélyi diákok révén komoly kapcsolatrendszerrel rendelkezett.

Ezzel kapcsolatban egy valóban tanulási céllal létrejött *peregrinatio academicát* vizsgálók meg, melynek apropóját egy református lelkész, Pataki István Kolozsváron talált naplója adja. A naplóban nemcsak utazását lehet részletesen végigkövetni, de kitűnik belőle tanáraival és diáktársaival kialakított kapcsolatrendszere is. Naplóját összevetve tanulótársa, Horváti János naplójával, illetve peregrinustársai nyomon követésével a hálózat működéséről is árnyalt képet kaphatunk.

Láthatjuk a formálódó és a jól működő hálózat közti különbségeket is. Apafi Bethlennel ellentétben már nemcsak a peregrinusok kíséretében megjelenő, főleg világi értelmiségieket használt fel, hanem ügynökei között feltűnik például a teológus végzettségű Kolosvári István is, aki a Biblia kinyomtatásának megszervezésétől a diplomáciai tárgyalásokon át a pénzbefektetésig igen sokrétű szerepet betöltött a fejedelem ügynökeként. De említhetnénk az erdélyi diákok holland professzorait (Johannes Leusdent és Frans Burmant) is, akik nemcsak információs csatornaként játszottak fontos szerepet (ahogy az Horváti János vagy Pataki István naplójából is kiderül), hanem olyan kiterjedt egyházi és politikai kapcsolati hálóval is rendelkeztek, amely kulcsszerepet töltött be egykori tanítványuk, Otrókosi Főris Ferenc és a magyar gályarab prédikátorok kiszabadításában; és amelyet a fejedelem vagy akár az erdélyi nemesség is kihasználhatott. Mindezek mellett összekötőként még a peregrinusok anyagi támogatásában is részt vettek, itt megemlíteném

Leusden diákoknak való pénzkölcsönző tevékenységét, melyre Pataki István is utal naplójában.

Továbbá (például Teleki Mihály kiterjedt patrónusi tevékenysége által) azt is érdemes megvizsgálni, hogy az erdélyi nemesség hogyan ébredt rá a hálózatból eredő óriási előnyökre, és hogyan kapcsolódott bele a peregrinusok támogatása által. Teleki például olyan szoros kapcsolatokat ápolt Leusdennel, hogy egyik műve ajánlásában legalább olyan megtisztelően emlékezik meg róla, mint egy másik ajánlásban Apafi fejedelemről. Ennek hatásai a radnóti zsinat döntésében is remekül megfigyelhetőek.

Habár nem ez alkotja munkám fő irányát, de mindenképpen fontosnak tartom kiemelni, hogy a hálózatnak komoly eszmetörténeti vonatkozásai is vannak. Kulcsszerepet játszott azon Hollandiából kiinduló teológiai és filozófiai irányzatok (mint a puritanizmus, coccejanizmus vagy karteizianizmus) terjedésében, melyek parázs vitákat indukáltak a holland egyetemi berkeken belül (és ezen keresztül egész Nyugat-Európában). Ezek a peregrinusok révén jutottak el – szinte egyedülálló gyorsasággal – Erdélybe és hasonlóan nagy vihart kavartak, mely a radnóti zsinat határozatában érte el tetőpontját. Igyekszem kiemelni ennek politikai vonatkozásait is, illetve azt, hogy ezek a folyamatok párhuzamba állíthatóak a Hollandiában lezajlottakkal. Ezek jelentőségét talán azon keresztül lehet a legjobban bemutatni, hogy még egy olyan szokványos lelkeszi pályát befutott személy, mint a naplóíró Pataki István életútjára is kimutatható hatással bírtak.

Summary

In my dissertation I was trying to examine the results of the researches of *peregrination* from a new approach and put these results into a new perspective. I also point out that the *peregrins*' (vanderer students') connections with the protestant West through the Dutch universities were not only formed by accident, but these students functioned as little cogwheels of a consciously built network by the princes of Transylvania.

The peregrination has deep roots which originate from the Middle Ages. Later in the 16th century the protestant – mainly lutheran – universities (Wittenberg, Heidelberg etc.), which came into being in the German areas parallel to the spreading of the reformation, became the center of interest of the Transylvanian students. From the 1620s due to religious reasons and the demolition of the Thirty Years' War mainly the calvinist students turned towards the lately established Dutch universities, which granted substantial scholarships for Hungarian students later. These newly formed relations were consciously initiated by Gábor Bethlen to build and grow into a network of connections. He aimed to train highly educated and loyal ecclesiastical and secular intellectuals who would serve him and the later princes of Transylvania in the administration and the management of the state. Since the protestant universities were not established either in the area of the Hungarian Kingdom or in the Transylvanian Principality, he was compelled to send the *peregrins* to the far Netherlands. However, he started the development of a protestant Hungarian University in Alba Iulia (Gyulafeérvár) in 1622, and he counted on the participation of the newly trained Transylvanian intellectuals in its teaching staff.

I tried to point out that Bethlen had already intended to connect the network of peregrins with other diplomatic, intelligence or commercial networks. Aside from a few exceptions – such as Péter Maksai Özse – he only used individuals as agents from those who often appeared in the escort of a noble *peregrin* as a *praeceptor* (educator). The peregrination trip of Péter Bethlen, the nephew of the prince of Transylvania is an excellent example of this phenomenon in the time of the initiation of the network. This trip – commonly called as a '*Grand Tour*' or a '*Kavalierstour*' – mainly served representational purposes in the Western courts. Nevertheless, if we thoroughly examine this particular trip, we can find the agents of the prince among those who joined the escort of the 'little count', and we can also see that they fulfilled various functions. These were for instance László Cseffei and János Pálóczi Horvát who seemed to have been only the *praeceptors* of Péter, but they were in fact more agents than educators. Besides them we find Ferenc Liszti and Ferenc Bornemisza who

completed a secret diplomatic mission as well, and I can also mention those who just temporarily accompanied the peregrination trip, as merchants and moneylenders like Márton Zeller and Daniel Nijs, or Péter Maksai Ózse who was to popularize the prince.

The further princes of Transylvania continued the building of this network, but they were not able to use it entirely according to the purposes for which it was originally initiated by Gábor Bethlen. The large amount of the vanderer students supported by the Rákóczi shows that the Rákóczi – who reestablished the build up of the network again – did not intend to use the intellectuals in the management of the state who were educated by the former princes, but they only employed those who were loyal solely to them. As a result of this they could not utilize either the advantages of the network or that intellectual capacity which was created as a result of it. Since the education of intellectuals is a long process, it could not have become fruitful during the reign of a single prince.

Mihály Apafi was the only prince who perceived this notion and was able to take all the benefits of the network. He had already employed intellectuals whose studies abroad were supported by the former princes. By this time we can see a well-functioning network, which had serious relations through those Transylvanian students who had been learning abroad for generations.

Here I examine a '*peregrinatio academica*' which was created indeed for the purpose of learning. I reconstructed it from a diary of a later calvinist priest, István Pataki, which was found in Kolozsvár. With his diary we can thoroughly follow not only his trip but we are able to reconstruct his relations to his teachers and his fellow students. By comparing his diary with the diary of János Horváti, one of his fellow students, and by following the life of his other companions we can get a clear picture about how the network had been functioning.

We can see the differences between the evolving and the well-functioning system as well. Apafi, contrary to Bethlen, used not only the secular intellectuals as agents who appeared in an escort of a noble peregrin, but also the ecclesiastical ones. We can find for example István Kolosvári, the later calvinist bishop, among his agents, who had a theological education and who had to perform various tasks from organising the editing and printing of the Hungarian Bible through continuing diplomatic negotiations to money investing.

We can also mention the Dutch professors of the Transylvanian students (Johannes Leusden and Frans Burman) as well, who played an important role as a channel of information. They also had extensive ecclesiastical and political relations which played a crucial role in liberating the Hungarian galley slave preachers. Amongst them were one of

their former pupils, Ferenc Fóris Otrokocsi. The network could also be used by the prince and the Transylvanian nobility.

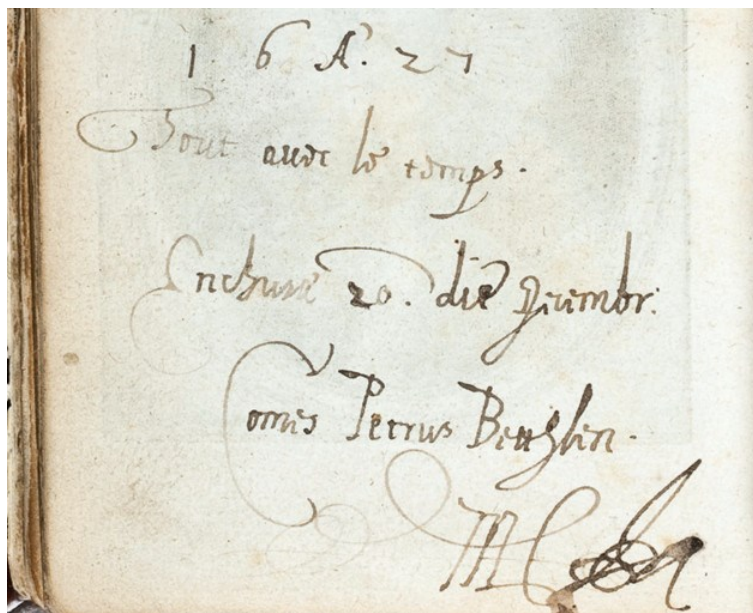
Furthermore they also participated as 'connectives' who financially supported their Hungarian pupils, I would mention here the money lending activity of Leusden about which we can read hints in the diary of István Pataki.

Moreover it is worth to examine how the Transylvanian nobility (for example Mihály Teleki) perceived the benefits derived from the network, and how they connected to it through the supporting of the *peregrins*. Teleki was the patron of many Transylvanian students and through them he had so close connections to Leusden that the Dutch professor dedicated one of his works to Teleki. Leusden mentions him with such a great honour as he mentions Apafi in another dedication. The effects of this phenomenon were also noticeable in the decisions of the synod of Radnót.

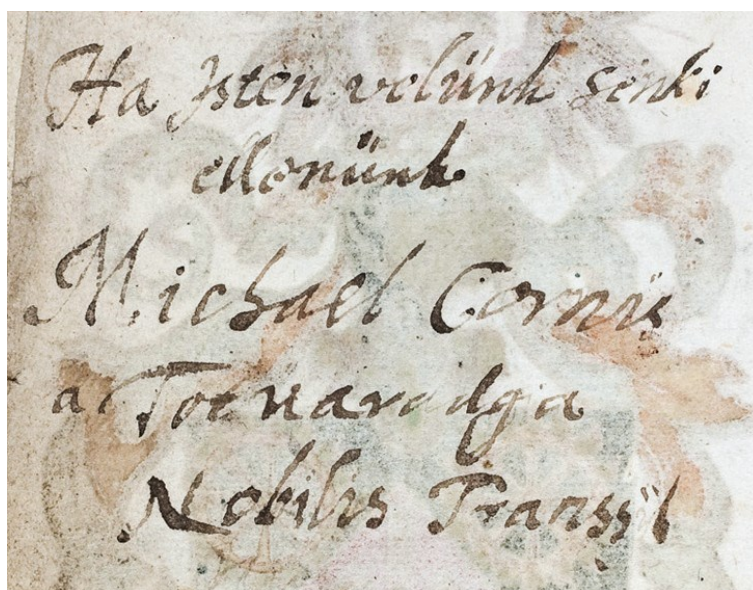
Although it is not the main focus of my work, I consider it important to emphasize that this network had a remarkable effect in relation to the history of ideas. It played a significant role in the spreading of the theological and philosophical ideas (like puritanism, coccejanism or cartesianism), which provoked intense debates within the Dutch academic circles (and in all Western Europe). These ideas got to Transylvania through the *peregrins* and spread exceptionally fast sparking similarly intense debates in Transylvania that culminated in the synod of Radnót. I try to highlight the political aspects of it, and show that we can compare these processes with those which took place in the Netherlands. We can demonstrate the importance of these ideas by examining their impact on the life and carrier of an ordinary priest, István Pataki, the diarywriter.

V. Függelék

1. Képmelléklet

1. kép – Bethlen Péter bejegyzése Bernard Pauludanus albumában

2. kép – Kornis Mihály bejegyzése Bernard Pauludanus albumában

Virtute ducit comiti fortuna
 In gratiam Domi Bernhardi
 Pauludani Doctoris Sycollegij
 mi in vna manu ma Ende
 sa supra. xv Ladislavus
 Czeffey Hungaris Fran
 Sylvanus Comes Comita
 tus Tolnok Interis
 Anno 1627 die 7 Dec

3. kép – Cseffei László bejegyzése Bernard Pauludanus albumában

Alterius non sit qui suus esse
 1627. 8. Nouemb.
 Clarissimo viro D. Bernardo Paulu
 dano Doc. de vrbis temarum
 singularitatis bene merito
 ac Europae vrbis principibus
 Caesaribus notissimo et gratissimo
 in memoriam sui scribent
 Fran. Bornemisza ex Claudiopoli
 Transylvan. Vngaris.

4. kép – Bornemisza Ferenc bejegyzése Bernard Pauludanus albumában

Ut mare non est sine fluctibus.
 Sic Christianorū Vita non est
 sine fluctibus.
 Clarissimo viro Dno Bernhardo Pauludano
 Medicinæ Doctori, pauca hæc in
 amicam sui recordationem scribent
 Eghusa. die 7. xbris. 1627.
 Martinus Zeller de Colosuar,
 Nobilis Transilvanus, Sorci
 Principis Eramia Zula
 Familiarius

5. kép – Zeller Márton bejegyzése Bernard Pauludanus albumában

6. kép – Bethlen Gábor portréja

7. kép – Brandenburi Katalin portréja

8. kép – II. Ferdinánd portréja

9. kép – Pázmány Péter portréja

10. kép – Izabella, spanyol infánsnő portréja

11. kép – I. Károly, angol király portréja

12. kép – XIII. Lajos, francia király portréja

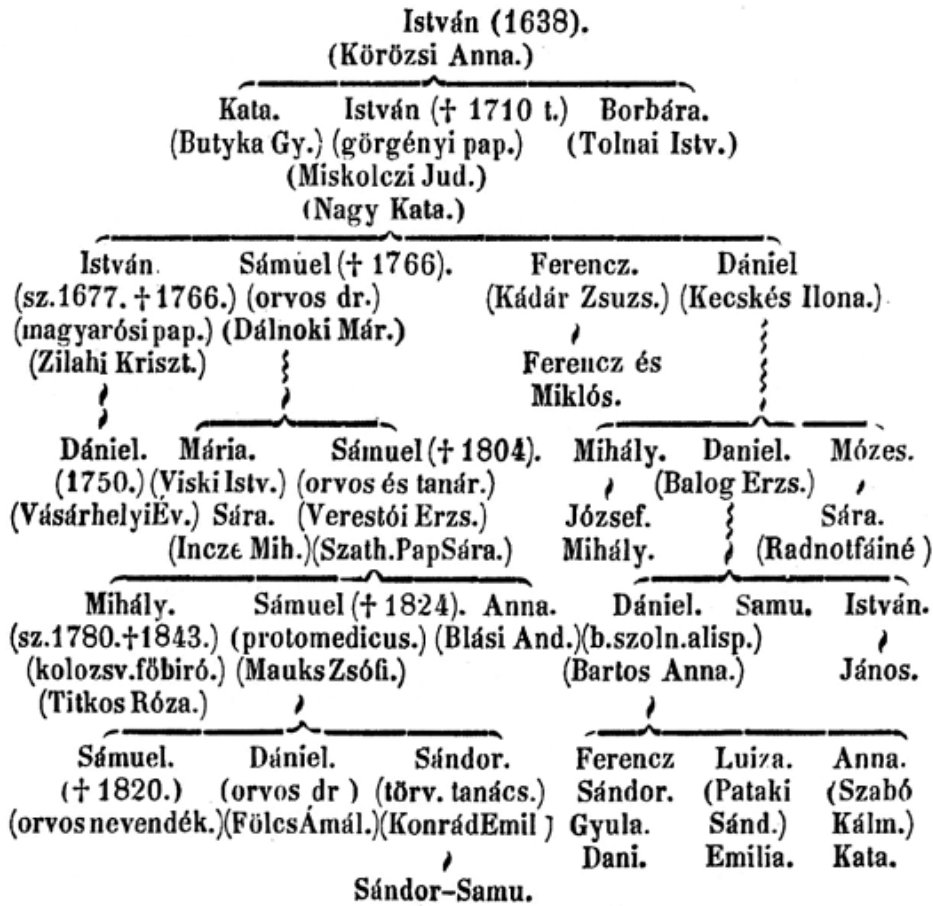
13. kép – Richelieu bíboros portréja

14. kép – VIII. Orbán pápa portréja

15. kép – Daniel Nijs, velencei kereskedő portréja

16. kép – Pataki István családfája

17. kép – Pataki István naplója (a belső fedőlap és az 1. oldal rectója)

18. kép – Az utrecht-i dóm tornya (Domtoren)

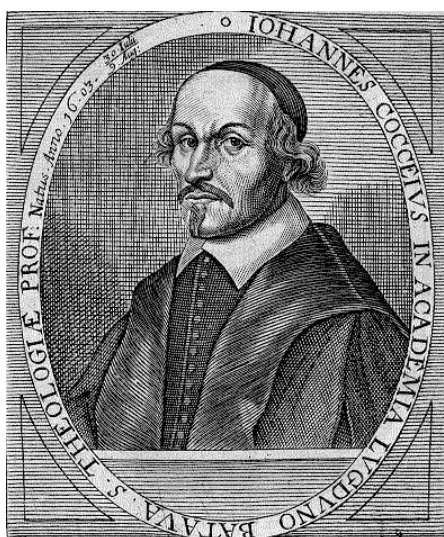
19. kép – Amszterdam térképe 1662-ből

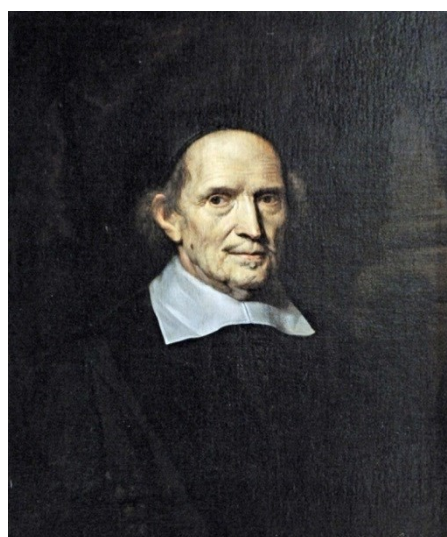
20. kép – Amszterdam (De Dam), 17. század vége

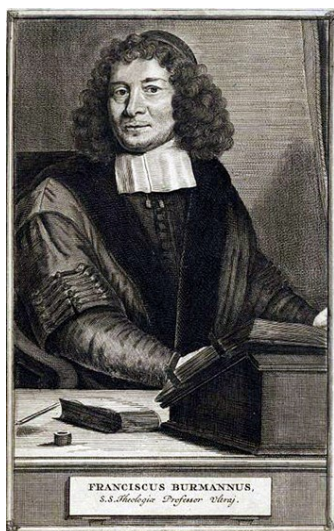
21. kép – René Descartes portréja

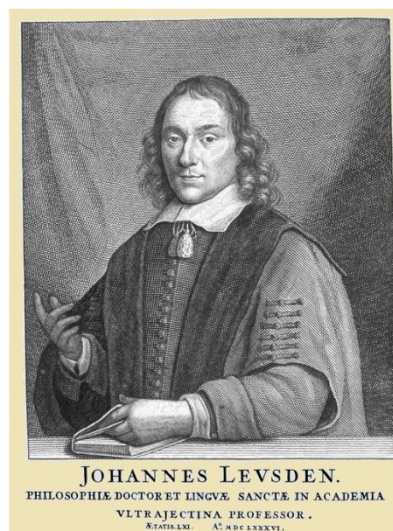
22. kép – Johannes Coccejus arképe

23. kép – Gisbertus Voetius portréja

24. kép – Frans Burman arképe

25. kép – Johannes Leusden arképe

2. Képek jegyzéke

1. **kép:** Bethlen Péter bejegyzése Bernard Pauludanus albumában. KB 133 M63, fol. 072v.
2. **kép:** Kornis Mihály bejegyzése Bernard Pauludanus albumában. KB 133 M63, fol. 127v.
3. **kép:** Cseffei László bejegyzése Bernard Pauludanus albumában. KB 133 M63, fol. 249v.
4. **kép:** Bornemisza Ferenc bejegyzése Bernard Pauludanus albumában. KB 133 M63, fol. 262v.
5. **kép:** Zeller Márton bejegyzése Bernard Pauludanus albumában. KB 133 M63, fol. 351r.
6. **kép:** Bethlen Gábor portréja – ismeretlen festő, 17. század, Nemzeti Múzeum, Budapest.
Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:GabrielBethlen.jpg> (2016. július 1.)
7. **kép:** Brandenburgi Katalin portréja – ismeretlen festő, 17. század.
Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brandenburgikatalin.jpg> (2016. július 1.)
8. **kép:** II. Ferdinánd portréja – Justus Sustermans (1597-1681) festménye, 1624k.
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Justus_Sustermans_015.jpg (2016. július 1.)
9. **kép:** Pázmány Péter portréja
Forrás: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6816/image/nagypazmany.jpg> (2016. július 1.)
10. **kép:** Izabella Klára Eugénia, spanyol infánsnő – Sofonisba Anguissola (1530-1625) festménye, 1599.
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Infantin_Isabella_Clara_Eugenia,_1599.jpg (2016. július 1.)
11. **kép:** I. Károly, angol király portréja – Daniël Mijtens (1590k.–1647k.) festménye, 1632.
Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charles_I_\(Daniel_Mytens\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charles_I_(Daniel_Mytens).jpg) (2016. július 1.)
12. **kép:** XIII. Lajos, francia király portréja – Philippe de Champaigne (1602-1674) festménye, 1630 és 1639 között. Royal Collection Trust.
Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LouisXIII.jpg> (2016. július 1.)
13. **kép:** Richelieu bíboros portréja – Philippe de Champaigne (1602-1674) festménye, 1633 és 1640 között, National Gallery, London.
Forrás:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Richelieu,_por_Philippe_de_Champaigne_\(détalle\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Richelieu,_por_Philippe_de_Champaigne_(détalle).jpg) (2016. július 1.)
14. **kép:** VIII. Orbán pápa portréja – Pietro da Cortona (1596-1669) festménye, 1627, Musei Capitolini, Róma.
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Urban_VIII.jpg (2016. július 1.)

15. kép: Daniel Nijs, velencei kereskedő portréja – Peter Paul Rubens (1577-1640) festménye 1612-1615k., Dayton Art Institute, Dayton, USA.

Forrás:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/12/%27Portrait_of_Daniel_Nijs%27_by_Peter_Paul_Rubens%2C_Dayton_Art_Institute.JPG?uselang=hu (2016. július 1.)

16. kép: Pataki István családfája – *Nagy I.*: i. m. 147.

17. kép: Pataki István naplója (a belső fedőlap és az 1. oldal rectója) – ENML a „Pataki család levéltára” nevű fond, 16. tétel. (Ósz Sándor Előd felvétele)

18. kép: Az utrechti dóm tornya (Domtoren) (saját felvétel)

19. kép: Amszterdam térképe 1662-ből – Daniel Stalpaert festménye, Kiadta Nicolaus Visscher, Amsterdam, 1662. Jelenleg az Amszterdami Egyetemi Könyvtárban található.

Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Amsterdam1662.jpg> (2016. július 1.)

20. kép: Amszterdam (De Dam) – Gerrit Adriaenszoon Berckheyde (1638-1698) festménye, 17. század, Drezda.

Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AmsterdamDamsquar.jpg> (2016. július 1.)

21. kép: René Descartes portréja – Frans Hals (1582/1583-1666) után, 1649-1700 k., Louvre, Párizs.

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frans_Hals_-_Portret_van_Ren%C3%A9_Descartes.jpg (2016. július 1.)

22. kép: Johannes Coccejus arcképe – Jean-Jacques Boissard fametszete, 1650 k.

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Johannes_Cocceius.jpg (2016. július 1.)

23. kép: Gisbertus Voetius portréja – Nicolaes Maes (1634-1693) festménye

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Gisbertus_Voetius#/media/File:GisbertusVoetius.jpg (2016. július 1.)

24. kép: Frans Burman arcképe – 1680, az Amszterdami Egyetemi Könyvtárban található.

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frans_Burman_%281628-1679%29.jpg (2016. július 1.)

25. kép: Johannes Leusden arcképe – ismeretlen művész metszete, 1684.

Forrás: <http://www.hebreeuws.org/plaatjes/ghb/leusden-clavis.jpg> (2016. július 1.)

26-27. kép: Johannes Leusden ajánlása Apafi Mihálynak. *Leusden, J.*: Compendium Biblicum i. m.

28-29. kép: Johannes Leusden ajánlása Teleki Mihálynak *Leusden, J.*: Philologus Hebraico-mixtus i. m.

3. Irodalomjegyzék

3.1. Kéziratos források

Apáczai-album (1656-1948). Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (EREL), D2 A Kolozsvári Református Kollégium levéltára.

Bernard Pauludanus album amicorum. Koninklijke Bibliotheek, KB 133 M63, fol. 072v, 127v, 249v, 262v, 291v, 351r

Bethlen Gábor fejedelem vásárlásai. OSZK Kézirattár, OSZK 67. Fol. Hung.

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára Kolozsvár (EREL), G5 Nagy Géza iratmásolati gyűjteménye. IV. Nr. 6.

Hodosi Sámuel album amicorum (1676-1713). OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 777.

Pataki-napló. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (ENML). Jelenleg: a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (ROLKMIg) őrzésében, Kolozsvár, a „Pataki család levéltára” nevű fond, 16. tétel.

Pauli István album amicorum (1652-1655). Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. (Ms. U. 1.)

3.2. Nyomtatott és kiadott források

Beke Antal: Két utazási levél a XVII. századból. Történelmi Tár 4. (1881) 1. sz. 193-197. (Cseffei László 1627. ápr. 8-i levele. 195-196.)

Bethlen Gábor. Levelek. Szerk. Sebestyén Mihály. Kriterion, Bp., 1980.

Bethlen Miklós önéletírása, Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980.

Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-1676). In: Lymbus füzetek 40. Scriptum Rt., Szeged, 1999.

Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. XX. Szerk. Allen B. Hinds. London 1915.

Dahl, Folke: Göteborgs Stadsbibliotek Dutch Corantos 1618-1650. Hága, 1946.

Frölich David: Medulla geographiae practicae, Bártfa, 1639. (RMK II. 536.)

Gergely Samu: Bethlen Péter utazása történetéhez. Történelmi Tár 7. (1884) 3. sz. 590-592. (Horváth János 1628. április 18-i levelei.)

Haller Gábor: Járásaimról, hallásaimról való számtartásom. In: Erdélyi magyar emlékirók. Szerk. Veress Dániel. Dacia, Kolozsvár, 1983. 217-232.

Horváti Békés János diáknaplója. Peregrinatio Hungarorum 6. Kísérő tanulmánnyal közreadja: Pintér Gábor. Szeged, 1990.

Justa piis manibus Clarissimi ac Eruditi Viri D. Johannis Bekes Horvati..., 1674. A Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Kolozsvár). (BMV 5679.)

Kecskeméti K. Gergely: Ulysses Pannonicus. Franeker, 1626. Részleteket és tartalmi ismertetést közöl Kulcsár Péter. In: Magyar utazási irodalom, 15-18. század. Szerk. Kovács Sándor Iván. Szépirodalmi, Bp., 1990. 408-413.

Kemény János visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. In: Makkai László: Bethlen Gábor emlékezete. Európa, Bp., 1980.

Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei III. 91-101. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. Szerk. Csukás István–Horváth Károly, JATE, Szeged, 1969. 91-101. (Cseffei László 1628. szeptember 25-ei és október 29-ei levelei. 98-99.)

Krauss György: Erdélyi krónika, 1613-1629. In: Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Gondolat Bp., 1980.

Leusden, Johannes: Compendium Biblicum continens ex 23202 versiculis totius Testamenti... Editio quarta... Lugduni Batavorum, 1694. Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának Különgyűjteménye. Jelenleg: a Román Akadémiai Könyvtár őrizetében. (Jelzete: R82350).

Leusden, Johannes: Philologus Hebraico-mixtus una cum spicilegio philologico..., Ultrajecti, 1682. Kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának Különgyűjteménye. Jelenleg: a Román Akadémiai Könyvtár őrizetében. (Jelzete: R95351).

Niuwe Tijdinghe, 1622. április 22-ei száma. Katholieke Universiteit Leuven Centrale Bibliotheek kéziratára.

Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Óváry Lipót. MTA, Bp., 1886.

Okmánytár Bethlen Gábor Fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp., 1890.

Otrokocsi Főrís Ferenc: Disputatio Theologica De Vocatione Abrahami, juxta locum Genes. XII. vers 1-3. [...] Quam [...] Sub Praesidio Francisci Burmanni [...] Publicè ventilandum proponit [...] Ad diem 21. Februarii. Ultrajecti, 1672. (RMK III. 2600)

Pápai Páriz Ferenc: Életem folyása. In: Uő.: Békességet magamnak, másoknak. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Kriterion, Bukarest 1977.

Pataki István ref. pap naplója (1672-1705). Kiadta: *Török István*: Történelmi Tár 10. (1887) 1. sz. 144-154.

Pataki Jenő: Pataki Sámuel naplója. I-VI. Erdélyi Orvosi Lap 3. (1922) 18. sz. 298-300; 19. sz. 315-317.; 21. sz. 343-346.; 23. sz. 378-380.; 24. sz. 388-391. (Digitalizált és egybeszerkesztett változatát használtam fel: Pataki Jenő (1857-1944): Egy kolozsvári orvosdinasztia: a Patakiak. Pataki Sámuel (primus) naplója. http://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_patakicsalad.pdf (2011. június 3.)

Selyki Péter levele Teleki Mihálynak, 1671. március 21. In: Teleki Mihály levelezése. V. kötet, 1670-1671. Szerk. *Gergely Sámuel*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1910.

Szepsi Csombor Márton: Europica varietas, 1620. Kiadva: Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Szerk. Kulcsár Péter. Szépirodalmi, Bp., 1979.

Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp., 1886.

„Temetési pompa, mely az ... néhai gróf iktari Bethlen Péternek Hunyad és Máramaros vármegyének örökös főispánjának 1646 esztendőben Kisasszony havának harmadik napján Bánban meghidegedett testének Liskafalváról Nyírbátorban, temetésének helyére való megindításától fogva az földben eltakarításáig celebráltatott.” Várad, 1646, Szenci Kertész Ábrahám. (RMK I. 787.) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, (Jelzete: BMV 2400).

Töltséki István (Töltséki Stephanus): *Disputatio Theologica De Sacrae Scripturae necessitate & auctoritate*. Leiden, 1628. (RMK III. 1. 1425.)

Vargyasi Dániel János (Johannes, De Wargyas): *Disputatio Philosophica De Fortitudine*. Leiden, 1630. (RMK III. 1. 1456.)

Vizaknai Bereck (Briccius) György naplófeljegyzései (1693-1717). In: Kolozsvári emlékirók (1603-1720). A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József, Kriterion, Bukarest, 1990. 223-256.

3.3. Szakirodalom

Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 1. Idősb Bethlen István levelei, 1625-1628. Közi: Monok István. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve VI. kötet. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1989. 193-205.

Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 2. Emlékkönyvi bejegyzések. Közli: Gömöri György. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve VI. kötet. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1989. 205-207.

Almási Gábor: *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5-37.

Arblaster, Paul: London, Antwerpen and Amsterdam: Journalistic relations in the first half of the seventeenth century. In: *The Bookshop of the World. The role of the Low Countries in the book-trade 1473-1941*. Ed. Hellinga, Lotte–Duke, Alastair–Harskamp, Jacob–Hermans, Theo. HES & De Graaf Publishers BV, London, 1999.

Arblaster, Paul: Posts, Newsletters, Newspapers: England in an European system of communications. *Media History* 11. (2005) 1-2. sz. 21-36.

Asselt, Willem Jan van: *Amicitia Dei as Ultimate Reality: An Outline of the Covenant Theology of Johannes Cocceius (1603-1669)*. *Ultimate Reality and Meaning*. 21. (1998) 35-47.

Asselt, Willem Jan van: *The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603-1669)*. Brill, Leiden, 2001.

Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2005.

Balogh Judit: *Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán*. In: *Fiatál egyháztörténészek írásai*. Szerk. Fazekas Csaba. ME BTK Újkori M. Tört. Tsz., Miskolc, 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/balogh.htm> (2015. szeptember 15.)

Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp., 2003.

Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*, Helikon, Bp., 2011.

Barcza József: *Peregrináció, vallási türelem*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 99-103.

Bárczi Géza: *A magyar személynevek XVI. századi történetéhez*. *Magyar Nyelv* 52. (1956) 2. sz. 144-157.

Benda Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában*. *Századok* 115 (1981) 4. sz. 725-730.

Benkő Lóránd: A történeti személynévvizsgálat kérdései. Magyar Nyelv 45. (1949) 1. sz. 116-124.; 244-256.

Binder Pál: Utazások a régi Európában. Kriterion, Bukarest, 1976.

Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság, Kolozsvár, 1921.

Bitskey István: Hungáriából Európába. Utazó magyarok a korai újkorban. Debreceni Disputa, 2. (2004) 5. sz. 4-11.

Boros Gábor: Életrajzi vázlat. In: René Descartes: Értekezés a módszerről (Teljes, gondozott szöveg), 1637. Műszaki Könyvkiadó, 2000.

Borus György: Az angol-holland háború valódi okai. Aetas 26. (2011) 2. sz. 120-128.

Bozzay Réka: A magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17-18. században. In: Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk. Pusztai Gábor–Bozzay Réka, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010. 89-111.

Bozzay Réka–Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Bp., 2007.

Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-1676). In: Lymbus füzetek 40. Scriptum Rt., Szeged, 1999.

Bujtás László Zsigmond: Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673-1669). A Lymbus füzetek 36. Scriptum Kft., Szeged, 1994.

Bujtás László Zsigmond: Instrukció egy Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között). Lymbus, 2011. 208.

Bujtás László Zsigmond: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684-1686). Lymbus, 2010. 57-95.

Bujtás László Zsigmond: Vásárhelyi Tőke István levele Bethlen Miklóshoz (1690). Egy hollandiai peregrinuslevél művelődéstörténeti vonatkozásai. Lymbus, 2009. 41-55.

Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. Korall 7. (2006) 26. sz. 5-24.

Cowan, Alex: Nodes, networks and hinterlands. In: Cities and Cultural Exchange in Europe 1400-1700, II. Ed. Calabi, Donatella–Turk Christensen, Stephen. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 28-41.

Czegle Imre: A brémai főiskola magyar diákjai 1618-1750. Itk 78. (1974) 1. sz. 89-103.

Czibula Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója (1712-1732). Lymbus, Bp., 2004. 124.

Cziráki Zsuzsanna: Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Teszelszky, Kees. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 77-102.

Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae Literatae, Frankfurt–Lipcse, 1711.

Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja, Kriterion, Bukarest, 1992.

Csorba Dávid: A történelem, ahogy Hollandiában írták avagy a 17. századi holland történelem-képzetek magyar recepciója. In: Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk. Pusztai Gábor–Bozzay Réka. Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010. 251-272.

- Csorba Dávid*: Apafi fejedelem mecénatúrája. Debreceni Szemle 14. (2006) 2. sz. 192-203.
- Csukovits Enikő*: Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015.
- Demény Lajos*: Székely értelmiség a fejedelemség kori Erdélyben. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Szerk. Kalmár János. Universitas, Bp., 2007. 25-32.
- di Vivo, Filippo*: Information and communication in Venice, Rethinking Early Modern Politics. Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Dományházi Edit*: A kolozsvári unitárius kollégium 17. századi története. Keresztény Magvető 107. (2001) 3-4. sz. 185-190.
- Early modern European currencies <http://www.emerysnyder.org/projects/currency0.html> (2011. október 9.)
- Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. In: Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3. Szerk. Keserű Bálint. Scriptum Kft., Szeged, 1994.
- Erdély története II. (1606-tól 1830-ig). Főszerk. Köpeczi Béla, Akadémiai, Bp., 1988.
- Fábián Ernő*: Apáczai Csere János. Kolozsvár, 1975.
- Fazekas István*: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2006.
- Földesi Ferenc*: Barangolás az időben. Album amicorum. Európai barátságok emlékei. Európai utas 10. (1999) 4. sz. 29-34.
- Frijhoff, Willem*: Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach. In: I. L. Bonta–D. de Wied–W Th. M. Frijhof–G. H. van de Graaf–I. Csejtei–S. Sipka–A. de Knecht-van Eekelen: Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave. Amsterdam, 1995. 13-28.
- Frijhoff, Willem*: What is an early modern university? A conflict between Leiden and Amsterdam in 1631. In: European Universities in the Age of Reformation and Counter Reformation. Ed. Helga Robinson-Hammertein. Four Courts Press, Dublin, 1998.
- Für Lajos*: A берцели зенебона. 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Osiris, Bp., 2000.
- Gál István*: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből. Itk 80. (1976) 2. sz. 223-237.
- Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György*: Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. A kollégium alapításának 450. évfordulójára. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007.
- G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi, Bp., 2003.
- Gindely Antal–Acsády Ignác*: Bethlen Gábor és udvara 1580-1629. Bp., 1890.
- Gömöri György*: Bethlen Péter körutazásainak nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben. In: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok. Szerk. Gömöri György. Bp., 1991. 20-26.
- Gyömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526-1789, Bp., 2005.

Gömöri György: Nagy utazók és emigránsok. Magyarok a Restauráció-korabeli Londonban. Forrás 34. (2002) 2. sz.

Gyáni Gábor: Az elveszített múlt. Nyitott Könyvműhely. Bp., 2010.

Hámori Nagy Zsuzsanna: A francia diplomácia viszonyulása Bethlen Gáborhoz 1620-1621-ben. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronika–Horn Ildikó–Lupescu Makó Mária–Oborni Teréz–Rüsz-Forgarasi Enikő–Sipos Gábor, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014. 79-92.

Hámori Nagy Zsuzsa: A konstantinápolyi követek megélhetése az 1620-as években. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újvári Zsuzsanna, Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2014. 227-237.

Harai Dénes: Gabriel Bethlen, prince de Transylvanie et roi élu de Hongrie, (1580-1629). L'Harmattan, Párizs, 2013. 243-250.

Héjjas Eszter: Apafi udvara francia szemmel. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. Szerk. Békési Imre, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Bp.–Szeged, 1993.

Heltai János: Bethlen Péter és Pázmány. In: Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. Szerk. Kovács Ilona. Bp., 1984. 411-422.

Herepei János: A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből. Szerk. Sas Péter. Művelődés, Kolozsvár, 2004.

Herepei János: Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. In: Uő.: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Kossuth Nyomda, Bp.–Szeged, 1971. 12-31.

Herepei János: Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században. In: Uő.: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Kossuth Nyomda, Bp. –Szeged, 1971. 275-281.

Herepei János: Pataki István, a naplóíró, udvari pap. In: Uő.: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Kossuth Nyomda, Bp.–Szeged, 1971. 84-89.

Herepei János: Soós Ferenc és iskolai reformterve. In: Uő.: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Kossuth Nyomda, Bp., 1971. 366-375.

Horn Ildikó: Apafi Mihály művelődéspolitikája. Élet és Tudomány 42. (1987) 22. sz. 685.

Israel, Jonathan: The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1860. Oxford University Press, 1998.

Jakó Zsigmond: A Bethlen kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában. In: Uő.: Társadalom, egyház, művelődés: tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 1997. 97-131.

Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk. Békési Imre, Bp.–Szeged, 1993.

Jankovics József: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”. In: Viseletkódex a XVII. századból. Európa, Bp., 1990. 5-21.

Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. Aetas 30. (2015) 3. sz. 9-36.

Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. Korall. 7. (2006) 26. 73.

Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Tszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 145-182.

Kármán Gábor: Sovereignty and Representation: Tributary States in the Seventeenth-century Diplomatic System of the Ottoman Empire. In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. Gábor Kármán–Lovro Kunčević, Brill, Leiden–Boston, 2013. 155-185.

Keblusek, Marika: Introduction Double Agents in Early Modern Europe. In: Double Agents, Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe. Ed. Keblusek, Marika–Noldus, Badeloch Vera. Brill, Leiden, 2011. 2-8.

Keblusek, Marika: Introduction: Profiling the Early Modern Agent. In: Your Humble Servant, Agents in Early Modern Europe. Ed. Cools, Hans–Keblusek, Marika–Noldus, Badeloch. Hilversum, 2006. 9-15.

Kecskés Pál: A bölcsélet története. Szent István Társulat, Bp., 1981.

Keene, Derek: Cities and cultural exchange. In: Cities and Cultural Exchange in Europe 1400-1700. II. Ed. Calabi, Donatella–Turk Christensen, Stephen. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 3-27.

Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 7. (2006) 23. sz. 86-115.

Király Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. Erdélyi Múzeum 56. (1994) 1-2. sz. 1-16.

Kiss Erika: „...derekas Inuentalsnak Regestruma” – Bethlen Gábor kincstára és kincsei. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronika–Horn Ildikó–Lupescu Makó Mária–Oborni Teréz–Rüsz-Forgarasi Enikő–Sipos Gábor, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014. 655-665.

Kossmann-Putto, J. A.–Kossmann, E. H.: History of the Northern and Southern Netherlands. Flemish-Netherlands Foundations (Stichting Ons Erfdeel vzw), Rekkem, 1987.

Kovács Katalin Anita: A holland-erdélyi peregrináció egy új forrása, a Pataki-napló. In: Történelmi emlékezet és identitás. Modern Minerva Könyvek. Szerk. Straussz Péter–Zachar Péter Krisztián, Heraldika, Bp., 2012. 93-112.

Kovács Katalin Anita: Bethlen Gábor diplomáciai hálózata, ügynökök, kereskedők, bankárok és diákok a fejedelem szolgálatában. In: KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Mitropulos Anna Diána. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Bp., 2014. 180-199.

Kovács Katalin Anita: Egy peregrinációs körút tanulságai. Bethlen Péter 1625-től 1628-ig tartó peregrinációjának értékelése. In: Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. Szerk. Antos Balázs–Tamás Ágnes. Szeged, 2011. 75-89.

Kovács Katalin Anita: Pataki István, egy peregrinus viszontagságai naplója tanúsága szerint. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli

végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újvári Zsuzsanna, Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2014. 203-225.

Kovács Sándor Iván: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Uő. Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp., 1988. 93-200.

Kovács Sándor Iván: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz. Irodalomtörténet 2. (1979) 2. sz. 302-324.

Köpeczi Béla: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. ItK 79. (1975) 4. sz. 417-432.

Kövári László: Erdély nevezetesebb családjai. Históriaantik, Bp., 2010. 201.

Kremmer Dezső: Apáczai Cseri János élete és munkássága. Bp., 1912.

Kruppa Tamás–Monok István: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627-1828). Lymbus, 2009. 7-13.

Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 55-63.

Luffy Katalin: Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historigráfia a kezdetektől az 1980-as évekig. In: Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról. Szerk. Fazakas Gergely Tamás–Győri L. János, DEENK, Debrecen, 2008. 15-31.

Luffy Katalin: „Romlás építőinek fognak neveztetni”. Prédikatori szerepek és az alkami beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

Lukinich Imre: A Bethlen-fiók külföldi iskoláztatása 1619-1628. In: Nagyenyedi Album. Bp., 1926. 79-100.

Lukinich Imre: A Bethlen-fiók külföldi iskoláztatásához. Történelmi Tár 12. (1911) 2. sz. 305-311.

Mączak, Antoni: Travel in Early Modern Europe. Cambridge, 1995.

Makkai László: Bethlen Gábor emlékezete. Európa, Bp., 1980.

Merényi Hajnalka: Apafiak, Bethlenek, Telekiek: művelődés az Apafi-kori Erdély főúri udvaraiban. Sic itur ad astra 13. (2002) 1. sz. 103-135.

Mester Béla: A magyar kartezianizmus történetírasi hagyományaink tükrében. Kellék (2007) 32. sz. 95-109.

Mikesy Sándor: Miért alakultak ki vezetékneveink? Magyar Nyelvőr 83. (1959) 1. sz. 82-87.

Molnár József: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp., 2000.

Monok István: Cseffei László 1592-1662. Századok 122. (1988) 4. sz. 622-647.

Murdock, Graeme: „They Are Laughing at Us?” Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. In: Under Eastern Eyes: A Comparative History of East European Travel Writing. Szerk. Wendy Bracewell–Alex Drace-Francis. Bp., 2006. 121-146.

Nagy Iván: Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. kötet. Helikon, Bp., 1988.

Osler, Margaret J.: Az örök igazságok és a természet törvényei: Descartes természetfilozófiájának teológiai alapjai. Világosság, 38. (1997) 7. sz. 27-39.

Óváry Lipót: Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről. Tanulmány az „Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetése történetéhez” című munkájához. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 13. kötet. 1872-73. Athenaeum Nyomda, Bp., 1886. 12-47.

Ósz Sándor Előd: Pataki István (1650 k.–1705 k.). A „haldokló Erdély” lelkipásztorsadalmának reprezentatív alakja. In: „Vidimus enim stellam eius...” Szerk. Szávay László. L’Harmattan, Bp., 2011. 316.

Papp Klára: A magyarországi prédikátorper történelmi háttere. In: Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk. Bitskey István–Pusztai Gábor, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2008. 35-60.

Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 103-127.

Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 1-2. sz. 157-176.

Pósán László: Egy kis ország a nagyhatalmi küzdőtéren: Hollandia külpolitikája a 17. század második felében. In: Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk. Bitskey István–Pusztai Gábor, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2008. 13-34.

Postma, Ferenc: Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás. In: Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk. Pusztai Gábor–Bozzay Réka. Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010, 113-137.

Prak, Maarten: Hollandia aranykora. Osiris, Bp., 2004.

Pusztai Gábor: Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős. In: Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk. Bitskey István–Pusztai Gábor, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2008. 99-120.

R. Várkonyi Ágnes: Akinek adósa maradt Európa – Apafi Mihályról. *Hitel* 3. (1990) 16. sz. 26-29.

R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 9-75.

R. Várkonyi Ágnes: Gondolatok, ha találkoznak. Bethlen Gábor Európában. Várkonyi Ágnes előadása, mely elhangzott a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Széchenyi-emlékestjén, 2014. április 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében. http://mta.hu/data/cikk/12/99/4/cikk_129904/VarkonyiAgnesEloadasa.pdf (2014. augusztus 3.)

Sarudi Sebestyén József: Magyar diákok emléke (műemléki vonatkozásokkal) a frizlandi Franekerben. *Acta: A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve* (1996) 2. sz. 119-136.

Sebestyén Mihály: Maksai Öse Péter – gyulafehérvári rector. *Magyar Könyvszemle* 110. (1994) 2. sz. 203-207.

Sebők Marcell: The Benefits of the Republic of Letters: Humanist Correspondence Revisited. In: *In Search of Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and the Netherlands*. Ed. Arnoud Visser, Wassenaar, 1999. 29-35.

Segesváry Bálint: Történeti feljegyzései (1606-1654). In: Kolozsvári emlékirók, 1603-1720. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. Bukarest, 1990. 159.

Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836. Debrecen, 1935.

Szabadi István: Medgyesi Pál az egyházkormányzatról. In: Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról. Szerk. Fazakas Gergely Tamás–Győri L. János, DEENK, Debrecen, 2008. 148-155.

Szabó András: Respublica litteraria. Irodalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Balassi, Bp., 1999.

Szabó András Péter: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2008.

Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700. Szeged, 1992.

Szabó Péter: A Bethlen-Rákóczi ellentét reprezentációs megnyilatkozásai. In: „Nem sülyed az emberiség...”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk.: Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2006. 1423-1430.

Szabó Péter: Bethlen Gábor követjárásokkal kapcsolatos filozófiája. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 183-202.

Szilágyi Sándor: A kis gróf utazásához. Történelmi Tár 4. (1881) 1. sz. 197-199.

Szinnyei József: Otrokocsi Fóris Ferenc. In: Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/o/o18572.htm> (2015. augusztus 9.)

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. X. kötet. Kiadja: Horánszky Viktor könyvkereskedése, Bp., 1905.

Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat, Bp., 1978.

Teszelszky, Kees: Szenczi Molnár Albert Elveszettnek hitt *Igaz vallás portréja* (1606) avagy holland – flamand – magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban. Komáromi Nyomda és Kiadó, Bp., 2014.

Teszelszky, Kees: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604-1626. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 203-244.

Thallóczy Lajos: Öreg Apafi Mihály könyvtára. Magyar Könyvszemle 6. (1881) 2-3. sz. 121-134.

The Thirty Years' War. Ed. Parker, Geoffrey. Putledge, London and New York, 1997.

Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion, Bp., 1979.

Tonk Sándor–Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk. Békési Imre, Bp.–Szeged, 1993. 491-500.

Tordai Zádor: A magyar karteizianizmus történetének vázlata. Magyar Filozófiai Szemle, 6. (1962) 1. sz. 54-79.

T. Orgona Angelika: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k.–1648). 2007.

Tóth István: Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon. In: Erdélyi Múzeum, 57. (1995) 3-4. sz. 1-13.

Turóczi-Trostler József: Magyar cartesiánusok. Irodalomismeret, 14. (2003) 5-6. sz. 92-95.

Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Kriterion, Kolozsvár, 1988.

Ungvári-Zrínyi Imre: Erdélyi magyar karteizianizmus a 17. században. Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben. Kellék (1997) 8-9. sz. 157-176.

V. Ecsedy Judit: Magyar diákok Hollandiában a XVII–XVIII. században, életmódjuk, publikációik. In: Hollandról magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények. Szerk. Bernáth István. Bp., 1986. 61-87.

van de Graaf, G. Henk: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690-1795). Kolozsvár, 1979.

van der Wall, Ernestine: Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period. In: In Search of Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and the Netherlands. Ed. Arnoud Visser, Wassenaar, 1999. 37-48.

van Gelder, Maartje: Acquiring Artistic Expertise: The Agent Daniel Nijs and His Contacts with Artists in Venice. In: Double Agents, Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe, Szerk. Keblusek, Marika – Noldus, Badeloch Vera. Brill, Leiden, 2011. 111-123.

Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 275-310.

Verbeek, Theo: Mennyi karteziánus... Különbözőség és azonosság a holland karteizianizmusban, Kellék. (2007) 32. sz. 61-81.

Verbeek, Theo: Tradition and Novelty: Descartes and Some Cartesians. In: The Rise of Modern Philosophy. The Tension between the New and Traditional Philosophies from Machiavelli to Leibnitz, Ed. Tom Sorell. Clarendon Press, Oxford, 1993. 167-195.

Zarnóczki Áron: Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1616-1622). In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa, Bp., 2013. 129-143.

Zoványi Jenő: A coccejanizmus története. Tanulmány a protestáns teológia múltjából. Horányszky Viktor Könyvnyomdája, Bp., 1890.

Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig, Irodalomtörténet 43. (1955) 3. sz. 344-349.

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Bp., 1977.

Wedgwood, C. V.: The Thirty Years' War. Methuen, London and New York, 1981.